

Серія: ІСТОРІЯ

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXII

**ВІННИЦЯ
2014**

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 290 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 11 від 28 травня 2014 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О.А. Мельничук – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);

А.В. Войнаровський – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);

С.Д. Гальчак – доктор історичних наук, професор;

С.О. Гусев – кандидат історичних наук, доцент;

В.М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент;

П.М. Кравченко – кандидат історичних наук, доцент;

О.І. Криворучко – кандидат історичних наук, доцент;

Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;

О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

І.М. Романюк – доктор історичних наук, професор;

Ю.С. Степанчук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: О.А. Мельничук, А.В. Войнаровський.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Т.В. Кузнець – доктор історичних наук, професор;

К.І. Левчук – доктор історичних наук, професор;

Г.М. Стародубець – доктор історичних наук, професор.

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
2014

© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Іванюк І.А.

РОЛЬ МОНАСТИРІВ І МОНАСТИРСЬКИХ БІБЛІОТЕК КИЄВА В ДУХОВНІЙ ОСВІТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 9

Ланшин С.А.

КАДРОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ У 1730–1750 РОКАХ 13

Білобровець О.М.

ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ТА ДЕРЖАВНОЇ РАДИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ: УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ 17

Кароєва Т.Р.

КНИЖКОВА КОМУНІКАЦІЯ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 20

Дмитришена О.С.

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 25

Доценко В.О.

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 29

Бортник Л.В.

ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ КОРПУСУ ОХОРОНИ ПРИКОРДОННЯ ІЗ НЕЛЕГАЛЬНИМ ПЕРЕТИНОМ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ НА ПРОМІЖКУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 33

Білоус С.В., Тучинський В.А.

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УРСР В 1924 РОЦІ 38

Красніцька Г.М.

ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІЧНОЇ СЕКЦІЇ СГНКУ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ 42

Маркова С.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІКО-ГРОМАДЯНСЬКИХ ФОРМ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЧАСІВ НЕПУ 44

Кузьмінець Н.П.

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ..... 49

Наукові записки

Даниленко С.В.

ШКОЛА В. ДУРДУКІВСЬКОГО В 1920-х РОКАХ **54**

Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А.В.

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПОЧАТКУ
20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ФОРМИ ТА МЕТОДИ
(НА ПРИКЛАДІ ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАЇНИ) **59**

Трембіцький А.М.

УКРАЇНСЬКЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОН-
ФЛІКТІ 1926–1928 РОКІВ **64**

Даниленко О.В.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ УСРР З ЗАХІДНИМИ КРАЇНАМИ
В 1920-ті РОКИ **70**

Сидоров К.С.

ПІДГОТОВКА МЕХАНІЗАТОРСЬКИХ КАДРІВ МТС НА ЖИТОМИРЩИ-
НІ У 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ **77**

Коваль М.В.

СПОРУДЖЕННЯ УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ «ЛІНІЇ СТАЛІНА» В УКРАЇН-
СЬКІЙ РСР **82**

Стельникович С. В.

УМОВИ ЖИТТЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО
ОКРУГУ ЖИТОМИР **87**

Новак Д.Г., Романюк І.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ УРОДЖЕНЦЯ УКРАЇНИ МАРШАЛА РОДІОНА МАЛИ-
НОВСЬКОГО В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ **92**

Єфимчук Н.Л.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛГОСПНОЇ СИСТЕМИ НА
ЖИТОМИРЩИНІ В 1948–1953 РОКАХ **97**

Жмуд Н.В.

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ «ЧУЖОГО» У ТРАДИЦІЙНІЙ ПОХОРОН-
НО-ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІ УКРАЇНЦІВ
(ЗА СХЕМОЮ «ПЕРЕХОДУ» М. МАЄРЧИК) **102**

Федоренко Я.Я.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В ПРОЦЕСІ ТРАН-
СФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕ-
РІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ **105**

Історія Поділля

Рудь В.С.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ ПІВДЕННОГО БУГУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ **109**

Зваричук Е.О., Маланчук С.В.

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТОЛІТТІ **113**

Іваневич Л.А

УЗАГАЛЬНЕНА ТИПОЛОГІЯ ТРАДИЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ **123**

Айвазян О.Б.

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ **129**

Лопатовський Ю.М.

ФОРМУВАННЯ КОМІТЕТІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ **134**

Сидоренко А.О.

ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ПІД ВПЛИВОМ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У РОКИ НЕПу **138**

Стадник О.О.

ГОЛОД 1920-х РОКІВ НА ПОДІЛЛІ І ПРОДПОДАТОК **141**

Онопенко О.П.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ЖИТЕЛІВ м. ВІННИЦІ В 1953–1955 РОКАХ **145**

Поліщук А.С.

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ В СЕРЕДИНІ 60-х – 80-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ **148**

Скворцова І.А.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 60–80-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ **154**

Пилипак М.А.

ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД СЕЛА МАЛА МОЧУЛКА ТЕПЛИЦЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ **160**

Гребеньова В.О.

ДИТЯЧА МОДА ЯК КОМПОНЕНТ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ) **166**

Косаківський В.А.

ЕТНОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: СПЕЦИФІКА І ПЕРСПЕКТИВИ **169**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Зайончковський Ю.В.

АЗАКСЬКІ СРІБНІ МОНЕТИ ДЖУЧИДСЬКИХ ХАНІВ ШАДИБЕКА ТА ПУЛАДА **174**

Шатковська І.С., Верещагіна-Білявська О.Є.

РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ХУДОЖНІ ЗВ'ЯЗКИ У ТВОРЧОСТІ П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО **182**

Ціватий В.Г.

ЄВРОПЕЙСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА, ІНСТИТУТИ ДИПЛОМАТІЇ ТА ДИПЛОМАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (ХVI–ХVIII СТОЛІТТЯ) **187**

Гончарова Н.О.

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІКЛУВАЛЬНИКІВ ЛІКАРЕНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ **191**

Мельничук О.А.

СТРАХУВАННЯ РОБІТНИКІВ ВІД НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ У НІМЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ **195**

Кравчук О.М.

ТОКІЙСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ Т.Г. МАСАРИКА ПРЕЗИДЕНТУ США Т.В. ВІЛЬСОНУ (КВІТЕНЬ 1918 РОКУ) **200**

Вальчук О.І.

ОРГАНІЗАТОРИ ТА ПРОВІДНИКИ РАДЯНСЬКОГО СОЦСТРАХУ 1920–1930-х РОКІВ **205**

Посвістак О.А.

ФОРМУВАННЯ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ 1930-х РОКІВ **209**

Роїк С.В.

ТРУДОВА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ГЕНЕРАЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРСТВА (1939–1945 РОКИ) **212**

Неприцький О.А.

ПОГЛЯДИ УОЛЛІ ОЛІНСА НА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ **216**

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Біла О.М.

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЙ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВОЛЫНСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ») **221**

Іванчишен В.Р.

ДОСЛІДЖЕННЯ Ю. АЛЕКСАНДРОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА ПОДІЛЛІ **227**

Новосадова Н.Г.

ДИСКУРС ЩОДО ДЕФІНІЦІЇ «ІНТЕЛІГЕНЦІЯ» ВПРОДОВЖ XIX СТОЛІТТЯ..... **229**

Погуляєв О.І.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РОКИ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ **232**

Щербатюк В.М.

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА СЕВАСТОПОЛЯ ЯК ВАГОМЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В КРИМУ 1917–1920-х РОКІВ **238**

Крюков А.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ В ГАЛИЧИНІ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ **244**

Мезга Н.Н.

ПРОБЛЕМА ЗАКЛЮЧЕННЯ ДОГОВОРА О НЕНАПАДЕННІ МІЖДУ СССР И ПОЛЬШЕЙ В МЕЖВОЕННОЙ ІСТОРІОГРАФІИ И ПУБЛІЦИСТИКЕ ДВУХ СТРАН **248**

Корзун О.В.

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ . **252**

Науменко В.І.

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА НА ВІННИЧЧИНІ У 1950–1960-х РОКАХ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ **256**

Привалко Т.В.

НАРОДНА І НАЦІОНАЛЬНА ТРАДИЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ У КОНТЕКСТІ СТУДІЙ ПАМ'ЯТІ **261**

Гайдай О.Ю.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У ВІДПОВІДЯХ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ОПИТУВАННЯ) **266**

Чорна Н.М.

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ **270**

Пачос Ю.В.

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН (2000–2012 РОКИ) **275**

РЕЦЕНЗІЇ

Лисий А.К.

СЕРГІЙ ГАЛЬЧАК. РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА У СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ: ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ. – ВІННИЦЯ: «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ», 2013. – 876 с. **279**

Зінько О.В.

ЗАГОРОДНІЙ І.М. ТРАГІЧНИЙ ШЛЯХ ВНК – КДБ/ВЧК – КГБ. – ВІННИЦЯ: ТОВ «КОНСОЛЬ», 2014. – 200 с. **280**

Кравченко П.М.

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКЕ КЕРІВНИЦТВО УСРР ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.: ВОЖДІ. ПРАЦІВНИКИ. АКТИВІСТИ. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ / УПОРЯД. В. ВАСИЛЬЄВ, Н. ВЕРТ, С. КОКІН. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 444 с. .. **282**

Войнаровський А.В., Мазур-Стукальська І.В.

ПОЛЬЩА ТА УКРАЇНА У ТРИДЦЯТИХ – СОРОКОВИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ. НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З АРХІВІВ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ. ТОМ 6. ОПЕРАЦІЯ «СЕЙМ» 1944–1946. POLSKA I UKRAINA W LATACH TRZYDZIESTYCH – CZTERDZIESTYCH XX WIEKU. NIEZNANE DOKUMENTY Z ARCHIWOW SLUZB SPECJALNYCH. ТОМ 6. OPERACJA «SEJM» 1944–1946 / УПОРЯД.: З. ГАЙОВНІЧЕК, С. КОКІН, Ю. КУЛАКОВСЬКИЙ, М. МАЄВСЬКИЙ, Є. ТУХОЛЬСЬКИЙ, В. ХУДЗІК, Ю. ШАПОВАЛ. – ВАРШАВА – КИЇВ, 2007.; WARSZAWA – KIJOW, 2007. – 1355 с.: ФОТО [24] **284**

Відомості про авторів **288**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 021.2:27-472(477-25)»18/19»

І.А. Іванюк

РОЛЬ МОНАСТИРІВ І МОНАСТИРСЬКИХ БІБЛІОТЕК КИЄВА В ДУХОВНІЙ ОСВІТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється процес становлення системи монастирських шкіл, пов'язаний з освітніми реформами, що відбулися в Російській імперії у XIX ст. Особлива увага приділяється ролі монастирів і монастирських бібліотек Києва у духовному вихованні мирян і професійній підготовці духовенства.

Ключові слова: монастирі, монастирські бібліотеки, духовна освіта, книжкові зібрання.

Упродовж століть від часів свого заснування монастирі відігравали визначну роль у розвиткові культури. Саме обителі стали центрами просвітництва, де відбувалося навчання грамоті, утворювалися школи, формувалися бібліотеки.

Дослідження в галузі духовної освіти розпочалися ще за імперської доби. Заслуговують на увагу праці відомих істориків П. Знаменського [6], І. Покровського [19], С. Миропольського [12]. Водночас питання, пов'язані з системою духовної освіти, висвітлювали періодичні видання XIX ст.: «Душеполезное чтение», «Православное обозрение», «Киевские епархиальные ведомости». На їхніх сторінках публікувався перелік монастирських шкіл [14, с. 960], відомості про окремі навчальні заклади, як-от Лаврське народне училище [11] чи безкоштовна школа співу при Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі тощо [3, с. 1060]. Необхідно звернути увагу на ґрунтовне дослідження професора Київської духовної академії Б.В. Тітлінова «Духовная школа в России в XIX в.» [22]. Воно складається з двох випусків і є докладним описом системи духовної освіти Російської імперії, починаючи з її реформування у 1808–1814 рр.

За радянської доби дослідження духовної освіти мали тенденційний характер. На початку 1920-х рр. спостерігався застій у дослідницькій діяльності. Але поряд з тим у цей час з'явилася узагальнююча робота М.М. Куфаєва [9], у якій автор розглядав історію зародження бібліотек у Росії. З жорстких атеїстичних позицій критику діяльності православної церкви здійснювали Г. Рибкін, Р. Новицький, Є. Грекулов [23]. Але попри марксистсько-ленінські позиції, автори наводять ґрунтовний фактичний матеріал, який стосується церковного просвітництва.

Починаючи з 90-х рр. XX ст. у зв'язку з крахом радянського атеїстичного режиму і суттєвим посиленням значущості релігії у суспільному житті розпочалися поглиблені дослідження історії окремих монастирів і загалом монастирської культури, зокрема таких її аспектів, як шкільництво і бібліотечна справа. Загальну характеристику церковних початкових шкіл для народу та спеціальних духовних навчальних закладів (училищ і семінарій) здійснено Г.В. Степаненко [21].

У цей час було опубліковано низку статей, які стосувалися духовної освіти в окремих регіонах України. Заслуговують на увагу дослідження Н.П. Лавріненко [10], Н.А. Шип, С.О. Гладкого [26].

Метою нашого дослідження є визначення місця і ролі монастирських бібліотек у духовній освіті другої половини XIX ст. Об'єкт дослідження – система духовної освіти другої половини XIX ст. Предметом дослідження виступає діяльність монастирських бібліотек із забезпечення освіти і релігійного виховання мирян, послушників, ченців.

На початку XIX ст. монастирська духовна освіта України перебувала в стані занепаду. Значною мірою це пов'язано з підпорядкуванням монастирів центру і відсутністю належного фінансування. Своєрідним поштовхом до позитивних змін стала реформа духовної освіти 1808–1818 рр. Вона мала на меті ліквідувати негативні явища у цій сфері, надати наступність усім рівням освіти, створити єдині програми навчання, сприяти розвитку богослов'я у духовних академіях [25]. Реформа започатковувалася законами від 26 червня 1808 р., які фіксували створення чіткої системи духовних навчальних закладів: парафіяльних шкіл, повітових училищ,

.....
семинарій, духовних академій [7]. Подальший розвиток духовної освіти пов'язаний із освітніми реформами 60-х рр. XIX ст.

Відповідно до Височайшого указу від 6 квітня 1866 р., оголошеного обер-прокурору Святійшого Синоду, графові Д.А. Толстому, при монастирях в обов'язковому порядку було засновано благодійні навчальні й виховні заклади [10, с. 136]. 13 червня 1884 р. влада звернулася до православного духовенства із закликом створити мережу церковних шкіл [8, с. 468]. Таким чином, відповідні освітні заклади у 1886 р. виникли при Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі, у 1887 р. – при Старокиївській Вознесенській церкві, у 1888 р. – при Києво-Печерському Микольському монастирі, Києво-Подольській Воздвиженській, Києво-Либідській Благовіщенській та інших церквах [8, с. 468].

У другій половині XIX ст. монастирські школи – це нерегулярні навчальні заклади, які слугували для професійної підготовки духовенства і духовного наставництва мирян. У Російській імперії існувало кілька різновидів монастирських шкіл: зовнішні, що знаходилися поза межами обителі, були призначені для мирян, які не завжди бажали пов'язати долю з монастирем (в них навчалися хлопчики 7–15 років; вони вивчали основи грамоти й церковний спів, рідше латину, математику, письмо). Існували також і внутрішні – пастирсько-ченецькі школи, де готували майбутніх служителів церкви; школи-гуртожитки, у яких навчалися хлопчики, що згодом ставали ченцями, і школи навчання грамоти.

Внутрішні школи гарантували високий рівень знань. Для обителі було важливим не лише навчити читати й писати, але й сформувати світогляд, при звичаїти людину до нового способу життя. Той, хто мріяв пов'язати життя з монастирем, мав здолати кілька етапів, а саме: безкоштовна праця на обитель за обітом (відбувалося ознайомлення з монастирською культурою); послухання – входження в монастирську культуру й підготовка до чернецтва; ченецтво – духовне самовдосконалення на благо обителі; схимництво – відлюдництво, духовне очищення і просвітлення; старецтво (велебність) – повернення до світу у якості духовного вчителя й наставника для мирян.

На першому етапі праця зазвичай поєднувалася з навчанням грамоти. Збіднілі дворянські родини, інколи селяни, присвячували своїх дітей Богу й віддавали їх до монастиря, де вони опановували знання у монастирських школах грамотності.

При Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі у другій половині XIX ст. працювало Лаврське народне училище. Воно було засноване за митрополита Арсенія у грудні 1860 р. [14, с. 960]. На 1886 р. тут вже навчалася 150 хлопчиків, 12 з яких знаходилися на повному лаврському забезпеченні [14, с. 960].

Училище було двокласним. Перший клас поділявся на три, другий – на дві групи. Навчання розпочиналося знайомством із слов'янською й руською азбукою. Далі діти вправлялися в читанні. Основними книгами, які використовувалися, були Часослов, Псалтир, Євангеліє, «Братское слово» [14, с. 961]. Закінчувався перший клас вивченням початкових правил арифметики і граматики. Подавалися також відомості з історії, географії, астрономії [11].

Але основним предметом у обох класах був Закон Божий. Викладання здійснювали ченці й послушники, а Закон Божий – монастирські священики. Як зазначали «Киевские епархиальные ведомости», у лаврському училищі працювали три вчителі; двоє з них закінчили Київську семінарію, а третій був лаврським старцем – «отличный чтец и певец» [11]. Аналогічні навчальні заклади знаходилися на утриманні Києво-Видубицького й Свято-Троїцького монастирів [14]. При Києво-Видубицькому монастирі функціонувала заснована у 1872 р. однокласна школа. Безпосередньо опікувався нею настоятель монастиря. Навчали в ній не лише читанню й письму, але й церковному співу. У позаурочний час діти займалися столярством, живописом, щоденно брали участь у літургії.

Початкові школи були як чоловічі, так і жіночі, що залежало від монастиря. У 1870 р. у Київському Флорівському монастирі було відкрито школу для дівчаток з малозабезпечених родин; у 1889 р. при Київському Свято-Покровському жіночому монастирі започатковано притулок для сиріт і бідних дітей усіх верств населення на 25 осіб і школу для них. Також при Покровському монастирі з 1897 р. існувала школа-притулок для сиріт духовенства Київської єпархії [4]. У 1901 р. з перетворенням релігійної общини на Печерську у Свято-Введенському жіночому монастирі було відкрито церковно-приходську школу для дівчаток із розрахунку на 45 осіб [20].

У 1886 р. при Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі на кошти обителі і пожертви жителів Києва почала функціонувати безкоштовна школа церковного співу [3, с. 1060]. До неї набирали хлопців віком від 18 років, які мали голос і мешкали в обителі. Окрім співу, основними предметами були Закон Божий, Церковний устав, Церковнослов'янське читання. Також при монастирі працювала церковно-учительна школа. Оскільки навчання відбувалося під час богослужінь, тобто в тісному зв'язку з практикою, учні були більш підготовлені, ніж у інших духовних навчальних закладах [13, с. 906].

Потреба у книгах для навчання зазвичай забезпечувалася монастирськими бібліотеками. Вони формувалися у зв'язку з релігійно-обрядовою, місіонерською, господарчо-економічною діяльністю монастирів. Бібліотеки були осередками культури, де накопичувалися історичні документи, складалися проповіді, фіксувалися події внутрішнього життя. Разом з тим, однією з їхніх функцій була освіта.

У монастирських бібліотеках зберігалася літургійна література, книги для колективного обов'язкового читання, а також келійна література для індивідуального. Так, у бібліотеці Свято-Успенської Києво-Печерської лаври зберігалися книги з педагогіки, серед них – праці В. Петровського, К. Ушинського, В. Вахрушова [18]. В якості навчальних посібників використовувались «Азбука церковная и гражданская», «Руководство к арифметике для употребления в народных училищах Российской империи» тощо [2]. З-поміж рукописних зібрань у процесі навчання в якості граматики використовували збірку латинських висловів і сентенцій кінця XVII ст. «Apparatus latinitatis» [17, с. 111].

Монастирські бібліотеки відігравали значну роль у створенні нових книжкових зібрань і поповненні вже існуючих фондів духовних освітніх установ. У 1870 р. ректор Київської духовної семінарії архимандрит Ферапонт звернувся до духовних осіб Києва і редакцій духовних видань з проханням про пожертви навчальної літератури [16, с. 225]. У відповідь преосвященний Вікарій Київський Порфирій передав до навчального закладу 17 книг власного авторства. Київська духовна Академія пожертвувала 15 друкованих видань; бібліотека Свято-Успенської Києво-Печерської лаври передала 22 церковно-богослужбні книги [16, с. 226].

Найбільш талановитих випускників шкіл монастирі відправляли до університетів. Повертаючись до обителі після завершення навчання, вони часто залишали свої записи з коментарями у монастирській бібліотеці, а також могли впливати на придбання книг монастирською бібліотекою, їх копіювання або друкування монастирськими типографіями.

Значну роль в реалізації освітніх функцій бібліотек відігравали настоятелі монастирів та випускники колишніх духовних шкіл і академій. Так, у 1822 р. єпископ Іриней (Фальковський) наказав після довгої перерви, спричиненої обліком і каталогізацією фондів бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря, знову відкрити її для монастирської братії. Він власноруч відібрав більш ніж 10 видань «Житій святих» з метою поширення освіти серед ченців обителі [15, арк. 4]. За його наказом брат-бібліотекар і ризничий мали щомісяця роздавати братії монастирські книги для прочитання в келіях [24, с. 66].

Бібліотека працювала не лише для ченців, але й для студентів Київської духовної академії та місцевих мешканців. Іриней (Фальковський) запровадив ще одну форму роботи учнів з книгою – постійне читання і переписування визначених єпископом і взятих з бібліотеки книг. Так, обов'язковим для опрацювання студентами Київської Духовної академії було «Повчання Златоуста». Всі без винятку, відповідно до складених списків, мали не лише прочитати, але й переписати зазначену кількість сторінок цієї книги [1, арк. 49]. Студентами опрацьовувалася, таким чином, не лише релігійна, але й навчальна література. Наприклад, Сава Корчинський мав завдання з 12 липня до 1 вересня переписати першу частину «Смешенной Математики» [1, арк. 49]. Іриней також залучав студентів до книжного слова, пропонуючи їм для користування видання з власної бібліотеки [1, арк. 51].

Завдяки митрополиту Євгенію (Болховітінову) й ректору новгородської семінарії Амвросію Орнатському з'явилася «История Российской иерархии» у шести частинах – своєрідний довідник, який заклав основи досліджень з церковної історії. До кінця життя подвижник займався збиранням матеріалів і розробкою першоджерел. Так з'явилися Описи Києво-Софійського собору та Києво-Печерської лаври [5].

Таким чином, у другій половині XIX ст., у зв'язку з реформами у Російській імперії, при монастирях Києва було сформовано систему освітніх закладів, які забезпечували духовне виховання мирян і професійну підготовку духовенства. Ефективне функціонування шкіл залежало

не лише від кадрового складу викладачів, але й від роботи монастирських бібліотек, які слугували базою для освіти й самоосвіти. Вони забезпечували учнів, семінаристів, ченців навчальною й духовною літературою. Місіонерський напрямок у роботі бібліотек реалізовувався через збереження сотень і тисяч книг релігійного й повчального змісту й ознайомлення з ними мирян, паломників, насадження церковної ідеології, виховування смиренності щодо дій самодержавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Разные записки» по продаже и выдаче книг и движению сумм Киево-Михайловского монастыря за 1801–1810 гг. – Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ) – Ф. 312. – Од. зб. 574. – 92 арк.
2. Азбука церковная и гражданская. – М., 1768. – 80 с. ; Букварь с кратким катехизисом. – СПб., 1722. – 160 с. ; Руководство к арифметике для употребления в народных училищах российской империи. – СПб., 1792. – 160 с.
3. Бесплатная школа церковного пения при Киево-Михайловском монастыре // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 23. – С. 1060-1062.
4. Бойко Максим Протоиерей. Киевский Свято-Покровский женский монастырь : очерк истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hramfeodosy.kiev.ua/article/4/19/493/1>.
5. Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры : С присовокуплением различных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер / Е. Болховитинов. – К. : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1826. – 191, [7] с. ; Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии : С присовокуплением различных граммат и выписок, объясняющих оное, а также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия / Е. Болховитинов. – К. : Тип. Киево-Печерской Лавры, 1825. – 291 с.
6. Знаменский П.В. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П.В. Знаменский. – Казань : Тип. Имп. у-та, 1881. – 806 с. – (Репринт, СПб., 2001. – 799 с.).
7. Именной, данный Комитету об усовершенствовании духовных училищ, № 23124 от 26 июня 1808 г. // ПСЗРИ. – Т. 30. – 1808–1809. – СПб. : Типография 2-го отделения Собственной Ее императорского величества канцелярии, 1830. – С. 395–396 ; Именной, данный Синоду, указ Об усовершенствовании Духовных Училищ ; о начертании правил для образования сих училищ и составлении капитала на содержание Духовенства. № 23 122. От 26 июня 1808 г. // ПСЗРИ. – Т. 30. – 1808–1809. – СПб. : Типография 2-го отделения Собственной Ее императорского величества канцелярии, 1830. – С. 368–395.
8. Историческая записка о состоянии Киевских церковных школ за 1884–1899 гг. // Киевские епархиальные ведомости. – 1899. – № 12. – С. 466–474.
9. Куфаев М.Н. История русской книги в XIX веке / М.Н. Куфаев. – Л., 1927. – 360 с. (Перевидання : Куфаев М.Н. История русской книги в XIX веке / М.Н. Куфаев. – М., 2003. – 360 с.).
10. Лавріненко Н.П. Утворення та діяльність навчальних закладів при монастирях Київської єпархії / Н.П. Лавріненко // Фінанси України. – 2005. – № 12. – С. 133–146.
11. Лаврское народное училище в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – № 14. – С. 465.
12. Миропольский С.И. Очерк истории церковноприходской школы от первого ее возникновения на Руси до последнего времени / С.И. Миропольский. – СПб., 1894–95. – Т. 1–3. – 240 с.
13. Михайловская церковно-учительская школа при Киево-Михайловском Златоверхом монастыре // Киевские епархиальные ведомости. – 1901. – № 20. – С. 904–913.
14. О школах при монастырях Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 21. – С. 960–965.
15. Опись Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря, сколько церквей, церковных вещей и др. Каталог книгам. – ІР НБУВ. – Ф. 307. – Од. зб. 540. – 72 арк.
16. Отчет обо ученической библиотеке при Киевской Духовной семинарии за 1870 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1871. – № 9. – С. 223–228.
17. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – М. : Университетская типография, 1897. – Вып. 2. – 294 с.
18. Петровский В. Беседы матери с детьми о предметах воспитания / В. Петровский. – СПб., 1863. – 80 с. ; Ушинский К. Человек как предмет воспитания : Опыт педагогической антропологии / К. Ушинский. – СПб., 1871. – Т. 2. – 80 с. ; Вахрушов В. Руководство для сельских учителей и учительниц для 1-го учебного года / В. Вахрушов. – СПб., 1886. – 80 с.
19. Покровский И.Г. Общие способы содержания д. училищ в России : от преобразования их при имп. Александре I до настоящих дней / И.Г. Покровский. – СПб., 1861. – 24 с.
20. Свято-Введенский монастырь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://orthodox-church.kiev.ua/page145>.

21. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок ХХ ст.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г.В. Степаненко. – К., 2002.
22. Титлинов Б. Духовная школа в России в XIX столетии. – Вып. 1. (Время Комиссии духовных училищ) : К столетию духов.-учеб. реформы 1808 г. / Б. Титлинов. – Вильно, 1908. – 383 с.
23. Рыбкин Г. Православие на службе у самодержавия в России / Г. Рыбкин. – М., 1930. – 105 с. ; Новицкий Р. Роль церкви в империалистической войне / Р. Новицкий. – М., 1939. – 97 с. ; Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е.Ф. Грекулов. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 192 с.
24. Ульяновський В.І. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1. Спроба реконструкції кириличної збірки / Василь Іринархович Ульяновський, Оксана Кошіль ; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К. : НКПІКЗ, 2008. – 192 с.
25. Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В.А. Федоров. – М., 2004. – 76 с.
26. Шип Н.А. Видавнича і просвітницька діяльність Київської духовної академії / Н.А. Шип // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 3–16 ; Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок ХХ ст.) / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 63–76 ; Гладкий С.О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ ст. / С.О. Гладкий ; Запор. державний університет. – Запоріжжя, 1997. – 50 с.

Иваниук И.А. РОЛЬ МОНАСТЫРЕЙ И МОНАСТЫРСКИХ БИБЛИОТЕК КИЕВА В ДУХОВНОМ ОБРАЗОВАНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье рассматривается процесс становления системы монастырских школ, который связан с образовательными реформами в Российской империи в XIX ст. Особое внимание обращается на роль монастырей и монастырских библиотек Киева в духовном воспитании мирян и профессиональной подготовке духовенства.

Ключевые слова: монастырские библиотеки, духовное образование, церковно-приходские школы, брат-библиотекарь.

Ivaniuk I.A. ROLE OF MONASTERIES AND MONASTIC LIBRARIES OF KYIV IN THEOLOGICAL EDUCATION IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article reveals the process of formation of the monastic schools, which is associated with educational reforms that took place in the Russian Empire in the nineteenth century. Special attention is paid to the role of monasteries and monastic libraries of Kyiv in the spiritual education of laymen and professional training of clergy.

Keywords: monasteries, monastic libraries, spiritual education, book collections.

УДК 94 (477.5) «1734-1750»

С.А. Ланшин

**КАДРОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ
У 1730–1750-х РОКАХ**

На основі комплексу джерел та літератури автор аналізує особливості призначення кадрів на державні посади в Україні як складову інкорпораційної політики Російської імперії у 1730–1750-х рр.

Ключові слова: правління гетьманського уряду, інкорпорація, політична влада, державні посади.

Наступ російського уряду на автономні права України, як свідчить аналіз політичних та економічних відносин України з Російською імперією у XVIII ст., супроводжувався обмеженням прав українського народу, посиленням централізації, русифікації, використанням його людських та матеріальних ресурсів. Функціонування Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ) у 1734–1750 рр. характеризувалося комплексом інкорпораційних заходів, спрямованих на підпорядкування вищих державних органів Гетьманщини загальноімперським владним структурам, асиміляцію цих органів до державної влади Російської імперії.

Функціонування ПГУ та інкорпораційні заходи Російської імперії привертала увагу дослідників, зокрема М. Грушевського, І. Джиджори, О. Лазаревського, Л. Мельника, В. Смолія.

Проте системний аналіз питання призначення на державні посади у період функціонування ПГУ відсутній.

Ліквідовуючи у 1734 р. інститут гетьманства і запроваджуючи колегіальне управління Гетьманщиною за переважаючою участю російських представників, російський уряд великого значення надавав кадровій проблемі, що пояснюється необхідністю підтримки імперського курсу з боку державних службовців Гетьманщини. Тому впродовж досліджуваного періоду російський уряд контролював кадрову політику і активно в неї втручався.

Адміністративно-політичний характер функціонування ПГУ визначала «Інструкція Її Імператорської Величності, якою необхідно керуватися Правлінню Гетьманського уряду до майбутнього обрання гетьмана», видана 31 січня 1734 р. В питаннях кадрової політики інструкція рекомендує голові ПГУ О. Шаховському «...вивчати, хто з старшини та козаків до Нас та нашої політики лояльний і які посади вони можуть займати у випадку звільнення полковницьких та старшинських посад» [1, с. 369].

Окремо О. Шаховському доручалося контролювати, щоб кандидати на посади і великоросійські адміністратори-члени ПГУ, ГВС були достойними особами і переконували б українське населення у перевагах участі великоросіян в управлінні Гетьманщиною: «...щоб малоросійський народ великоросіянами був задоволений і звикав до їхнього правління» [1, с. 370].

В інструкції ґрунтовно визначено питання призначення на посади старшини. Так, вона вимагає проводити вибори на посади генеральної, полкової та сотенної старшини згідно з пунктом 3 «Рішучих статей»: «...обирати генеральну старшину, полковників, полкову старшину та сотників вільними голосами за давнім звичаєм серед знатних та вірних Імператриці осіб, від яких козакам і посполитим образ та розорення не було. На посади генеральної старшини і полковників обирати двох-трьох кандидатів і надсилати прохання про призначення до Її Імператорської Величності». Повноваження гетьмана призначати полкову старшину і сотників переходили до ПГУ: «...на вакантні посади полкової старшини та сотників обирати з загальної ради двох-трьох кандидатів з додаванням думки, хто з них гідний обійняти цю посаду» [1, с. 369–370].

З початку XVIII ст. і впродовж досліджуваного історичного періоду уряд Російської імперії зберігав за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманату та, більше того, активно в неї втручався. Так, в «Рішучих статтях» Д. Апостола закріплювалося положення, згідно з яким право призначення на посади генеральної старшини належало імператору. Українському реґіментареві лише надавалося право представляти кандидатів для затвердження в Санкт-Петербурзі. Інструкція міністру-резиденту Ф. Наумову та «Рішучі статті» гетьмана Д. Апостола дозволяли обрання полковників та інших чинів «вільними голосами», але існували певні обмеження: «вільними голосами» обирали 2-3 кандидатів, які повинні були обов'язково характеризуватися вірністю імператриці [2, с. 306–307].

Після смерті Д. Апостола вирішальне слово при затвердженні представлених полковою старшиною кандидатур перейшло до Голови ПГУ. До того ж, у цей час поширилася практика прийняття рішень з кадрових проблем безпосередньо у вищих владних інстанціях імперії.

Пункт 5 «Інструкції ПГУ» відновив порядок, визначений Петром I в указі від 22 січня 1715 р., а саме двоступеневі вибори: спочатку «вільними голосами» обирали 2-3 кандидатів, з яких Голова ПГУ таємно обирав та рекомендував одного «заслуженого, знатного і вірного», й тільки православних; рекомендованого Головою ПГУ кандидата на посаду генеральної старшини й полковників затверджував імператор, а кандидатів на посади полкової старшини й на сотницькі уряди – одноосібно Голова ПГУ [1, с. 369–370].

Компетенція звільняти з посади генеральної старшини й полковників належала російському уряду за донесенням Голови ПГУ. Полкову старшину й сотників міг звільняти одноосібно Голова ПГУ.

У зв'язку з побоюваннями уряду Російської імперії можливих невдоволень та навіть протидій його діяльності було видано наказ генерал-лейтенанту князю О. Шаховському щодо призначення на посади лояльних до Російської імперії чиновників: «Малоросійських старшин, які були призначені при гетьмані Д. Апостолі, і не прийняли присягу, наказуємо Вам розглянути і визначити, хто призначений по заслугах і по достоїнству, тих до присяги привести, а тих, хто не достойний – відсторонити від займаних посад» [3, с. 388].

Справи щодо претендентів із додаванням думки Голови ПГУ відсилялися до Канцелярії малоросійських справ Сенату, яка патентом за підписом Її Імператорської Величності та відбитком державної печатки призначала службовця на посаду.

Наведемо кілька прикладів розгляду справ про призначення.

14 січня 1738 р. Голова ПГУ князь І. Борятинський отримав наказ Кабінету міністрів про те, що бунчуковий товариш Яків Якубович надіслав до Петербургу прохання про призначення його на місце старого Мануйловича на посаду генерального осавула. Я. Якубович додав до чолобитної атестат-рекомендацію від фельдмаршала Лассі. Кабінет міністрів наказав Голові ПГУ розглянути, чи придатний Я. Якубович на посаду генерального осавула і направити рекомендації до Петербургу [4, с. 67–69].

8 серпня 1740 р. «правитель» Гетьманщини І. Шипов писав, що «на місце генерального підскарбія Андрія Марковича надано кілька кандидатів, а генеральні, полкові та сотенні старшини обрали кандидатів: Київського полковника Танського та бунчукового товариша Якова Маркова (Марковича), сотника Прилуцького полку Григорія Стороженка». Голова ПГУ І. Шипов рекомендував призначити на посаду генерального підскарбія Якова Марковича, аргументуючи це тим, що сотник Г. Стороженко недостатньо досвідчений, а полковник Танський старий та володіє маєтностями [4, с. 367].

Призначення радників та асесорів до Вищих органів управління Гетьманщиною – ПГУ, ГВС, КМЗ та інших державних установ України-Гетьманщини – здійснювала Канцелярія малоросійських справ Сенату, а формування штату службовців було прерогативою Голови та членів ПГУ: «Службовці канцелярії (канцеляристи, підканцеляристи, копіїсти, архіваріус та ін.) повинні обиратися в колегії і від неї отримувати патенти на посаду» [5, с. 268].

У зв'язку зі зміною в системі призначення змінилася і процедура вступу на посаду. Замість присутності народних мас і урочистих поїздок до Петербургу генеральні чини запрошувалися до ПГУ для оголошення імперської грамоти і принесення присяги [6, с. 65]. Такий спосіб обрання створив певний компроміс між «малоросійськими правами» та «великоросійським державним правом».

Забезпечити підтримку центральної влади на місцях та відсторонити від влади «неугодних» полковників був покликаний наказ, виданий в 1737 р. «правителю» Гетьманщини князю І. Барятинському про відставку старих, хворих, недостойних старшин і призначення на їх місце [7, с. 169]. В результаті таких дій з 1737 р. посада полковника втратила характер «доживотней» (пожиттєвої – *С.Л.*) і цілком залежала від лояльності полковника або претендента на посаду до Російської імперії.

В грудні 1738 р. в Кабінеті міністрів було розглянуто донесення генерала О. Рум'янцева про те, що деякі старшини через хвороби та старість не можуть більше служити, а наказами визначено обрання здійснювати вільними голосами і представляти кандидатів. У зв'язку з війною обирати не було можливості, тому призначення малоросійських старшин і полковників на вакантні посади доручили особисто генералу О. Рум'янцеву [4, с. 505]. Генерал Рум'яцев визнавав, що порушує норму обрання кандидатів на вищі уряди, але обґрунтовував необхідність цього «військовим станом».

Незважаючи на суворе покарання за обрання на посаду непрофесійної особи (найтяжче з яких – втрата маєтностей), вибори відбувалися із значними порушеннями чинного законодавства та державних традицій. Архівні матеріали свідчать про особливо численні зловживання при проведенні виборів на посади за часів перебування на посаді генерального писаря О. Безбородька. Користуючись повною довірою Голови ПГУ О. Рум'янцева, О. Безбородько, зловживаючи своєю посадою, за хабарі роздавав державні та військові посади. Так, Яготинський сотник Купчинський у своєму донесенні на О. Безбородька зазначав, що на посаду Новгородського сотника в 1738 р. О. Рум'янцеву рекомендували О. Пилатовича, але сотником було призначено Судієнко, який отримав посаду без виборів, лише тому, що витрачав на сотництво 1400 крб. та подарував О. Безбородьку 4 кафри горілки [9, с. 207].

Іншим порушенням призначення на посаду було обрання сотником Прилуцького полку сина Ігната Галагана – 23-річного Григорія Галагана [10, с. 48].

Архівні документи Ніжинського полку свідчать, що в 1746 р. уряд Російської імперії призначив на посаду полковника хлопчика Семена Кочубея, якому до повноліття залишалось 2 роки, й протягом цих років полк був без керівника [11, с. 306].

Подібне порушення зафіксовано й у Переяславському полку. Так, козаки, не бажаючи бачити сотником Лизакевича, який віднімав землі, чинив побори в судах, і посилаючись на право «за військовим» зразком обирати вільними голосами сотників, просили призначити на цю посаду військового канцеляриста Івана Лебеда або бунчукового товариша Григорія Іваненка. ПГУ, у свою чергу, пропонувало 3 кандидатури: І. Котляревського, Івана Згурікова, І. Пирятинського. Проте за підтримки генерал-фельдмаршала фон Гессена, графа О. Рум'янцева, генерального прокурора князя М. Трубецького та генерал-лейтенанта І. Бахметьєва на цю посаду Сенатом був призначений Давид Афендик [12, с. 41–43].

Отже, протягом досліджуваного періоду російський уряд узяв під контроль кадрову політику України-Гетьманщини. Незважаючи на те, що посади полкової старшини і полковників формально вважалися виборними, насправді кандидати на них визначалися ПГУ та полковниками під контролем уряду Російської імперії.

Компетенція звільняти з посад генеральної старшини й полковників належала російському уряду за донесенням Голови ПГУ, а полкову старшину й сотників міг звільняти одноосібно Голова ПГУ. Незважаючи на те, що посади полкової старшини і полковників формально вважалися виборними, на практиці кандидати визначалися ПГУ. Призначаючи на ключові посади лояльних до російського уряду осіб та ігноруючи давнє право козаків «вільними голосами» обирати старшину та полковників, уряд Російської імперії встановив тотальний контроль над вищими державними органами Гетьманщини та керівництвом полків і сотень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 108. – «Высочайше утвержденная секретная инструкция, данная ген.-лейтенанту кн. А.И. Шаховскому, по управлению Малою Россією». – 13 сентября 1734 г. – С. 369–371.
2. Лазаревский О. Описание старой Малороссии / О. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Т. 2. – С. 306–307.
3. Полное собрание законов Российской империи – Т. IX. – № 6611 «Именной, данный генерал-лейтенанту князю Шаховскому «о даче в военное время Малороссийской генеральной старшине булавы и проч.». – 1734. – С. 388.
4. Сборник Императорского Русского исторического общества. – 1901. – Т. 111 «Бумаги Кабинета министров». – 526 с.
5. Сборник Императорского Русского исторического общества. – 1901. – Т. XII «Бумаги Кабинета министров» – 607 с.
6. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Ч. 5. «Упадок козаччини і українське життя» / 1708–1786 / М. Грушевський. – К., 1918. – 524 с.
7. Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII в. / М. Слабченко. – Одесса, 1918. – 96 с.
8. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 109 «Отпуски указов к генералу князю Ивану Борятинскому, находящемуся в Глухове при правлении Малороссийских дел». – 1737. – 207 арк.
9. Лазаревский О. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. Стародубський полк / О. Лазаревський. – К., 1888. – С. 207.
10. Лазаревский О. Описание Старой Малороссии. – Т. 3. Прилуцький полк / О. Лазаревський. – К., 1888. – С. 48.
11. Лазаревський О. Описание старой Малороссии / О. Лазаревський // Киевская старина. – 1891. – Т. 2. – С. 306–307.
12. Модзалевський В. К истории отношений между великороссийскими офицерами и малороссийскими урядниками в XVIII в. / В. Модзалевський // Киевская старина. – 1905. – Т. 4. – С. 41–43д.

Лашин С.А. КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В УКРАИНЕ-ГЕТЬМАНЩИНЕ В 1730–1750-х ГОДАХ

На основе комплекса источников и литературы автор анализирует особенности назначения кадров на государственные должности в Украине как составляющую инкорпорационной политики Российской империи в 1730–1750-х гг.

Ключевые слова: правление гетманского правительства, инкорпорация, политическая власть, государственные должности.

Lapshin S.A. PERSONNEL POLICY OF THE GOVERNMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE IN UKRAINE IN 1730–1750

On the basis of groups of sources and literature the author analyzes the features of personnel appointment to public office in Ukraine as part of incorporating policy of the Russian Empire in 1730-1750.

Keywords: Hetman's government, incorporation, political power.

УДК 911.37 (477.42:475)

О.М. Білобровець

ВИБОРИ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ТА ДЕРЖАВНОЇ РАДИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ: УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті розглядаються особливості проведення виборів на Правобережній Україні до вищих органів влади у Російській імперії – Державної Думи і Державної Ради, що виникли у результаті буржуазно-демократичної революції початку ХХ ст., та сутність виборчої політики польських політичних кіл краю.

Ключові слова: польський суспільний рух, виборча «волинська система», територіальне Польське Коло.

Одним із головних наслідків буржуазно-демократичної революції початку ХХ ст. було створення вищих органів влади – Державної Думи і Державної Ради. Найдіяльнішу участь у виборах взяли привілейовані верстви населення; активність проявили й політичні партії. Революція стала випробуванням програмних концепцій і реальної діяльності всіх політичних партій Росії, в тому числі й польських. Питання участі у виборах до Державної Думи, зокрема польського населення, висвітлювалися радянськими, українськими та зарубіжними істориками – В. Попиком, Т. Шахрай, З. Лукавським, Р. Юрковським [1]. Основним завданням даного дослідження є визначення особливостей проведення виборів на Правобережжі та сутності виборчої політики польських політичних кіл краю.

За характером діяльності головних політичних партій виділяються три напрямки польського суспільного руху: консервативний, націоналістичний та соціалістичний. До першого належали «угодовці», до другого – народові демократи, прогресивні демократи та християнські демократи, до третього – соціалістичні партії [2, арк. 12]. Найбільш активну участь у виборах до Державної Думи і Державної Ради взяли представники консервативного напрямку, серед яких були великі землевласники, буржуазія та інтелігенція.

Наприкінці ХІХ ст. загальна кількість поляків складала 20 млн. З них 50% знаходились під управлінням Росії, 20% – Пруссії, 20% – Австрії, 10% – в Америці [3, с. 41]. Учасники консервативного напрямку на Правобережній Україні активно включилися в політичні процеси, утворюючи низку політичних організацій і партій, які до культурних чи філантропічних завдань почали додавати суто політичні. Яскравим прикладом можуть служити організації «Зжешене» і «Кресове товариство політичне» (ТКП).

На початку свого існування обидва товариства ідейно наближалися одне до одного. Їхнім завданням було розбудити суспільну думку, матеріально і морально підтримати культурну діяльність польського населення. Девізом ТКП стало пробудження політичної думки, пошук правильного шляху через політичні дискусії [4, с. 17].

Дальший розвиток політичного життя змусив два товариства перейти від дискусій до діючої політики. Члени «Кресового товариства політичного» увійшли до складу існуючих політичних партій, переважно до партії кадетів.

Під час виборів до І Державної Думи «Польську конституційно-демократичну партію на Україні, Поділлі та Волині» очолював М. Вільчинський. На ІІ з'їзді у Києві 25 лютого 1906 р. виникли розбіжності щодо вирішення аграрного питання в країні і союзу з російськими кадетами. Ці протиріччя сигналізували про зростаючу ідейно-політичну поляризацію польського суспільства і посилення впливів народових демократів. Згодом ця партія перейшла на позиції російських кадетів [5, с. 81].

«Зжешене» перетворилося на політичну партію з виразно оформленою політичною програмою, у якій було окреслено завдання польського кресового суспільства [6, с. 15]. Значна роль відводилась католицьким парафіям, які вважалися найнижчими суспільно-політичними одиницями, що об'єднували різні напрямки суспільної праці і ставили своїм завданням формування національної свідомості і розвиток польського суспільства [5, с. 80]. З початку

1905 р. товариство розпочинає офіційну діяльність. Найбільш активно вона проявилась під час виборів до I Державної Думи [7, с. 154].

Виборча кампанія на Волині мала свої характерні особливості. Тут суспільний рух набув найбільшого розвитку наприкінці 1905 – на початку 1906 р. і набрав форми так званої «волинської системи». Для підготовки виборів були утворені 4 курії: селянська, середньої і великої власності, міська і робітничка. За ними утворювалися гмінні комітети, які вибирали представників до повітових зібрань, а ті, в свою чергу, – до губернського виборчого комітету, на якому відбувався вибір делегатів до зборів 3 російських і 6 литовських провінцій, які представляли весь Північно-Західний край Російської імперії [8, с. 16].

На виборах в I Державну Думу в Житомирі склалися два виборчих комітети: один – російський, другий – польський. Обидва не мали абсолютної більшості. Розгорілася боротьба за вибір союзника на виборах: з селянами чи з міською курією, в складі якої з 40 чоловік тільки два були християнами, решта – євреї. Ті, що склали так зване прогресивне крило, закликали до союзу з євреями; більш помірковані виступали за союз із селянами.

Православне духовенство, що підтримувало селян, згодилось увійти в порозуміння з поміщиками. На засіданні ухвалено направити графа Станіслава Чапського і Казимира Бужинського до селян, які знаходились під великим впливом Почаївського архімандрита Віталіса. По дорозі додому селяни вигукували: «З народом пани, не продавайте нас жидам. На славу вам». Так утворився «блок поміщиків поляків і росіян з селянством» [9, с. 8]. В результаті на 12 місць від Волинської губернії 3 мандати до I Державної Думи дістали поляки, 2 – російські поміщики, решту – селяни і православне духовенство.

Після виборів між польськими і російськими поміщиками виникла ще більша солідарність з питання непорушності права власності. Це стосувалося не тільки власне поміщицьких інтересів, а й поняття права і засад приватної власності. Така єдність виникла в виборчих зібраннях 1 та 10–11 липня 1906 р. в Житомирі, 20–21 серпня – на з'їзді в Рівному. Ці зібрання привели до утворення «Союзу землевласників і землеробів» (*Związek właścicieli i prasyjących na roli*). Остаточно союз оформився 18–20 вересня 1906 р. на з'їзді в Житомирі. Однак згодом виникли непорозуміння і незадоволення з обох боків. Зокрема, на Польському з'їзді у Києві було заявлено, що «Союз землевласників і землеробів» може бути економічним об'єднанням, тож не повинен входити в політику, і що союз поляків з росіянами небажаний.

До I Державної Думи з Правобережних губерній було обрано 6 поляків: з Київщини – С. Хорватт, С. Здановський, з Поділля – В. Лісовський, з Волині – Ю. Потоцький, Щ. Понятовський і В. Грохольський. До Державної Ради обрані були тільки поляки: з Київщини – С. Сорочинський, з Поділля – В. Словицький, з Волині – Я. Олізар [10, с. 153]. Всіх поляків у I Думі було 55. Делегація з Литви, Білорусії та Правобережної України виділилась в окрему фракцію. Причиною відділення була загроза втрати впливу серед литовського, білоруського і українського населення. Однак для захисту інтересів місцевого населення вони не увійшли до складу національних литовської, білоруської чи української груп. Це пояснюється соціальними мотивами. Всі депутати були шляхетського походження, при цьому 12 з них мали великі поміщицькі володіння, а національні групи Південно-Західного і Західного краю представляли інтереси селян. Конфлікт інтересів не дозволяв їм об'єднатися. Депутати з литовсько-білорусько-українських земель утворили окрему фракцію під назвою «Група депутатів із західних дільниць» або Територіальне коло. Воно підтримувало тісний контакт з Колом Польським з Королівства, а в особливо важливих справах об'єднувалось [8, с. 36].

1–2 вересня 1907 р. у Києві відбувся з'їзд делегатів польських Виборчих комітетів 9 губерній Литви і України. На з'їзді було ухвалено, що треба дбати про інтереси всіх націй, які мешкають у краї. У національних польських справах завжди, а у всіх інших – по-можливості депутати повинні виступати з Колом Коронним спільно, на засадах взаємності [11, с. 1].

До виборів до II Державної Думи польський комітет вибрав блок польсько-російсько-єврейський. Росіяни запропонували полякам 2 місця. Поляки залишились відособленими, і їхня роль у виборах зменшилась; польський елемент ослаб. Так закінчилась, або була відкладена до кращих часів акція представників реальної політики, помірковано-центристських поглядів, яка мала на меті створення «Союзу землевласників і землеробів» і недопущення внутрішніх антагонізмів [9, с. 8–16]. У виборах до II Державної Думи з Правобережної України був вибраний лише один поляк з Поділля – Г. Лісовський [12, с. 23].

Напередодні виборів до III Державної Думи позицію польської земельної аристократії було висловлено на сторінках консервативної газети «Креси». Вона полягала в тому, що кількісна перевага у виборах губернських представників від з'їздів землевласників над виборцями всіх інших курій разом взятих забезпечить землевласницькій курії вирішальний вплив на вибори, але тільки за умови одностайної участі всіх виборців поміщицького стану. Не дасть успіху і поділ поміщицької курії на національні секції [13, с. 7]. Після поразки революції реакційно налаштовані поміщики заспокоїлись, а представники польської шляхти в своїй більшості підтримували на виборах до III Державної Думи кадетів [14, с. 98].

Вибори до Державної Ради відбувалися для поляків позитивно. На виборчих зборах вони склали більшість, діяли самостійно, ні в які угоди з росіянами не входили і провели кандидатів зі свого середовища. Винятком було обрання членом Державної Ради від Київської губернії графа Бобринського, коли польські виборці діяли солідарно з росіянами. На думку губернатора, росіяни приходили як на повітові, так і в губернські зібрання неакуратно, проявляючи часом повну байдужість до питань державної ваги. Він закликав брати приклад з поляків. Так, один з польських графів, який постійно проживав у Парижі, прибув на виборчий з'їзд в м. Радомисль Київської губернії і, поклавши свою виборчу кульку, виїхав назад до Парижа [15, арк. 60].

У Волинській губернії під час виборів до IV Державної Думи найбільший вплив мали селяни за підтримки православного духовенства, зокрема «Почаївського Союзу руського народу» під керівництвом архімандрита Віталіса. Активну участь взяла земська партія, яка оформилась під час виборів у земства і складалась переважно з польських землевласників [16, арк. 11]. Однак успіху у виборах поляки не досягли.

Таким чином, вибори до законодавчо-дорадчих органів Російської держави у 1906–1912 рр. мали свої особливості. Найбільшу активність у виборах проявили представники консервативного напрямку польського суспільного руху – земельна аристократія, буржуазія, інтелігенція. Утворивши політичні угруповання, такі як «Зжешене», Польське товариство кресове, Партія крайова, вони змогли провести своїх представників у I Державну Думу та Державну Раду всіх скликань. Для забезпечення перемоги використовувалась тактика союзу з російськими поміщиками. Підґрунтям для цього союзу виступали спільні станові інтереси. Однак найбільших результатів було досягнуто тільки під час перших виборів. Цьому союзу протидіяли націоналісти з польського та російського боків. Російський царизм прагнув підтримати у виборах російських поміщиків Правобережної України. При цьому російська влада змінювала умови виборів, щоб унеможливити або звести до мінімуму перемогу інших станів чи національних меншин. Найбільш яскраво це проявилось під час виборів до III та IV Державної Думи, коли відбувся розподіл виборчих з'їздів за національними ознаками.

Особливістю діяльності поляків-депутатів у Думах та Раді було поєднання інтересів польського населення та всіх виборців Правобережної України. Це виявилось у створенні окремого кола депутатів-поляків Литви і України, які у 1907 р. на з'їзді виборців визначились у необхідності вирішувати перш за все проблеми жителів краю. Однак в першу чергу передбачалось захищати станові інтереси поміщицького класу. З цих причин не відбулось об'єднання депутатів-поляків Правобережжя з українською групою, в якій переважали селяни. При вирішенні важливих справ поляки Територіального кола Державної Думи об'єдналися з Колом Польським з Королівства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Попик В. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу. – К. : Наукова думка, 1989. – 98 с. ; Шахрай Т. Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті краю (1900–1914 рр.) // *Ucrainica Polonica*. – Київ-Житомир, 2004. – С. 96–111 ; Łukawski Z. Koło polskie w Rosyjskiej dumie państwowej w latach 1906-1909. – Wrocław, 1978. – 229 s. ; Jurkowski R. Polacy z gubernii Wołyńskiej w wyborach do I Dumy Państwowej (1906) i Rady Państwa (1906, 1909, 1910) // *Ucrainica-Polonica*. – Київ-Житомир, 2004. – С. 77–95.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 274, оп. 1, спр. 2441, арк. 12.
3. Bylski L. Rzut oka na kwestię polską. – Kraków, 1910. – S. 41.
4. Głos Kijowski. – Kijów. – 1906. – nr. 22. – S.17.
5. Jurkowski R. Polacy z gubernii Wołyńskiej w wyborach do I Dumy Państwowej (1906) i Rady Państwa (1906, 1909, 1910) // *Ucrainica Polonica*. – Київ-Житомир, 2004. – С. 77–95.
6. Swit. – Kijow. – 1907. – nr. 2. – S. 15.
7. Podhorski Z. Po malej rewolucji 1905 r. // *Pamiętnik Kijowski*. – Londyn, 1980. – T. 4. – 486 s.

8. Łukawski Z. Koło polskie w Rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906–1909. – Wrocław, 1967. – 229 s.
9. Burzyński K. Przejawy życia politycznego na Rusi od roku 1905. – Kraków, 1909. – 219 s.
10. Kwiatkowski W. Walka o wolność i potęgę Polski. – Lwów, 1932. – T. 1. – 369 s.
11. Kresy. – Kijów. – nr. 34. – S. 1.
12. Świt. – Kijów. – 1907. – nr. 6. – S. 23.
13. Kresy. – Kijów. – 1907. – nr. 29. – S. 7.
14. Попик В. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу. – К. : Наукова думка, 1989. – 98 с.
15. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 60.
16. Державний архів Київської області. – Ф. 2, оп. 228, спр. 51, арк. 11.

Белобровец О.М. ВЫБОРЫ В ГОСУДАРСТВЕННУЮ ДУМУ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СОВЕТ НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ: УЧАСТИЕ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

В статье рассматриваются особенности проведения выборов на Правобережной Украине в Государственную Думу и Государственный Совет, возникшие в результате первой буржуазно-демократической революции начала XX в., сущность выборной политики польских политических кругов края.

Ключевые слова: польское общественное движение, избирательная «волынская система», территориальный Польский Круг.

Belobrovets O. ELECTIONS TO THE STATE DUMA AND THE STATE COUNCIL IN RIGHT-BANK UKRAINE: THE PARTICIPATION OF POLISH POPULATION

The article discusses specifics of the elections in Right-Bank Ukraine to the higher authorities in the Russian Empire – the State Duma and the State Council, which resulted from the bourgeois-democratic revolution of the early twentieth century, and the character of electoral politics in Polish political circles of the region.

Keywords: Polish social movement, the election «Volyn system», territorial Polish Circle.

УДК 94(477) «19» :32.019.51:002

Т.Р. Кароєва

КНИЖКОВА КОМУНІКАЦІЯ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Висвітлено діяльність українських політичних партій початку ХХ ст. у книжковій справі, що охоплювала книговидання, книгопоширення та книговикористання (бібліотечну практику) суспільно-політичної літератури. Підкреслено, що результатом цієї діяльності стало радше пробудження національної свідомості українців, ніж поширення політичних ідей.

Ключові слова: книжкова комунікація, українські політичні партії, книговидання, книжкова торгівля, бібліотека, лібералізм, соціалізм, консерватизм.

Для поширення політичних ідей та вербування прихильників політичні партії ХІХ–ХХ ст. традиційно використовували друковану продукцію. Вітчизняні науковці приділяють посилену увагу партійній видавничій діяльності, залишаючи, як правило, поза вивченням систему поширення та використання друкованих видань, причому найчастіше об'єктом дослідження є періодичні органи партій, призначення яких – докладно та оперативно подавати інформацію про поточні події. Вони знаходяться у центрі уваги фахівців політичної історії, журналістів, бібліографів. Книги та брошури досі не ставали об'єктом спеціального узагальнюючого дослідження. Вони іноді потрапляють у коло зору дослідників – як правило, у випадках розлогого викладу поглядів партійних лідерів та публіцистів на ті чи інші актуальні питання відповідного хронологічного періоду [1–6]. Більш-менш докладно вивчено продукування та поширення марксистської книги на українських теренах [7]. Дана стаття має на меті розглянути друк, поширення та використання книжкових видань українськими політичними партіями початку ХХ ст. Узагальнено для позначення даної сфери життєдіяльності людства профільні науковці використовують поняття «книжкова комунікація», під яким розуміють систему інституцій, що відповідають за створення і поширення суспільно значущої інформації в часі та просторі [8, с. 3].

Закономірним результатом модернізації українського суспільства стало формування багатопартійної політичної системи, початок якої був закладений наприкінці ХІХ ст. Усього до

.....
початку революційних дій 1917 р., за підрахунками вітчизняного дослідника А.І. Павка, на українських теренах діяло понад 20 українських політичних партій та організацій, понад 30 російських партійно-політичних угруповань, 4 єврейських, а також 4 польських політичних партій [9, с. 94]. Кожне з партійно-політичних угруповань прагнуло вербувати собі прибічників, вести агітаційно-пропагандистську діяльність, використовуючи можливість публічного оприлюднення своїх поглядів у друкованому вигляді.

За ідеологічними ознаками політичні партії досліджуваного періоду прийнято класифікувати як соціалістичні, ліберальні та консервативні. Специфічною складовою ідеології українських партій був націоналістичний елемент. Перші вітчизняні політичні партії відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського громадянства. Дискусії на сторінках друкованих видань викликали інтерес у раніше інертних до національного руху громадян, робили з них якщо й не свідомих українців, то хоча б співчуваючих українській національній ідеї. Це залучення широких верств принаймні до обговорення українського питання було, за оцінкою вітчизняного історика О.В. Лисенка, не менш важливим, ніж створення його стратегічної лінії [10].

Характеризуючи діяльність вітчизняних партій, треба акцентувати увагу на тому, що терени українських губерній Російської імперії були одним з центрів політичної боротьби, що, зокрема, зумовлювалося їхнім економічним розвитком, розвинутим залізничним сполученням, наявністю потужної поліграфічної бази, а також впевненістю керівництва російських, польських, єврейських партій в наявності «свого» електорату на цих теренах. Показово, що на цій території було надруковано 692 назви (19,7% всього репертуару) неперіодичних видань російських ліберальних та консервативних партій початку ХХ ст. [11]. Якщо взяти до уваги, що у Москві було надруковано 25,2%, а С.-Петербурзі – 30,3% репертуару, стає зрозумілим, що на всі інші регіони імперії припадає тільки 24,8% репертуару видань цих партій [11]. А якщо врахувати, що більшість московських і петербурзьких видань могли циркулювати на українських землях, стає зрозумілим місцевий градус протистояння у пропагандистській війні. За результатами досліджень російських істориків сьогодні вважається, що найбільшого розмаху у видавничій діяльності досягли партії більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів, октябристів та Союзу російського народу [12, с. 16]. Усі ці партії були широко представлені й на українських теренах.

У таких складних умовах мали діяти вітчизняні політичні партії. Про їхню книговидавничу діяльність відомо небагато. Переслідування та обмеження з боку держави, конкуренція з російськими партіями та їхніми виданнями, обмежені фінансові можливості, слабка соціальна база партій – все це зменшувало видавничий потенціал. Державний тиск на українське слово призвів до необхідності організовувати видавничу діяльність за кордоном імперії; згодом, у революційні 1905–1907 рр., партії намагалися налагодити друк на теренах українських губерній та у С.-Петербурзі. Основу книговидавничого репертуару склали програмні документи українських партій, брошури щодо засадничих позицій їхніх ідеологій, біжучих політичних подій в країні.

Видання були, так би мовити, планово-збитковими: вони не окупалися, адже більшість їх, особливо під час виборчих кампаній, поширювалися безкоштовно або продавалися нижче собівартості. Якщо міцні російські партії, які мали стабільне фінансування з різних джерел, могли дозволити собі подібну збиткову видавничу діяльність, то українським партіям йти на це було складно. Пригнічення від постійного браку коштів яскраво ілюструють слова одного з членів Головного комітету УСДРП: «Жодної копійки грошей. Беруть летючки, не платять, беруть книгу – не платять, беруть легальні газети – теж не платять...» [13, с. 87]. Така ситуація була типовою для всіх вітчизняних партій.

Найактивніше книжкову комунікацію зуміли використати українські партії ліберально-демократичного спрямування (УДП, УРП, УДРП→ТУП, УСП). Культурницька діяльність завжди була важливою складовою їхнього партійного життя. Оскільки основу УРП склали діячі видавництва «Вік», партія володіла значними літературними силами і відразу розгорнула інтенсивну видавничу діяльність. Вже у перші роки було видано як мінімум 14 видань, зокрема брошури з характерними назвами: «Чому у нас досі немає доброго ладу?», «Чого нам треба?», «Як визволитися з бідности робочим людям?», «Як люде прав собі добувають?», авторами більшості яких були Б.Д. Грінченко та С.О. Єфремов [14, с. 636]. Усі видання друкувалися у Львові, звідти поширювалися в українських губерніях. Революційні події 1905 р. дозволили організувати легальний друк у Російській імперії. Програма УДРП, що в 1906 р. побачила світ в

Одесі, мала серійний номер 17, тобто як мінімум 17 видань було здійснено до цього часу [15, т. 6, с. 60].

Один з лідерів ліберально-демократичного руху М.С. Грушевський протягом 1900-х рр. написав серію статей, присвячених українському питанню, і став одним з найвидатніших теоретиків цього руху [13, с. 112]. Його статті, що друкувалися в періодичних виданнях, згодом видавці радо випускали окремими збірниками. Так, у 1906 р. у Києві С.В. Кульженком було видано збірник «З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня». Але й громадськість Російської імперії цікавилася так званим «українським питанням». Для її інформування, наприклад, петербурзьке видавництво «Общественная польза» замовило російськомовний збірник статей М.С. Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос» (СПб., 1907). Реакція суспільства була настільки бурхливою, що видавництво додатково випустило 7 статей із збірника окремими виданнями. З огляду на 8-копійочну вартість 15-сторінкової брошури «Национальный вопрос и автономия», можна зауважити, що видавці розраховували на більш-менш забезпечену публіку або на зацікавлену аудиторію, яка готова була заплатити такі гроші за невеличке видання. Ще дві статті зі збірника було перекладено українською і друкувалися у Києві [16].

Під час революції 1905–1907 рр. пішов вгору культурно-освітній рух, що яскраво проявився у діяльності «Просвіти». Значна частина партійців ліберально-демократичного табору стали активними учасниками просвітнянського руху. Формально «Просвіти» були аполітичними, чим приваблювали багатьох національно свідомих громадян. Їх почали засновувати у 1905 р., і поступово вони охопили великі українські міста (Житомир, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одесу, Чернігів) та 30 сіл і містечок. Серед основних напрямків їхньої діяльності були видавнича та бібліотечна робота. До 1917 р. було надруковано понад 80 видань [17]. Видавнича комісія київської «Просвіти» підготувала навіть рекомендаційний покажчик «Каталог книжок для народного читання», що тричі друкувався упродовж 1908–1910 рр. У всіх великих містах було організовано бібліотеки та читальні, зроблено спроби налагодити бібліотечне обслуговування у філіях, а для бажаючих мати українську книгу забезпечено її поширення. Подільська «Просвіта» спробувала також налагодити відправку книг поштою, їхній продаж на ринкові, де намагалася конкурувати з офенями. Хоча у Харкові не вдалося організувати «Просвіту», проте тут діяло культурно-освітнє товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка, яке спільно з 3-м харківським товариством взаємного кредиту в 1912 р. створило Українську книгарню. Завдяки просвітнянським закладам друковане слово активно ширилося українськими теренами. У результаті помітним стало зростання попиту на нього. Зі спадом політичної боротьби «Просвіти» залишилися легальним завуальованим способом масового національно-політичного руху, в якому намагалися використовувати всі можливості книжкової комунікації.

Кооперативний рух також опинився у центрі уваги ліберально-демократичного руху, причому його масовий характер (українські кооперативи склали третину кооперативів у Російській імперії) відкривав нові можливості перед свідомою громадськістю, яка спробувала використати кооперативні товариства для видання та поширення книг. Зокрема, уже у 1909 р. на Першому з'їзді представників подільських товариських крамниць було прийнято рішення про продаж у товариських крамницях українських книжок, які з 10%-ною знижкою надавала Кам'янець-Подільська «Просвіта» [18]. Згодом Всеросійський кооперативний з'їзд, що відбувся у Києві в 1913 р., запропонував кооперацію як одну з основних форм організації книговидавання та книгопоширення у країні. Так народжувався один з основних радянських способів організації книжкової торгівлі.

У роки реакції ліберально-демократичний табір не зазнав такого розгрому, як соціалістичний. Він продовжував діяти, переорієнтувавшись на культурницький рух та легальні форми роботи. Йому вдалося використовувати всі можливості книжкової комунікації, хоча й не повною мірою. Результатом його діяльності скоріше стало пробудження національної свідомості, а не прищеплення ліберальних поглядів.

На відміну від ліберального, соціалістичний рух на початок ХХ ст. був чітко окресленим, характеризувався власними, тільки йому притаманними рисами та особливостями і мав багаторічну традицію використання книжкової продукції у гуртковій роботі народників та соціал-демократів.

Нелегальний статус соціалістичних партій у Російській імперії відразу орієнтував українські партії (РУП, УСДРП, УПСР) на закордонну видавничу діяльність. У перші роки існування

РУП багато друкувала у Львові. Серед авторів оригінальних творів був М.І. Міхновський, Д.В. Антонович, М.В. Порш, В.В. Дорошенко, С.В. Петлюра та ін. Активно перекладалися українською мовою популярні праці західноєвропейських соціалістів П. Лафарга, Ф. Лассаля, В. Лібкнехта, К. Каутського [19, с. 12–14]. Конкуренція з потужними російськими соціалістичними партіями заважала українським соціалістам просувати свої ідеї у широкі маси, тому відмінною ознакою їхньої пропагандистсько-агітаційної роботи стала орієнтація на українське селянство.

З реорганізацією РУП та появою УСДРП боротьба набула чіткіших форм. Під час революційних подій 1905–1907 рр. українські соціал-демократи зуміли, наприклад, організувати 5 друкарень, які видали 8 назв брошур і понад мільйон прокламацій [20, с. 13]. Їхній статус не дозволяв організувати легальне поширення та використання літератури, а нелегальні форми не могли дати високої віддачі. Відповідно використання книжкової комунікації соціалістами не було результативним.

З посиленням реакції частина прибічників соціалістів відмовилася від практичної партійної діяльності, перейшла до лібералів і занурилася разом з ними в національно-культурницьку діяльність. Ті українські соціал-демократи, які залишилися вірними своїм ідеям, знову перевели всю видавничу діяльність за кордон і зосередилися на теоретичних питаннях.

Українські націоналісти спробували оформитися в УНП (1902), однак вона так і не почала функціонувати як партія – скоріше як гурток однодумців [13, с. 98]. Вони намагалися налагодити книговидавничу діяльність, випустивши друком 3 брошури за кордоном. Консервативний напрям в українській політичній думці був представлений особою В.К. Липинського, брошури якого польською мовою також друкувалися за кордоном і не знаходили свого широкого читача на українських теренах.

Переслідування українського друкованого слова, відсутність поважних наукових інституцій, злидений рівень письменності цілої нації – все це уповільнювало поширення книжкової комунікації в українських губерніях початку ХХ ст. Складності розвитку вітчизняних партій, які тільки формували свій електорат і будили національну свідомість, заважали використанню всіх можливостей книжкової комунікації. Активізацію її застосування у політичній боротьбі стримувало чимало інших факторів: відсутність широкого інтелектуально-культурного середовища, державний тиск, конкуренція з боку російських партій, нелегальний або напівнелегальний статус партій. Порівняна слабкість використання книжкової комунікації консервувала відповідний рівень осмислення проблем, які поставали перед політичним рухом, рівень його національно-політичних та соціально-політичних вимог. Найоптимальнішу працю продемонстрували українські ліберали та очолюваний ними національно-культурний рух. Вони задіяли не тільки нелегальні, а й всі легальні можливості книжкової комунікації.

Головним результатом її використання українськими політичними партіями стало скоріше пробудження національної свідомості українців, ніж поширення політичних ідей. Таким чином формувалася громадська думка, яка згодом вплинула на розвиток українському революційного руху.

Крім безпосередніх наслідків – поширення ідей, політична полеміка стимулювала інтерес широких мас до читання як способу отримання інформації. І тому видавничу діяльність партій можна ще оцінювати й як стимулюючий фактор загальної модернізації суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Колесник В.Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття / В.Ф. Колесник, Л.П. Могильний ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 243 с.
2. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія : витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття–1939 рік) / В.В. Стрілець ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 361 с.
3. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С.П. Донченко. – Дніпродзержинськ, 2004. – 379 с.
4. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття : соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) / О.Ю. Висоцький. – Д., 2001. – 160 с.
5. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії : Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.
6. Шаповал А.І. Громадсько-політична та наукова діяльність Дмитра Антоновича : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / Шаповал А.І. ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2010. – 20 с.

7. Демченко Е.П. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября / Е.П. Демченко. – К. : Наук. думка, 1987. – 162 с.
8. Маркова В.А. Книжкова комунікація : теорія, історія, перспективи розвитку : автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.03 / В.А. Маркова ; Харк. держ. акад. культури. – Х., 2011. – 36 с.
9. Павко А.І. Політичні партії й організації у Східній Галичині та Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст. : повчальний досвід історії / А.І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К., 2002. – № 5. – С. 93–99.
10. Лисенко О.В. Роль преси у формуванні української національної ідеї / О.В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 226–227.
11. Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века : библиогр. указ. / Сост. А.В. Шевцов ; РНБ. – СПб., 2002. – 416 с.
12. Шевцов А.В. Издательская деятельность кадетской партии (1905 – сер. 1918 гг.) : автореф. дис. канд. филолог. наук : 05.25.04 / А.В. Шевцов ; СПбГИК. – СПб., 1993. – 19 с.
13. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. : соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 170 с.
14. Чмырь С. [Про украинские партии] / С. Чмырь // Политические партии России, конец XIX – первая треть XX в. : энциклопедия. – М., 1996. – С. 634–647.
15. Репертуар української книги, 1798–1916 : матеріали до бібліографії : в 9 т. / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НАН України. – Л., 1995–2005.
16. Гирич І. Коментарі / І. Гирич // Твори : в 50 т. / М.С. Грушевський. – Л., 2002. – Т. 1. – С. 559–561.
17. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922) : бібліогр. покажч. / Нац. парламент. б-ка України ; С. Л. Зворський (уклад.). – К. : Глобус, 1999. – 134 с.
18. З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. – 1909. – № 32. – 23 серп.
19. Доклад Центрального комітету Революційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному конгресові в Амстердамі. – Л., 1904. – 16 с.
20. Доклад Української Соціал-Демократичної Робітничої партії Росії Міжнародному Соціалістичному конгресові в Штутгарті. – Л., 1907. – 16 с.

Кароева Т.Р. КНИЖНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ НАЧАЛА XX ВЕКА

Освещена деятельность украинских политических партий начала XX в. в книжном деле, которое охватывает книгоиздание, книгораспространение и книгоиспользование (библиотечную практику) общественно-политической литературы. Подчеркнуто, что результатом этой деятельности стало скорее пробуждение национального сознания украинцев, чем распространение политических идей.

Ключевые слова: книжная коммуникация, украинские политические партии, книгоиздание, книжная торговля, библиотека, либерализм, социализм, консерватизм.

Karoyeva T.R. BOOK-MEDIATED COMMUNICATION ACTIVITIES OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES IN THE EARLY XX CENTURY

Activities of Ukrainian political parties of the early XX century undertaken in the printed matter domain are elucidated in the paper. The activities encompassed socio-political literature publishing, distribution and enjoyment (library practice). It is emphasized that those activities resulted rather in awakening of Ukrainians' national consciousness than in dissemination of political ideas.

Keywords: book-mediated communication, Ukrainian political parties, book publishing, book trade, library, liberalism, socialism, conservatism.

УДК 94 (477.43/44)

О.С. Дмитришена

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Публікація містить дані про особливості форм та методів діяльності політичних партій та їхні програмні документи; подається характеристика найактивніших партійних осередків та їх лідерів.

Ключові слова: партія, політична організація, есери, лідер, програмні документи.

Вивчення ролі українських партій у розвитку національного відродження початку ХХ ст. забезпечує відтворення складного і суперечливого процесу нашого становлення як державної нації. Актуальність даної статті обумовлюється, насамперед, необхідністю розуміння і обґрунтування історичного значення сучасних державотворчих процесів в українському суспільстві. Метою запропонованої статті є характеристика виникнення та діяльності перших політичних партій на Правобережній Україні на початку ХХ ст.

Історіографія проблеми потребує більш глибокого вивчення процесу зародження, еволюції та зникнення різноманітних українських політичних партій у загальному контексті політичної історії України. Це пов'язано з тим, що історія українських політичних партій стала об'єктом дослідження лише в роки незалежної України. Радянська історіографія її або зовсім не висвітлювала, або розкривала однобічно, в суто негативному плані. Український історик О. Голобуцький пояснює це тим, що саме безпека вимагала обходити національні політичні партії стороною, обмежуватися загальними міркуваннями або спиратися на безпрограмну схему. В іншому випадку виникала пряма загроза звинувачення в націоналізмі з відповідними службово-партійними висновками [12, с. 47]. Вагоме значення мають багатотомні праці, в яких детально аналізуються програмні документи українських політичних партій і міститься різноманітний фактичний матеріал щодо їхньої практичної діяльності [18, 20]. Помітним внеском в дослідження історії українських партій та організацій стали праці О.М. Федькова [6, 15, 19]. У монографії І. Калмакана [7] простежується історія українських політичних партій та аналізується їхня діяльність від моменту утворення (кінець ХІХ ст.) до кінця ХХ ст. До останнього часу в Україні не існувало узагальнюючої праці з політичної історії України загалом і політичних партій зокрема. Вперше така робота – капітальна шеститомна праця «Політична історія України. ХХ ст.» – вийшла друком у 2002–2003 рр. [1].

Однак залишається чимало проблем, які потребують більш глибокого вивчення. Це зокрема проблеми соціально-політичного складу, чисельності кожної партії, міжпартійних відносин.

Вцілілий після російської ідейної інтервенції політично свідомий прошарок українського суспільства, утримавшись від вступу до партійних об'єднань росіян, прагнув до організації й самовизначення у власних партійних організаціях. Першим українським політичним партіям, створюваним інтелектуальною елітою, була притаманна нечіткість ідеологічного обличчя [1, с. 127].

Наприкінці ХІХ ст. відбувалася політична радикалізація в середовищі української інтелігенції і студентства. Напередодні ІІ з'їзду українських студентських громад М. Русов заявив: «Нам не треба громад, нам треба партії» [2, с. 7].

Ще з початку 90-х років ХІХ ст. в Україні виникають різні гуртки соціал-демократичного спрямування – не лише загальноросійські, а й українські. У 1896 р. в Києві І. Стешенко, М. Коцюбинський, Л. Українка, П. Тучапський та інші організували окремий український соціал-демократичний гурток. Він мав на меті боротьбу з культурництвом серед української молоді. Через деякий час українські соціал-демократичні гуртки намагаються об'єднатися. Так виникає перша українська партія – РУП (Революційна Українська Партія) [3, с. 26]. Офіційно РУП засновується у січні 1900 р. у Харкові на так званій «Раді Чотирьох»: Д. Антонович, Б. Каменський, Л. Мацієвич і М. Русов. [4, с. 73].

На початку свого становлення РУП не визначилася з тактичними формами і методами вирішення соціального питання. Партією пропонувалося навіть використовувати «для боротьби проти соціального гніту» аграрний терор (підпали поміщицьких і куркульських садиб, господарських споруд, полонка сільськогосподарських машин, калічення худоби, порубки лісу і потрави посівів, побиття наглядачів, лісників, управляючих чи поміщиків і т.п.) [5, с. 278]. Видання РУП поширювалися і в селах Подільської губернії.

Цікавим було те, що члени Революційної української партії не виокремлювали ті верстви населення, які складали її соціальну основу: усіх вони називали «робочий люд» або пролетарі. При цьому вони пояснювали, що це ті люди, які «втратили власність чи то на землю, чи на верстат який ремісницький, а працюють на панській землі, на панській верстаті» [6, с. 116].

У 1900 р. в Україні була створена ще одна партія, яка мала в собі деякі самостійницькі елементи: українці польської культури Ярошевський, Меленевський та інші заснували Українську Соціалістичну Партію (УСП), яка практично не мала розбіжностей з РУП [3, с. 29].

Відомостей про її діяльність маємо дуже мало, бо ця партія була нечисельною й практично не мала ніякого впливу серед населення, тому з самого початку існування діяла разом з ППС (Польська Партія Соціалістична) й РУП. Вона мала свій періодичний орган – «Добру Новину», яка була призначена для соціалістичної агітації серед українського пролетаріату.

УСП разом з РУП брала участь у селянських розрухах 1902–1903 рр. Ця співпраця з РУП призвела до того, що у 1903 р. УСП увійшла до складу РУП. Але вже в кінці 1903 р. Ярошевський з частиною прихильників вийшли з РУП і увійшли до ППС. Пояснювали вони це тим, що ця організація була більш зорганізованою й мала свою певну програму; до того ж ППС, єдина з соціалістичних партій Росії, наголошувала на важливості національного питання й визнавала права українського народу [7, с. 58].

Наприкінці 1904 р. відбувся розкол Революційної української партії (РУП), внаслідок якого виникла ще одна політична партія — Українська соціал-демократична спілка (далі – УСДС або Спілка). Однією з причин, що призвели до розколу, на думку дослідників, була неспроможність РУП конкурувати з РСДРП та есерами напередодні першої російської революції. Тому організатори Спілки ставили за мету «використання політичного потенціалу РСДРП для активізації визвольного руху в Україні шляхом організаційного об'єднання з нею» [8, с. 46]. Це стало передумовою утворення нової політичної сили в Україні. Серед провідних діячів УСДС були М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Канівець, П. Крат, В. Мазуренко, П. Тучапський та інші.

Спілка виступала проти політичної автономії України і засуджувала національно-культурницьку діяльність РУП. УСДС тісно співпрацювала з РСДРП та Бундом. Ця співпраця призвела до того, «що вона поступово почала втрачати своє специфічно українське обличчя і врешті стала звичайною обласною організацією меншовицького напрямку» [9, с. 40]. Хоча видається слушною думка відомого українського історика М. Слабченка, який зазначав, що «...спілка була самостійною партією на Україні, хоч формально залежала від РСДРП, куди входила, як автономна одиниця» [10, с. 257].

Діяльність партії поширилася і на Подільську губернію, особливо на її сільські райони. Центром, який об'єднував навколишні села, була Вінниця. Соціальною опорою Спілки були не тільки сільські робітники, але й селяни. При цьому «не тільки ті селяни, які не можуть вижити без заробітку у капіталістів-поміщиків, а й такі, які мають стільки землі, що як-небудь можуть вижити з неї» [6, с. 123].

М. Міхновський разом зі своїми однодумцями (брати Макаренки, брати Шемети, Є. Любарський-Письменний) у 1902 р. заснує Українську народну партію (УНП).

У своїй програмі Українська народна партія проголошувала ідею самостійної держави. Українство зустріло ці документи вороже, й тому М. Міхновський в наступній розробці своєї програми вносить деякі соціалістичні елементи, щоб інтегруватись у політичне життя України [11, с. 12].

Як про це згадував член УНП С. Шемет, «ця гра в соціалізм була досить несерйозною демагогією, якою Міхновський, доведений до страшної розпуки невдалими способами захопити українською національно-самостійною ідеєю ширші кола активної молоді, намагається своєї мети під покришкою соціалізму таки досягнути» [12, с. 47].

Про діяльність УНП до 1905 р. практично нічого не відомо, бо вона була нечисельною й діяла дуже конспіративно; займалася в основному агітацією.

Цікавим є висвітлення національного питання у доктринах УНП. Особливу увагу звертає на себе той факт, що її програма значну увагу приділяла становищу національних меншин у самостійній Україні. Це питання є особливо цікавим, якщо зважати на усталену думку про основні риси українського націоналізму – русофобство і антисемітизм. Дійсно, наприклад, той-таки М. Міхновський писав у «Десяти заповідях УНП», що «усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу», та далі додавав: «...поки вони панують над нами і визискують нас» [13, с. 80].

На II партійному з'їзді РУП знову спалахнули внутрішньопартійні суперечки. М. Меленевський, Є. Голіцинський, О. Канівець і О. Ткаченко 11 січня 1905 р. подали відповідну заяву до ЦК РУП, а наступного дня випустили відозву «Розлом Революційної Української Партії», в якій звинуватили своїх колишніх товаришів у «буржуазному радикалізмі, відданості національно-демократичним ідеям і висловили бажання увійти до складу РСДРП на основах автономії» [2, с. 11]. 18 січня до них приєдналися К. Голіцинська, В. Мазуренко і О. Скоропис-

Йолтуховський, які спільно створили нову політичну організацію – «Українську соціал-демократію» [2, с. 12].

Ось як роз'яснює причину розколу офіційний орган УСДРП «Наш голос»: «На ґрунті незгод в справі з'єднання з РСДРП в РУП назрівав внутрішній ідейний конфлікт. Непорозуміння при проверці мандатів делегатів, які з'їхались на II з'їзд, стали формальною причиною для виходу з партії, головно закордонного комітету, кількох осіб, котрі організували потім так звану Спілку РСДРП» [14, с. 277]. Тоді ж «Спілка» оголосила свою програму, в якій теоретики організації здебільшого критикували політику РУП. Вони доводили, що українська інтелігенція, яка зосередилась в РУП, тримається виключно на дрібнобуржуазному українському селянстві, бо це єдиний прошарок населення, який залишився українським [15, с. 47].

До Головного Комітету «Спілки» ввійшли Меленевський, Скоропис-Йолтуховський, Завадський, Слущкий, Рабінович та ін. Ця організація ввїбрала в себе людей, далеких від українського руху (Рабінович, Завадський та ін.) [16, с. 120].

В 1905 р. «Спілка» увійшла до складу РСДРП на основі окремого статуту, як національна організація, що має своїм завданням організування пролетаріату, який розмовляє українською мовою. У тому ж році «Спілка» взяла участь у виборах до Думи, блокуючись з УСДРП і Бундом. До II Думи «Спілка» провела своїх членів Кириєнка, Федорова, Терещенка. Під час виборів вона проявила себе як русифікаторська організація, проти чого виступали УСДРП та ліберальні українські кола. Але з початком реакції активна діяльність «Спілки» занепадала. У 1907 р. було заарештовано практично увесь Головний Комітет [17, с. 386].

На початок лютого 1907 р. відбулася партійна конференція, метою якої було створення об'єднаної партії соціалістів-революціонерів. Прибули представники з Таврії, Херсонщини, Чернігівщини, Поділля, Київщини, а також делегати від українців з російських есерівських організацій – всього до 30–40 осіб. Після конференції 1907 р., де українські есери так і не спромоглися прийняти програму партії, УПСР видала низку відозв.

Однак мусимо сказати, що перша спроба утворити УПСР не мала великих і тривких наслідків в українському житті. Ще одна партія соціалістичного спрямування, УПСР, домагалася націоналізації усіх тих галузей законодавства, які обслуговують «найпекучіші життєві потреби людності» [18, с. 19]. Питання, пов'язані з охороною праці, тривалістю робочого дня, соціальним страхуванням, установами бірж праці знайшли детальне відображення у програмі цієї партії.

На території Подільської губернії наприкінці 1890-х рр. зафіксовано існування політичної організації, у членів якої була знайдена і вилучена нелегальна література партії соціалістів-революціонерів. Керівником і головним агітатором виступив якийсь чоловік на прізвище Гордон [19]. Діяльність цієї партії проявлялася в таких містах, як Кам'янець-Подільський, Балта, Могилів-Подільський. Ці організації соціалістів-революціонерів співпрацювали з київським комітетом партії [19]. Місцеві партійні організації створювали невеликі гуртки, в яких велася агітація серед робітників і селян. Есерівські групи також організовували збори, видавали і розповсюджували агітаційну літературу (листівки, прокламації, брошури) [20, с. 131].

Отже, ми впевнено можемо сказати, що поява перших українських політичних партій стала новою фазою боротьби українського народу в межах Російської імперії. Процес національного оновлення суспільства мав суперечливий характер, який визначався тим, що соціально-економічна трансформація відбувалася завдяки процесам, які відбувалися у Російській імперії. Незважаючи на всі недоліки і протиріччя, притаманні українському політичному рухові на партійній стадії його розвитку, на початку ХХ ст. вдалося закласти суттєві організаційно-політичні підвалини майбутнього українського державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т. – Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Редкол. : І. Курас та ін. – К. : Генеза, 2003. – 424 с.
2. Вихід Української Соціал-Демократичної Спілки з Революційної Української Партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. В 2-х т. – Т. 1 / Упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – К. : Сучасність, 1983. – С. 11–19.
3. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1966. – 254 с.
4. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів (1897–1906 рр.) : Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто : Срібна Сурма, 1972. – 223 с.

5. Українське питання в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. Україні і Росія в історичній ретроспективі : українські проекти в Російській імперії : нариси в 3-х томах. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 2004.
6. Федьков О.М. Формування аграрних програм українських соціалістичних партій Наддніпрянщини на початку XX століття / О.М. Федьков // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2010. – Вип. 1. – С. 114–131.
7. Калмакан І. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. : дослідження / І. Калмакан. – Одеса : Аеропринт, 1997. – 191 с.
8. Головченко В.І. Від Самостійної України до Союзу Визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В.І. Головченко. – Харків : Майдан, 1996.
9. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993.
10. Антонюк М. Через віхи історії. Частина перша / М. Антонюк. – Вінниця, 2006. – 57 с.
11. Козицький М.Ю. Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Ю. Козицький, О.В. Поліщук // Наукові праці з питань політичної історії [Текст] : Міжвід. наук. зб. – Вип. 172. Політичні партії на Україні (1905–1925) / Відп. за вип. М.Ю. Козицький. – К. : Либідь, 1992. – 120 с. – С. 3–13.
12. Голобуцький О. Український націоналізм як політичний рух / О. Голобуцький // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 47.
13. Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К. : [б.в.], 1996. – 129 с.
14. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 277–283.
15. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.
16. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба : Накладом вид. спілки Тризуб, 1949. – 164 с.
17. Чикаленко Є. Спогади : 1861–1907 рр. / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1955. – 504 с.
18. Багатопартійна українська держава на поч. XX ст. : програмні документи перших українських політичних партій / Упорядник В. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.
19. Федьков О.М. Організації партій соціалістів-революціонерів на Поділлі напередодні і в період першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://liber.onu.edu.ua>.
20. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. – В 3 т. – Т. 1. 1900–1907 гг. – М. : РОССПЭН, 1996.

Дмитришена О.С. ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ МНОГОПАРТИЙНОСТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Публикация содержит данные об особенностях форм и методов деятельности политических партий, а также их программных документах; охарактеризованы активные партийные ячейки и их лидеры.

Ключевые слова: партия, политическая организация, эсеры, лидер, программные документы.

Dmytryshena O.S. THE FORMATION OF A MULTI-PARTY SYSTEM IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The published work contains the information about the peculiarities of forms and methods of political parties' activity. It also gives the characteristics of the most active political centers and their leaders.

Keywords: party, political organization, socialist-revolutionaries, leader, policy documents.

УДК 94 (477.5)» 1914» =411.16

В.О. Доценко

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто діяльність єврейських громадських організацій, що займалися наданням допомоги постраждалому від війни єврейському населенню Російської імперії в роки Першої світової війни (1914–1917 роки).

Ключові слова: євреї, громадські організації, погроми, виселення, благодійництво.

Минає сто років від початку Першої світової війни – війни, яка визначила основні напрями військово-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку людства у XX ст.

і породила депортації та дискримінації за національним походженням. Мільйони людей зазнали поневірянь; тисячі з них загинули, шукаючи притулку всередині великих імперій-учасниць конфлікту. Не минула війна і українського єврейства. Політика Російської імперії стосовно євреїв Галичини та Правобережної України стала прологом погромів під час громадянської війни та геноциду євреїв у роки Другої світової війни. На сучасному етапі створення глобальної світової цивілізації постає питання примирення, яке приходить через вивчення негативного досвіду минулого, зокрема і великих військових конфліктів ХХ ст. Вплив подій Першої світової війни на єврейську громаду України малодосліджений і перебуває в тіні Голокосту. У сучасній українській історіографії питання захисту єврейською громадою своїх політичних, культурних та соціально-економічних прав під час Першої світової війни не знайшло свого належного висвітлення. Більшість науковців розглядає проблеми євреїв у контексті загальноімперської політики стосовно некорінних народів Росії. Зокрема, про це згадують Л.М. Жванко, Л.В. Білоус, О.М. Донік [1; 2; 3]. Однак питання історії єврейської громадської ініціативи у зазначений період залишилось поза увагою дослідників.

Стаття є спробою проаналізувати діяльність єврейських громадських об'єднань під час Першої світової війни, визначити основні напрямки їхнього впливу на політику російської адміністрації стосовно українського єврейства та з'ясувати їхню роль у порятунку євреїв, що постраждали від погромів та дискримінаційної політики російської адміністрації.

З початком воєнних дій представники різних соціальних груп російського єврейства були охоплені патріотичними почуттями і співчуттям до ближнього. Усвідомлюючи право кожного єдиновірця, який опинився у скрутному становищі, на певний соціальний захист, вони взялися за організацію майже в кожному губернському та повітовому місті, де проживали євреї, благодійних організацій, комітетів та товариств з допомоги особам, що постраждали від війни. На кошти громадськості облаштовувались їдальні, пункти обігріву, лазарети, виготовлялися ліки і медичне обладнання; жертвувалися гроші, продукти харчування, різні речі.

Одразу після початку бойових дій в Російській імперії активізує свою діяльність Товариство охорони здоров'я євреїв. 12 вересня 1914 р. Комітет товариства прийняв рішення взяти під власний контроль організацію допомоги єврейським біженцям в кордонах межі осілости. В місцях скупчення біженців пропонувалось організувати лікувальні і харчові пункти у формі безкоштовних їдалень, дитячих «столових», проводити акції з видачі пайків і хліба новоприбулим євреям. Крім того, філії товариства та спеціальні уповноважені мали організувати серед єврейства та співчуваючих збір теплого одягу і взуття для допомоги біженцям. В перший рік своєї діяльності Товариство розгорнуло активну роботу зі створення власної мережі філій по всій імперії. Протягом 1915 р. відділення товариства було зареєстровано в Катеринославі, Єлисаветграді, Києві, Полтаві, Проскурові та інших прифронтових містах. Вони існували на пожертви членів та всіх бажаючих. Зокрема, Товариство активно співпрацювало з Пироговським товариством та Всеросійською спілкою міст [4]. В жовтні 1914 р. Товариство охорони здоров'я отримало від Міністерства внутрішніх справ дозвіл на організацію кампаній зі збору пожертв на допомогу постраждалим від війни євреям. Кампанія мала проводитися виключно серед єврейського населення імперії, однак кошти і теплі речі надавали уповноваженим Товариства і співчуваючі християни. Жертвували переважно продукти харчування і теплі речі; траплялися випадки пожертвувань золотих виробів, медалей та іноземної валюти. Протягом 1915 р. Катеринославський відділ Товариства охорони здоров'я отримав пожертвувань на суму 6 тис. крб. [5, арк. 76]. Подібні кампанії зі збору пожертв у 1915 р. проводились в Одесі та Єлисаветграді. В Єлисаветграді місцевий рабин В.І. Темкін організував спеціальний тимчасовий комітет, члени якого мали здійснювати збір пожертв, обходячи квартири місцевих євреїв [6]. Окремо уповноважені Товариства організували медичні огляди єврейського населення у прифронтових районах. Наприкінці 1914 р. відділення товариства в Одесі, Києві, Брест-Литовську, Феодосії та Харкові здійснювали огляди для визначення стану фізичного і психологічного здоров'я єврейського населення міст і містечок відповідного регіону. Так, в грудні 1914 р. відбулася перевірка уповноваженими Товариства єврейських дітей північних повітів Волинської губернії [7].

Товариство з самого початку війни організувало Центри здоров'я і харчування, а потім разом з Єврейським комітетом допомоги жертвам війни фінансувало кампанію з надання медико-санітарної допомоги і організації харчування серед єврейських біженців. Допомога біженцям здійснювалась спільно державними інституціями та громадськими організаціями. Зокрема,

.....
в Одесі допомогу біженцям надавали Всеросійська земська спілка, філантропічне товариство Тат'янинського комітет, приватні благодійники та відділення ОЗЄ. Товариство тісно співпрацювало зі створеним у Петрограді Єврейським комітетом допомоги жертвам війни. Отримуючи від Комітету грошові кошти, ОЗЄ реалізувало їх для реалізації медичних програм обслуговування біженців і виселенців. Створювались лікувальні та продуктові загони Товариства (із лікарів, дієтологів, медичних сестер), організовувались поліклініки, пересувні лікарні, дезінфекційні лазні, кухні-їдальні, а також пункти сімейного розподілу продуктових наборів. Так, для обслуговування біженців під час переїзду ОЗЄ створило 45 загонів провідників [8, арк. 13 зв.]. Загони супроводжували біженців протягом евакуації з прифронтових районів. На проміжних станціях уповноважені Товариства купували виселенцям продовольчі пайки, отримували в харчових пунктах ОЗЄ та ЄКОПО гарячу їжу та сухі пайки, вирішували питання розміщення біженців на пересадочних залізничних пунктах [9, арк. 3]. Після прибуття до місць, визначених російським урядом для розселення біженців, уповноважені спільно з місцевими Комітетами допомоги організовували розселення біженців та їх харчування і працевлаштування.

Для розміщення біженців ОЗЄ відкривало будинки інвалідів війни, гуртожитки для переселенців. Окремо товариство утримувало мережу дитячих таборів, ясел, дитсадків та дитячих майданчиків для дітей із сімей біженців, інвалідів, сиріт. Спільні кампанії товариств дозволили врятувати десятки тисяч єврейських біженців. В Одесі для потреб біженців у жовтні 1916 р. відділення ОЗЄ організувало медичну амбулаторію та аптеку. Того ж року з метою підготовки сиділок та сестер милосердя в училищі Вассермана було відкрито курси по догляду за хворими. Група активних слухачів курсів самостійно організувала в Одесі дитячий майданчик при Одеському дитячому будинку на 200–250 дітей. Інші єврейські ентузіасти в училищі Гольд відкрили дитячий майданчик на 550 дітей [10, с. 197].

З 1916 р. ОЗЄ стало створювати літні дитячі табори, в яких відпочивали єврейські діти біженців із прифронтових районів України. В таборах відпочивали єврейські школярі та учні хедерів. Крім того, товариство відкрило 4 літні табори для відпочинку дошкільнят. В таборах дітям організовували курси з природознавства, співів, функціонували гуртки з городництва та рукоділля. В дні єврейських свят (наприклад, Шаббат) в таборах виступали дитячі театри, організовувались вистави та святкові вечори. Всього протягом 1916 р. в дитячих таборах відпочило 2515 дітей [11, с. 135].

В жовтні 1914 р. до кампанії допомоги єврейським біженцям підключилось Товариство ремісничої праці (ТРП). 1 жовтня 1914 р. на загальних зборах керівництва товариства було прийнято рішення частину коштів направити на допомогу євреям-ремісникам та їхнім сім'ям, що постраждали від бойових дій [12]. В січні 1915 р. при Петроградському комітеті ТРП відкривається Бюро трудової допомоги жертвам війни. Уповноважені бюро мали перевірити становище єврейської людності у прифронтових районах та визначити основні потреби. Одночасно в межі осілости мали відкриватись ремісничі майстерні для виконання замовлень товариства. Одну із таких взуттєвих майстерень було організовано у Білій Церкві [13, с. 84].

Розгортається благодійна громадська діяльність і на місцях: створюються місцеві єврейські комітети допомоги жертвам війни, гуртки і товариства зі збору і розподілу пожертв на допомогу жертвам війни. Найбільше організацій діяло в губернських центрах і місцях скупчення біженців. Так, в Одесі, Катеринославі, Києві після появи перших біженців в кінці 1914 р. почали виникати благодійні єврейські товариства допомоги постраждалим від війни [14, с. 88]. В січні 1915 р. в Харкові відбулися збори членів місцевого єврейського товариства для обговорення проблеми облаштування і допомоги єврейським біженцям. За результатами обговорення місцева єврейська громада вирішила створити в місті Комітет допомоги єврейським біженцям. До керівних органів комітету обрали 18 осіб, які мали зібрати необхідні документи для реєстрації Комітету губернатором [15].

12 січня 1915 р. київським губернатором було затверджено статут «Товариства для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від військових дій» [16]. Засновниками товариства стали Д.Г. Левенштейн, М.С. Мазор, Х.С. Рубінчик, Л.Д. Гінзбург, І.А. Маршак, Б.Є. Вайншельбой. Загалом до комітету увійшло 16 осіб і 8 кандидатів. Одразу після реєстрації статуту при Товаристві було відкрито Комісію по догляду за дітьми, яка мала організувати для єврейських дітей-біженців притулки в Києві та містах Правобережної України. В лютому 1915 р. було відкрито Уманське відділення Товариства, а в березні 1915 р. місцеві відділення Київського комітету допомоги єврейському населенню, що постраждало від військових дій,

.....
працювали у Вінниці та Проскуріві [17]. Загалом до 1 листопада 1915 р. Київський комітет відкрив 40 відділень, спеціально призначених для допомоги єврейському населенню Правобережної України [18, с. 140]. Якщо на початку діяльності Київський комітет надавав допомогу переважно польським євреям, то пізніше основним його завданням стала допомога єврейському населенню окупованої Галичини, для чого було організовано «Львівський комітет допомоги». Восени 1915 р. діяльність Комітету зосередилась переважно на Волині і Поділлі, де виникла необхідність екстреної допомоги жителям районів, що були прилеглі безпосередньо до театру воєнних дій, і в Галичині, де брак допомоги вкрай загострився з настанням зими [19, с. 140].

Аналогічні єврейські комітети допомоги біженцям з прифронтових територій в 1915 р. були відкриті в Катеринославі, Полтаві, Кременчуці та інших містах України. В деяких комітетах керівні посади обійняли учасники сіоністського руху або співчуваючі їм. Так, в Катеринославі комітетом керував місцевий сіоніст Л. Ротенберг [20, с. 126].

Головною метою допомогових товариств була організація збору коштів для покращення матеріального становища євреїв, які постраждали від війни і втратили всі засоби до існування, а також допомога євреям-біженцям із місць активних бойових дій. Комітети допомагали потерпілим одягом, взуттям, паливом, продуктами харчування, надавали безкоштовну медичну допомогу, опікувались сиротами, старцями та бідними євреями. Місцеві товариства відкривали дешеві їдальні, лікарні, притулки, бюро пошуку роботи та інші соціальні установи. Так, Київський комітет зібрав для допомоги євреям Царства Польського 10 тис. крб., організував у Вінниці та Проскуріві дитячі сиротинці для дітей польських євреїв [21].

В Таврійській губернії єврейська громадськість в травні 1915 р. створила Таврійське єврейське товариство допомоги постраждалим від війни. Товариство мало свої відділення в Сімферополі, Євпаторії та інших містах губернії.

Бували випадки, коли ініціатором відкриття єврейського комітету допомоги біженцям виступали представники державної влади. Наприклад, сенатор А.Б. Нейдгардт, відвідавши Кам'янець-Подільський, вимагав від губернатора швидкої організації єврейської общинної допомоги постраждалим від війни євреям. Губернатор передав пропозиції сенатора представникам громади, і того ж дня було організовано Єврейський комітет, якому губернатор дозволив організацію кружкового збору. Наскільки вагомою була ініціатива саме представника імперського Тат'янинського комітету А.Б. Нейдгардта, сказати важко – можливо, єврейські діячі Кам'янця-Подільського перед цим пролобіювали дане питання перед Нейдгардтом, щоб прискорити легалізацію Єврейського комітету допомоги жертвам війни. Точних фактів, що підтверджують таке припущення, немає, тому ми можемо говорити про ініціативу царського чиновника. Даний випадок можна розглядати і як прагнення державних інституцій перекласти на плечі громадськості питання організації допомоги потерпілим від війни та біженцям [22, с. 93].

Під час війни майже в кожному населеному пункті активно діяли єврейські жіночі гуртки, які займались збором матеріальної допомоги для армії. В Катеринославі діяв «Гурток єврейських дам», що був осередком Катеринославського відділу Товариства охорони здоров'я єврейського населення. Його учасники займались збором коштів на допомогу воякам: протягом першої половини 1915 р. для потреб російської армії було зібрано й передано у війська 200 комплектів білизни та 200 пакунків з милом та продуктами [23, с. 46].

В Києві місцеве єврейське відділення Російського товариства захисту жінок в 1914 р. організувало юридичну консультацію. Консультація допомагала жінкам вирішити питання отримання права на проживання в місті, що було актуальним для жінок мобілізованих військовослужбовців та для біженців з прифронтової смуги. В Консультації жінки, крім юридичної допомоги, отримували інформацію про військовослужбовців-євреїв, що проходили лікування в київських шпиталях. У гуртожитках відділу зупинялись єврейські жінки з дітьми, що приїжджали до міста для лікування чи медичної консультації, та біженці з Царства Польського. Відділу вдалося отримати дозвіл на семиденне розміщення осіб, що не мали права на проживання у Києві. В серпні 1914 р. відділ відкрив безкоштовну їдальню для жінок, які проживали в гуртожитку відділення. Їдальня щоденно обслуговувала 120 жінок; інші жінки отримували талони на обіди в Київській дешевій єврейській їдальні на Прозоровській вулиці [24].

Про роботу відділу єврейська дослідниця Вікторія Хітерер зазначала наступне: «У Відділі жінки знаходили прихисток, їжу і уважне ставлення: їм всіляко допомагали знайти своїх поранених рідних, направляли їх до коменданта за безкоштовними квитками на дорогу назад і, якщо це не вдавалось, то допомагали грошиками» [25, с. 214].

Надавали допомогу єврейським біженцям і виселенцям і загальноімперські благодійні організації, зокрема Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни для тимчасової допомоги постраждалим від військових дій, Всеросійська спілка міст, Всеросійська земська спілка та Вільне економічне товариство. В жовтні 1914 р. в Києві було організовано Комітет зі збору коштів «Київ – Варшаві». До комітету входив і представник єврейської громади міста [26]. Київське відділення Тат'янинський Комітету в лютому 1915 р. переказало 1 тис. крб. на допомогу єврейським біженцям міста [27]. В Полтаві в 1914 р. було створено комітет для допомоги Польщі незалежно від віросповідання та національностей потерпілих. До комітету увійшли представники польського, російського та єврейського населення міста [28]. В Маріуполі в жовтні 1915 р. місцеве земство через Всеросійську земську спілку виділило ЄКО-ПО 4 тис. крб. на допомогу 1400 єврейським біженцям. Крім того, земство заявило про щомісячну допомогу Маріупольському єврейському комітету у розмірі 4 тис. крб. В Харкові земство оплачувало рахунки Єврейського комітету з розрахунку 20 копійок на день на одного біженця [29, арк. 173].

Отже, на початку війни серед єврейської громади Російської імперії розпочався активний громадський благодійний рух, спрямований на організацію допомоги постраждалому від війни та антисемітської політики імперської влади російському єврейству. Рух на початковому етапі розвивався хаотично і не мав власного осередку, який би централізував і керував би роботою місцевих допомогівих комітетів, товариств та інших громадських об'єднань. Розселяючись на нових територіях, єврейські біженці отримували активну допомогу від місцевого православного населення. На середину 1915 р. єврейські благодійні товариства зуміли організувати спільну роботу з надання допомоги єврейським біженцям та жертвам війни. В центрах масової концентрації біженців і виселенців добровільні єврейські товариства спільно з місцевими земствами влаштовували медико-соціальні та реабілітаційні пункти, де уповноважені від єврейських громадських об'єднань та місцевої громади надавали їм посильну допомогу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни : історіографія проблеми чи проблеми історії? / Л.М. Жванко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 380–392.
2. Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л.В. Білоус // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 65–79.
3. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. – 2002. – № 4. – С. 61–86.
4. Киевская мысль. – 9 октября 1914 года.
5. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 83.
6. Новый восход. – 30 января 1915 года.
7. День. – 11 декабря 1914 года.
8. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9538. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. ДАРФ. – 9538. – Оп. 1. – Спр. 37.
10. Певзнер Е. «Тесная связь культуры духа и культуры тела» в основе деятельности Общества охранения здоровья еврейского населения (ОЗЕ) // Тирош – труды по иудаике. – Вып. 8. – М., 2007. – С. 194–204.
11. Шпейнгауз М.М. Летние детские колонии. – СПб, 1918. – 176 с.
12. Новый восход. – 15 января 1915 года.
13. Златика М.А. Проблема еврейского беженства в период первой мировой войны : июль 1914 – зима 1915/16 гг. : Дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 2010. – 253 с.
14. Нариси з історії та культури євреїв України. – К. : Дух і літера, 2005. – 437 с.
15. Южный край. – 23 января 1915 года.
16. Южный край. – 15 января 1915 года
17. Киевская мысль. – 10 марта 1915 года.
18. Сергеева І.А. Семенов Тянь-Шанський – письменник, етнограф, громадський діяч (за документами періоду Першої світової війни з архівів Києва та Москви) / І.А. Сергеева // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 139–154.
19. Сергеева І.А. Семенов Тянь-Шанський – письменник, етнограф, громадський діяч (за документами періоду Першої світової війни з архівів Києва та Москви) / І.А. Сергеева // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 139–154.
20. Быстряков А.Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск, 2008. – 188 с.
21. Киевская мысль. – 10 марта 1915 года.

22. Краткий очерк деятельности Симферопольского отдела Таврического еврейского общества помощи Златика М.А. Проблема еврейского беженства в период первой мировой войны : июль 1914 – зима 1915/16 гг. : Дис. ... канд. ист. наук. – Спб., 2010. – 253 с.
23. Быстряков А.Г. Евреи Екатеринослава (XVIII – нач. XX в.) / А.Г. Быстряков. – Днепропетровск, 2001. – 178 с.
24. Отчет за 1914 год Отдела попечения о еврейских девушках и женщинах г. Киева при Киевском отделении Российского Общества защиты женщин. – Киев : Б. м. и., 1915.
25. Хитерер В. Деятельность еврейских женских организаций в Российской империи в начале XX века (На примере деятельности Еврейских отделов Российского общества защиты женщин) / Виктория Хитерер // Збірник наукових праць «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині XX століття. – К. : Інститут юдаїки. – С. 210–218.
26. Киевская мысль. – 22 жовтня 1914 года.
27. Киевская мысль. – 10 февраля 1915 года.
28. Южный край. – 15 ноября 1914 года.
29. ДАРФ. – 9538. – Оп. 1. – Спр. 167.

Доценко В.О. ЕВРЕЙСКИЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается деятельность еврейских общественных организаций, которые занимались организацией помощи пострадавшим от военных действий евреям Российской империи в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.).

Ключевые слова: евреи, общественные организации, погромы, выселения, благотворительность.

Dotsenko V.O. THE JEWISH PUBLIC ASSOCIATIONS OF THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING WORLD WAR I

The activity of the Jewish public organizations which helped the victims of military operations among Jewish population of the Russian Empire during World War I (1914–1917) is considered in the article.

Keywords: Jews, public organizations, riots, eviction, charity.

УДК 94(477+438) «1918/1939»:327

Л.В. Бортник

**ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ КОРПУСУ ОХОРОНИ ПРИКОРДОННЯ
ІЗ НЕЛЕГАЛЬНИМ ПЕРЕТИНОМ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ НА
ПРОМІЖКУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА**

У статті проаналізовано особливості діяльності польського Корпусу охорони прикордоння (КОП) з виявлення та недопущення нелегального перетину польсько-радянського кордону на проміжку Волинського воєводства. У цьому питанні офіцери КОП активно співпрацювали із розвідувальними представництвами КОП та місцевою владою прикордонних повітів воєводства. У дослідженні детально аналізуються причини нелегального перетину кордону та специфічні особливості цього явища.

Ключові слова: Корпус охорони прикордоння (КОП), охорона державного кордону, нелегальний перетин кордону, прикордонний рух, розвідувальне представництво.

Охорона державного кордону є одним із основних параметрів, які визначають внутрішню та зовнішню безпеку держави. При цьому державний кордон є важливим механізмом, що активізує міждержавні контакти на усіх рівнях. З іншого боку, він є фільтром, який виявляє і знешкоджує негативні елементи та речі, які можуть потрапити до країни і становити загрозу національній безпеці. Міжвоєнний період польсько-українських відносин характеризується активізацією саме нелегального особового руху через державний кордон, що пояснюється не просто нестабільною ситуацією з обох боків прикордоння, але, з геополітичної точки зору, – наявністю «санітарного кордону» між капіталістичним та соціалістичним світом. Тому дослідження особливостей діяльності польського Корпусу охорони прикордоння, основною функцією якого була охорона східного кордону Речі Посполитої, у справі виявлення та знешкодження явища нелегального перетину кордону визначає актуальність визначеної проблеми.

Джерельною базою дослідження є матеріали Державного архіву Волинської області (Луцьк, Україна) [1–7], а також Архіву нових актів (Варшава, республіка Польща) [8–9]. У нау-

ковій історичній літературі тема частково висвітлена, зокрема, у працях М. Яблоновського [12] та Г. Домінічака [11].

У праці поставлено за мету проаналізувати особливості боротьби Корпусу охорони прикордоння із нелегальним особовим рухом через польсько-радянський державний кордон на проміжку Волинського воєводства, оперуючи усім різноманіттям документів, фактів, конкретних явищ. Виходячи із мети, завданням дослідження є характеристика діяльності бригади КОП («Волинь») задля виявлення та недопущення нелегальних порушень кордону між Річчю Посполитою та Радянським Союзом.

Призупинення нелегальних порушень кордону було одним із основоположних завдань Корпусу охорони прикордоння (КОП), пов'язаних безпосередньо з охороною державного кордону в цілому. Зазначимо, що вже після підписання Ризького мирного договору 1921 р. змінилися умови особового руху на польсько-радянському кордоні. Після організації на початку 1921 р. на сході командувань відрізків кордону було утворено систему з 32 прикордонних пунктів переходу [11, с. 165], в тому числі пункт № 8 – у Рівному. З другої половини 1921 р. на східному кордоні існували дві категорії пунктів переходу: перша слугувала головним чином для паспортного руху, інша стосувалася малого прикордонного руху.

Особовий рух регулювався польсько-радянською інструкцією у справі переходу польсько-російсько-українсько-білоруського кордону селянами з метою закінчення жнив [11, с. 170]. Перехід кордону міг бути здійснений через визначені пункти переходу на підставі складеного місцевою владою іменного списку власників ґрунтів. Кожній такій особі видавалося посвідчення з детальним описом місця розташування її земельної ділянки. У той самий час почав активно розвиватися нелегальний прикордонний рух, який досить швидко, зважаючи на доволі слабе забезпечення охорони кордону та малу оперативність прикордонних служб, набрав значних розмірів.

Після утворення Корпусу охорони прикордоння малий прикордонний рух із Радянським Союзом був фактично ліквідований, що пояснювалося існуванням «санітарного кордону» та пов'язаними з цим політичними наслідками. Прикордонний паспортний рух на терені діяльності КОП мав також незначний обсяг, оскільки Польща усіляко намагалася обмежити ідеологічний вплив Радянського Союзу. Відомо, що за період 1921–1929 рр. польські дипломатичні представництва видали всього 35 000 в'їзних віз з Радянського Союзу до Польщі (щорічно близько 5 000) [10]. У 1927 р. на польсько-радянському кордоні для особового та транспортного руху було споруджено 16 прикордонних і 6 залізничних переходів [14].

Особи, які нелегально перетинали польсько-радянський кордон, підпадали під правову дію Інструкції про порядок дій з особами, які нелегально перетнули польсько-радянський кордон [7, с. 51]. Будь-яка особа, яка вчинила такий злочин через кордон Волинського воєводства і була затримана на території Речі Посполитої, негайно доставлялася до розвідувальних представництв КОП № 7 у Сарнах та № 8 у Рівному. Виняток становили затримані вглибині Польщі: вони доставлялися до відповідного представництва Експозитури Самостійного інформаційного реферату Командування округу корпусу II (Люблін). Розвідувальні представництва КОП володіли усією інформацією про втрачені та недійсні документи осіб, які перетинали польсько-радянський кордон у тому чи іншому напрямку. Оголошення про це розміщувалося у вигляді повідомлення у «Волинському Дзеннику воєводському» або в «Газеті следчей». Усі кошти, витрачені на транспортування затриманих, покривалися зацікавленими розвідувальними представництвами КОП. Рішення про покарання приймалося територіальними гродськими судами [5, с. 3].

У боротьбі з нелегальним прикордонним особовим рухом на кордоні з СРСР Корпус охорони прикордоння досяг значних успіхів. Відомо, що лише у 1926 р. на цій частині кордону затримано 10 254 особи, в той час як на польсько-литовській – 864, на польсько-латвійській – 76 осіб [13, с. 15].

Нелегальний рух через кордон із Радянським Союзом передбачав перетин кордону одноосібно або за допомогою особових переправ, організованих з партійною метою або задля заробітку у Польщі [8, с. 76]. При цьому до уваги бралися факти нелегального перетину не лише кордону, але й прикордонної смуги, яка встановлювалася шириною у 30 км від лінії міждержавного кордону.

Усі випадки нелегального перетину кордону документально фіксувалися. Офіцери бригади КОП («Волинь»), як і інших бригад, прямо співпрацювали у цьому питанні з розвідувальним

апаратом КОП. До уваги бралися усі особові дані особи, яка була затримана, а саме: прізвище, ім'я; ймовірний псевдонім; дата народження; походження; місце фактичного проживання; місце, де затримана особа мала намір оселитися; рід занять; батьки та їхні імена; віросповідання; національність; ім'я дружини (чоловіка) та місце її (його) перебування; проходження військової служби; освіта, в тому числі військова; короткий опис зовнішності; відомості про те, де, за що і за яких обставин особа була затримана тощо [5, с. 2]. Тобто здійснювався збір широкого спектру інформації, що було потрібно для виявлення фактів приналежності затриманих осіб до розвідувальної служби радянської сторони або ймовірного залучення цих осіб у якості конфідентів розвідки КОП.

Факти нелегального перетину кордону аналізувалися як з точки зору переходу кордону з Радянського Союзу до Польщі, так і у зворотному напрямку. При цьому кількість осіб, які чинили такі злочинні дії, у першому випадку була значно більшою. Наприклад, за період з 26 грудня 1929 р. до 11 грудня 1930 р. на території бригади КОП «Волинь» лише 75 осіб намагалися нелегально перейти кордон з Польщі до Радянського Союзу, тоді як у зворотному напрямку – 510 осіб [6, с. 2].

Нелегальний перехід кордону із СРСР до Польщі здійснювався здебільшого з політичних та соціальних причин, що пояснювалося складною внутрішньополітичною ситуацією у Радянському Союзі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Серед них найбільш поширеними були такі: втеча від висилки до Сибіру, від переслідування за політичними (ідеологічними) та релігійними мотивами, від арешту, колективізації (розкуркулення) тощо. З-поміж соціальних причин на перший план виступала відсутність роботи в українських селах, коштів на утримання родин, господарства, звідси – пошук кращого життя, страх через можливість виселення тощо [7, с. 53–55].

Аналіз матеріалів дає змогу стверджувати, що серед осіб, затриманих під час нелегального перетину кордону з Радянського Союзу до Польщі, переважали чоловіки. Намагалися виїхати на територію Польщі також сім'ї. Більшість затриманих були православні, проте зустрічались іудеї [2, с. 1], римо-католики та представники різноманітних протестантських та сектантських угруповань, зокрема баптисти, євангелісти [5, с. 3]. Ймовірно, це пояснювалося посиленням релігійного тиску в СРСР. Практично усі затримані були працездатного віку.

Особи, затримані під час нелегального перетину кордону із Радянського Союзу до Польщі, направлялися підрозділами КОП до відповідних адміністративних органів влади з метою вжиття ними відповідних заходів. Найбільш поширеним було повернення нелегалів із Польщі до Радянського Союзу, яке здійснювалося протягом декількох годин. Наприклад, затримані на території, підконтрольній бригаді КОП («Волинь») 7 лютого 1925 р. о 6.30 год. Кузинюк К., Войтерук М. та Коваль М. були виселені до СРСР до 23.00 год. того ж дня [3, с. 2]. Траплялися випадки, коли нелегали самі здавалися копівцям: такий факт був зафіксований 14 жовтня 1925 р. на відрізку варту № 96 бригади КОП («Волинь») [2, с. 1].

На практиці за нелегальний перетин кордону також застосовувався більш суворий адміністративний захід покарання – арешт, який здійснювався постерунком Державної поліції після затримання порушника вартовими КОП. Відбування покарання відбувалося у таборі для інтернованих осіб при диспозиції Міністерства закордонних справ [4, с. 9]. Фіксувалися також факти перетину нейтральної смуги, здійснення пострілів [1, с. 59–61].

Аналіз архівних документів того часу засвідчує значне зростання кількості втікачів із Радянського Союзу до Польщі з початку 1930-х рр. Досить часто втікачі, намагаючись отримати дозвіл на проживання у прикордонній смузі й переходячи через кордон навіть із худобою, нібито погоджувалися працювати на радянську розвідку, проте користувалися можливістю і втікали вглиб краю. При цьому у цей час найбільш поширеним приводом для втечі з «більшовицького раю» став голод та цілковите зубожіння простого населення. Зросла кількість і тих, хто намагався якимось чином врятувати своє добро від розкуркулення [15, с. 18].

Причинами нелегального перетину кордону з Польщі до Радянського Союзу найчастіше було повернення на батьківщину (це стосувалося насамперед українців, які хотіли об'єднатися з сім'ями у Радянській Україні, роз'єднаними міждержавним кордоном), дискримінація за національною ознакою з боку польської місцевої адміністрації – економічна дискримінація, релігійний тиск, підозра у роботі на розвідку СРСР тощо. Досить часто до Радянського Союзу втікали особи єврейського походження, які відверто симпатизували політичній та економічній моделі радянської держави.

У середині 1930-х рр. активізувалася робота КОП у боротьбі з нелегальним рухом людей через кордон. Крім того, формування усіяко намагалося протидіяти акції перетягування поляків на бік радянської розвідувальної агентури, організованій Комінтерном у тісній співпраці з Таємним оперативним відділом та прикордонними підрозділами, а також політичними партіями – Комуністичними партіями Польщі (КПП), Західної Білорусі (КПЗБ) та Західної України (КПЗУ) [8, с. 76].

Типовим явищем у другій половині 1930-х рр. стали особові переправи. У 1935 р. розвідувою КОП було ліквідовано 11 особових переправ на кордоні з Радянським Союзом, з них 4 – партійні, 7 – заробіткові. Вартість переправи однієї особи становила 25–250 злотих, що було на той час досить пристойною сумою. Головні організатори переправ – «махери» – зазвичай походили не з прикордонних повітів, де вони могли бути відстеженими КОП та Державною поліцією, а з інших регіонів Польщі. Вони працювали у Варшаві, Лодзі, Гродні, Вільному, Любліні, інколи у Рівному. При цьому подальша робота КОП у напрямку ліквідації та запобігання виникненню особових переправ здійснювалася у тісній співпраці із Державною поліцією [8, с. 77]. Позитивною тенденцією щодо Воеводства з середини 1930-х рр. було зменшення кількості втеч із Польщі до СРСР. Якщо у 1935 р. їх кількість становила 86 осіб, у 1936 р. – 65, то у 1937 р. – 33 особи. Показник нелегального руху через кордон Польщі з СРСР на відрізку Волинського воєводства в цілому за даний період зменшився на 49,5% [9, с. 108–119].

Досить велика кількість осіб, які прагнули перетнути кордон, здійснювали такі злочинні дії вночі. Ось чому на ніч припадав особливий режим охорони кордону. У зв'язку з цим влада докладала значних зусиль для зміцнення нічних варт КОП. Вартові зобов'язувалися кожну затриману у цей час добу у прикордонні особу направляти до солтиса для ідентифікації [7, с. 14]. Особлива увага зверталася КОП на готелі та будівлі для ночівлі, в яких часто по декілька днів перебували особи без документів та реєстрації. Суворий контроль здійснювався над особами, які переміщувалися державними дорогами автобусами і потягами, не лише на території, але й поблизу прикордонної смуги [7, с. 13].

Корпус охорони прикордоння здійснював активну діяльність з метою запобігання та виявлення нелегального перетину польсько-радянського кордону. Як свідчать матеріали дослідження, його робота на терені охоронної смуги Волинського воєводства була досить-таки ефективною. Більшою динамікою відзначаються показники нелегального переходу кордону із Радянського Союзу до Польщі, що пояснюється, в першу чергу, соціально-політичною ситуацією в СРСР у 1920–1930-х рр. Типовим явищем того часу були також особові переправи, проте для смуги Волинського воєводства вони були менш характерними, аніж для інших відрізків польсько-радянського кордону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф-46. – Оп. 9. – Спр. № 46. Інформації команди Державної поліції XIII округу і команди прикордонної охорони про події на кордоні. – 96 арк.
2. ДАВО. – Ф-46. – Оп. 9. – Спр. № 267. Ситуаційне донесення Корпусу прикордонної охорони про осіб, затриманих на кордоні. – 31 арк.
3. ДАВО. – Ф-46. – Оп. 9. – Спр. № 275. Донесення Коменданта Державної поліції XIII округу і Корпусу прикордонної охорони про виселення із прикордонної зони осіб, підозрілих у переході радянського кордону. – 3 арк.
4. ДАВО. – Ф-46. – Оп. 9. – Спр. № 390. Повідомлення воеводи і листування з Кременецьким старостом про перехід кордону радянським солдатом Костюком Якимом. – 9 арк.
5. ДАВО. – Ф-46. – Оп. 9. – Спр. № 432. Список осіб, затриманих на території бригади КОП «Волинь». – 6 арк.
6. ДАВО. – Ф-46. – Оп. 9. – Дело № 1499. Ситуаційне повідомлення Корпуса пограничної охорони бригади «Волинь» за 1930 год. – 100 лист.
7. ДАВО. – Ф-46. – Оп. 9. – Дело № 3083. Переписка с воеводской коменданта государственной полиции и поветовыми старостами о совместной работе полиции и Корпуса пограничной охраны по охране государственных границ. – 72 лист.
8. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Zespół 2479. – Sygn. 1/4. Szefostwo wywiadu. Wywiady : sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935.; cz. I-III. – 1936. – 97 k.
9. AAN. – Zespół 2479. – Sygn. 1/5. Szefostwo wywiadu. Wywiady : sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1937 ; cz. I-III. – 1938. – 136 k.
10. «Czaty». – 1931. – Nr. 28.

11. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939 / H. Dominiczak. – Warszawa : Państwowe Wydawn. Nauk, 1992. – 287 s.
12. Jabłonowski M. Formacja specjalna : Korpus Ochrony Pogranicza, 1924–1939 / M. Jabłonowski. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2002. – 355 s.
13. Korpus Ochrony Pogranicza : w pierwszą rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej : 1924–1925. – Warszawa, 1925. – 56 s.
14. Spis urzędów celnych na polskim obszarze celnym. – Warszawa, 1927.
15. Z Wołynia. Powiat Rówieński. Borszczówka // Echo Wołyńskie. – 1932. – Nr. 19. – 22 maja. – S. 18.

Бортник Л.В. ОСОБЕННОСТИ БОРЬБЫ КОРПУСА ОХРАНЫ ПОГРАНИЧЬЯ С НЕЛЕГАЛЬНЫМ ПЕРЕСЕЧЕНИЕМ ПОЛЬСКО-СОВЕТСКОЙ ГРАНИЦЫ НА ПРОМЕЖУТКЕ ВОЛЫНСКОГО ВОЕВОДСТВА

В статье проанализированы особенности деятельности Корпуса охраны пограничья (КОП) в деле выявления и недопущения нелегального пересечения польско-советской границы на промежутке Волынского воеводства. В этом вопросе офицеры КОП активно сотрудничали с разведывательными представительствами КОП и местной властью пограничных поватов воеводства. В исследовании детально анализируются причины нелегального пересечения границы и специфические особенности этого явления.

Ключевые слова: Корпус охраны пограничья (КОП), охрана государственной границы, нелегальное пересечение границы, пограничное движение, разведывательное представительство.

Bortnyk L.V. THE FEATURES OF BORDER PROTECTION CORPS FIGHT WITH THE ILLEGAL CROSSING OF POLISH-SOVIET BORDER IN THE VOLHYNIAN VOIVODESHIP INTERVAL

The features of Border Protection Corps (BPC) activity in the sphere of identification and prevention of illegal crossing of the Polish-Soviet border in the Volhynian voivodeship interval are analyzed in this article. In this matter, the officers of BPC actively cooperated with the intelligence agencies of Border Protection Corps and the local authorities of borderland. The research also analyzes in detail the causes of illegal border crossings and the specific features of this phenomenon.

Keywords: Border Protection Corps (BPC), the protection of the state border, the illegal border crossing, the border traffic, the intelligence agencies.

**ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ
РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УРСР В 1924 РОЦІ**

На основі широкого кола історичних джерел досліджено політичні передумови та головні етапи боротьби у керівництві більшовицької партії щодо утворення у складі УРСР молдавської автономної республіки.

Ключові слова: Україна, Молдавська Автономна Республіка, історіографія, національна політика, ВКП(б).

Історія Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки і на початку ХХІ ст. залишається маловідомою сторінкою минулого українсько-молдовських взаємин. Автономна Республіка була створена на лівобережжі Дністра у жовтні 1924 р. Її утворенню передували надзвичайно складні політичні передумови. Протягом 1920–1924 рр. у керівництві більшовицької партії велися запеклі дискусії про місце і форму державності молдовського народу, і лише в кінці 1924 р. це питання було остаточно вирішено на користь Автономної Республіки у складі УРСР.

Проблема утворення МАРСР мало привертала увагу дослідників. В 70-х рр. ХХ ст. в Україні цю проблему досліджував В. Лисенко [1]. У його наукових розвідках подано загальну характеристику внутрішніх та зовнішніх передумов утворення Молдавської Автономної Республіки. З-поміж праць істориків Республіки Молдови відзначимо дослідження С. Брисякіна та М. Ситника [2]. Монографія А. Репіди присвячена характеристиці соціально-економічних передумов, що призвели до утворення Автономної Республіки [3]. Окремі проблеми історії МАРСР вивчаються істориками самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки [4].

Метою публікації є дослідження політичних передумов та політичної боротьби у керівних органах більшовицької партії між противниками та прихильниками утворення Молдавської Автономної Республіки.

Ідея утворення Молдавської Республіки виникла на початку 20-х рр. Вона з'явилася у середовищі політичних емігрантів – румун та молдаван, що проживали у Москві. Після утворення СРСР значно активізувався рух за створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, яка повинна була включати територію лівобережного Придністров'я та Бессарабії. Почався тривалий переговорний процес із Румунією про передачу території Бессарабії до складу Радянського Союзу, однак він завершився безрезультатно.

Після цього більшовицькій верхівці стало зрозуміло, що утворити Молдавську Радянську Республіку на цьому етапі неможливо. Тоді політичне керівництво СРСР взяло курс на створення в межах УРСР автономії молдавського народу, а приєднання Бессарабії тимчасово було відкладено.

Партійні та радянські органи УРСР розгорнули активну пропагандистську та організаційну роботу з підготовки утворення Молдавської Республіки. Оскільки головна робота мала проводитися в Одеській губернії, там почали створюватися спеціальні молдавські органи. 11 березня 1924 р. Пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про створення в складі губкому партії Молдавської секції [5, арк. 10–11]. Широкого розмаху набрала політична пропаганда. Одним з її центрів став Інтернаціональний клуб народів Заходу, який розпочав роботу в Одесі у лютому 1924 р.; молдавська секція клубу об'єднувала понад 150 слухачів [6, арк. 21].

Значну роль у створенні Молдавської Республіки відіграли авторитетні командири Червоної Армії – Г. Котовський та М. Фрунзе. Саме під керівництвом Г. Котовського на початку 1924 р. було створено ініціативну групу, яка 4 лютого 1924 р. направила у партійні органи Доповідну записку про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки [4, с. 208].

В записці з більшовицькою відвертістю було викладено справжні причини утворення Республіки. «Молдавська республіка може зіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що і Карельська по відношенню до Фінляндії. Вона стане великим приводом для претензій на возз'єднання до неї Задністров'я» [7, арк. 53].

5 лютого 1924 р. доповідна записка надійшла до ЦК РКП(б). Наступного дня з нею ознайомився М. Фрунзе і повністю підтримав викладені в ній пропозиції [3, с. 143–144]. Після цього почалася тривала та вперта боротьба за втілення ідеї утворення Молдавської Республіки.

Політбюро ЦК КП(б)У, отримавши записку ініціативної групи, в середині лютого 1924 р. обговорило питання «Про Молдавську Радянську Республіку». Думки членів вищого партійного органу розділилися, а тому конкретного рішення не було прийнято. Політбюро доручило відповідним органам визначити чисельність молдавського населення Придністров'я [8, с. 77]. 20 березня 1924 р. питання «Про Молдавську РСР» було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК РКП(б). Його готували Г. Чичерін та Х. Раковський, які дотримувались різних точок зору. Нарком іноземних справ СРСР Г. Чичерін вважав помилкою в умовах складного міжнародного становища створювати державність молдавського народу; натомість його опонент Х. Раковський доводив на засіданні Політбюро необхідність такого державного утворення [9, с. 150–151].

Навесні 1924 р. відбувався процес консолідації сил як прихильників, так і противників утворення Молдавської Республіки. В березні, коли це питання знаходило своє відображення лише в секретних партійних документах, в багатьох містах СРСР відбувалися мітинги і зібрання бессарабських та румунських емігрантів, приурочені відкриттю радянсько-румунської конференції у Відні. У виступах та резолюціях мітингів і зборів ставилась вимога утворення Молдавської Республіки не на території України, а на території Бессарабії та возз'єднання її з СРСР [10, с. 124].

На початку квітня 1924 р., відповідно до вказівки ВУЦВК, розпочалися роботи з вивчення території, населеної молдаванами, а в середині травня Центральна адміністративно-територіальна комісія УРСР запропонувала Одеському губвиконкому виявити всі населені пункти, де молдавани складають переважну більшість населення. З ініціативи Г. Котовського зі складу кавалерійського корпусу, яким він командував і який розташовувався у Придністров'ї, також було створено спеціальну комісію для обстеження місць проживання молдаван [11, с. 119].

Після завершення роботи комісії вказали різну чисельність молдавського населення регіону. Так, у Доповідній записці Центральної адміністративної комісії «По питанню районування місцевостей, заселених молдаванами», складеній заступником наркома внутрішніх справ УРСР В. Черлунчакевичем, загальна чисельність молдаван, що проживали в Україні, складала 177,7 тис. чоловік [12, арк. 161]. В районах Придністров'я проживало 114,8 тис., або 14,2% молдаван і 419,6 тис. українців, які складали 69,2% всього населення регіону. Комісія зокрема відзначала: «Разом із молдаванами на території Придністров'я проживають українці та росіяни, які по кількості населення переважають молдаван. Територія де молдавани проживають компактно займає головним чином Придністров'я і розтягнута вузькою смугою шириною 10–25 верст і довжиною 250 верст» [8, с. 169].

За підрахунками комісії, що була створена з ініціативи Г. Котовського, чисельність молдавського населення Придністров'я склала 283,3 тис. чоловік, що більш ніж на 150 тис. перевищувало дані Комісії ВУЦВК [1, с. 88]. Ознайомившись із результатами роботи комісії, Голова ВУЦВК Г. Петровський рекомендував Політбюро ЦК КП(б)У відмовитися від створення Автономної Республіки до повного вивчення етнічного складу населення краю [8, с. 131].

Ідея ініціативної групи не знаходила також підтримки і в наркоматі іноземних справ СРСР. В записці Г. Чичеріна на ім'я В. Молотова від 3 березня 1924 р. зазначалось: «Створення МРСР в даний момент є передчасним, бо може викликати загарбницькі прагнення румунських шовіністів. Виявлення такої кількості молдаван, тобто румун на українській території, посилить позиції румун в суперечках по питанню Бессарабії» [13, арк. 76].

В липні 1924 р. боротьба між прихильниками та противниками утворення автономії в Політбюро ЦК РКП(б) ще більше загострилась. Саме тоді відбулися два засідання вищого партійного органу більшовицької партії. 24 липня Політбюро рішення так і не прийняло через те, що перемогла ідея противників утворення Молдавської Республіки. Однак 29 липня відбулося вирішальне засідання Політбюро ЦК РКП(б), на якому були відсутні впливові противники створення Республіки М. Калінін та К. Ворошилов. Заслухавши доповідь Г. Чичеріна, виступи М. Фрунзе та Х. Раковського, Політбюро постановило: «Вважати за необхідне, перш за все з

.....
політичних мотивів, виділення молдавського населення в спеціальну Автономну Республіку у складі УРСР» [8, с. 33].

Після позитивного вирішення цього питання під керівництвом М. Фрунзе в Москві було створено комісію під назвою «Комісія по молдавському питанню», яка зайнялася практичною роботою для створення МАРСР.

Виходячи з того, що більшість молдаван Придністров'я проживали на території Одеської губернії, ЦК КП(б)У доручив проведення заходів для утворення автономії Одеському губернському комітету партії. У серпні 1924 р. на закритому засіданні губкому було створено Організаційну комісію [14, арк. 46].

В постанові бюро Одеського губкому від 20 серпня 1924 р. про роботу Комісії зокрема вказувалося: «Не поширювати свідчення про роботу Оргкомісії, так як її робота носить суворо конспіративний характер, а ініціатива повинна виходити із низових селянських мас» [15, арк. 8]. Комісія спрямувала свою роботу так, щоб створити у населення губернії враження про утворення МАРСР як позитивну реакцію влади на вимогу молдавського населення Придністров'я.

На завершальному етапі створення МАРСР загострилася боротьба між бессарабськими та румунськими політичними емігрантами. Керівництво більшовицької партії активно залучало до організаційної роботи зі створення автономії вихідців із Бессарабії; натомість румунські емігранти під керівництвом І. Діческу-Діка не полишали надій на створення Молдавсько-Румунської Республіки та обов'язкове запровадження румунської мови. Крім того, в Московській ініціативній комісії не було єдності стосовно питання формування керівних органів Автономної Республіки. В партійні та радянські органи було подано «Список румун та бессарабців для заняття відповідальних посад в Молдавській АРСР», що являв собою склад уряду на чолі з Г. Котовським. До списку було внесено 12 румун та 9 бессарабців, жодного представника Придністров'я там не було. Однак коли у жовтні 1924 р. було затверджено склад тимчасових партійних та радянських органів Молдавської АРСР, там вже переважали вихідці з Бессарабії; від румунських емігрантів в списку була лише К. Арборе-Ралі [14, арк. 92].

Активність румунських емігрантів у створенні республіки викликала невдоволення з боку партійних органів України. Вже після утворення МАРСР, 15 грудня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про групу бессарабців» і прийняло таку постанову: «Політбюро відмічає наявність двох груп серед молдавських працівників – однієї, що знаходиться у Москві і складає так звану ініціативну групу з орієнтацією на румунську культуру, та іншої, – що складає основу Обкому та Ревкому Молдавської Республіки з орієнтацією на народну молдавську культуру. Виходячи з цього Політбюро прийняло рішення розпустити Московську ініціативну групу по створенню Молдавської Республіки» [16, арк. 39].

Остаточне рішення про створення МАРСР було прийнято на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 вересня 1924 р., коли було визначено її кордони та адміністративний поділ [8, с. 43–44]. У тривалій дискусії з приводу території та форми державності молдавського народу взяли участь кандидати в члени Політбюро ЦК РКП(б) М. Калінін та В. Молотов, а також член ЦК РКП(б) К. Ворошилов. Від імені українського керівництва з доповіддю виступив В. Затонський, від ініціативної групи – І. Діческу-Дік. Незважаючи на те, що пропозиція ЦК КП(б)У про створення МАРСР була схвалена, Політбюро ЦК РКП(б) прийняло з цього питання додаткову ухвалу: «У відповідності до прохання т. Калініна, Смірнова та Ворошилова поставити на голосування всіх членів ЦК РКП(б) з опитуванням по телеграфу, питання про перенесення остаточного рішення про створення Молдавської Республіки на Пленум ЦК РКП(б)» [17, с. 81–82]. Однак таке рішення не було виконано; черговий Пленум ЦК РКП(б), що відбувся у кінці жовтня 1924 р., цього питання вже не розглядав. Так остаточно завершилась боротьба між прихильниками та противниками створення МАРСР, що протягом тривалого часу велася у вищих органах влади СРСР та УРСР. Подолавши опір М. Скрипника, В. Чубаря та деяких інших керівників України, а також К. Ворошилова і М. Калініна, що їх підтримували у Москві, прихильники утворення Молдавської Республіки М. Фрунзе та Г. Котовський, румунські та бессарабські емігранти досягли своєї мети.

Офіційне рішення про утворення МАРСР було прийнято на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету восьмого скликання 12 жовтня 1924 р. Виступаючи на сесії, Голова Раднаркому УРСР В. Чубар відзначив, що під час підготовки утворення Молдавської АРСР партійні та радянські органи України, враховуючи тимчасову окупацію Бессарабії,

вирішили включити до складу Автономної Республіки населені пункти та адміністративні райони, в яких молдавське населення не складає більшості. Доповідач висловив надію, що обрана форма державності буде мати велике значення для трудящих Бессарабії в їхній боротьбі за возз'єднання з радянською батьківщиною [18, с. 5–6].

Сесія ВУЦВК прийняла Постанову про утворення Молдавської Автономної РСР та визначила її кордони. На заході та південному-заході кордон співпадав з державним кордоном СРСР. Це означало, що до складу Молдавської АРСР де-юре включалась і Бессарабія. Виступаючи 26 жовтня 1924 р. на одному з мітингів, народний комісар юстиції Української РСР М. Скрипник заявив: «Ми вважаємо кордон не по річці Дністер а Прут. На нашій карті червоною лінією обведена і Бессарабія, бо Бессарабія повинна стати частиною МАРСР» [19, с. 2].

Підготовка та створення Молдавської АРСР була типовим прикладом більшовицької революційної творчості. Директиви вищих партійних органів направлялися в місцеві партійні організації і були обов'язковими для виконання. Мета утворення МАРСР була тісно пов'язана з ідеологією світової революції. Молдавани, що склали у Придністров'ї незначну частину населення, зовсім не претендували на територіальну автономію, а національний рух місцевих жителів за створення державності молдавського народу так і не виник.

У перспективі подальших досліджень вказаної проблеми актуальним видається вивчення особливостей політичного та соціально-економічного розвитку Автономної Республіки, що існувала у складі УРСР до липня 1940 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лисенко В.Г. Шляхом братерського єднання. (До 50-річчя утворення Молдавської РСР) / В.Г. Лисенко. – К., 1974. – 82 с.
2. Брисякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа / С. Брисякин, М. Сытник. – Кишинев, 1969. – 235 с.
3. Репидо А. Образование Молдавской АССР / А. Репидо. – Кишинев, 1974. – 196 с.
4. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. – Тирасполь, 1996. – Т. 1. – 375 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1089.
6. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 1215.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 63. – Спр. 17.
8. Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. – Тирасполь, 1993. – 329 с.
9. Начало большого пути : Сборник документов и материалов к 40-летию образования Молдавской ССР и создания Коммунистической партии Молдавии. – Кишинев, 1964. – 280 с.
10. Левензон Ф. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос / Ф. Левензон. – Кишинев, 1974. – 186 с.
11. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918–1924 гг. / З.М. Иванова. – Кишинев, 1979. – 310 с.
12. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 898.
13. ЦДАГО України. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 2116.
14. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 893.
15. ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 913.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1235.
17. Сурилов А., Стратулат Н. О национально-государственном самоопределении молдавского народа / А. Сурилов, Н. Стратулат. – Кишинев, 1967. – 245 с.
18. III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання 8–12 жовтня 1924 року. – Харків, 1924. – 65 с.
19. Скрипник Н. Митинг трудящихся Тирасполя // Правда. – 1924.

Белоус С.В., Тучинский В.А. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБРАЗОВАНИЯ МОЛДАВСКОЙ АВТОНОМНОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СОСТАВЕ УССР В 1924 ГОДУ

На основе широкого круга исторических источников исследованы предпосылки и основные этапы борьбы в руководстве большевистской партии относительно образования в составе УССР Молдавской Автономной Республики.

Ключевые слова: Украина, Молдавская Автономная Республика, историография, национальная политика, ВКП(б).

Bilous S.V. Tuchynskyy V.A. POLITICAL BACKGROUND TO THE FORMATION OF THE MOLDAVIAN AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN THE USSR IN 1924.

Based on a wide range of historical sources, the article investigates the political background and key stages of the struggle among the leadership of the Bolshevik Party concerning the formation of the Moldavian Autonomous Republic as part of the USSR.

Keywords: Ukraine, Moldavian Autonomous Republic, historiography, national politics, the All-Union Communist Party Bolsheviks (VKPb).

УДК 58.081:06.049(477)(045)

Г.М. Красніцька

ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІЧНОЇ СЕКЦІЇ СГНКУ В 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У даній науковій статті на основі опублікованих та неопублікованих джерел висвітлено наукові здобутки підрозділів СГНКУ, його завдання та науково-організаційну діяльність сільськогосподарської галузі 20-х років ХХ століття. Розкрито внесок засновника О.А. Янати у створення та діяльність Ботанічної секції СГНКУ.

Ключові слова: Ботанічна секція, господарська діяльність, науковий комітет, організація, наукові розробки, аграрна наука, ботаніка, насінництво, дослідна робота, програма.

Важливим завданням на сьогодні є дослідження діяльності Сільськогосподарського наукового комітету (СГНКУ) упродовж 1918–1927 рр. як інституції, що координувалв наукову і практичну діяльність у вітчизняній сільськогосподарській галузі періоду 20-х рр. ХХ ст.

Мета статті – з'ясувати та проаналізувати завдання ботанічної секції СГНКУ, вивчити розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні протягом 1918–1927 рр., господарську діяльність у сфері виробництва, сертифікації, ринку, транспортування, маркування і контролю.

Досліджуючи дану тему, було здійснено аналіз наукових праць, що стосуються діяльності СГНКУ протягом 1918–1927 рр. На сьогодні провідна галузь України – аграрний сектор, а рівень його наукового забезпечення впливає на майбутнє держави. В зв'язку з цим важливим питанням є вивчення історії розвитку аграрної науки на різних її етапах. Починаючи з ХІХ ст. розвиток спеціальної вищої аграрної освіти дав змогу остаточно виділити сільськогосподарську науку в окрему галузь знань [1], оскільки завдання, що ставилося перед сільським господарством владою, розв'язувались за умови поєднання багатомісячного практичного досвіду і новітніх наукових розробок [2]. Від самого початку заснування наказом Міністерства земельних справ від 1 листопада 1918 р., Ч. 162 [3] Сільськогосподарський вчений комітет України став осередком, який розпочав організацію та об'єднання сільськогосподарської наукової діяльності в Україні. Через кілька тижнів після створення обрали першого голову СГНКУ – академіка В.І. Вернадського [4]. Уже в перші роки діяльності Комітету стала очевидною поява справжнього контакту між сільськогосподарською наукою та діяльністю, і це надало можливості для подальшого розвитку земельного господарства країни. Однак низка проблем в роботі Комітету в 1918–1919 рр., що виникла через політичний стан України як держави та матеріальне становище науки й освіти у країні взагалі, заважала нормальній його роботі.

Слід зазначити, що Ботанічна секція у складі СГНКУ під керівництвом професора О. Янати працювала довше за інші секції; до того ж, її діяльність була найбільш результативною. Її становлення та функціонування відбувалося завдяки активній та наполегливій діяльності незмінного завідувача. О. Яната сформулював основні наукові напрями роботи секції. На цій посаді вчений сприяв розв'язанню актуальних і важливих для свого часу завдань сільськогосподарської ботаніки.

Станом на 1919 р. у Ботанічній секції працювало 25 осіб у складі 8 бюро. Однак, як свідчать звіти, у цей час реально працювали лише 4 бюро: фітопатології та мікології, насіннезнавства, флористичне, лучної та болотної флори і кормових рослин; усі інші перебували в стадії організації, хоча практиканти та стипендіати виконували роботу з розгортання їхньої діяльності, зокрема з селекції зернових і кормових сільськогосподарських культур, а також дослідження лікарських рослин. Ця робота тривала під науковим керівництвом завідувача – професора

О. Янати, а частково – при ботанічному комітеті Київського університету та при кабінеті спеціального землеробства Київського політехнічного університету. Активно розгорталася підготовка фахівців секцій, що організовувалися.

Доречно зазначити, що до завдань Ботанічної секції як центру флористичного дослідження України належало розв'язання питань прикладної ботаніки, зокрема вивчення рослин, які вирощувалися в країні та мали велике значення для сільського господарства. Загальна флористична робота секції тривала в різних напрямках та за тісної співпраці з іншими її бюро [5].

Слід зазначити, що діяльність Комітету припала на роки суспільно-політичної нестабільності в країні. Практично одразу після остаточного встановлення радянської влади всі галузі економіки країни стали державною власністю, в тому числі й сільське господарство [6].

Державна координуюча роль і повна фінансова підтримка певною мірою сприяли розвитку аграрного сектора, проте після Першої світової війни та більшовицького перевороту Україна була ізольована від Європи і передових аграрних країн [7]. Парадоксально, однак таке становище спонукало до розвитку вітчизняної селекції та насінництва сільськогосподарських культур, оскільки імпорт закордонного елітного посівного матеріалу призупинився.

Варто додати, що завданням бюро Ботанічної секції СГНКУ було теоретичне обґрунтування насінництва й пов'язана з цим розробка методики дослідження властивостей насіння, організація і проведення насінневих дослідів на рівні окремих регіонів, затвердження норм якості посівного та фуражного насіння на ринку, а також організація насінневого контролю в Україні. Бюро працювало у складі завідувача Д. Ларіонова, спеціалістки Л. Носової та трьох практикантів [8]. Крім цього, для виконання окремих завдань залучались завідувачі всіх контрольних насінневих станцій Києва (колишніх станцій Товариства заохочення землеробства, Київського товариства сільського господарства, Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Товариства західних земств, а також Київського політехнічного інституту).

Ще одним важливим моментом діяльності Комітету стало заснування Виставкового комітету при ньому з метою підготовки для участі у Всеросійській сільськогосподарській виставці в 1923 р. Так, СГНКУ з усією відповідальністю підійшов до справи участі у Всеросійській сільськогосподарській виставці, що відбулася у серпні 1923 р. в Москві. Комітет України показав свої наявні значні здобутки та напрацювання. Однак з об'єктивних причин, найважливішими з яких стали відсутність належного фінансування цієї справи на державному та Всесоюзному рівнях та, деякою мірою, неповне розуміння можновладців значення Комітету для потреб сільського господарства країни, СГНКУ не отримав повної змоги представити свої здобутки на належному рівні [9].

Отже, можна зробити висновок, що Сільськогосподарський науковий комітет України став науковою установою, яка протягом 20-х рр. ХХ ст. на високому рівні здійснювала керівництво науково-дослідною роботою в усіх галузях сільського господарства держави. Розвиток його діяльності набув піднесення до 1923 р. За час існування Комітету було створено розгалужену мережу дослідних установ, яка нараховувала 32 науково-дослідних інститути, велику кількість дослідних станцій, дослідних полів, лабораторій, опорних пунктів, сортовипробувальних ділянок. Наукова робота здійснювалась на біологічних факультетах університетів та в інших сільськогосподарських вузах.

Підсумовуючи діяльність природоохоронців Сільськогосподарського наукового комітету України, можна констатувати, що їхні теоретичні та практичні напрацювання стали основою сучасної природно-заповідної мережі України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Присяжнюк М.В. Діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України з координації галузевих досліджень у 20-х рр. ХХ століття [Електронний ресурс] / М.В. Присяжнюк // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 4. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals.inb.pdf> – Заголовок з екрана.
2. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927) : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко ; за заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 528 с.
3. Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України за 1919 рік. – К., 1919. – 745 с.
4. Исследовательские работы в целях точного с.-х. районирования Украины // С.-х. Опыт. Дело. – 1922. – № 1. – С. 85.

5. Юрків Х. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті України / Х. Юрків // Вістн. С.-Г. Науки. – 1923. – Ч. 1–2. – С. 54–56.
6. Яната О. А. Сільський-Господарський Науковий Комітет України / О. А. Яната // Література. Наука. Мистецтво : дод. до «Вістей ВУЦВК». – Х., 1923. – 14 жовт. – № 2 ; 21 жовт. – № 3 ; 28 жовт. – № 4 ; 4 лист. – № 5.
7. Чорна Л.О. Канівський природний заповідник : шлях за 80 років / Л.О. Чорна, М.Г. Чорний // Заповідна справа в Україні. – 2002. – № 8 (2).
8. Новосад Н.М. Діяльність академіка О.Н. Соколовського (1884–1959 рр.) у контексті розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : спец. : 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н.М. Новосад ; УААН, Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2008. – 21 с.
9. Коваленко С.Д. Проблеми метеорології в діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України (1919–1921 рр.) [Електронний ресурс] / С.Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 3. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2008-3/08ksdnku.pdf>. – Заголовок з екрана.

Красницкая А.Н. ОСНОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БОТАНИЧЕСКОЙ СЕКЦИИ СХНКУ В 20-е ГОДЫ XX ВЕКА

В данной научной статье на основе опубликованных и неопубликованных источников освещены научные достижения подразделений СХНКУ, его задачи и научно-организационная деятельность сельскохозяйственной отрасли 20-х годов XX века. Раскрыт вклад основателя А. А. Янаты в создание и деятельность Ботанической секции СХНКУ.

Ключевые слова: Ботаническая секция, хозяйственная деятельность, научный комитет, организация, научные разработки, аграрная наука, ботаника, семеноводство, исследовательская работа, программа.

Krasnitska G.M. THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF THE BOTANICAL SECTION OF ARCU IN THE 1920s

This scientific article based on the published and unpublished sources highlights the scientific achievements of the ARCU divisions, it's objectives and scientific and organizational activities of the agricultural sector in the 1920s, as well as the contribution of the founder A.A. Yanata to the creation and operation of the botanical section of ARCU.

Keywords: Botanical Section, agriculture, scientific committee, organization, research, agricultural science, botany, seed production, research work, program.

УДК 94(477.08)-058.232.6.:338.3

С.В. Маркова

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІКО-ГРОМАДЯНСЬКИХ ФОРМ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЧАСІВ НЕПУ

У статті досліджується еволюція окремих економіко-громадянських форм активності в українському селі часів нової економічної політики, зокрема діяльність земельних громад, через виявлення тенденцій динаміки змін, а саме: загальної динаміки змін посівних площ в УСРР в розрізі індивідуальних та колективних господарств; динаміки змін забезпечення селянських господарств землею; кількісної динаміки індивідуальних господарств у порівнянні з колективними. Розглядається питання про створення «Селянської спілки».

Ключові слова: нова економічна політика, селяни, земельні громади, посівні площі, індивідуальні господарства, колгоспи.

Більш ніж двадцятирічний досвід розвитку України засвідчує необхідність подальшої модернізації країни, чіткої стратегії розбудови сільського господарства, поступової зміни старих норм та правил, побудови громадянського суспільства. Пошук ефективних механізмів подолання в Україні соціально-економічної та політичної нестабільності робить актуальним всебічний аналіз історичного досвіду, зокрема еволюції економіко-громадянських форм активності в українському селі часів непу.

Вивчення головних сегментів соціально-економічного життя українського села в 1920-х рр., системи громадських об'єднань займалися такі відомі українські вчені: В. Борисенко, О. Вовк, Л. Гриневич, М. Журба, В. Лозовий, В. Калініченко, С. Кульчицький, В. Марочко,

О. Михайлюк, С. Свистович та ін. До системного вивчення аграрної політики більшовиків у роки непу долучилися відомі західні вчені: Л. Віола, П. Грегори, Р. Конквест, С. Коткін, Т. Снайдер, Р. Пайпс, Ш. Фіцпатрік та ін. В сучасному російському світогляді спостерігаються тенденції сприйняття нової економічної політики як періоду ефективного державного менеджменту та процесу формування громадянського суспільства в Росії (А. Васько, О. Давидов, В. Жиромська, Б. Миронов та ін.).

У статті зроблено спробу дослідити еволюцію окремих економіко-громадянських форм активності в українському селі часів нової економічної політики, зокрема в контексті діяльності земельних громад, створення «Селянської спілки». Індикаторами для з'ясування тенденцій динаміки змін було обрано: загальну динаміку змін посівних площ в УСРР, зокрема колективізованих; динаміку змін забезпечення селян землею; кількісну динаміку змін індивідуальних господарств у порівнянні з колективними.

Запровадження продрозверстки у 1919 р. перетворило частину селян в активних противників нового режиму. У березні 1921 р. реальна політико-економічна ситуація змусила більшовиків переглянути свої попередні кроки. Рішенням X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) розверстку було замінено натуральним податком [1, с. 563–564], санкціоновано відновлення приватної власності та свободи торгівлі [2, с. 22]. На початку квітня 1921 р. В. Ленін запропонував на селі «робити ставку» на середняка [3, с. 302]. Частина партійних функціонерів ідентифікувала таке «зближення» як капітуляцію перед селянством. Л. Троцький вважав, що в епоху непу завдання проведення рівності ускладнюється та гальмується, бо нова буржуазія зближується з куркулями та бюрократією, з'являються нові вороги [4, с. 140].

I Всеукраїнська нарада КП(б)У (2–4 травня 1921 р.) задекларувала заміну продрозкладки продподатком як поступку на «кризу пролетарської диктатури внаслідок упертого опору мільйонів дрібних власників» [5, с. 134]. У 1920–1921 рр. кількість селянських господарств України коливалася в межах 4 млн.; чисельність сільського населення – в межах 21 млн. осіб [6, арк. 4].

На VI конференції КП(б)У (9–13 грудня 1921 р.) було запропоновано «комуністам-селянам, які вели дрібне господарство, взяти курс на колективне ведення своїх господарств» [5, с. 164–165]. На 1 січня 1922 р. в Україні було зареєстровано лише 1 339 колгоспів, серед них найбільшу кількість (1 275) становили артїлі (об'єднання, результати праці в яких ділилися між родинами в залежності від розмірів праці, живого та мертвого реманенту) [8, с. 14–15].

Щоб уникнути змішаної форми оподаткування, 17 березня 1922 р. декретом ВЦВК та РНК «Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рр. «ліквідувалися всі існуючі раніше податки в селі (продовольчий, подвірно-грошовий, трудово-гузовий податки), вводився єдиний сільськогосподарський податок. Єдиний натуральний податок обчислювався в пудах жита або пшениці (його розмір залежав від кількості орної землі, забезпеченості худобою та врожайності); крім нього селян могли примушувати вносити одноразовий податок для відбудови сільського господарства [9]. Несплачений селянами вчасно податок перераховувався в недоїмку; якщо недоїмка не сплачувалась протягом двох днів, на третій день штраф сягав $\frac{1}{4}$ за кожний з перших 15 днів запізнення, далі $\frac{1}{2}$ за кожний наступний день; перераховувалися і попередні селянські борги [10, с. 224]. Сума недоїмки та штраф вираховувалися в червінцях (карбування золотої монети червінець було розпочато в 1922 р., припинено в 1924 р. [11, с. 123]). Біднота отримала шанс бути повністю звільненими від податку (при посівах не більше 1 дес. на господарство); економічно міцні господарства вже у 1923 р. відчули на собі негативні наслідки нової (прогресивної) системи оподаткування. Щоб зменшити податковий тиск, українські селяни почали застосовувати нову тактику, а саме – дрібнити великі господарства. Щорічно кількість дворів збільшувалася приблизно на 100 тисяч. Були випадки, коли відділялися навіть самотні голови дворів похилого віку.

Користування землею в УСРР в роки непу регулювалося постановами союзної сесії ЦВК і Земельним Кодексом УСРР (виданим 29 листопада 1922 р.), змінами до Земельного Кодексу, внесеними постановою VIII З'їзду Рад «Про землевпорядкування» (21 січня 1924 р.), постановою ВУЦВК і РМК УСРР від 27 липня 1927 р. «Про зміни й доповнення Земельного Кодексу» [12, с. 134–135]. Земельний Кодекс УСРР 1922 р. ввів до офіційного обігу термін «земельна громада». На думку В. Калініченка, необхідність існування подібного інституту була зумовлена особливістю господарювання індивідуальних селянських господарств (низка робіт на селі вимагала спільних зусиль усіх дворів) [13, с. 87–88]. Земельну політику в УСРР втілював у життя

Народний Комісаріат Земельних Справ, зокрема Особлива Колегія Вищого Контролю в земських справах УСРР [14, арк. 29].

Найбільш поширеною формою землекористування селян в УСРР у 1920-х рр. була дільничо-черезсмужна [15, с. 59]. Розташування та межі земельних ділянок окремих дворів могли змінюватись при проведенні державного або надільного землевпорядкування, коли землі вилучались на державні потреби, коли земельна громада постановою більшості своїх членів змінювала місце розташування та межі земельних ділянок окремих дворів [16, с. 262]. Протягом 1920-х рр. в УСРР домінували індивідуальні селянські господарства; сільськогосподарські виробничі кооперативи набули поширення на сході та півдні України (де земельні наділи були найбільшими і кооперування селян-власників приносило зиск); господарства, котрі використовували орендні відносини (землю орендували переважно селяни, які були спроможні її обробляти та мали змогу наймати робочу силу). Колективними господарствами переважно були зацікавлені наймити та безземельні селянські верстви (колгоспи у першій половині 1920-х рр. організовувалися переважно на колишніх поміщицьких землях та використовували інвентар колишніх господарів; у другій половині 1920-х рр. колгоспи розбудовували на колишніх надільних землях).

Станом на 1917 р. 57% селян обробляли менше трьох десятин і могли вважатися бідними селянами, середнє селянство з 3–10 десятинами становило 30%, «багаті» власники (понад 10 десятин) – 12% господарств [17, с. 42]. У середньому на селянське господарство у 1917 р. припадало разом із сіножатями та лісами 7,62 дес. [18, с. 143]. На одного їдока приблизно виходило від ½ дес. до 2 дес., в залежності від регіону. На півдні України землезабезпечення могло досягати в середньому 10,7 дес. на 1 господарство [19, с. 47]. Переважно українські селяни мріяли «про 8–10 десятинок святої землі» [20, с. 9]. У період 1923–1924 рр. до однієї десятини мали 6,79% господарств УСРР; від 1 до 2 дес. – 9,55%; від 2 до 3 дес. – 13,98%; від 3 до 6 дес. – 37,75%; від 6 до 9 дес. – 16,66%; від 9 до 15 дес. – 10,95%; від 15 дес. і більше – 4,32% господарств [7, с. CLVIII]. У 1924 р. кількість господарств, які володіли наділами розмірами від 3 до 10 дес., збільшилася до 54% порівняно з 30% у 1917 р. Проте дані показники є відносно об'єктивними, бо не враховують значну регіональну специфіку.

У роки голоду 1921–1923 рр. в УСРР відбулось скорочення посівних площ. Лише на 1925 р. ситуація дещо стабілізувалася та кількісно наблизилася до показників 1916 р. (19,4 млн. дес.). Станом на 1925 р. кількість посівних площ становила 18,7 млн. дес. (у 1922 р. – 14,7 млн. дес.) [22, с. 49]. Протягом 1926–1927 рр. показники посівних площ в УСРР коливалися в межах 17,9 млн. дес. [23, с. 14] – 19,2 млн. дес. [7, с. CXLIX]. При цьому варто зауважити, що у 1926 р. площа колективних господарств в десятинах під посівами не перевищувала 250 тис. Протягом 1925–1927 рр. динаміка збільшення кількості посівних площ у колективних господарствах становила +0,3%.

У 1926 р. переважали «нижчі форми колгоспів», зокрема артїлі та тсози; колгоспів було зареєстровано 5 300, насправді їх було ще менше, якщо враховувати 3 116 ліквідованих колгоспів та наявність «паперових колгоспів». Колективізацією було охоплено не більше 0,1% господарств [7, с. CLXVII]. У жовтні 1927 р. колгоспів (артїлі, тсози, комуни) в УСРР було зареєстровано 6 456, простіших дрібних виробничих об'єднань – 5 209, разом – 11 665; на початок жовтня 1928 р. – відповідно 10 931 та 7 282, що складало разом 18 213 [26, арк. 80]. С. Кульчицький подає динаміку від 5 454 колгоспів у жовтні 1925 р. [27, с. 73] до 12 042 у жовтні 1928 р. [28, с. 101]. Незважаючи на наявність певної динаміки у бік збільшення колгоспів, показники були незначними у розрізі загальної кількості господарств та посівних площ, які оброблялися.

Функціонування земельних громад дозволяло селянам мати в 1920-х рр. альтернативу колгоспам. Протягом 1920-х рр. в українських селах функціонувало приблизно 40 тис. земельних громад, тобто 3–4 громади на одну сільраду; кожна земгромада охоплювала 1–2 села [29, с. 320]. Офіційно земельною громадою (громадою землекористувачів) визнавалися об'єднання землекористувачів – господарств чи фізичних (окремих) осіб, що використовували певну земельну площу та об'єднували свою діяльність в межах закону та свого статуту, для того щоб мати найбільшу господарчу користь. У своєму складі земельна громада повинна була мати не менше 15 окремих господарств (дворів). Для утворення сільськогосподарського колективу з правами земельної громади потрібно було не менш як 15 дорослих працездатних членів [21, арк. 11]. Земгромада мала право самооподатковувати грїшми своїх членів на різні сіль-

.....
ського господарські потреби, оголошувати в окремих випадках для проведення громадських робіт натуральну повинність або розкласти вартість цих робіт між окремими господарствами. Відповідно до земельного кодексу редакції 1922 р., не можна було мати землю в кількох земгромадах; у редакції 1927 р. – можна, але землекористувач входив до складу тільки однієї земгромади відповідно до головних угідь (для зернового господарства головне угіддя – рілля, для скотарського – луки, для городницького – садибна земля) [25, с. 206]. Земгромади не мали функцій адміністративної одиниці. У 1927 р. відбулося поступове звуження повноважень земгромад. Так, головним завданням земельної громади влада вважала «доцільну організацію земельної території під суворим наглядом та контролем сільрад» [21, арк. 476–479]. На основі резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» були розроблені й 15 грудня 1928 р. прийняті ЦВК СРСР «Загальні засади землекористування і землеустрою». Вони обмежували права заможних селян. Заможні селяни, які потрапили під визначення «куркуль», були позбавлені права вирішального голосу на зборах громади й не могли бути обрані до керівництва цим селянським об'єднанням; сільради отримали право накладати вето на рішення сходу громади, якщо воно суперечило радянському законодавству, завданням кооперування та інтересам бідноти [33, с. 68].

Початок кампанії суцільної колективізації в УСРР співпав із руйнацією важливого структурного елемента українського села – земельних громад. У 1929 р. українських селян позбавили можливості вести сільське господарство, об'єднуючись у земельні громади. Партійно-урядовими структурами не було підтримано на державному рівні процес добровільного об'єднання селян. На кінець 1931 р. в Україні було організовано понад 30 тис. колгоспів із площею землі 18,9 млн. га, або 73,5% усієї орної землі [34, с. 45].

У 1920-х рр. селяни робили спробу відстоювати власні інтереси за допомогою «Селянської спілки». Протягом 1917–1920 рр. об'єднання селян у селоспілку здійснювалося переважно з метою захисту власних інтересів, задля можливості придбання сільськогосподарського реманенту, закупівлі насіння, «щоб можна було прожити з малого куска та сподіватися на допомогу дітям у разі смерті господаря». Всеукраїнську селянську спілку було утворено у квітні 1917 р. у Києві на з'їзді діячів українського села. У другій половині 1920-х р., на думку М. Журби, «в багатьох випадках спонукальним мотивом до організації «Селянської спілки» виступало незадоволення селян привілейованим становищем робітничого класу, як у плані пріоритетного забезпечення соціальних потреб, так і політичних переваг» [30, с. 108]. У 1925 р. на безпартійних конференціях частина селян закликали ліквідувати КНС, бо вони не приносять користі, або організувати їх лише за принципом професійних спілок. У Могилів-Подільському та Луганському округах під час проведення безпартійних конференцій вносилися пропозиції щодо створення «Селянської спілки» для захисту економічних інтересів селян.

Прихильники створення «Селянської спілки» у другій половині 1920-х рр. висували як економічні, так і політичні вимоги; серед головних були: «відміна прямих та опосередкованих податків із підприємств, котрі обслуговують селянські господарства (млини, кузні, механічні майстерні), утримання шкіл та вчителів за державні кошти, звільнення селян від поборів, безкоштовне землеоблаштування, зменшення до голодної норми заробітної платні робітникам та службовцям, широка участь у міській владі безпартійних селян, скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян із прямим та таємним голосуванням» [24, арк. 50]. М. Журба пише про майже чотири тисячі фактів агітації в 1924–1927 рр. за створення «Селянської спілки» [31, с. 103].

Влада намагалася контролювати складну соціально-економічну ситуацію на селі. ДПУ УСРР очолило процес із компрометації ініціаторів створення «Селянської спілки». Наприкінці 1927 р. від імені «Спілки селян України» до харківської центральної газети «Вісті» з вигаданої адреси було відправлено листа, в якому зазначалося, що «селянство України оголошує війну партії, бо вже немає можливості терпіти далі командування товаришів комуністів» [32, с. 14]. Різні верстви села по-своєму трактували майбутні організації – від прообразу селянської політичної партії до статусу загальноселянської профспілки [31, с. 104]. Радянська влада боялася, що організація «Селянської спілки» загострить питання легітимності влади, а також стане альтернативою профспілкам на селі.

Протягом 1920-х рр., коли влада експериментувала щодо форм та методів організації сільського господарства, зокрема шляхом створення земельних громад, артілей, комун, товариств спільного обробітку землі тощо, частині селян вдалось зберігати відносну незалежність від держави диктатури пролетаріату. Селяни зуміли акумулювати певний досвід громадянської

Наукові записки

самодіяльності, що в другій половині 1920-х рр. вилився у намагання створити діючу професійну «Селянську спілку».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. (1898–1924). – Изд. седьмое. – М. : Госполитиздат, 1954. – 832 с.
2. Давыдов А.Ю. Кооператоры советского города в годы нэпа. Между «военным коммунизмом» и социалистической реконструкцией / А.Ю. Давыдов. – СПб. : Алетей, 2011. – 216 с.
3. Ленин В.И. План брошюры «О продовольственном налоге» // Полное собр. соч. – Т. 32. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 299–307.
4. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927 гг. – Т. 4. Архив Троцкого / Редактор-составитель Ю. Фельштинский. – М. : «ТЕРРА» – «TERRA», 1990. – 280 с.
5. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. 1918–1941. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1976.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 863. – 29 арк.
7. Сельское хозяйство Союза ССР в 1926–1927 году (по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу). – М. : Государственное финансовое из-во Союза С.С.Р., 1929. – СХСVIII с. + таблицы. – 607 с.
8. Гурвич М. Хозяйственные вопросы на I Всеукраинской партконференции / М. Гурвич // Агітатор. – № 22. – 10 листопада 1926 р. – С. 11–19.
9. Комзюк А.Т. Податкова політика в Україні в роки непу (1921–1928 рр.) [Електронний ресурс] / А.Т. Комзюк // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Випуск 41. – Режим доступу до журн. : <http://bookmeta.com/book/47-visnik-xarkivskogo-nacionalnogo-universitetu-vnutrishnix-sprav-41-visnik-komzyuk-at/14-podatkova-politika-v-ukrayini-v-roki-nepu-19211928-rr.html>.
10. Постанова 327. Про зміну редакції 6-ої ст. положення про збирання податків та зборів / Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР. – № 12. – Статті 321–351. – Москва. Кремль. Видання ЦВК Союзу РСР, 1923. – 232 с.
11. Дудчак А.В., Маначинский А.Я. Третья мировая «демократическая» война, как механизм ненасильственного передела мировых ресурсов. – К. : ЧП «Золотые Ворота», 2011. – 293 с. ил.
12. Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад / За ред. М. Зайчика і В. Дубова. – Х. : Державне вид-во України, 1929. – 356 с.
13. Калініченко В.В. Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії / В.В. Калініченко // Актуальні проблеми історії України. – 2011. – № 1. – С. 87–92.
14. ЦДАВО України. – Ф. р. 27. – Оп. 8. – Спр. 223. – 528 арк.
15. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України ; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) – К. : Наук. Думка, 2006. – Т. 2 – 653 с.
16. Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад. – 356 с.
17. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні : ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.
18. Береза О.І. Органи більшовицької влади та управління в українському селі в 1917–1920 рр. (державно-управлінський аспект). Дис-я на здобуття канд. наук з держ-го управління : 25.00.01 «Теорія та історія державного упр-я» / О.І. Береза. – Львів, 2006. – 224 с.
19. Сельское хозяйство Украины. – Х. : Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.
20. Коваль М. Наше сучасне завдання. – Село. – № 50. – 30 грудн. 1918 р. – С. 9–11.
21. ЦДАВО України. – Ф. р. 27. – Оп. 8. – Спр. 223. – 528 арк.
22. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 3-е, доповнене / В. Сергійчук – К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. – 392 с.
23. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Ф. 219. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 14.
24. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 445. – 58 арк.
25. Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад. – 356 с.
26. ЦДАВО України. – Ф. р. 27. – Оп. 9. – Спр. 19. – 271 арк.
27. Україна і Росія в історичній ретроспективі : радянський проект для України. Нариси в 3-х т. – Т. 2. Автор. колектив Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В. та ін. – К. : Наукова думка, 2004. – 528 с.
28. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид : труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К. : «Наш час», 2008. – 424 с.
29. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст. : Соціокультурні процеси : Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

30. Журба М.А. Громадські об'єднання українського села : етно-національні та міжнародні аспекти діяльності (20–30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... доктора іст. Наук : 07.00.01 / Михайло Анатолійович Журба. – К., 2002. – 526 с.
31. Журба М.А. Рух за «Селянську спілку у підрадянській Україні» : 20-і роки ХХ ст. / М.А. Журба // Політика, історія, культура. – Вісник. – № 2, 2010. – С. 103–107.
32. Павлоградське повстання 1930 р. : Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. – К. : Укр. Письменник, 2009. – 379 с.
33. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – 653 с.
34. Сліпанський А. Новими методами за успішне розв'язання проблеми врожайності / А. Сліпанський // Більшовик України. – № 1–2. – Січень 1932. – С. 45–66.

Маркова С.В. ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІКО-ГРАЖДАНСКИХ ФОРМ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НЭПа

В статті досліджується еволюція окремих економіко-громадянських форм активності в українському селі часів нової економічної політики, в частині діяльності земельних общин, через виявлення тенденцій динаміки змін, а саме загальної динаміки змін посівних площ у УСРС в разі індивідуальних і колективних господарств; динаміки змін забезпечення селянських господарств землею; кількісної динаміки змін індивідуальних господарств порівняно з колективними. Розглядається питання про створення «Крестьянського союзу».

Ключові слова: нова економічна політика, селяни, посівні площі, індивідуальні господарства, колгоспи.

Markova S.V. EVOLUTION OF ECONOMIC AND CIVIL FORMS OF ACTIVITY IN THE UKRAINIAN VILLAGE IN THE TIMES OF THE NEP

This paper examines the evolution of certain forms of economic and civil activity in the Ukrainian village in the times of the New Economic Policy (NEP), in particular the activity of land communities by identifying the trends in the dynamics of changes, i.e. the total trend of dynamics of changes of the acreage under crops in the USSR in terms of the individual and collective farms, providing dynamics of changes of peasant farm with land; quantitative dynamics of the individual farms compared with the collective ones. It considers the formation of «Peasant Union».

Keywords: New Economic Policy, peasants, land communities, crop areas, individual farms, collective farms.

УДК 94(477) «192»:613

Н.П. Кузьмінець

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджено стан розвитку медичної галузі в Україні на початку 1920-х рр., показано формування системи медичних установ та кадрового забезпечення і посилення їх ролі в охороні здоров'я у республіці, проаналізовано діяльність органів влади у боротьбі з епідеміями та соціальними захворюваннями, а також розвиток аптечної мережі.

Ключові слова: охорона здоров'я, медицина, епідемії, лікарні, медичні кадри, санітарія.

Сьогодні ні в кого не викликає заперечень твердження, що здоров'я населення є одним із визначальних чинників розвитку будь-якої країни, показником її благополуччя, індикатором результативності й ефективності соціальних реформ. Питання державної політики щодо забезпечення якості та ефективності діяльності системи охорони здоров'я, досягнення справедливості й доступності у наданні медичної допомоги, поліпшення здоров'я населення були і залишаються надзвичайно актуальними для всіх без винятку країн світу, незалежно від їхнього політичного й економічного устрою та організації системи охорони здоров'я. В сучасних умовах у нашій країні, коли триває пошук шляхів і варіантів будівництва нових економічних і соціальних відносин, особливо важливо врахувати вітчизняний позитивний і негативний досвід економічного і соціально-культурного розвитку. Катастрофічне погіршення стану охорони здоров'я в останні роки показало з усією гостротою проблеми медицини в Україні. Низька якість медичної допомоги, застаріле обладнання, недостатнє забезпечення ліками призводить до зростання захворюваності, збільшення смертності серед населення, скорочення його чисельності. Визначи-

ти причини такої ситуації в повній мірі можна за умови вивчення ситуації, коли закладалися основи системи охорони здоров'я. Без звернення до дослідження проблем охорони здоров'я 1920-х рр., їх всебічного аналізу неможливо створити реальну картину історичного минулого, тож ця тема, безперечно, є актуальною. Проблеми, які досліджено в даній статті, висвітлені недостатньо мірою, адже в радянський період перевага надавалася висвітленню загальних процесів у країні, суспільстві, економіці.

Питання організації охорони здоров'я в Україні у зазначений період привертала увагу багатьох дослідників. Наразі накопичено значний історіографічний потенціал. Нагромадження його розпочалося ще у період становлення системи охорони здоров'я [1]. У науковій літературі відображалися загальний стан медичної галузі та розвиток медицини, формування кадрового медичного потенціалу, обслуговування робітників і сільського населення. Проте під тиском обставин історики змушені були дотримуватися класового-партійного підходу у висвітленні проблем розвитку медичної сфери у 1920-х рр. [2]. Основна кількість літератури з історії розвитку системи охорони здоров'я припадає на період 1930-х – кінця 1980-х рр. Незважаючи на її ідеологічне забарвлення, праці містять досить важливі дані щодо особливостей формування системи медичних установ, досліджень шляхів розв'язання проблеми медичних кадрів, історичного аналізу медичної допомоги у боротьбі з епідеміями, соціальними захворюваннями тощо. В роки незалежності ситуація в українській історичній науці почала зміцнюватися. З'явилися праці українських істориків, які об'єктивно аналізують етапи становлення системи охорони здоров'я. Значну увагу історії розвитку охорони здоров'я як складової соціального життя міста і села 20-х років приділено у дисертації Н.І. Коцура [3]. Частково даної теми торкалися й інші українські історики [4].

Дане дослідження має на меті визначити стан розвитку медичної галузі в Україні на початку 1920-х рр., показати формування системи медичних установ та кадрового забезпечення і посилення їхньої ролі в охороні здоров'я у республіці, проаналізувати діяльність органів влади у боротьбі з епідеміями та соціальними захворюваннями, а також розвиток аптечної мережі.

Слід зазначити, що після проголошення радянської влади в Україні на її терени переносилася дія відповідних законодавчих актів РРФСР, у тому числі в галузі охорони здоров'я, здебільшого без належного юридичного оформлення, а часом – шляхом прямого запозичення їх органами державної влади й управління Української СРР. Це стосується таких декретів РНК РРФСР, як «Про націоналізацію аптек» від 28 грудня 1918 р., «Про обов'язкові віспоощеплення» від 10 квітня 1919 р., «Про безкоштовне дитяче харчування» від 17 липня 1919 р. та ін. [5, с. 113]. В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції, економічного хаосу та спаду виробництва приймалися і діяли, а часто й не діяли, численні правові акти з питань медицини, фармації та охорони здоров'я з різними назвами (декрети, постанови, накази, інструкції тощо), які в певних частинах і положеннях суперечили один одному. У зв'язку з переходом до мирних умов життя і в міру збільшення їх кількості на порядку денному постало питання про їхню систематизацію й кодифікацію.

16 січня 1919 р. було опубліковано декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про утворення відділу охорони здоров'я». 21 січня 1919 р. цей відділ було перетворено у Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР. Першим наркомом охорони здоров'я було призначено П.П. Тутишкіна. При місцевих виконкомах створювалися відділи охорони здоров'я. Нова система охорони здоров'я була покликана розв'язати поточні завдання, що висувалися в умовах санітарного розвалу, епідемій і була націлена на оздоровлення населення [6, с. 11–12]. Було проголошено важливі принципи охорони здоров'я – профілактична спрямованість, комплексність і плановість, загальнодоступність, безплатність. Відповідно до опублікованого 17 травня 1919 р. декрету Раднаркому УСРР всі лікувальні, допоміжні і санітарні установи України було націоналізовано. Декрет не поширювався на лікувальні заклади робітничих і страхових організацій, які перебували у віданні наркомату праці. Було націоналізовано також всю аптечну справу в республіці.

Становлення охорони здоров'я характеризувалося складною воєнною обстановкою в країні, економічною розрухою і широким розповсюдженням епідемій. На II Всеукраїнському з'їзді відділів охорони здоров'я (1–8 квітня 1921 р.) у доповіді Г.Н. Данишевського «Про боротьбу з соціальними хворобами» говорилося, що потрібно зробити все можливе для зниження рівня захворюваності серед населення республіки.

В цей час актуальним було питання боротьби з туберкульозом. Основним типом медичного закладу для боротьби з туберкульозом був диспансер. За неповними даними, на туберкульоз захворіло до 70% населення. До жовтня 1922 р. в Україні було всього 8 туберкульозних диспансерів, які функціонували як амбулаторії. До 1 квітня 1923 р. кількість диспансерів в Україні збільшилася до 30, до 1 вересня 1923 р. їх налічувалось уже 47. Саме період 1921–1922 рр. виявив небачену пандемію тифу, катастрофічні епідемії кишкових інфекцій і віспи. Офіційна статистика, далека від дійсності, зареєструвала 2,4 млн. осіб, які переохворіли на тиф під час чотирирічної пандемії 1919–1922 р. За висновками О.М. Марзєєва, в 1919–1922 р. в Україні на висипний тиф переохворіло не менше 5 млн. осіб; померло від паразитарних тифів близько 750 тис. осіб [7, с. 80–81]. Піком захворюваності на тиф був 1920 р. У цьому ж році досягла кульмінації епідемія холери. В 1923 р. епідемії холери, віспи і тифів впали до відносно «безпечного» рівня. Захворюваність на віспу складала 1,5 тис. хворих на 10 тис. населення. В наступному 1924 р. вона зменшилась втричі, а на тифи – вдвічі [8, с. 353]. Вогнище епідемії малярії виникло наприкінці 1922 р. в заболочених місцевостях Півдня України, де існували сприятливі кліматичні умови для розмноження комах. До кінця 1922 р. в республіці малярією було уражено близько 907,5 тис. осіб. Захворюваність на малярію перевищила довоєнний рівень (142 хворих на 10 тис. населення) в 2,5 рази і досягла 317,8 хворих на 10 тис. населення [9, с. 36]. Зі Степу малярія почала охоплювати Лівобережжя і Правобережжя. У 1925 р. Україну уразила епідемія кору, а в наступному році – скарлатини. Для боротьби з епідеміями влада використовувала різні заходи. Утворені диспансери, крім надання медичної допомоги, значну увагу надавали роз'яснювально-профілактичній роботі. В умовах тотальної руїни і голоду, коли катастрофічно не вистачало мила, одягу, білизни і продуктів харчування, населення закликали дотримуватися елементарних правил гігієни. Наркомздорів'я виокремлював також непорядкованість торгівлі харчовими продуктами. Завдяки таким заходам органам охорони здоров'я вдавалося долати масові епідемії.

Одним із важливих завдань, які виникли в умовах становлення органів охорони здоров'я, було збільшення мережі лікувальних закладів, а також вирішення проблеми нестачі лікувальних працівників. Так, Київським губернським відділом охорони здоров'я до кінця 1920 р. було відкрито у сільській місцевості 19 нових лікарень, 31 лікарську амбулаторію, 5 фельдшерських пунктів, розгорнуто 2 016 нових ліжок. Чернігівський губвідділ відкрив 44 лікарні з 1 896 ліжками, 23 лікарських амбулаторії, 13 фельдшерських пунктів. У Донецькій губернії було організовано 63 лікарські дільниці, збудовано 29 і відбудовано 14 лікарень, кількість ліжок збільшилася на 4 000. У Катеринославській губернії кількість ліжок збільшилася на 2 500. До кінця 1920 р. кількість лікарських дільниць була зовсім недостатньою, хоч і перевищувала на 5,3% їх кількість у 1913 р. Кількість фельдшерських пунктів становила 97,1% від їх кількості у 1913 р. Радіус обслуговування лікарської дільниці коливався в межах від 8 до 20 верств. За цих умов нестача транспорту нерідко позбавляла можливості надавати допомогу вдома. Загалом у 1920 р. було створено 282 нові лікарські дільниці, 107 фельдшерських пунктів. На базі колишніх 10 губернських і 89 повітових земських лікарень було відновлено губернські та повітові міські лікарні [6, с. 17]. Розподіл лікарів по території республіки був здійснений нерівномірно: в Харкові, Києві, Одесі й Дніпропетровську було 46% усієї кількості лікарів, по інших містах – 22%. Лише 32% лікарів належали до мережі, яка обслуговувала сільське населення [10, с. 1158].

У важких економічних умовах гостро постала проблема фінансування медичних закладів, тож в умовах зростання потреби в лікувальних закладах кількість їх скорочується. У пошуках виходу з цієї ситуації в окремих губерніях почали вводити часткову оплату медичної допомоги, намагалися здавати в оренду колишні приватні лікувальні заклади. Проте 27 липня 1921 р. колегія Наркомздорів'я УСРР визнала недоцільним введення плати за медичну допомогу: вся медико-санітарна справа повинна була утримуватись за рахунок державного бюджету. Колегія вважала можливим зняти з держави постачання продовольства сільським лікувальним закладам і покласти цей обов'язок на населення. Вона рекомендувала створювати при лікувальних закладах підсобні господарства, прикріпляти лікарні до фабрик і заводів, скорочувати мережі лише в суворій відповідності з ресурсами, що відпускаються державою. Декретом Раднаркому УСРР від 2 вересня 1921 р. на підприємства було покладене господарське забезпечення медико-санітарних закладів, які обслуговували робітників. 18–19 грудня була прийнята постанова про розмежування місцевого і державного бюджету в галузі лікувальної медицини. На державний бюджет було прийнято стаціонарну мережу у всіх губернських і повітових містах та всі психіа-

тричні ліжка, а також лікувальну мережу в губерніях і повітах, офіційно проголошених ураженими голодом [11, с. 21]. Утримання мережі, яка не ввійшла до плану державного постачання, покладалося на місцеві кошти. Перехід на місцевий бюджет призвів до скорочення розвитку лікувальної і санітарної справи в республіці.

Однією з головних умов ефективного функціонування органів охорони здоров'я було успішне розв'язання проблеми підготовки медичних кадрів, в першу чергу лікарських. На території України функціонувало три медичних факультети у складі Харківського, Київського і Новоросійського університетів. Працювали також Київський і Харківський жіночі медичні інститути та Одеські вищі жіночі курси. У 1920 р. в Україні було 5 932 лікарів, що було на 10% менше в порівнянні з кількістю лікарів у 1913 р. Розміщення лікарів по губерніях України до кінця 1920 р. було таким: у Волинській – 216, в Донецькій – до 600, Катеринославській – 305, Київській – 1300, Кременчуцькій – 130, Миколаївській – 236, Полтавській – 432, Одеській – 1 374, Чернігівській – 155. По Олександрівській та Подільській губерніях відомостей на цей час не було. Найбільше бракувало спеціалістів зі спеціальних галузей санітарної справи. В санітарних закладах республіки працювало лише 25 епідеміологів, 75 санітарно-промислових інспекторів, 17 житлово-санітарних інспекторів, 23 санітарно-харчові лікарі. Тому спеціалізовану санітарну допомогу вдалося налагодити лише в 20% окружних центрів УСРР [12, с. 15]. Існуюча у той час вища медична школа не могла забезпечити підготовку висококваліфікованих кадрів. Чотирирічний термін навчання був недостатнім, програма не відповідала тим вимогам, що висувалися життям. Питання про докорінну реформу вищої медичної школи стало гострою назрілою проблемою і привернуло до себе увагу органів охорони здоров'я і лікарської громадськості. Важливим кроком у житті вищої школи була I Всеукраїнська конференція з питань медичної освіти (грудень 1921 р.). Було прийняте рішення готувати лікарів-спеціалістів, а не лікарів-універсалів. У 1920 р. для спеціалізації та удосконалення дільничних лікарів в галузі очних хвороб було організовано курси. Для підготовки санітарних працівників в жовтні 1922 р. в столиці було відкрито курси вдосконалення санітарних лікарів. Завдяки діяльності цих курсів до 1927 р. їх кількість зросла до 600, порівняно з 1922 р., коли їх було 187. Також було підготовлено 300 лікарів-бактеріологів. Проте санітарна мережа села була укомплектована лише на 27% [13, с. 21–33].

В 1921 р. для підготовки фармацевтичних кадрів було організовано хіміко-фармацевтичні інститути в Харкові, Києві й Одесі, в 1923 р. – у Вінниці та Дніпропетровську. Завдяки наполегливим зусиллям кількість лікарів поступово зростала: у 1922 р. їх нараховувалося 7 375, на 1 січня 1925 р. – вже 9 044 лікарів.

У досліджуваній період продовжувала розвиватися і аптечна справа. Характерною рисою її розвитку була повна концентрація продажу ліків в руках Наркомздоров'я. При цьому спостерігалася тенденція до монополізації не лише гуртової, але й роздрібною торгівлі ліками. На початку 1920-х рр. спостерігався спад аптечної справи. У 1920 р. в Україні працювало лише 660 аптек – 61,86% від рівня 1913 р. Проте поступово справа налагоджувалася, і до 1927 р. кількість аптек вже зросла до 1 096 [14, с. 19].

Отже, стан охорони здоров'я населення України на початок 1920-х рр. поставив перед органами влади низку завдань, завдяки виконанню яких остання мала сприяти подоланню недоліків, що призводили до погіршення умов життя та праці населення, а також стану їхнього здоров'я. Влада спромоглася вирішити питання стосовно створення управлінського органу у сфері охорони здоров'я – у 1919 р. в Україні з'явився Народний комісаріат охорони здоров'я. За короткий термін було створено і керівні органи на місцях – аж до повітів. Органи влади намагалися максимально охопити всю країну мережею медичних установ. Вирішенню питань стосовно будівництва установ лікувальної мережі перешкоджали фінансові аспекти, адже відсутність відповідного асигнування уповільнювала намічені кроки. Гострою залишалася кадрова проблема. Усе ж із започаткуванням непу відзначалося певне зростання мережі лікувальних закладів, а вже у 1922–1923 рр. простежувалась тенденція до скорочення лікувальних установ та ліжок у них, пов'язана з нестачею коштів у місцевих органах влади на утримання лікувальних закладів на колишньому рівні. Все ж в умовах епідемічного стану та поширення соціальних захворювань у 1923–1924 рр. органи влади звертали увагу на бюджетне асигнування сфери охорони здоров'я: будівництво лікарень, поліклінік, амбулаторій, диспансерів, забезпечення їх медичними приладами та обладнанням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуревич М.Г. Состояние сельской медико-санитарной сети на Украине в середине лета 1923 года / М.Г. Гуревич // Профилактическая медицина. – 1924. – № 1–2 ; Мих С.Е. Реформа 3-х степенного управления на Украине и здравоохранение / С.Е. Мих // Профилактическая медицина. – 1925. – № 4 ; Рохлина Л.Л. Вопросы охраны труда и улучшения быта врачей / Л.Л. Рохлина // Врачебное дело. – 1926. – № 20 ; Екель С.М. Инфекционные заболевания на Украине / С.М. Екель. – Х., 1927 ; Каган Д.С. Сельская участковая сеть на Украине за десять лет / Д.С. Каган // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12 ; Ефимова Д.И. Десять лет советского здравоохранения на Украине. – Х., 1929.
2. Щупик П.Л. Достижения охорони здоров'я в Українській РСР / П.Л. Щупик. – К., 1958 ; Хорош И.Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918–1920) / И.Д. Хорош. – К., 1963 ; Хорош И.Д. Развитие охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918–1929 pp.) / И.Д. Хорош. – К., 1969 ; Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918–1922) / Г.А. Баткіс. – К., 1961 ; Грандо О.О. Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР / О.О. Грандо. – К., 1967 ; Сердюк А.М. Соціалістичний спосіб життя і охорони здоров'я трудящих / А.М. Сердюк. – К., 1979 ; Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития / А.Е. Романенко. – Т. 1. – К., 1987 ; Сточик А.М. Сельское здравоохранение в первой половине 20-х годов / А.М. Сточик // Советское здравоохранение. – 1988. – № 8.
3. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921–1929 pp.) / Н.І. Коцур. – К., 1997.
4. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаций. – К., 2006 ; Цьомра Т.С. Діяльність сільських лікарів України в добу НЕПу / Т.С. Цьомра // Нукові записки Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. – 2006 ; Барабаш Ю.В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х pp. ХХ ст. : історичний аспект / Ю.В. Барабаш // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2008 ; Юрочкіна І.Г. Медичне обслуговування сільського населення УСРР у 1920-х pp. / І.Г. Юрочкіна // Український селянин : 36. наук. праць Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Випуск 11. – Черкаси, 2008. – С. 351–355.
5. Гладун З.С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації) : монографія / З.С. Гладун. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 460 с.
6. Хорош И.Д. Развитие охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918–1929 pp.) / И.Д. Хорош. – К., 1969. – С. 11–12.
7. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача / А.Н. Марзеев. – К., 1965. – С. 80–81.
8. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті pp. / І. Ткаченко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – С. 353 ; Ульянов Л.Д., Марзеев А.Н. Санитарная организация на Украине / Л.Д. Ульянов, А.Н. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 15.
9. Обзор эпидемических заболеваний на Украине за 1924 г. // Профилактическая медицина. – 1925. – Харьков. – № 4. – С. 36.
10. Енциклопедія українознавства. Загальна частина : Перевидання в Україні / НАН України, Інститут української археографії ; НТШ у Сарселі ; Фундація Енциклопедії України в Торонто. – Репринтне відтворення видання 1949 року. – Т. 3. – Київ, 1995. – С. 1158.
11. Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918–1922) / Г.А. Баткіс. – К., 1961. – С. 21.
12. Марзеев А.Н. Санитарная организация на Украине / А.Н. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 15.
13. Крюков В.К. Санитарная организация Украины к X-летию Октября / Крюков В.К. // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 21–33.
14. Губський І.М. Аптечна справа / І.М. Губський. – К., 1964. – С. 19.

Кузьминець Н.П. ОХРАНА ЗДОРОВ'Я НА УКРАЇНІ В ПЕРВОЇ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ: ІСТОРИЧЕСЬКИЙ АСПЕКТ

В статті досліджується стан розвитку медичної галузі на початку 1920-х років, показано формування системи медичних установ та кадрове забезпечення, посилення їх ролі в охороні здоров'я, проаналізована діяльність органів влади в боротьбі з епідеміями та соціальними захворюваннями.

Ключові слова: охорона здоров'я, медицина, епідемії, лікарні, медичні кадри, санітарія.

Kuzminets N.P. HEALTH IN UKRAINE IN THE FIRST HALF OF 1920: HISTORICAL ASPECTS.

The article investigates the state of the development of the healthcare industry in the early 1920s, shows the formation of the medical systems and staffing, strengthening of their role in health care, analyzes the activity of the authorities in the fight against epidemics and social diseases.

Keywords: health, medicine, epidemics, hospitals, medical personnel, sanitation.

УДК 94(477)316.614.5:316.4.063.7»192»

С.В. Даниленко

ШКОЛА В. ДУРДУКІВСЬКОГО В 1920-х РОКАХ

Розкривається діяльність Першої української гімназії імені Т.Г. Шевченка, акцентується на особливостях її кадрового складу, ідейної та науково-педагогічної спрямованості. Привернута увага до трагічної долі багатьох її вчителів та учнів в умовах окупаційного радянського режиму.

Ключові слова: школа, українська інтелігенція, національне виховання, радянський режим, Перша українська гімназія ім. Т.Г.Шевченка, репресії.

Про репресії в умовах радянської окупації України написано багато, в тому числі й про цілі інституції, структури, які були розгромлені в 1920–1930-ті рр. [1]. Однак про зруйновану радянською владою першу в національній державі гімназію імені Т.Г. Шевченка, про репресії проти її вчителів та учнів досліджень бракує. Цій темі і присвячена стаття.

В ході революційних подій 1917 р. учительство України за підтримки широкої громадськості розпочало активну роботу зі створення національної школи. В Києві проводилися наради українських діячів, засновувались окремі комісії, які виробляли проекти організації української школи. Центром таких зборів і засідань був український клуб «Родина». Цей клуб було організовано в Києві у 1915 р. з ініціативи Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської та Любові Миколаївни Шульгіної. В його роботі брали участь Михайло Старицький, Василь Королів-Старий, Володимир Петрушевський та ін. При клубі було організовано госпіталь для поранених вояків-українців, про яких тут піклувались, вчили української грамоти, читали їм українські книжки.

В результаті революції в російському уряді відбулися значні зміни. Міністерство освіти очолив ліберал П. Ігнат'єв. «Створились обставини, при яких ми могли сподіватися мати змогу відкрити українську середню школу в Києві», – згадувала Надія Шульгіна-Іщук [2, с. 558]. Тоді в клубі «Родина», за ініціативою відомого громадського діяча і педагога Івана Матвійовича Стешенка, відбулася нарада українських педагогів, на якій обговорювалося питання про початок підготовчої роботи для створення українських шкіл по всій Україні. На цій нараді було створено Педагогічні Комісії для різних шкільних предметів з метою опрацювання програм.

Головним питанням, яке обговорювалось в екстреному порядку, було питання відкриття українських народних шкіл, гімназій і університетів. У цих нарадах брали участь П. Холодний, В. Дурдуківський, А. Лещенко, В. Прокопович, Й. Гермайзе, С. Постернак, О. Дорошкевич, Т. Сушицький, К. Буханівська, С. Солохненко. Було вирішено з нового шкільного року перевести всі початкові школи на селі на українську мову викладання, в Києві українізувати низку початкових і вищих початкових шкіл. Дехто з радикально налаштованих членів наради вимагав негайно перетворити кілька російських гімназій в українські, екстрено українізувати їх, в університеті з нового академічного року розпочати читати лекції українською мовою. Та труднощі полягали в тому, що ні середні школи, ані університет не мали відповідних підручників, потрібних кадрів викладачів. Після довгих суперечок було вирішено відкрити поки що одну, Першу українську гімназію імені Т.Г. Шевченка.

На початку 1917 р. було створено Українське Товариство шкільної освіти, куди офіційно ввійшли Педагогічні Комісії.

Першу українську гімназію було урочисто відкрито 18 березня 1917 р. Першим директором став Петро Іванович Холодний, який до того був професором фізики в Політехнічному Інституті і директором Комерційної школи в Києві. До складу вчителів входили В. Дурдуківський, К. Буханівська, Н. Шульгіна, Л. Чикаленко, П. Погорілко, О. Стешенко, С. Русова. Гімназія спочатку розташовувалась у приміщенні приватної російської жіночої гімназії А.В. Жекуліної по вулиці Львівській, 27 і працювала у другу зміну. Згодом вона перемістилась до одного з приміщень на Львівській площі, а потім – до приміщення колишньої амбулаторії лікарні при Покровському монастирі [3].

В Першій українській гімназії спільно навчались хлопці й дівчата. За один рік кількість учнів зросла з 80 до 174 осіб (108 хлопців і 66 дівчат). За соціальним станом це були діти селян

(43 особи), інтелігенції (35 осіб), міщан (20 осіб), біженців (70 осіб). З початком 1918/19 навчального року в гімназії навчалося вже понад 200 учнів [4, с. 152]. Перша українська гімназія мала шість класів. Викладались: Закон Божий, українська мова, історія та географія України, російська мова, природознавство, математичні науки, французька мова, малювання, чистопис, співи, гімнастика [5, с. 14]. Вивчалась в гімназії і німецька мова, і латинська.

Петро Іванович Холодний створив у Першій українській гімназії здоровий клімат, але був її директором недовго. У жовтні 1917 р. він зайнявся організацією українського шкільництва в державному масштабі, а посаду директора Першої української гімназії ім. Т.Г. Шевченка обійняв Володимир Федорович Дурдуківський, викладаючи в ній українську мову і літературу. «В.Ф. Дурдуківський, ставши директором нашої гімназії, також зумів створити дуже добрі відносини; учні його дуже шанували і любили», – згадувала потім Надія Шульгина-Ішук, донька вчительки гімназії Любові Миколаївни Шульгиної, яка працювала в гімназії до 1922 р. [2, с. 560]. Про В. Дурдуківського згадував і випускник гімназії Ю. Юркевич: «Директором школи і, безперечно, її душею був Володимир Хведорович Дурдуківський. Педагог великого таланту і великої душі, він усього себе віддавав школі. Був він не одружений, школа була його єдиною родиною» [6, с. 118]. Крім школи, Володимир Федорович активно працював в Українському товаристві шкільної освіти, «Просвіті», Українській академії наук, шкільній комісії, спеціальній комісії з підручників для початкової школи при Міністерстві освіти УНР. На першому всеукраїнському учительському з'їзді у квітні 1917 р. він виступив з доповіддю «Про складання кадрів учителів», у складі спеціальної комісії брав участь у розробці «Проекту єдиної школи на Україні».

В роки становлення Гімназії перед її директором В.Ф. Дурдуківським постали не тільки питання, якою бути українській школі, яких форм повинно набути національне навчання та виховання, а й суто господарські проблеми. Ситуація була складною, адже це був період визвольних змагань, коли одна влада змінювала іншу, і не можна було нічого передбачити наперед. «Багато важких хвилин довелося зазнати школі на початку її існування... Уряд Скоропадського ганяв школу по всьому місту, не даючи їй приміщення. «Висока» Директорія, хоч як хвалилася своєю допомогою українській культурі, не дуже то допомагала першій на Україні школі. А денікінці просто вели на скасування школи. Відома комісія в справі боротьби з українською культурою на чолі з бароном фон-Борделіусом провадила в школі труси й саме вже заходжувалася цілком ліквідувати школу, коли багнети Червоної Армії викинули з Києва усю контрреволюційну навалу й заклали підвалини нового життя», – так писав журнал «Радянська освіта» у 1926 р. [7, с. 56].

Гімназія А. Жекуліної, в якій розташовувалася в перший рік існування школа В. Дурдуківського, вважалась на той час однією з кращих у Києві. Вона призначалася для дітей київських багатіїв. В українській гімназії на початку вчилися тільки босі, напівроздягнені, голодні й холодні діти з різних притулків для біженців. Зрозуміло, що на початку роботи ставлення до української гімназії було обережне і навіть насторожене. Та невдовзі А. Жекуліна, та й більшість її вчителів, побачивши, що справа в українській гімназії поставлена добре, вчителі працюють старанно, а діти, хоч босі й роздягнені, але поводяться як справжні, виховані учні, змінили своє ставлення, стали навіть уважні і прихильні.

Весною 1918 р. Володимир Федоровичу пообіцяли виділити з нового навчального року окреме приміщення для гімназії. Він почав пошуки помешкання, яке б найкращим чином підходило для дітей, і нарешті зупинив свій вибір на приміщенні амбулаторії в Покровському монастирі, яке давно вже пустувало. Та політична ситуація в країні змінилась, до влади прийшов уряд П. Скоропадського, і хоча сам уряд не був проти утворення українських шкіл, боротьбу за отримання окремого приміщення необхідно було розпочинати спочатку. В. Дурдуківський писав: «...для здобуття цього приміщення я зробив сто одну візиту до різного начальства, до різних представників влади, починаючи з найменших і кінчаючи найвищими... Тепер як пригадую все це, то дивно й страшно мені стає, питаю самого себе, де бралися в мене сили й енергія, де бралася в мене сміливість, рішучість, я ж бо звичайно такий не рішучий, такий боязкий. Єдина відповідь: тоді ще я був значно молодший і дужчий – я без краю був відданий своїй школі й дітям, для школи й для дітей я йшов на всякі, найтяжчі жертви» [8, арк. 31]. Та врешті-решт для гімназії знайшли приміщення, й вона розпочала в ньому свою роботу.

В перший рік навчання кожен шкільний день починався із виконання усіма класами хором молитов «Отче наш» і «Царю небесний утішителю» під керівництвом вчителя співів Пили-

па Омеляновича Козицького. Коли часи змінились – ікони було знято, молитви відмінено, а зал прикрасила чудова колекція українських килимів, подарованих батьками учнів школи. У залі, коридорах та класах висіло на стінах безліч плакатів, виконаних учнями, з шевченківськими цитатами – «Учіться, брати мої», «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля» та іншими, і велика кількість портретів Т.Г. Шевченка [6, с. 116–117]. Почалося дійсне становлення Першої української гімназії, яку часто просто називали гімназією В. Дурдуківського.

В гімназії зібралися кращі українські педагогічні сили, відомі вчені, громадські діячі. Українська громадськість Києва сприяла школі у всьому. Викладання тут вважалось почесною громадською роботою, і це було однією з причин гарного складу педагогів. Серед них був майбутній митрополит УАГКЦ Василь Липківський, який певний час викладав тут релігію. Історію викладав В'ячеслав Прокопович, а потім – Йосип Гермайзе; математику – Надія Шульгина-Ішук, Вадим Шарко і Омелян Гнатевич; природознавство – Левко Чикаленко, пізніше – Володимир Вовчанівський; географію – Олександр Гребенецький; латинську мову – Катерина Лазаревська, потім – Освальд Бургардт (Юрій Клен) і С. Гочаров; французьку мову – Софія Русова, потім – Марія Прохорова; спів – Пилип Козицький; малювання – Юхим Михайлів, потім – Юрій Павлович; хореографію – Марія Юркевич, а музику – дочка Миколи Лисенка Мар'яна. Молодший підготовчий клас вела Любов Миколаївна Шульгина, згодом – Юрій Трезвінський; старший підготовчий клас – Юрій Слуцький. Українську мову і літературу викладав В.Ф. Дурдуківський, деякий час – Леонід Білецький.

Гімназію часто відвідували відомі люди з київського культурного кола. Гостями на шкільних концертах та виставах неодноразово були М. Грушевський, С. Єфремов, композитор Л. Ревуцький, літератори М. Грінченко, А. Ніковський, М. Зеров.

З часом змінювався склад учнів. Дітей-сиріт, що склали переважну більшість учнів у перший рік роботи гімназії, згодом залишилося не дуже багато, близько сімдесяти чоловік. Переважну більшість склали діти української інтелігенції: співробітників ВУАН, професорів вищих навчальних закладів, учителів, кооператорів, духівництва, різних службовців. З кожним роком до школи надходило все більше заяв від батьків, які хотіли, щоб їх діти навчалися у гімназії В. Дурдуківського.

Перша українська гімназія протягом усього свого існування за головну мету ставила виховання національної свідомості учнів, а її директор Володимир Федорович Дурдуківський робив усе можливе, щоб національне виховання в школі було поставлено на високому рівні. В гімназії була організована і працювала так звана шкільна група, в роботі якої брали участь найвпливовіші своїм педагогічним і науковим авторитетом молоді вчителі (Й. Гермайзе, М. Прохорова, Н. Токаревська) та педагоги старшого віку (О. Гребенецький, В. Дурдуківський, Л. Ілляшенко) – давні працівники школи, активісти шкільних і загальноміських педагогічних об'єднань, здатні провадити самостійну науково-дослідну роботу, робити наукові доповіді й писати статті.

Така ситуація призводила до того, що група фактично керувала школою, спрямовувала всю її роботу. Відповідно до своїх поглядів вона тлумачила і трактувала науковий програмний матеріал, його певне ідеологічне спрямування – звичайно, в межах, можливих за умов радянської школи з її суворими вимогами щодо змісту й напрямку шкільної роботи. Взяти хоча б такі факти, як висвітлення постаті Т.Г. Шевченка, історичної ролі козацтва та гетьманства тощо. Вони давали можливість здійснювати відповідний вплив на дітей, виховувати їх у національному дусі. Увага учнів зосереджувалась на наукових фактах та історичних і наукових моментах, важливих для національного виховання.

Щороку, наприклад, у школі значно більше, ніж того вимагали офіційні програми, відводилось місця й часу для вивчення тем, пов'язаних з Т.Г. Шевченком, Кирило-Мефодіївським братством, дореволюційним народницьким напрямком у літературі. Ці й подібні питання широко розглядались в дитячих доповідях, з приводу них проводились цікаві дебати. Внаслідок такої роботи Т.Г. Шевченко, наприклад, поставав перед учнями не суто пролетарським поетом, борцем за визволення покріпаченого селянства, а поетом-борцем за національне визволення України, національним пророком. В.Ф. Дурдуківський навіть склав окрему книгу з творами Т.Г. Шевченка, підібраними спеціально для кожного класу для ознайомлення і декламації. Як згадує одна з випускниць «школи Дурдуківського», москвичка Наталя Левитська, «Володимир Федорович не раз звертався до творів і біографії Т. Шевченка; в кожній родині вдома був «Кобзар», його знали і любили дорослі й діти» [9, с. 221].

Велике значення для впливу на дітей мала також організація відповідних читань. Дітям рекомендувались для читання книжки, що сприяли їхньому національному визріванню й розвитку. Хоча в шкільній бібліотеці таких книжок було дуже мало, але їх рекомендували учням, і діти діставали їх в інших книгозбірнях або за допомогою своїх батьків. Так, учні читали історичні статті М. Костомарова, літературно-критичні роботи С. Єфремова, книжки М. Грушевського та Б. Грінченка.

Чималу роботу в плані національного виховання проводили клубні гуртки, що працювали в гімназії. Ці самоосвітні об'єднання було організовано з ініціативи учнів і учителів-предметників гімназії. Володимир Федорович Дурдуківський вів літературний і драматичний гуртки. Драматичний гурток, працюючи зі старшими учнями, систематично знайомив їх з цікавими в національному плані драматичними творами І. Тобілевича, М. Кропивницького, Лесі Українки. В цих гуртках обговорювали різні твори, готували вистави, інсценування, декламування віршів. В організації вечорів і вистав активну участь брала Марія Павлівна Юркевич. У зв'язку з обговоренням літературних творів улаштовувались «літературні суди» з «суддями», «прокурором» і «адвокатом».

В гімназії дітям прищеплювали любов до рідних українських мотивів у малярстві, музиці, хореографії. Стало доброю традицією прикрашати зали, коридори і класи в національному дусі; для цього діти приносили до школи українські килими, плахти, рушники. Всі вітрини, класні оголошення, різні дитячі роботи, журнали, газети зазвичай оздоблювали національними візерунками, заставками, малюнками. Особливо ретельно прикрашали школу перед великими шкільними святами. Тоді вся школа ясно, голосно, виразно говорила кожному відвідувачеві, що вона українська школа, що в ній навчаються українські діти.

В лютому 1921 р. в житті гімназії відбулися суттєві зміни. Розгорталась радянська організація. Гімназію було перетворено в семирічну трудову школу імені Т. Шевченка. Володимир Федорович Дурдуківський з сумом зустрів цю звістку, бо був проти самої ідеї замість гімназій утворювати профшколи — вважав, що широка загальна освіта повинна бути обов'язковою передумовою успішної вже чисто професійної освіти. «Моє щире й гаряче побажання, побажання старого, відданого школі й дітям педагога, щоб поширили загальну освіту, щоб не робили дітей недоучками, передчасними професіоналами-спеціалістами без потрібного наукового ґрунту для широкого розуміння й переведення своїх завдань» [8, арк. 88].

Після реформи зі шкільної програми було вилючено французьку мову, а курс німецької мови значно скоротився. Хоча в основному внутрішнє життя школи не змінилось, але замість вільної роботи почалася прихована боротьба за збереження завойованих позицій.

Школа ім. Т.Г. Шевченка зберігала гуманітарний ухил. При вході до неї, як і раніше, висіло гасло — слова Шевченка: «Учіться, брати мої, думайте, читайте». Любов до Тараса і його творчості, як і раніше, виховував передусім В.Ф. Дурдуківський. «Їдьте, діти, в гості до свого тата і складіть йому привіт від його рідних дітей», — говорив він у напутньому слові учням школи, які відправлялися на екскурсію до Канева, на могилу Кобзаря [10, с. 40].

В 1920-ті рр. в школі В. Дурдуківського був створений «Музей дитячої творчості». Цей музей був єдиний не лише в Україні, а й в усьому СРСР. В музеї щороку бувало до тисячі відвідувачів не тільки з багатьох міст країни, а й з-за кордону. Тут побували, зокрема, нарком освіти Російської Федерації А.В. Луначарський, відомий німецький педагог Гейне, члени польського парламенту, делегації німецьких, французьких, американських, чеських педагогів та ін.

В гімназії працювало близько тридцяти різних дитячих клубних гуртків наукового, художнього і технічного характеру. В клубах вперше було введено дитяче самоврядування зі своїм статутом, завданнями, щоденниками роботи. З'явилось класне та загальношкільне самоврядування. Гімназія перша організувала дитячий кооператив і дала цінні зразки дитячої вільної творчої преси. Експериментальна робота провадилась за новими, тоді ще не випробуваними в звичайній класній роботі методами: творчо-ілюстративним, графічним, лабораторним, дослідницьким, екскурсійним, комплексним та ін.

Перша трудова школа ім. Т. Шевченка посіла вагоме місце серед усіх інших київських трудшкіл. Це місце визначалось не тільки її характером, але й роботою, педагогічним та ідейним впливом. Діяльність школи сприяла піднесенню самої ідеї української національної освіти, давала змогу обороняти її принципові практичні позиції.

За недовгий період існування гімназії-школи нею було накопичено великий педагогічний досвід роботи. Тому вирішено було підготувати і випустити збірник «З практики трудової

школи», в якому було обґрунтовано новаторські ідеї, що впроваджувалися в гімназії. Передбачалося ознайомити широку педагогічну громадськість з досвідом застосування системи самоврядування в учнівському колективі, а також проведення клубної роботи. Перша частина цієї збірки вийшла у 1923 р., а наступного року було надруковано другу її частину.

З кожним роком популярність школи зростала. Ще більше піднявся її авторитет як педагогічного і науково-методичного осередку з 1925/26 навчального року, коли школа почала діяти як дослідна школа при Науково-Педагогічній Комісії ВУАН. Методична, педагогічна, науково-дослідна робота педагогічного персоналу була поставлена на вищий науковий рівень.

На цей час В.Ф. Дурдуківський був уже досить зноюю і широковідомою постаттю в колах наукової та педагогічної інтелігенції, тому не минула непоміченою двадцять п'ята річниця його педагогічної діяльності. Журнал «Радянська освіта» надрукував статтю, присвячену ювілярові, в якій було висвітлено його нелегкий педагогічний шлях і подано належну оцінку його праці. «В.Ф. Дурдуківський належить до тієї групи старшої генерації українських педагогів, що вийшовши на життєвий шлях на початку ХХ століття, присвятили всі свої сили боротьбі та праці за нову школу на Україні і, здобувши у революції широкі можливості реалізувати, нарешті, свої ідеї, віддали свої знання та енергію на будівництво радянської школи. Поєднання безпосередньої педагогічної роботи, завжди самовідданої й талановитої, зі щирою громадською роботою – ось шлях, що ним незмінно йшов у житті шановний ювіляр» [7, с. 54–55]. Так була оцінена його діяльність сучасниками – діяльність, яку згодом почнуть замовчувати та намагатись забути в зв'язку з таким мінливим та жорстоким перебігом історичних подій.

Катастрофа була зовсім близько. Через кілька років В. Дурдуківського заарештували у зв'язку із сфабрикованим процесом «Спілки визволення України». Разом з ним на лаву підсудних потрапила і велика кількість вчителів та учнів школи. Доля багатьох виявилась трагічною. Олександр Гребенецький, учитель географії, був засуджений до 5 років позбавлення волі з поразкою в правах на 2 роки. Микола Щепанюк, викладач релігії, був засланий в Темлаг, а в 1937 р. – розстріляний. Переслідувань і репресій зазнали Йосип Гермайзе, Григорій Холодний, Вадим Шарко, Андрій Заліський, Ніна Токаревська, Юрій Трезвинський. Викладач школи, талановитий художник Юхим Михайлів загинув на засланні. У 73-річному віці розстріляний Василь Липківський, «апостол українського релігійно-національного відродження» за характеристикою Агатангела Кримського. Режимом було знищено вчителя гімназії, талановитого математика Михайла Кравчука. До розстрілу в 1938 р. засуджено Григорія Холодного. На Соловках розстріляно Миколу Зерова. До справи «СВУ» було притягнуто вчительку французької мови Марію Прохорову (Тобілевич), яка, протестуючи проти репресій, 7 січня 1930 р. оголосила в тюрмі голодування. Після заслання в Сибір вона повернулася до Києва, але перед війною знову була ув'язнена. Учитель природознавства Володимир Вовчанівський заподіяв собі смерть. Зникли Оксана Степанишина та Домнікія Дудар. Марія Юркевич померла в еміграції. 16 січня 1938 р. був розстріляний і Володимир Дурдуківський. Школа залишилась без свого мозку. Уряд спрямував головний наступ на школу як колиску молодого українського громадянина, вирвавши з неї учителів-співробітників В. Дурдуківського. Школа обезкровилася, втратила своє самобутнє національне обличчя і стала звичайною радянською трудовою школою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пам'ять Биковні. Документи і матеріали. – К. : Рідний край, 2000 ; Репресії проти освітян Запоріжчини (За редакцією М.М. Окси). – Мелітополь, 2001 ; Клюєнко Д.М., Фурсенко Л.І. Освітняни Одещини – жертви репресій тоталітаризму / Д.М. Клюєнко, Л.І. Фурсенко. – Одеса, 1995 ; Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000 ; та ін.
2. Шульгіна-Іщук Н. До сторінок історії українського шкільництва (спогад) / Н. Шульгіна-Іщук // 125 років київської академічної традиції. 1861–1986. Збірник. – Нью-Йорк, 1993.
3. Нова рада. – 1918. – № 162. – 29 серпня – 11 вересня ; Вісті з української Центральної Ради у Києві. – 1917. – № 1. – 19 березня.
4. Хроніка // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 113–114 ; Жученко М. Українське життя у Києві на світанку волі / М. Жученко // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Т. 67.
5. Лихнова І., Скидан С. Народна освіта 1917–1920 років / І. Лихнова, С. Скидан // Український педагог Іван Стешенко. – К., 1994.
6. Юркевич Ю.Л. Спогади. Рукопис. Москва, 1977–1980 / Ю.Л. Юркевич. – З родинного архіву.
7. Іваниця Г. В.Ф. Дурдуківський (З нагоди 25-х роковин його діяльності) / Г. Іваниця // Радянська освіта. – 1926. – № 3.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098. – Фп, т. 50.
9. Левитська Наталя [Спогади про «школу Дурдуківського»] / Н. Левитська // Зона. – 1998. – № 13.

10. Ревуцький В. По обрїю життя. Спогади / В. Ревуцький. – К. : Час, 1989.

Даниленко С.В. ШКОЛА В. ДУРДУКОВСКОГО В 1920-Х ГОДАХ

Раскрывается деятельность Первой украинской гимназии имени Т.Г. Шевченко, акцентируются особенности ее кадрового состава, идейной и научно-педагогической направленности. Обращается внимание на трагическую судьбу многих ее учителей и учеников в условиях оккупационного советского режима.

Ключевые слова: школа, украинская интеллигенция, национальное воспитание, советский режим, Первая украинская гимназия им. Т.Г. Шевченко, репрессии.

Danilenco S.V. SCHOOL OF V. DURDUKIVSKY IN THE 1920s

The article is devoted to the activity of the First Ukrainian T.G. Shevchenko gymnasium. Its personnel structure, ideas and science-educational trend are emphasized. Attention is paid to the tragic fate of teachers and pupils of this school in the time of Soviet occupation.

Keywords: school, Ukrainian intellectuals, national education, Soviet regime, First Ukrainian T. Shevchenko gymnasium, repressions.

УДК 94(477) „1920-1925” (043)

І.В. Мазур-Стукальська, А.В. Войнаровський

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ:

ФОРМИ ТА МЕТОДИ (НА ПРИКЛАДІ ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАЇНИ)

В статті висвітлюється антирелігійна політика радянського керівництва в українських губернських центрах у 20-х рр. ХХ ст. Дана політика базувалась на запровадженні різноманітних форм боротьби з церквою та культивуванні в українському суспільстві наукового атеїзму.

Ключові слова: Церква, релігія, антирелігійна політика, тоталітарна держава.

В 20-х рр. ХХ ст. на фоні утвердження та посилення більшовиків в українському суспільстві розгорнувся процес планомірного наступу нової влади на Церкву як на опонента у боротьбі за суспільний вплив та пережиток старого ладу. Віра та церква слугували народу засобом самовираження, місцем усвідомлення свого життєвого призначення та діянь на благо Господа, країни й родини, а також приналежності до певної спільноти зі збереженням її традицій та національного характеру.

Метою означеної статті є спроба авторів висвітлити процеси, що супроводжували політику більшовицького керівництва проти Церкви та релігії в межах запропонованих хронологічних рамок на прикладі губернських міст України.

Процеси «відокремлення Церкви від держави» упродовж 20-х рр. ХХ ст. привертали увагу таких дослідників, як О. Демиденко, Н. Семенко, В. Силантьєв, С. Кульчицький та ін., проте системний аналіз питання розгортання форм та методів антирелігійної кампанії в губернських містах України відсутній.

Вивчення конкретних актів державних установ 20-х рр., не кажучи вже про пізніші часи, вимагає істотного перегляду значення цих декретів у конфесійній політиці більшовицької влади. Треба мати на увазі, що вона була вкрай ідеологізованою, а тому й нетерпимою до інших поглядів на світ. Фанатична ворожість комунізму до будь-якої релігії, на думку М.А. Бердяєва, не випадкова, оскільки він сам прагнув стати релігією і надати нового сенсу людському життю [2, с. 130].

Більшовики спрямовували на народні маси шквал атеїстичної пропаганди та антицерковної практики. В будованій більшовиками тоталітарній державі не залишалося місця для релігії та Церкви. Ліквідуючи церковні громади й знищуючи храми, компартійно-радянські функціонери не могли знищити релігійного життя. Більш успішним виявилось насадження «наукового атеїзму» серед молоді та дітей. Поступово стало формуватися покоління радянських людей, позбавлене в основній своїй масі віри у Бога [3, с. 104].

Якщо проаналізувати антирелігійний рух в Україні в першій половині 20-х рр., то, на думку Т.Л. Семенка, можна виділити в ньому два періоди. Перший період згаданий дослідник називає стихійним і агітаційним, оскільки він характеризується недостатньою організованістю,

.....
епізодичністю засобів у роботі агітаторів. Другий – періодом пропаганди і початку серйозної атеїстичної роботи [4]. Але слід зауважити, що зазначений поділ є досить умовним, оскільки антирелігійна робота у містах велася на значно вищому рівні, ніж у селі.

Антирелігійною агітацією та пропагандою займалися відповідні відділення губполітпросвіту, губнаросвіти, губкому та губревкому. В якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти.

Однією з обраних більшовиками форм дискредитації православної церкви стала широка кампанія з розкриття мощів. У православ'ї вважається, що тіла святих після смерті залишаються нетлінними як особливий дар за життя за законом Божим. Заходи з розкриття мощів розпочались в Росії. З 1918 по 1920 р. в двадцяти губерніях Росії розкрили 63 раки, з них у 45 випадках внутрішнє наповнення не відповідало святому змісту – наявності нетлінних мощів. На Україні дана акція розгорнулася на початку 20-х рр. після циркуляра НКЮ РСФРР. Комісії також виявляли чимало фальсифікацій [5]. Але в багатьох українських губерніях було підтверджено статус православних святинь, і сподівання організаторів на дискредитацію не виправдались.

Розглянемо один з таких випадків у губернському Чернігові. Згідно з рішенням губернського з'їзду рад 18 лютого 1921 р. було розкрито мощі Святителя Феодосія Чернігівського. До слідчої комісії включили делегата від Червоної армії та по одному представнику від усіх повітів губернії, переважно позапартійних селян [6].

Однак виявилось, що мощі Святителя Феодосія майже повністю збереглися. Це справило неймовірне враження на присутніх. Подальше варварське ставлення до мощів з боку місцевого більшовицького керівництва викликало обурення людей, а подія набула надзвичайно великого суспільного резонансу [7].

Прибувши для перевірки на прохання місцевих урядовців, московська комісія у складі низки іменитих професорів і групи лікарів підтвердила висновки про природну муміфікацію. Обговорення 29 березня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в присутності Г.І. Петровського, Х.Г. Чаковського, В.Я. Чубаря свідчить про серйозність ситуації. Було прийнято рішення, узгодивши з Чернігівським губвиконкомом, відправити мощі Святителя Феодосія до Москви. Слідом до Центрального державного сховища було відіслано і його срібну раку, яка важила більше 10 пудів і коштувала 4 190 000 тогочасних карбованців [8, арк. 40].

Отже, розкриття мощів Святителя Феодосія призвело до небажаних для радянських органів влади наслідків: по-перше, у Спаському соборі знаходилось справді тіло людини без ознак гниття, що підтвердили дві експертизи; по-друге, дії влади викликали надзвичайне невдоволення людей.

1923 рік можна віднести до початку другого періоду антирелігійного руху, коли 22 червня пленум ЦК КП(б)У ухвалив «Тези з антирелігійної пропаганди» і відповідна робота посилилась. У них зазначалося, що розвиток революції і безперервна кампанія проти релігії сприяли «величезним зрушенням у свідомості народних мас та величезним перемогам на антирелігійному фронті». З іншого боку, «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкву і церковні землі, не передбачені законодавством, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу викликали ексцеси, спрямовані проти влади». В ряді губерній до 1923 р., незважаючи на попередні циркуляри подібного змісту, антирелігійна робота здійснювалась кустарно і не давала потрібних для діючої влади результатів [3, с. 105].

Відтепер її планування широко обговорювалось колегією Агітпропу, яка розробляла атеїстичні гасла, листівки, влаштовувала наукові доповіді, політсуди над Пасхою. Рекомендувалось покласти на «кожного стійкого і здібного» члена профспілок обов'язок індивідуальної агітації серед населення за боротьбу з релігійним святом.

Губнаросвіти постановляли не робити звичайних весняних шкільних канікул, присвячених Великодню, а в дні самого свята займатися з дітьми за бажанням у гуртках при школі, влаштовувати літературні вечори та ранки, показувати кінофільми на атеїстичні теми. Органи влади агітували робітників працювати в дні церковних свят [9]. Нерідко центр давав досить цікаві поради – розпочати цей захід з навмисно завербованою групою. А невдовзі в газетах з'являлись статті, в яких із захопленням розповідалось про відданість радянській владі молодих друкарів, працівників міліції, губрозшуку, що оголосили пасхальний недільник.

Широкого розповсюдження по всій країні набули антирелігійні карнавальні процесії, «комсомольські пасхи» та «комсомольські різдва». Так, у Києві під гаслом «Від образу до Мар-

кса» було започатковано проведення «комсомольських великоднів» – містом їздили вантажівки із «артистами», що висміювали великоднє дійство та співали веселих пісень [10]. Такі кампанії вимагали значних коштів, тому їх проводили зазвичай на найбільші релігійні свята.

Упродовж 20-х рр. прямими провідниками більшовицької політики на місцях були комсомольські осередки. Вони разом з іншими представниками радянської влади брали активну участь у реквізиціях, боротьбі з церквою, виконували функції міліцейського характеру. Недарма перших комсомольців народна пам'ять ототожнює з войовничим атеїзмом та аморальною поведінкою. Чимало прикладів лише по Донбасу засвідчує це: в одному місті секретар осередку забороняє священнику святкувати Великдень; в іншому під час Великодня комсомольці з диким захопленням розбивають вітвар у церкві; в третьому комсомольці в той час, як прихожани моляться в церкві, йдуть туди з піснями й влаштовують біля її стін дебош [11].

Церкву оголосили «пережитком минулого», священників всіляко висміювали. Але що дало для суспільства таке форсоване клонування «безвірників» та «безбожників»? Людей зі зміщеними поняттями моральності, порядності та елементарного людського співпереживання. Характерними ознаками побутового життя міста стали шкідливі звички і аномалії в поведінці: пияцтво, проституція, злочинність.

Звинувачення у появі людей в нетверезому стані після релігійного свята газети, як правило, поклали на попів, що було одним із методів антирелігійної агітації радянської влади [13]. В деморалізованому суспільстві пияцтво, що набрало особливо великих розмірів, було однією з основних причин прогулів на виробництві. Так, у 1926 р. в Катеринославі на заводі ім. Петровського прогули, пов'язані з пияцтвом, склали 16%, тобто на роботу не виходило до 800 робітників [14, с. 162–163].

Радянське керівництво добре розуміло, що на противагу релігійним святкам слід впровадити нові громадянські комуністичні свята і ритуали. День індустріалізації святкувався замість релігійного свята Преображення. Було започатковано таку традицію, як організація «комуністичних хрестин», або «звездін», на яких збори підприємства, а не церква, давали ім'я новонародженій дитині (як правило, імена нагадували про революційні події або їх лідерів).

Ще одним проявом антирелігійної пропаганди стало створення музеїв, виставок та експозицій у багатьох містах України. Їхнім завданням було довести «протириччя у віровченнях та аморальність представників культів». За даними Чернігівського ГубОНО, лише за два місяці відповідний музей відвідало 12 899 осіб, що вважалося надзвичайно великою кількістю для міста [17, арк. 190–191].

Разом з тим, через адмінвідділи виконкомів усіх рівнів, ДПУ незмінно втручалось в усі церковні справи. Сутність спрямування дій офіційних установ розкриває таємна інструкція Подільського губернського адміністративного відділу від 29 серпня 1924 р. В ній йшлося про необхідність підтримки внутріцерковної боротьби і наголошувалося, що це є одним із завдань ліквідації. «Найкраща антирелігійна пропаганда, – зазначалося в інструкції, – це боротьба, яку ведуть окремі релігійні громади між собою... Хай боротьба ведеться далі, бо це найкращий спосіб антирелігійної пропаганди» [3, с. 107]. Чи ж можна після такого документа, а головне – після знайомства з практикою ставлення влади до церкви та віруючих твердити про виконання декрету від 23 січня 1918 р.?

Отже, реальні факти та сучасні наукові розвідки дають підстави констатувати, що проголошене «відокремлення церкви від держави» не відбулося насправді. Держава тримала в руках усі найважливіші важелі церковного життя: давала дозвіл на реєстрацію громад, статутів, на проведення з'їздів, регламентувала пересування священників і єпископів, ділила конфесії на «лояльні» та «нелояльні» і, керуючись цим, визначала умови їхнього функціонування й, зрештою, саму їхню долю.

Релігійні громади та їхні центральні організації, з'їзди громад і обрані ними виконавчі органи не мали права володіти культовим майном, укладати будь-які майнові договори і угоди [1, с. 83].

Влада ставила перепони і в будівництві храмів. Так, у таємній інструкції Подільського губвиконкому від 30 червня 1921 р. окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нову релігійну громаду, якщо в її розпорядженні не було спеціального молитовного будинку [19, арк. 95]. Разом з тим релігійні громади мали ремонтувати (причому терміново) старі молитовні будинки. Вимога вчасного ремонту останніх якраз і використовувалася як формальний привід для розриву угоди з громадою про надання їй храму, а відтак і для закриття самої грома-

ди. Варто пригадати величезну кількість зруйнованих і занедбаних храмів, щоб збагнути справжню суть такої «турботи» про ремонт молитовних будинків.

Для боротьби з церквою була використана і кампанія початку 20-х рр. з вилучення церковних цінностей для організації допомоги голодуючим. Заходи ж більшовицького уряду зі зняття церковних дзвонів на «потреби індустріалізації» загалом є темою окремого дослідження. В Харкові, Артемівську, Херсоні, Одесі були ухвалені постанови про зняття дзвонів з усіх церков. Зауважимо, що подальше недбале ставлення до відібраного, у більшості випадків, з боку місцевого керівництва, мало негативний вплив на настрої населення й викликало обурення владою. Утім комуністи давали «рішучу відсіч усіляким спробам попівщини всіх видів використати невдоволення мас для досягнення своїх контрреволюційних цілей» [15, с. 13].

Таємними циркулярами НКВС від 19 та 24 березня 1924 р. визначався напрям дій адміністративних органів щодо коштів, які залишалися в церковних касах після вилучення молитовних будинків у громад. Зокрема наголошувалося, що в жодному разі не слід лишати в користуванні громади наявні гроші, щоб вона не змогла скористатися ними для свого відродження чи взагалі з метою будь-якої релігійної діяльності.

На початку 20-х рр. великого значення у боротьбі проти релігії надавалось повсюдно створенням антирелігійним товариствам. До них належать перш за все групи «Безбожник» та «Атеїст».

В Україні керівництво антирелігійними об'єднаннями відбувалося навколо журналу «Безвірник». Його критичні статті виходили дуже яскравими та емоційно оформленими. Вони відображали головну доктрину партії з питань антирелігійної пропаганди [20].

Атеїстична пропаганда об'єднувала навколо гуртків безбожників величезну кількість людей. Якщо в кінці 20-х рр. в рядах товариства згуртувалося майже 525 тис. чол., то в 1931 р. – 1 млн. 400 тис. чол.

Поряд із активізацією економічного життя на нових засадах почалося знищення попередніх традицій, світоглядних концепцій та свідомості самого народу. Проголошені більшовиками принципи рівності, а особливо методи зрівнювання приголомшували своєю антигуманністю та нетерпимістю до непролетарських верств населення.

Хоча радянська влада всіляко пропагувала матеріалізм і державний атеїзм, життя численних конфесій вирувало доти, поки більшовицький режим не розпочав масове фізичне знищення служителів культів та віруючих.

Розпалена більшовиками ворожнеча, культивування так званої «пролетарської ненависті» були спрямовані передусім проти церкви та духовенства. Ця група населення, яка за комуністичною доктриною вважалася ворожою до робітничого класу, була у своїй більшості незалежна, специфічна суспільна сила, здатна до самостійного формування громадської думки. Отже, дана група населення не влаштовувала радянську владу ні за кількістю, ні – і це було головним – за своїм світоглядом. Як ідеологічні та політичні супротивники такі люди вважалися смертельно небезпечними для більшовицькому режиму.

Тема винищення більшовиками служителів культу має розлогу історіографію, але потребує більш детального і ґрунтовного дослідження. Якщо у радянський час це трактувалася як безумовне досягнення революції та відбудовчого періоду, то сьогодні це одна із трагічних сторінок в історії нашого народу.

Влада докладала максимум зусиль, щоб тримати церкву під своїм контролем, не допускати її впливу на ідеологію, свідомість людей, формування їхніх переконань. Саме для цього і розроблялися різноманітні інструкції, завдання, анкети для обстеження стану релігійних громад, всіляко заохочувалась дискредитація церкви та духовенства. Пропаганда, виховання, а нерідко й насилля стали методами впливу на громадську свідомість. Така відкрито ворожа позиція тільки налаштовувала проти влади народні маси.

Партійні та комсомольські працівники почали вважати війну з релігією чи не найголовнішим своїм завданням. Здійснивши «стрибок у соціалізм», радянська держава прагнула будь-що закріпити за собою лідерство, сформувані у громадян моральні підвалини «особливого способу життя», а відтак обмежувала внутрішній світ людини лише тими цінностями, котрі не суперечили основоположним постулатам комуністичної доктрини. Навмисно викликаний антицерковний рух перетворився у справжню національну трагедію, плоди якої наше суспільство пожинає до сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Законодавство про релігійні культу. – К., 1973. – 578 с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев – М., 1990. – 300 с.
3. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? / А.Л. Зінченко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1992.– № 1. – С. 104–114.
4. Семенко Н.А. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) / Н.А.Семенко // УІЖ. – 1967. – № 9.– С. 103–108.
5. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / В.И. Силантьев – Харьков, 1998. – 258 с.
6. Демиденко О. Антираелігійна агітація та пропаганда на Чернігівщині в 1920–1925 рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 68–73.
7. Религия и Советская власть. Борьба с темнотой // Известия Черниговского Губернского Революционного комитета и Губернского комитета Российской Коммунистической партии (большевиков). – 1921. – 4 березня. – С. 2.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. р. 305. – Оп. 1. – Спр. 1859.
9. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – Т. 11. – К., 1999. – 336 с.
10. Кальницький М., Маликов Д., Юркова О. Нариси з історії Києва : Навч. посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / М. Кальницький, Д. Маликов, О. Юркова – К., 2002. – 384 с.
11. Шестой съезд Р.Л.К.С.М. Статистический отчет. – М.-Л, 1924. – 346 с.
12. Б.М. Не Бог, а наука // Красное знамя. – 1923. – 7 січня. – С. 1 ; Долой религиозный дурман // Красное знамя. – 31 березня. – С. 3.
13. Селянин. Попы виновники пьянства // Красное знамя. – 18 жовтня. – С. 3.
14. Дніпропетровськ віхи історії / Упор. А.Г. Болебрух, С.А. Квітка. – Дніпропетровськ, 2001. – 284 с.
15. Зброя безвірника. Антираелігійна читанка / П. Вітров, О. Карпенко, І. Марденштейн, Іван Мойся. – Харків-Дніпропетровськ, 1930. – 50 с.
16. Коммунистические «крестины» // Красное знамя. – 1923. – 14 жовтня. – С. 4 ; Хмара. Крестины по новому // Там само. – 27 грудня. – С. 5 ; Руденко. «Красные звездыны» // Там само. – 1924. – 31 серпня. – С. 3.
17. ДАЧО – Ф. р. 593. – Оп.1. – Спр. 1729.
18. ДАВО. – Ф. р. 31. – Оп. 1. – Спр. 483.
19. ДАВО.– Ф. р. 197. – Оп. 8. – Спр. 6.
20. Антираелігійна робота взимку // Безвірник. – 1926. – № 8–9. – С. 3.

Мазур-Стукальська І.В., Войнарівський А.В. АНТИРЕЛИГІОЗНА ПОЛІТИКА СОВЕТСЬКОЇ ВЛАДИ НАЧАЛА 20-х ГОДОВ ХХ ВЕКА: ФОРМИ І МЕТОДИ (НА ПРИМЕРЕ ГУБЕРНСЬКИХ ГОРОДОВ УКРАЇНИ)

В статті освітається антирелігійна політика радянського керівництва в українських губернських центрах в 20-х гг. ХХ в. Даная політика базировалась на внедрении различных форм борьбы с церковью и культивировании в украинском обществе научного атеизма.

Ключевые слова: Церковь, религия, антирелігійна політика, тоталітарне государство.

Mazur Stukalskaya-I.V., Voynarovskiy A.V. ATHEISTIC POLICIES OF THE SOVIET GOVERNMENT IN THE 1920s: FORMS AND METHODS (BY THE EXAMPLE OF THE PRINCIPAL TOWNS OF PROVINCES OF UKRAINE)

The article highlights the anti-religious policy of the Soviet leadership in Ukrainian principal towns of provinces in the 1920s. The policy was based on the introduction of various forms of struggle with the church and culture in the Ukrainian society and cultivating of scientific atheism.

Keywords: Church, religion, antireligious policies, totalitarian state.

УДК 94 (477.43/44) «1926-1928»

А.М. Трембіцький

**УКРАЇНСЬКЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОНФЛІКТІ
1926–1928 РОКІВ**

*У статті на підставі маловідомих спогадів українського мовознавця, політичного діяча і дипломата, надзвичайного посла і повноважного міністра УНР в Берліні (1921–1923) Романа Смаль-Стоцького (*08.01.1893, Чернівці – †27.04.1969, США) висвітлено участь Державного Центру УНР в екзилі в улагодженні литовсько-польського конфлікту 1926–1928 рр.*

Ключові слова: литовсько-польський конфлікт 1926–1928 рр., Роман Смаль-Стоцький, Вольдемарас Аугустінас, Андрій Левицький, Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі.

Розкриваючи литовсько-українські взаємини в першій половині ХХ ст., Н. Давній (Лондон, 1959) пише, що ще в 1909 р. литовський часопис «Вільтіс» («Viltis», Вільно) звернувся до українських редакцій з пропозицією давати на сторінках їхніх видань місце для обговорення литовських справ. Водночас «Вільтіс» подав на своїх сторінках коротку й яскраву статтю «Наші союзники – українці» [1, с. 766], де йшлося про необхідність співпраці в «дні великих зусиль», яка має «лягти в основу більших та тяжчих» змагань. При цьому литовцям та українцям «доводиться працювати серед найтяжчих обставин», адже «супроти наших намірів вороже виступає (петербурзький) уряд з перешкодами та заборонами» та всі «любі пани, що перекинулись до польського табору». Вони називають себе нашими «братами», але наші прагнення до свободи «висміюють у своїх часописах та обкидають болотом». Проте, зауважує «Вільтіс», є два народи, з якими литовці «колись успішно порозумівались» і «довше співпрацювали» – це українці та білоруси. Разом із своїми сусідами боролися литовці проти татарських нападів та «німецького просування». Між цими трьома народами «ніколи не було ворожнечі, так само, як і не було намагань до винародовлення». Далі дослідник зауважує, що «через примху долі» литовців «відірвали» й «порізли» від українців, які випередили їх у «культурній ділянці». Тому литовці від українців можуть «багато чого навчитися», адже коли литовці «були ще охоплені глибоким сном» і «кріпацтво ще тяжіло над селянським народом, тоді Україна породила свого славетного поета та співця, свого Шевченка», що «засвітив у серцях кріпаків світло волі» [1, с. 767].

В українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. майже не розкриті питання литовсько-українських взаємовідносин в першій половині ХХ ст. та участі Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі в улагодженні литовсько-польського конфлікту 1926–1928 рр. Лише частково ця проблема була висвітлена професором кафедри міжнародного права Українського вільного університету в Празі М. Лозинським у праці «Переворот у Литві» (1927) [2] та іншими громадсько-політичними діячами на сторінках україномовного часопису української діаспори в США «Свобода» в 1926–1928 рр. [3–7].

Фрагментарно литовсько-польський конфлікт 1926–1928 рр. відобразили в своїх працях історики та громадські діячі української діаспори І. Кедрин (Нью-Йорк, 1972) [8], А. Герутіс (Мюнхен, 1980) [9] і М. Лівіцький (Філадельфія, 1984) [10]. Саме тому значну цінність мають маловідомі спогади державного і політичного діяча, українського мовознавця, професора Українського вільного університету в Празі (з 1923), Варшавського університету (1929–1939) та Слов'янського інституту університету Marquette (з 1949), дійсного члена НТШ (з 1934), голови НТШ у США (з 1951) та президента Головної Ради НТШ (з 1955) Романа Смаль-Стоцького (*08.01.1893 – †27.04.1969) [11] під назвою «Українське посередництво в литовсько-польському спорі» (Нью-Йорк, 1956) [12].

Відомий литовський політичний діяч і публіцист Альбертас Герутіс, розкриваючи проблему литовсько-польського конфлікту в праці «3 історії українсько-литовських зв'язків» (Мюнхен, 1980), пише, що хоча Литва 16 лютого 1918 р. й проголосила свою незалежність, але їй «не вдалося запровадити свою державність на всіх своїх спадкових землях». Адже внаслідок «підступних дій» польського маршала Пілсудського [9, с. 79], з його волі війська генерала Желіговського «збунтувалися» і в жовтні 1920 р. «прилучили» «вікову столицю Литви – Вільнюс» до Польщі. Це «затруїло» взаємовідносини Литви та Польщі аж до жовтня 1939 р., коли Польща «військовим натиском змусила Литву встановити з нею «нормальні дипломатичні взаємини» і дозволити прикордонний рух» [12, с. 2]. Литовцями «невпинно шукано засобів і шляхів для того, щоб знайти спільників, які могли б бути помічними в прагненні литовського народу». І цілком нормально «навінулася думка встановити зв'язки з українцями», які «були жертвою польської експансії». Тобто співпраця литовців з українцями була «спрямована виключно проти Польщі» «за повернення втраченої свободи» [9, с. 79].

Між Литвою та Радянською Україною 28 січня 1921 р. було укладено перший договір – «Угоду між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Литовською Демократичною Республікою про порядок оптації литовського громадянства». 14 лютого 1921 р. у Москві підписано мировий договір між Литвою і Радянською Україною, хоча між обома народами ні-

коли не існувало стану війни [9, с. 80]. Проте більшовики, – повідомляє часопис «Свобода» (Дзерзи Ситі, 1921), – незважаючи на ці угоди, все ж почали переміщення своїх військ на кордони з Естонією, Латвією та Литвою і зібрали 40 000 вояків «в околиці Гатчіни» та ще майже 66 000 «находиться далі на полудні, коло латиської границі». Дипломатичні місії, різні іноземні та добродійні організації, отримавши повідомлення про «близькість «червоної небезпеки», «вижидають большевицького наїзду, а рівночасно місцевих большевицьких повстань» і «готові кинути місто на нагляче повідомленне» про окупацію прибалтійських держав більшовиками [13]. Такі дії більшовиків змусили литовців підписати 5 квітня 1922 р. у Харкові додаток до мирового договору, укладеного 14 лютого 1921 р. [9, с. 80].

Литовці, українці та білоруси, що перебували у вимушеній еміграції, створили Комітет поневолених Польщею народів і на своєму засіданні 4 жовтня 1924 р. у Берліні висловили «спільне бажання відокремити від польської держави заселені ними землі». Вони домовились «скоординувати політику» і «довести світові до відома факт гноблення Польщею їхніх народів». Водночас деякі литовські інституції, в т. ч. литовське посольство в Берліні, в 1920-х рр. підтримували зв'язки з західноукраїнськими колами, які групувалися біля голови уряду Західної України в екзилі Є. Петрушевича. Значну зацікавленість литовські установи та офіційні заклади в 1925–1926 рр. почали проявляти до Організації українських націоналістів, адже «між західними українцями є пропольські, проросійські і навіть прорадянські діячі», які ведуть боротьбу проти польського уряду і більшовизму [9, с. 81].

На початку 1926 р. Естонія, Латвія та Литва за підтримки Англії висловили бажання об'єднатись у Балтійський союз, який був би «доволі тісний», адже «три держави мали би згодитись на одну митову (цлову) умову, на одно закордонне представництво і навіть на спільні гроші» (прототип сучасного ЄС. – *Авт.*). Естонія та Латвія схилиються до найшвидшого створення такого союзу, але Литва «має спір з Польщею і се ви двигаеть як перший чинник у переговорах» [3]. Важливо також зауважити, що до весни 1926 р. владу в Литві мали християнські демократи, які сповідували націоналістичну, клерикальну і демократичну політику. Хоча ліві партії критикували їх за «недостачу демократизму», а «національні меншини (поляки, німці, жиди) закидали їй політику гніту над ними», проте в зовнішній політиці уряд був «звернений рішучо проти Польщі» із-за окупації нею «Виленьського краю, що ставило його (уряд. – *Авт.*) в дуже не вигідне положення в Союзі Націй». Весною 1926 р. до влади в Литві прийшла коаліція «народних соціалістів і соціалістичних демократів», яка спиралася на селян і робітників. Крім того, новий уряд зробив деякі уступки національним меншостям. Польський уряд, довідавшись про наміри Литви взяти участь у створенні Балтійського союзу та розпочати підготовку до укладення польсько-литовської угоди про повернення Вільно [2], активізував провокації-сутички на польсько-литовському кордоні. Зокрема, часопис «Свобода» вмістив «литовське урядове звідомлення», де йшлося про те, що на початку лютого 1926 р. «відділ граничної польської поліції в силі 200 людей перейшов границю в повному зоруженні, з машиновими крісами та ручними бомбами, а за ним поспішив відділ кінноти», яка «заяла литовський ліс біля Клішеботу» [4]. Провокації-сутички на польсько-литовському кордоні виникали в 1926 р. досить часто, що не дало можливості створити Балтійський союз.

Зовнішня політика кожної держави практично реалізується через її дипломатичні представництва, місії та консульства. Не була винятком і Українська Народна Республіка, яка перед виходом в екзилі мала дипломатичні відносини з багатьма країнами [14, с. 148]. Принципове визнання державами незалежності УНР, її уряду й Голови Директорії С. Петлюри було лише закріпленням того міжнародно-правового становища, яке вона зайняла після проголошення незалежності. ДЦ УНР, державні установи та рештки Армії УНР, зазнавши поразки в боротьбі з більшовиками, були змушені 21 листопада 1920 р. у своїй більшості перейти на територію Польщі. ДЦ УНР своє перебування в екзилі вважав тимчасовим, тому, намагаючись переконати уряди країн Європи в необхідності визнання української державності, особливу увагу приділяв дипломатичній діяльності, яку умовно можна поділити на два періоди:

– «період дипломатичної державності» (листопад 1920 р. – початок 1924 р.) – завершення урядування закордонних представництв, які «під тиском мирових договорів Советської Росії з Польщею та нав'язання дипломатичних взаємин Москви з низкою європейських держав» були закриті [15, с. 114];

– громадсько-дипломатичний період (1924–1944 рр.) – час проведення дипломатичної роботи громадськими представництвами за підтримки нечисленного апарату міністерства закордонних справ ДЦ УНР [16, с. 148].

В. Трембіцький стверджує, що амбасадори ДЦ УНР в екзилі були елітою в найважливішому державному секторі – політично-дипломатичному [15, с. 120] і «творили стрижень політичної репрезентації України» [15, с. 124]. Вони були найважливішими архітекторами утвердження держави в «міжнародному розумінні» [15, с. 121], адже добре розуміли: для того, щоб «стати гідним партнером сил в Європі, треба розпочати реальне будівництво своєї держави» [15, с. 115].

Українські дипломати, часто не маючи офіційного визнання від урядів країн перебування, значилися у списках дипломатичного корпусу, користувалися дипломатичними привілеями. Їх праця спрямовувалася на досягнення визнання України іншими державами, отримання допомоги для боротьби з більшовизмом, проведення інформативно-пропагандистської діяльності [17] та співпрацю з різними місіями [18, с. 70], що давало можливість «нав'язувати й утримувати контакти з багатьма найважливішими державами Європи й інших континентів». Більшість дипломатів, на думку В. Трембіцького, «такі була на своєму рівні й правильно вела справи» [18, с. 75]. Тому «м'ячиками», на думку Г. Чіпки, тобто українцями, «що не тримаються послідовної думки», а «постійно змінюють мету» [19, с. 3], були одиниці. Українські дипломати вживали свої «знання, політичне, дипломатичне та іншого роду право, економічні науки» й мали «достатнє розуміння своєї політичної історії» [18, с. 76]. Зокрема, голова Української парламентарної репрезентації Д. Левицький, довголітній редактор щоденника «Діло» В. Мудрий (в 1918-1919 рр. комісар освіти Проскурівського повіту. – *Авт.*) постійно контактували «у справах, що їх диктувала дійсність на західно-українських землях» з Головою ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцьким і його співробітниками, що «мали добрі зв'язки в різних колах польського громадянства, які не солідаризувалися з екстермінаційною польською національною політикою». В помешканні А. Левицького часто збирався «цілий гурт» активних політиків [8, с. 150–151] і послів іноземних держав і Польщі [10, с. 54].

Одним із колишніх українських амбасадорів, що мали добрі стосунки й особисті зв'язки в середовищі європейських дипломатів, був надзвичайний посол і повноважний міністр УНР у Берліні (1921–1923), неофіційний посол УНР у Лондоні (1924–1925) та Варшаві (1926–1939) Роман Смаль-Стоцький. Польський історик А. Земба, розкриваючи його роль у процесі нормалізації польсько-українських та литовсько-польських відносин, пише, що одним із важливих чинників його успішної праці були його родинні зв'язки. Його рідна сестра Ірена була заміжня за послом сейму (1928–1935), сенатором (1935–1938) і провідним діячем Українського національно-демократичного об'єднання О. Луцьким [20].

6 травня 1926 р. Ю. Пілсудський з боями взяв Варшаву і встановив свою владу. В той час Головою ДЦ УНР в екзилі був А. Лівіцький, прем'єром – В. Прокопович, міністром закордонних справ – О. Шульгин, віце-міністром закордонних справ в екзильному уряді УНР – Р. Смаль-Стоцький, якого уряд УНР призначив своїм зв'язковим послом при новому польському уряді. Невдовзі під особистим проводом президента УНР А. Лівіцького відбулась конференція для визначних пілсудчиків і представників поневолених Москвою націй, на якій Р. Смаль-Стоцький виклав їм «підставові концепції закордонної політики УНР». Водночас всі присутні звертали увагу на литовсько-польські взаємовідносини, адже «не зважаючи на смертельну загрозу червоної Москви для Литви та Польщі, ці дві нації не вміли створити спільного фронту, не зуміли розбудувати його через Латвію, Естонію аж по Фінляндію». Їхня конфронтація підривала «всяку віру Заходу не тільки в державний розум цих націй, але й в реальну вартість всіх поневолених Москвою націй і їх ідею спільного опору проти червоної Росії та її нового імперіалізму» [12, с. 2].

Політична обстановка в Литві, пише М. Лозинський, була складною, адже литовців вважали, що прихід Ю. Пілсудського до влади може стати «приводом нового нападу Польщі на Литву». Тому її уряд «прискорив заключення литовсько-радянського договору». Зокрема, в статті «Політика на сході Європи. З приводу литовсько-радянського договору» (1926) М. Лозинський пише, що цей союз заслуговує «на увагу з огляду на загальну політику т. зв. прибалтійських держав, себто Фінляндії, Естонії, Латвії і Литви». Він також звертає увагу на те, «що б українські землі, поневолені Польщею й Румунією, не ждали визволення з заложеними руками», адже немає «нічого більше нерозумного, як говорити про «большевицьку окупацію»

України», вишукувати самі темні сторони в радянськiм ладі, радіти кожною невдачею радянської влади, ворожити їй близький упадок, а рiвночасно гнiватися на Радянський Союз». Саме «в українськiм інтересі, – стверджує М. Лозинський, – лежить сильний Радянський Союз і в нiм сильна Україна» [21].

Ще однією подією, яка загострила польсько-литовські відносини, став державний переворот у Литві, який 17 грудня 1926 р. [2; 12, с. 2] здійснили військові під командою майора Повіласа Плехавічюса. До влади прийшов Союз литовських націоналістів (таутінінков). Новим прем'єр-міністром і міністром закордонних справ литовського уряду замість Міколаса Слежявічюса було призначено політичного діяча, депутата сейму, члена партії таутінінков Аугустінаса Вальдемараса (*04(16).04.1883 – †16.12.1942) [22]. Через два дні президент республіки Казіс Грінюс склав свої повноваження, і новим президентом було проголошено Антанаса Сметона, який вже був президентом республіки в 1919–1920 рр. [2].

Переворот у Литві зробив велике враження на прихильників Ю. Пілсудського, і «до мене, – згадує Р. Смаль-Стоцький, – негайно прийшов» начальник східного відділу міністерства закордонних справ Польщі Тадеуш Голувко. Він «часто на шпальтах «Работніка» брав в оборону українців проти ендемії», адже дійсно розумів «національне питання в большеві і вважав його за єдину зброю проти червоної Москви». За декілька днів Т. Голувко знову відвідав «мене, забрав до президента (Голови ДЦ УНР А. Лівіцького. – *Авт.*) і попросив, щоб я поїхав від імені УНР до Ковна на побачення з Вальдемарасом і передав йому пропозицію щодо полуднання виленської справи». При цьому Т. Голувко «зобов'язав нас тайною», зауваживши, «що це – пропозиція прямо від Пілсудського, але прохав щоб переказати Вальдемарасові, що це пропозиція діяча, зближеного до маршала». Він зауважив, що головною є пропозиція: «Польща згодиться, щоб Вильно стало «кондомініумом» Польщі й Литви» і щоб до Вильна переїхав литовський уряд і університет». Проте литовський уряд має здійснити «негайне нав'язання нормальних дипломатичних зв'язків на урухомлення залізниці й прикордонного руху». Голова ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцький нічого не любив «негайно» рiшати, тому на другий день скликав нараду очільників ДЦ, на якій головний військовий радник В. Сальський настояв, щоб Р. Смаль-Стоцький негайно від імені уряду УНР поїхав у Литву. При цьому він пояснив своє наполягання тим, що самостійність Білорусії й Литви «скоротила б українську границю, з евентуальною Росією на одну третину» [12, с. 2].

Розкриваючи причини здійснення перевороту, М. Лозинський у статті «Переворот у Литві» (Нью-Йорк, 1927) називає його «фашистським» і зауважує, що він «має свої особливості, спричинені місцевими відносинами». Він, зокрема, пише, що переворот є «проявом невдоволення армії з політики коаліційного уряду, отже означає рiзкіше становище нового уряду з одного боку проти національних меншостей, з другого проти большевизму». М. Лозинський зауважує, що «творці перевороту» зчинили його, щоб «не допустити до большевицького перевороту, який приготавлявся, і випередили його». Проте з урахуванням особливого положення Литви, переворот має «особливу міжнародну вагу» і для Польщі, яка «тільки жде нагоди, щоб завоювати Литву, переворот може бути для сього доброю нагодою». Ю. Пілсудський заявив, що «коли тільки один волос упаде з голови якому полякови в Литві, польська армія вмашерує до Литви для охорони поляків». Тому Польща, яка може мобілізувати «армію більшу ніж ціле населення Литви», при «добрій волі» знайде не одну, а декілька причин, щоб окупувати Литву. Противагою проти окупації є литовсько-радянський союз, але литовський уряд «дуже рiзко зазначає свою ворожнечу до большевизму». Водночас варто враховувати те, що окупацією Литви «рівновага на Сході Європи буде так сильно захитана, що Радянський Союз матиме повне право виступити проти польської акції». На думку М. Лозинського, «литовський переворот може мати привід» до окупації Литви, або до «польсько-радянського конфлікту і в результаті до великої війни на Сході Європи, в яку мусіли би вмішатися західні держави і яка стала би світовою війною» [2].

Р. Смаль-Стоцький в січні 1927 р. за дорученням Голови ДЦ УНР в екзилі А. Лівіцького для налагодження відносин між Литвою та Польщею поїхав через Гданськ до Кенігсбергу, де після нетривалої телефонної розмови з прем'єром А. Вальдемарасом негайно отримав від литовського консула візу. Вже під вечір він прибув у Ковно та влаштувався в готелі «Континенталь», біля «10-ої вечера, авто Вальдемараса забрало» його «до палацу прем'єра», де мав зустріч з прем'єром у його кабінеті. «По звичайній дипломатичній формалістиці, привітів від нашого президента і уряду УНР» Р. Смаль-Стоцький відверто сказав йому, чому тодішній стан

.....
литовсько-польських відносин шкодить визвольній справі усіх поневолених Москвою народів і що такий стан – це, «властиво, вода на московський млин». При цьому український дипломат заявив, що уряд ДЦ УНР був союзником Польщі та Ю. Пілсудського в 1920 р. і є тепер, коли він знову при владі. Тому очільники ДЦ УНР «ствердили, що була б тепер нагода упорядкувати польсько-литовське непорозуміння» і тоді передав прем'єру пропозиції польського уряду [12, с. 2].

Наступного дня після обіду А. Вальдемарас запросив Р. Смаль-Стоцького і проінформував, що «після наради з президентом Сметоною він не вважає пропозицію «кондомініуму» за підставу до розмов», адже «Вільно – їхня законна столиця». Далі прем'єр «в рожевому світлі зарисував майбутнє Литви», адже «був певний підтримки з боку Німеччини й Італії» та Ліги Народів. Тому, на думку А. Вальдемараса, «екзильний уряд УНР перебільшує небезпеку Москви». Р. Смаль-Стоцький подякував прем'єру за прийом і «на прощання згадав йому, яку велику кривду Литва зробила Україні, коли на балтійсько-чорноморській конференції в Булдури заявила, що українська справа є внутрішнім російським питанням». Так скінчилася місія Р. Смаль-Стоцького, адже «скінчений» університетський професор А. Вальдемарас, що «всякі справи починав від «кримського права» і часто забував що він не в університеті», не бажав визнати, що «польсько-литовська негода була нещастям для всіх балтійських націй, що не зуміли сконсолідувати балтійське крило колишніх російських колоній від Польщі аж по Фінляндію у кріпкий оборонний союз проти нової Червоної Росії» [12, с. 2].

В листопаді 1927 р. Польща «постановила зігнорувати совітське упімнення» щодо врегулювання польсько-литовського конфлікту, тобто Ю. Пілсудський «рішив цілком не відповідати на комунікат Совітів». При цьому польський уряд заявив, що лише Ліга Націй має право зайнятися «полагодою» цього спору. Водночас Польща стверджувала, що «ніяка гроза війни не існувала між нею та Литвою, і що совітське правительство роздуло цілу справу до неможливих розмірів, щоби опісля виступити в ролі миротворця й дати Німеччині нагоду домагатись загального розоруження на женеvській конференції» [6]. В цей же час прем'єр Литви А. Вальдемарас заявив, що «не погодиться з Польщею, доки вона не віддасть Вільни і не признасть повної незалежності Литви». Тобто уряд Литви готовий увійти в дипломатичні зносини з Польщею лише за умови, що Польща заключить з Литвою «вдоволяючий договір відносно Вільни й врочисто заявить, що буде шанувати незалежність Литви» [5].

У серпні 1928 р. Міністерство закордонних справ Польщі одержало від Литви ноту, в якій остання відмовлялася вести переговори з Польщею в Женеві, адже, на думку прем'єра А. Вальдемараса, «з таких переговорів нічого не вийде та що найліпше буде обговорювати конфлікт на конференції в Кенігсбергу, як це було плановане на час між 16 і 29 серпня». У відповідь на цю ноту польський уряд стверджує, що заява А. Вальдемараса є «звичайним викрутком» і він «взагалі не хоче говорити з Польщею, а тільки намагається розбирати польсько-литовський конфлікт перед Збором Ліги Націй» [7]. В 1929 р. А. Вальдемарас через розбіжності з іншими лідерами литовських націоналістів був виведений з уряду. В червні 1934 р. він намагався за підтримки Союзу зробити переворот і повернутися до влади, але переворот не вдався, і він був засуджений до 8 років в'язниці, але в 1938 р. звільнений. Декілька разів висилався з буржуазної Литви, а в 1940 р. репресований литовськими радянськими органами [22]. Так трагічно закінчилось його життя.

Р. Смаль-Стоцький в 1956 р. згадував: «Багато міст я знав в Європі. Та Вільно – єдине поміж містами, адже це перехрестя націй литовців, поляків, білорусів, жидів, татар; це перехрестя вір, католицизму, православ'я, юдаїзму й ісламу; це перехрестя культур і архітектурних стилів!» Все це «надавало цьому місту якихось дивних чар – а для українця це спомини про перебування Тараса Шевченка у Вільно». Литовсько-польське протистояння за Вільно було «нещастям для всіх Москвою поневолених народів, – а для Польщі й Литви стала вона однією з дошок до труни їх самостійности». А його наслідком стало те, що всі народи зрозуміли, «що і їх дії підпорядковані моральним законам Творця, і що кожна кривда й несправедливість, заподіяна слабшому сусідові, скорше чи пізніше помститься на державі тієї нації, що ту кривду зробила! Слава здобутків агресивного імперіалізму – триває коротко і завжди кінчиться трагедією. Це мораль з історії Європи» [12, с. 3].

Таким чином, вагоме місце в багатогранній праці ДЦ УНР в екзилі посідала зовнішньополітична діяльність, головним чином у країнах Центральної та Західної Європи. Дипломатична еліта, до якої ми відносимо і Р. Смаль-Стоцького, незважаючи на несприятливі умови, на

офіційне закриття всіх дипломатичних представництв УНР, мала глибоке політичне розуміння щодо захисту українських державних проблем, почуття гідної оборони української державної нації та намагалася всіма доступними засобами і методами інтегрувати справу боротьби за відновлення суверенної незалежної української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Давній Н. З минулого (1908–1909 роки) : литовсько-білорусько-українські взаємини / Н. Давній // Визвольний шлях (Лондон). – 1959. – Кн. 7/67. – Липень. – С. 764–770.
2. Лозинський М. Переворот у Литві / Михайло Лозинський // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1927. – Ч. 3. – 5 січня. – С. 2.
3. Балтійський союз // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1926. – Ч. 45. – 25 лютого. – С. 1.
4. Нова сутичка на польсько-литовській границі // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1926. – Ч. 45. – 25 лютого. – С. 1.
5. Польща попирає литовських заговірників. Литва не погодиться з Польщею, доки вона не віддасть Вильні і не признає повної незалежності Литви // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1927. – Ч. 277. – 29 листопада. – С. 1.
6. Польща рішила зignorувати комунікат Совітів, заперечує закид, що наміряє окупувати Литву // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1927. – Ч. 277. – 29 листопада. – С. 1.
7. Литва відмовилася від конференції з Польщею. Польща хоче далі дурити Литву // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1928. – Ч. 192. – 18 серпня. – С. 1.
8. Кедрин І. Андрій і Марія Лівички і їх дім у Варшаві. Із подій і зустрічей 1920–1930 років / Іван Кедрин // Альманах Українського Народного Союзу (Нью-Йорк). – 1972. – С. 141–155.
9. Герутіс А. З історії українсько-литовських зв'язків / Альбертас Герутіс // Сучасність (Мюнхен). – 1980. – Ч. 5. – Травень. – С. 79–88.
10. Лівичкий М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М.А. Лівичкий. – Мюнхен ; Філадельфія : В-во «Українське інформаційне Бюро», 1984. – 72 с.
11. Смаль-Стоцький Роман Степанович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (25.01.2014). – Назва з екрана.
12. Смаль-Стоцький Р. Українське посередництво в литовсько-польському спорі. Спомин у зв'язку з литовсько-польським діалогом на сторінках «Культури» / Роман Смаль-Стоцький // Свобода (Нью-Йорк). – 1956. – Ч. 44. – 8 березня. – С. 2–3.
13. Большевики громадянські свої війська над латиською й естонською границею // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1921. – Ч. 4. – 8 січня. – С. 1.
14. Панова І.Ю. Міжнародне визнання Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі / І.Ю. Панова [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum (25.01.2014). – Назва з екрана.
15. Трембіцький В. За правильне розуміння вартості української революції (1917–1918) та держави 1918–1924 років (До 70-ліття суверенності 1918–1988) / Володимир Трембіцький // Альманах Українського Народного Союзу (Нью-Йорк). – 1988. – С. 111–126.
16. Піскун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) : Монографія / В.М. Піскун. – К. : МП «Леся», 2006. – 672 с.
17. Зовнішньополітична діяльність українських урядів у еміграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books> (25.01.2014). – Назва з екрана.
18. Трембіцький В. Український дипломатичний корпус 1917–1924 (До 70-их роковин державності 1919–1989) / Володимир Трембіцький // Альманах Українського Народного Союзу (Нью-Йорк). – 1989. – С. 70–76.
19. Чіпка Г. М'ячики / Галактіон Чіпка // Діло (Львів). – 1931. – Ч. 58. – С. 3.
20. Нормалізація (в історії Польщі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (25.01.2014). – Назва з екрана.
21. Лозинський М. Політика на сході Європи. З приводу литовсько-радянського договору / Михайло Лозинський // Свобода (Дзерзи Ситі). – 1926. – Ч. 272. – 22 листопада. – С. 2.
22. Жукас Л. Вольдемарас Аугустінас / Л. Жукас [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ. : <http://vseslova.com.ua/word> (25.01.2014). – Назва з екрана.

Трембицкий А.М. УКРАИНСКОЕ ПОСРЕДНИЧЕСТВО В ЛИТОВСКО-ПОЛЬСКОМ КОНФЛИКТЕ 1926–1928 ГОДОВ

*В статтє на основаних малоизвестных воспоминаний украинского лингвиста, политического деятеля и дипломата, чрезвычайного посла и полномочного министра УНР в Берлине (1921–1923) Романа Смалья-Стоцкого (*08.01.1893, Черновцы – †27.04.1969, США) раскрыто участие Государственного Центра УНР в эмиграции как посредника в литовско-польском конфликте 1926–1928 гг.*

.....
Ключевые слова: литовско-польский конфликт 1926–1928 гг., Роман Смаль-Стоцкий, Вольдемарас Аугустинас, Андрей Левицкий, Государственный Центр Украинской Народной Республики в эмиграции.

Trembitsky A.M. UKRAINIAN MEDIATION IN LITHUANIAN-POLISH CONFLICT OF 1926–1928

*The article on the basis of the little known reminiscences of the Ukrainian linguist, political figure and diplomat, envoy extraordinary and minister plenipotentiary of UNR in Berlin (1921–1923) Roman Smal-Stotskyi (*08.01.1893, Chernivtsy – †27. 04.1969, the USA) explains the role of the State Centre of UNR in the exile as a mediator in Lithuanian-Polish conflict of 1926–1928.*

Keywords: Lithuanian-Polish conflict of 1926-1928-ies, Roman Smal-Stotskyi, Voldemaras Augustinas, AndriyLevytskyi, the State Centre of Ukrainian National Republic in exile.

УДК 94(477)394.912(001+62)(1-15) «192»

О.В. Даниленко

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ УСРР З ЗАХІДНИМИ КРАЇНАМИ В 1920-ті РОКИ

Розкриваються форми і методи взаємодії УСРР з західними країнами в науково-дослідній та технічній сферах в 1920-ті рр.

Ключові слова: УСРР, західні спеціалісти, науково-технічні зв'язки, службові відрядження, нові технології.

Спроби більшовиків ліквідувати основи капіталістичного ладу суперечили процесу активізації радянської торгово-промислової дипломатії на початку 1920-х рр. у пошуках форм взаємодії та співпраці з провідними західними концернами, фірмами, науково-технічними центрами. Ідеологічні гасла про перевагу соціалізму над капіталізмом, соціалістичної економіки над капіталістичною, радянської індустріалізації над капіталістичною модернізацією промисловості, крім класичного марксистського тлумачення експлуатації робітничого класу, також не сприяли налагодженню зовнішньоекономічних контактів радянських республік з закордоном.

Проголошення непу, яке на Заході було сприйняте з деяким полегшенням (особливо емігрантськими колами, які вбачали в ньому можливість «буржуазного переродження» радянського суспільства), сприяло лібералізації міжнародних економічних стосунків. Для багатьох європейських держав Перша світова війна мала негативні наслідки, тому постала необхідність найшвидшого їх подолання шляхом відновлення і нарощування промислового виробництва. Війна виснажила економіки країн, а підприємства потребували модернізації, технічного переоснащення і переведення на «мирні рейки». Промисловість радянської країни на той час втратила не лише власників фабрик і заводів, а й економічний потенціал, оскільки значна кількість підприємств не функціонували. Постала проблема негайного кредитування вугільної та металургійної галузі, відновлення виробництва, незважаючи на існування в урядових колах різних точок зору щодо шляхів і перспектив розвитку радянської економіки. Були різні думки стосовно джерел фінансування, але не заперечувалась доцільність використання модерних досягнень західної технічної науки і практики, застосування нових технологій в промисловому будівництві та машинобудуванні.

Співпраця українських промислових підприємств, науково-дослідних установ та інститутів із західним світом у 20-х рр. ХХ ст. частково висвітлювалося радянською пресою тих років [1], хоча цензура відстежувала інформацію, пов'язану з зовнішньоекономічними відносинами. Цінні дані з цього питання містяться також в періодичній пресі української та російської еміграції [2]. В офіційних документах тих років використовувались терміни «імпорт іноземних спеців», «технічне сприяння», «використання іноспеців», «запрошення спеців». Господарські органи УСРР сподівалися на технічну допомогу і на співробітництво з західними науковими установами. Останні надавали технічну та консультативну допомогу «країні Рад», судячи з праць С.В. Журавльова, О.І. Латуна, О.О. Ігнатуші, Б.М. Шпотова та ін. [3].

Системне вивчення цієї проблеми передбачає з'ясування декількох головних її аспектів: виявлення радянськими експертами необхідного устаткування та його завезення в Україну, закупівля новітньої технічної літератури, консультації з іноземними інженерами та ученими за кордоном, науково-службові відрядження до європейських країн, запрошення іноземних спеців для роботи на радянських підприємствах та в установах. Кожен з них має власний предмет дос-

лідження, а разом вони розкривають економічні зв'язки радянської України з світовими індустріальними лідерами. Малодослідженими залишаються порядок та умови використання західних інженерів, учених-консультантів, техніків, а також запозичення промислових технологій на Заході під час службових відряджень радянських інженерів.

На початку 1920-х рр. окремі західні фірми намагалися поновити ринки збуту, втрачені за роки війни та революційних потрясінь. Зокрема, німецький концерн «Сіменс», який мав три базових фірми («Сіменс-Шуккерт», «Сіменс-Гальске», «Сіменс-Баууніон»), активно налагоджував співробітництво з радянськими республіками, використовуючи як власний інтелектуальний потенціал, так і особисті зв'язки з більшовицьким дипломатичним корпусом та керівниками радянських господарських установ. До революції на заводах фірми «Сіменс» працювали Л. Красін, Б. Стомоняков, Г. Кржижановський, Р. Классон. Між Карлом Фрідріхом фон Сіменсом та Б. Стомоняковим відбувалося особисте листування [4]. У 1920-х рр. торговим представником в Англії та наркомом зовнішньої торгівлі СРСР був Л. Красін, а Б. Стомоняков очолював торгпредство в Німеччині (серед працівників якого, між іншим, не було жодного українця) [5]. Німецька фірма прагнула створення спільних акціонерних товариств, укладення концесійних угод, пропонувала надавати технічну допомогу для відновлення роботи тих підприємств, які до 1917 р. належали концерну, особливо в галузі електротехніки та медичного приладдя. Провідні фахівці «Сіменс» приїздили до Москви та Ленінграда. Перемовини розпочалися ще з 1920 р., до них долучився навіть В. Ленін, хоча основну роль виконував дипломат Б. Стомоняков.

Діяльність фірми «Сіменс» мала безпосереднє відношення і до української промисловості, особливо під час будівництва Дніпрогесу [6]. Консультації надавали спеціалісти фірми «Сіменс-Баууніон», яка працювала тут від початку робіт до листопада 1930 р. Інший контракт пов'язував вітчизняних спеців з представниками фірми «Сіменс-Шуккерт», співпраця з якою тривала до лютого 1933 р. Крім того, німецькі інженери читали лекції з технічних питань для радянського персоналу.

Офіційне запрошення в Україну іноземних інженерів, науковців, техніків свідчило про бажання радянської сторони використати західний інтелектуальний потенціал. 28 квітня 1925 р. Вища рада народного господарства (ВРНГ) УСРР розглянула питання про порядок залучення іноземних спеціалістів для роботи на промислових підприємствах в УСРР, визнавши принциповим пунктом наступне: усі підприємства та установи надсилають до ВРНГ заявки на використання спеців, які після обговорення направляли до іноземного відділу ВРНГ СРСР на затвердження [7]. Від радянських структур вимагалось забезпечення житлом, заробітною платою, добовими і транспортними витратами на час приїзду, а від запрошеного – відповідний стаж роботи і високий рівень кваліфікації в конкретній галузі.

Запрошення іноземних фахівців здійснювалися планово. 15 травня 1925 р. відбулося чергове засідання президії ВРНГ УСРР. Мотивація запрошення іноземців була цілком обґрунтованою: «пришвидшення процесу удосконалення і раціоналізації української промислової техніки» [7, арк. 27]. Критикуючи царську Росію, яка гальмувала технічно-промисловий прогрес, учасники засідання постановили: «Для країн з відсталою промисловою технікою, якою поки що на даний момент є СРСР, ця необхідність є найбільш актуальною, тому що подібні країни лише шляхом обміну технічними досягненнями, а, де потрібно, шляхом запозичення, – можуть підняти і підтримати власне господарство до рівня сучасних промислових досягнень» [7, арк. 27]. Негативним явищем було визнано «відірваність та ізоляцію від Заходу» української промисловості, тож ефективною формою його подолання визнали запрошення іноземних інженерів, а з іншого боку – відрядження радянських учених і спеціалістів до європейських країн. Запрошували тих фахівців, яких справді не було в СРСР, тому їхні справи розглядалися персонально, уникаючи масового залучення. Зверталася увага на «...відмінність соціально-політичних умов СРСР від буржуазно-капіталістичних країн і технічну відсталість наших підприємств», тому від претендента вимагали готовності працювати за відповідних побутових і технічних умов і «...відповідати елементарним вимогам радянської громадськості» [7, арк. 29].

Доцільність запрошення іноземних спеціалістів мала технічну і політично-економічну складову: керівництво СРСР обрало курс на індустріалізацію в умовах технологічної залежності від Заходу, тому співпраця з іноземними фірмами зумовлювалася потребами самого життя.

Перші заявки на імпорти інженерів і техніків надіслали до ВРНГ УСРР республіканські та союзні трести і підприємства: Південмаштрест, Коксобензол, Спиртотрест, Укртекстильтрест, Харківський державний місцепром, Бердичівський шкірзавод. Так, 5 травня 1925 р. прав-

.....
ліття тресту «Коксобензол» клопотало перед ВРНГ про запрошення німецького фахівця для толевої фабрики у Києві, щоб налагодити виробництво відповідної продукції з кам'яновугільної смоли [7, арк. 9]. 1 жовтня 1925 р. відбулися переговори правління Південного рудного тресту з німецькою фірмою «Равак і Грюнфельд» про технічне забезпечення видобутку та поставок залізної і марганцевої руд до Німеччини [7, арк. 34].

Освоєння радянської промисловості іноземними фірмами відбувалося по лінії концесій та укладення договорів на «технічне сприяння». Розглядом справ по концесіях займався Головний концесійний комітет при ВРНГ СРСР. У 1925 р. від західних країн надійшло 253 пропозиції, а наступного 1926 р. – 506, які зосереджувалися переважно в радянській Росії, тому що іноземні фірми виявляли жваве зацікавлення у розробці родовищ марганцевих руд та золотовидобувної промисловості [13, с. 98–99.]. Діяли також концесії в галузі промислового будівництва, але теж переважно на території РСФРР. Зокрема, у вересні 1926 р. німецька фірма «І. Коссель і Ко» та Центрожитлоспілка стали засновником змішаного акціонерного товариства з житлового будівництва «Русгерстрой» [8, с. 106]. Воно займалося спорудженням житла у Москві, Ростові-на-Дону та в Донбасі, виконуючи підрядні замовлення.

Технічну допомогу радянській державі надавали фірми «Неймайер» (угода 6 грудня 1924 р. терміном на 5 років для виготовлення водяних турбін), «МАН» (для виробництва дизельних двигунів), «Л.М. Еріксон» (для технічного сприяння Тресту державних заводів слабкого струму для будівництва автоматичних телефонних станцій в Харкові, Києві та інших містах), «Тіссен» (на здійснення підрядних робіт по проходженню в шахтах Донбасу). Станом на 1 жовтня 1926 р. діяло 10 міжнародних угод «технічного сприяння» конкретним державним промисловим підприємствам з боку іноземних фірм, 8 з яких належало Німеччині.

Організаційно-технічне забезпечення реалізації угод свідчило про співробітництво між іноземними фірмами та радянськими промисловими підприємствами, адже західні партнери надавали робочі креслення, моделі агрегатів, патенти і технічні характеристики, а також пропонували двосторонні відрядження на конкретні заводи: до західних країн – українських інженерів, до УСРР – німецьких, американських, британських тощо. Подібні форми взаємин свідчили про співробітництво, а не про формальні міжнародні зв'язки.

Індивідуальні запрошення іноземних фахівців нерідко супроводжувалися значними бюрократичними колізіями між союзними та республіканськими органами, що перешкоджало швидкому й ефективному використанню інтелектуального потенціалу західних учених та інженерів. Наприклад, ВРНГ УСРР запевнила 6 листопада 1926 р. правління тресту «Хімвугілля» в тому, що «...не буде ніяких суперечок проти закликання фахівця Бравінгтона до праці на Вашому скляному виробництві на підставі спеціальної умови, з тим, однак, щоб цією умовою передбачалася повна відповідальність гр. Бравінгтона за якість скляних виробів і послідні ні в якій мірі не відрізнялись би по своїй якості від скляних виробів кращих закордонних заводів» [9]. Інженер С. Бравінгтон з Англії працював на підприємствах скляного синдикату; володіючи передовою технологією виготовлення пляшок, мав досвід роботи у Шотландії, знав технічні недоліки західних машин у цій галузі. Його запрошували в Україну на три роки, але ВРНГ СРСР вимагала ширшої інформації про його професійні здібності. Бюрократична тяганина тривала до березня 1927 р. Українська промисловість, яка протягом 1926 р. виготовила 1 млн. пляшок з високим відсотком браку, наполягала на підписанні угоди з британцем, однак справа завершилась нічим: ВРНГ СРСР скасувала заявки тресту «Хімвугілля». У зв'язку з цим нелогічним виглядає циркуляр ВРНГ УСРР від 7 січня 1927 р. про подання заявок українськими трестами та заводами: «Відділ чужоземної політики ВРНГ прохає Вас повідомити 10 січня, які Вам потрібні чужоземні фахівці і з яких країн. Не одержання від Вас відомостей ВРНГ УСРР буде рахувати як відсутність потреби» [10].

Готовність до співпраці виявляли німецькі, чехо-словацькі, австрійські інженери, пропонуючи торгпредствам СРСР власні технічні послуги. Правління тресту «Хімвугілля», яке знаходилося в Харкові, запросило німецького інженера Ю. Кірхнера консультантом на три роки для виготовлення аміачної соди. Він був німцем угорського походження, здобув вищу освіту у Політехнічному інституті Будапешта, працював в Угорщині, Австрії, Німеччині, Боснії, тому заперечень проти його приїзду до Харкова з боку союзного відомства не було [11]. 22 червня 1927 р. секретаріат голови ВУЦВК інформував голову ВРНГ УСРР К. Сухомлина про те, що Г. Петровський дозволив 13 інженерам-галичанам, які закінчили Празький університет, приїхати на роботу в Україну [12].

Кожна персональна справа розглядалася на засіданні президії ВРНГ УСРР з подальшим затвердженням у Москві. Так, Південний рудний трест просив дозволу Валютної наради при Наркомфіні СРСР на витрату 5 тис. валютних карбованців для оплати консультацій німецьких спеціалістів по спорудженню Березнянської електростанції. У травні–червні 1927 р. запросили фахівців німецької фірми «Еміль Шмідт» для обладнання громадських пралень, англійської «Брантос» – для виправлення браку дроту на виробничій лінії Укртекстильтресту, австрійської «Шеллер Блекман» – для виготовлення напилків на Луганському пилорізному заводі, німецької «Дреслер-Офенбау» – для пуску печі у Дніпропетровську [13].

Спорудження Дніпрогесу, найпотужнішої на той час гідроелектростанції в Європі, як вже зазначалось, також відбувалося за технічного сприяння іноземних інженерів. Починаючи з липня 1926 р., представники американської фірми «Х.Л. Купер і Ко» в складі інженера Х. Купера та двох його колег вивчали в Україні документацію і технологічні плани по спорудженню електростанції, запропоновані радянськими інженерами. 9 вересня 1926 р. Х. Купер прибув до Москви і на засіданні ВРНГ СРСР виголосив низку пропозицій і професійних висновків. «Ми оглянули Дніпро від Запоріжжя до першого порогу. Ми всі хотіли визначити, чи нема кращого місця для розташування греблі. Ми дійшли висновку, що місце для греблі обрано абсолютно правильно» [20]. Американські інженери пропонували звернути увагу на спорудження міцного фундаменту і розділити шлюз не на чотири, а на три камери. Це давало можливість використати греблю в якості залізничного мосту без розвідної частини. Вони вважали недоцільним займати річку Самару, а в разі врахування їхніх пропозицій загальна економія становила б понад 10 млн. крб.

Грандіозність проекту, на думку американських фахівців, які були інженерами-будівельниками вищої кваліфікації і мали великий практичний досвід спорудження подібних гребель та електростанцій, вимагала використання найсучаснішого будівельного устаткування, а робота мала відбуватися безперервно. Вони радили для уникнення льодових заторів збудувати льодопрпускні камери, споруджувати греблю з бетону, а не шляхом її бутування, висловили сумнів стосовно доцільності камінної кладки та покриття бетону облицювальним каменем, оскільки це призведе до здорожчання споруди та збільшення часу на її завершення. Радянське керівництво подякувало інженерам «...за допомогу, яку ви нам надали у цьому грандіозному проекті і за теплий прийом нашої делегації в Америці» та висловило сподівання на подальшу співпрацю [14]. Співробітництво з американською фірмою завершилося в 1933 р.

28 травня 1928 р. планово-економічне управління ВРНГ УСРР отримало доповідну записку від німецького інженера Ф. Фобба щодо раціоналізації будівництва коксових печей, а також про застосування газу в промисловості, коксування кам'яного вугілля з подальшим використанням в домнах, виготовлення з газових елементів бензолу, смол тощо. Він пропонував споруджувати коксові установки замість будівництва газових заводів, використовувати його не лише для промисловості, а також для побутових справ, раціонально розташовувати промислові заводи, уникаючи їх скупчення біля великих міст. Стратегічні об'єкти мали бути збудовані подалі від кордонів на випадок війни, а для раціоналізації водного транспорту він рекомендував з'єднати суміжні річки спеціальними каналами. Спалювання якісного коксувального вугілля на рудниках інженер вважав помилковим, пропонуючи менш якісне для виготовлення газу. Вражає повний і вичерпний виклад технології коксування вугілля на відповідних заводах у Німеччині, а також раціональні пропозиції. Німецького інженера важко було запідозрити у симпатіях до СРСР, тому що прагматизм, оплачуваний належним чином, був вищим від ідеологічних уподобань. Його пропозиції були частково враховані. «Нові коксові печі, – зазначалося в аналітичних оглядах ВРНГ СРСР у серпні 1928 р., – будуються за проектами німецьких фірм: в Рутченково – «Отто», в Горлівці – «Копперс», установки яких користуються світовою славою як в Європі, так і в Америці. Будівництво здійснюється нашими робітниками і технічним персоналом, але під наглядом та інструктажем німецьких інженерів і декількох майстрів» [15]. Споруджена у Горлівці установка для мийки вугілля за проектом німецької фірми «Греппель» виявилася однією з найбільших у Європі. Ця ідея також належала Ф. Фоббу; він обгрунтував її у доповідній записці до ВРНГ СРСР.

Політичний курс на індустріалізацію, визначений ВКП(б) у другій половині 1920-х рр., вимагав від відповідних органів максимального залучення іноземних консультантів та інженерів для спорудження нових промислових об'єктів, використання імпортного обладнання. Так, 13 жовтня 1928 р. правління Укртютюнтресту просило ВРНГ УСРР запросити спеціаліста з

Швеції для устаткування цигарково-комплектуючої машини. «На нашій Першій Держтютюн-фабриці в Одесі, – зазначалося в листі, – одержано з Швеції від фірми «Арен» машину для автоматичного укладання та пакування цигарок, яка, з приводу великої складності конструкції, вимагає викликати з закордону монтера – фахівця від фірми-постачальника для влаштування та пуску в хід машини» [8, с. 155]. Союзне відомство погодилося із запрошенням і не заперечувало також проти приїзду монтера з Німеччини до м. Слов'янська для монтажу купленої у фірми «Мессер і Ко» кисневої установки, яку було встановлено на заводі «Червоний Хімік».

Обґрунтовуючи необхідність запрошення іноземних інженерів, трести, підприємства, наукові установи підкреслювали початок реконструкції промисловості і водночас брак «кваліфікованих технічних сил». Наприклад, Комітет шкіряної промисловості України, звертаючись до ВРНГ УСРР 20 квітня 1928 р. з відповідною заявкою на використання західних спеціалістів, зазначав відсутність власних кадрів: «За браком їх усередині країни, питання про необхідність залучення іноземних спеціалістів може і повинно мати особливу гостроту. Крім залучення іноземних спеціалістів, як таких, захід цей набуває тепер і особливого характеру – максимального використання через цих фахівців наукових досягнень закордону з метою найшвидшого переведення нашої, поки що відсталой промисловості на вищу технічну базу» [15, арк. 27].

Іноземне інженерно-технічне представництво на радянських промислових підприємствах мало кількісний вимір, але без західного інтелектуального потенціалу багато галузей не отримали б належного оснащення та розвитку. На середину 1928 р. в СРСР працювало 350–360 іноземних спеців, які представляли 321 іноземну фірму. За галузевим принципом вони розподілялися таким чином: металопромисловість – 36%, хімічна – 29%, електротехнічна – 23% [16]. Саме на ці галузі припадало 87% усіх договорів з іноземними фірмами на використання західних фахівців. На кінець липня 1928 р. в СРСР працювало також 358 іноземних робітників, з фірмами було укладено 37 договорів про технічне сприяння [17].

Водночас кількість концесій в СРСР постійно зменшувалася. Якщо у 1926 р. було 82, у 1927 р. – 74, то у вересні 1928 р. – 68 діючих іноземних концесій, з них підданим Німеччини належало 13, США – 9, Японії – 7, Австрії – 5, Великобританії – 7, Франції – 3, Польщі – 6, Швеції – 3, Норвегії – 2, а решта – іншим країнам. Вони зосереджувалися у гірничій, переробній, лісовій та будівельній галузях промисловості [8, с. 495].

Незважаючи на зменшення кількості концесій та відносно незначний кадровий корпус, але враховуючи його високий інтелектуальний рівень, внесок західних інженерів був вагомим. Вони консультували і навчали радянських інженерів, передавали знання і досвід, здійснювали експертизу проектів і креслень, контролювали дотримання технологічних процесів, пропонували варіанти вирішення складних технологічних проблем тощо.

Ефективною формою залучення інтелектуального потенціалу західних фірм та наукових установ були відрядження радянських інженерів. Вони їхали на Захід у пошуках необхідного обладнання для фабрик і заводів СРСР, які будувались чи відновлювали виробництво. Так, у жовтні–грудні 1925 р. ВРНГ УСРР дозволила відрядження за кордон радянським спецам з революційною вищою освітою: управляючого Полтавським текстильпромом Т. Мюллера та полтавського інженера П. Александрова – до Німеччини для закупівлі устаткування для панчішної фабрики [18]; інженера М. Вороніна – до Німеччини і Чехо-Словаччини на два місяці з метою вивчення справи і документації для проектування Слов'янської олівцевої фабрики; інженера Харківського паровозоремонтного заводу В. Цвєткова від Південмаштресту – до Німеччини, Швеції, Данії, Італії для ознайомлення з дизельними та газовими двигунами і новітніми газовими котлами [18, арк. 5]; групи інженерів (А. Терещенка, С. Мещерякова, М. Євсєєва, Ю. Гроссера, Т. Крутько, І. Лубяжа) – до Німеччини для вивчення силікатної справи, методів апробації сировини та продукції [18, арк. 163.]; інженера-технолога Київського кабельного заводу М. Ойслендера – до Німеччини для придбання обладнання, а також для вивчення нових технологій виробництва кабелю [18, арк. 12]. Подібні заявки надходили постійно, а загальна кількість відряджуваних неухильно зростала. Так, у 1925/26 р. відбулося 328, у 1926/27 р. – 418, у 1927/28 р. – 528 закордонних відряджень радянських спеціалістів [8, с. 498]. Майже третина припадала на Україну, хоча багатьом відмовляли, мотивуючи відсутністю коштів або технологічною недоцільністю. У 1928/29 р. ВРНГ УСРР затвердила 50 закордонних відряджень, але на червень 1929 р. було реалізовано лише 7 поїздок [19], причому майже жодного відрядження з метою укладання договору з іноземними фірмами про технічне сприяння.

В архівах збереглися звіти інженерів про перебування на промислових підприємствах європейських країн. Зокрема, у травні–червні 1928 р. Німеччину відвідали голова будівельного комітету Шахтинської ГРЕС Г. Шаблієвський та начальник технічного відділу М. Леонт'єв. Вони знайомилися з роботою німецьких електростанцій, з устаткуванням для здрибнення вугілля та приготування вугільного пилу, відвідавши заводи «Рема» на Рейні і Несе. «Під час переговорів, – повідомлялось у звіті, – що мали місце на заводі, було з'ясовано, що розміщення обладнання дійсно не має ніяких перешкод, крім того фірма Рема підтвердила це на словах та письмово і зобов'язалась у відповідні терміни надати усі необхідні креслення для розрахунків покриття фундаментів» [19, арк. 1]. Для будівництва районної електростанції торгове представництво замовило в Німеччині у фірми «Сіменс-Шуккерт» дві парових турбіни потужністю 22000 квт. кожна. Їх виготовленням займався машинобудівний завод у Гьорлітцу, який свого часу забезпечував турбінами електростанцію в Гіршфельде (Саксонія). Українська делегація відвідала цей завод, пересвідчилася у виконанні замовлення, оглянула турбіну, яка знаходилася на випробувальному стенді. Радянським інженерам показали роботу електростанцій «Клінгенбергверк», «Руммельсбург», до яких обережно допускали екскурсії, тому що там було нове обладнання, але додаткової технічної інформації та показників експлуатації представлено не було. Електростанція «Руммельсбург» виявилася першою в Німеччині, яка працювала на спалюванні вугільного пилу. Представники фірми «Сіменс-Шуккерт-Верк» ознайомили радянських інженерів з роботою електростанції Моабіт біля Берліна, яка працювала переважно на Сілезькому вугіллі. Фахівців з України цікавила технологія просушування вугілля, його подрібнення та приготування вугільного пилу високої якості. «З допомогою представника фірми «Броун-Бовері», – зазначав у звіті Г. Шаблієвський, – нам вдалося (з великими труднощами) отримати перепустку на відвідування відкритої підстанції у Штраусберзі під Берліном» [19, арк. 2]. Німецька сторона надавала технічну інформацію, але давно використану, уникаючи конкретних відповідей на питання про модерні технології та власні плани.

Радянська інженерно-технічна делегація до Німеччини, Швейцарії, Чехо-Словаччини, яку очолював інженер В. Васильєв, відвідала у 1928 р. 25 промислових заводів Берліна, Мюнхена, Бремена, Дюссельдорфа, Ерфурта, Гамбурга, Ельбінга, Шаффгаузена, Аугсбурга, Цюріха, Пільзена, Бадена, Ессена та інших європейських міст. Об'єктами зацікавлення були турбінні заводи, виготовлення електрообладнання, шестерень, технологія зварювання нержавіючої сталі з допомогою срібла, літакобудування. Технічних радянських «шпигунів» пустили на завод «МААГ» у Цюріху, який виготовляв спеціальні фрези, заводи «Везер» в Бремени, «Вулкан» в Гамбурзі, «Текленберг» у Везерлінде, які займалися виготовленням інструментів для зубопротезної промисловості та шліфовкою турбінних лопаток, на три авіаційні заводи «Юнкерса» в Дессау. Не заборонили відвідування металургійних, автомобільних та інших заводів концерну Круппа. «На завод, – писав у звіті Г. Шаблієвський, – складно потрапити. Намагаються будь-якими способами не пускати, багатьох з наших відряджуваних інженерів, які приїздили в Ессен, поверталися ні з чим. Я знав про це і тому дочекався, коли у них стосовно мене виникне потреба і мене покликали» [19, арк. 62]. Зустрічі відбувалися на рівні директорів заводів, які супроводжували делегацію на підприємствах, що займалися виготовленням турбін для міноносців, лінійних кораблів (фірма «Броун-Боварі»), оптичної техніки (заводи Цейса в Йені), станкобудування («Шухардт і Шютте»).

Отже, науково-технічна взаємодія УСРР з західними країнами в 1920-ті рр. здійснювалась у різних формах: через закупівлю готової продукції торговими представництвами трестів, надання наукових консультацій, запрошення іноземних спеців, вивчення технічної літератури, здійснення наукових відряджень радянських інженерів на Захід. Такі форми співробітництва між іноземними фірмами та радянськими господарськими органами і конкретними підприємствами відбувалися постійно, змінюючи пріоритети. Протягом першої половини 1920-х рр. відрядження радянських спеців за кордон виконували функцію технічної розвідки з метою придбання необхідного устаткування, а візити іноземних були поодинокими – для проведення консультацій, вивчення економічно-технічних обставин концесій. Системне і планове запрошення західних інженерів і висококваліфікованих робітників в Україну розпочалося у 1925 р., коли ВРНГ УСРР розробила та затвердила порядок їх використання в різних галузях української промисловості. Наступні роки вирізнялися збільшенням кількості іноземних інженерів на заводах, фабриках та новобудовах в Україні; вони консультували здійснення робіт по спорудженню Шахтинської електростанції, Дніпрогесу, налагоджували роботу станків, виробничих ліній, почи-

Наукові записки

.....
наючи від цигаркової фабрики в Одесі до металургійних заводів на Донбасі. Їхня допомога була конструктивною і своєчасною, але недостатньою за кількістю візитів та наданих послуг.

Зарубіжні відрядження українських інженерів до західних країн, знайомство з роботою місцевих підприємств, технічними кресленнями свідчили про співробітництво в галузі промисловості та найсучасніших технологій, хоча іноземні фірми уникали вичерпного надання інформації про власні об'єкти, нові технічні розробки тощо. Основним стимулом подібних науково-технічних контактів була технологічна залежність радянської України від Заходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. «Правда», «Комуніст», «За індустріалізацію», «Червоне Запоріжжя», «Пролетар Дніпробуду», «Ленинская ДнепротГЭС», «Хроника Днепростроя», «Днепросталь», «Днепрострой», «Сталь».
2. «Українські робітничі вісті» (Вінніпег), «Українські щоденні вісті» (Нью-Йорк), «Руль» (Берлін), «Последние новости» (Париж).
3. Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: Иностранцы московского Электростроительного завода в советском обществе 1920-х – 1930-х гг. / С.В. Журавлев. – М.: РОССПЭН, 2000. – 287 с.; його ж. Фирма «Сименс» на советском рынке 1921–1923 гг. / С.В. Журавлев // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 240–279; Латун О.І. Так починалося співробітництво / О.І. Латун // Комуніст України. – 1988. – № 7. – С. 86–90; Ігнатуша О.О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат канд. іст. наук, спец.: 07.00.01 – Історія України / О.О. Ігнатуша. – Запоріжжя: «Запорізький нац. ун-т», 2012. – 20 с.; Шпотов Б.М. Американський фактор в індустріальному розвитку ССРСР, 1920–1930-е годы / Б.М. Шпотов. – М.: Ин-т экономики, 2009. – 39 с.
4. Журавлев С.В. Фирма «Сименс» на советском рынке 1921–1923 гг. // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 241.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 423 – Оп. 3. – Спр. 242. – Арк. 23.
6. Лихолат А.В. Исторические очерки. Подвиг Днепростроевцев / А.В. Лихолат, С.В. Кульчицкий // Вопросы истории. – 1973. – № 6. – С. 116–131; Тараканова А.П. Первенец великих будов на Дніпрі / А.П. Тараканова, Д.З. Шевейко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 30 с.; Кабанов В.И. Немцы на Днепрострое. (К 75-летию Днепротгэса) / В.И. Кабанов // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С.И. Бобылёва. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – С. 355–364; Рубин М.С., Ибатулин И.С., Дукаревич И.И. Днепротгэс. Как строились плотина, гидростанция и шлюз / М.С. Рубин, И.С. Ибатулин, И.И. Дукаревич. – Харків: ОНТВУ Энерговидав, 1932. – 68 с.
7. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 10. – Спр. 1283. – Арк. 6.
8. Індустріалізація ССРСР. Документи і матеріали. 1926–1928 гг. – М., 1969. – С. 98–99.
9. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр. 3213. – Арк. 9.
10. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр. 3290. – Арк. 10.
11. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр. 3213. – Арк. 12.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 130.
13. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр. 3271. – Арк. 41.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 57. – Арк. 68.
15. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 3593. – Арк. 42.
16. Айнгорн М.Я. Вопросы привлечения иностранной технической помощи // Хозяйство Украины. – 1928. – № 5. – С. 71–86.
17. Рационализация промышленности СССР. – М., 1928. – С. 447–449.
18. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 10. – Спр. 20. – Арк. 4.
19. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 3593. – Арк. 267.

Даниленко А. НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ УССР С ЗАПАДНЫМИ СТРАНАМИ В 1920-е ГОДЫ

Раскрываются формы и методы взаимодействия УССР с западными странами в научно-исследовательской и технической сферах в 1920-е годы.

Ключевые слова: УССР, западные специалисты, научно-технические связи, служебные командировки, новые технологии.

Danylenko O. SCIENTIFIC AND TECHNICAL INTERACTION OF THE UKRAINIAN SSR WITH WESTERN COUNTRIES IN THE 1920s

The article deals with the forms and methods of interaction between Ukrainian SSR and Western countries in scientific-research and technical fields in the 1920s.

Keywords: USSR, western specialists, scientific-technical interaction, official missions, new technologies.

УДК 373.68:631 (477)

К.С. Сидоров

**ПІДГОТОВКА МЕХАНІЗАТОРСЬКИХ КАДРІВ МТС
НА ЖИТОМИРЩИНІ У 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

Предметом розгляду є питання професійної підготовки механізаторських кадрів машинно-тракторних станцій у 30-х роках ХХ століття. Цей час характеризувався встановленням уніфікованої системи сільськогосподарської освіти в СРСР, а також покращенням роботи спеціальних освітніх закладів, які здійснювали навчання спеціалістів сфери сільського господарства. Досліджується процес підготовки та перепідготовки механізаторських кадрів на Житомирщині, організації курсів при МТС, а також матеріально-побутова та культурно-масова робота серед курсантів. Висвітлюються особливості організації навчального процесу, підбір викладацького складу, контингент слухачів.

Ключові слова: машинно-тракторна станція (МТС), механізаторські кадри, матеріальна база, сільське господарство.

Період 30-х рр. ХХ ст. на Житомирщині характеризується деяким підвищенням тракторизації сільського господарства, хоча цей процес ще був дуже далеким від свого повного завершення. Посилення механізації сільського господарства потребувало постійного зростання кількості спеціалістів масових сільськогосподарських професій. У зв'язку із підвищенням кількості техніки зростає потреба у механізаторських кадрах, котрі виділяються в особливу категорію працівників машинно-тракторних станцій (далі – МТС).

Окремі аспекти питання професійної підготовки механізаторських кадрів для машинно-тракторних станцій у 30-х рр. ХХ ст. в Україні вже стали предметом вивчення вчених-істориків. Зокрема, у роботі С.О. Білана «Історія формування системи підготовки фахівців-аграрників у 30-х роках ХХ століття» здійснено аналіз системи аграрної освіти 30-х рр. ХХ ст. та її впливу на формування професійно-виробничої верстви українського села [1]. Питання сільськогосподарської освіти на Житомирщині стало предметом наукового пошуку І.П. Кліменка. У статті «До питання про сільськогосподарську освіту на Житомирщині» він подає статистичні дані щодо навчання студентів у Житомирському сільськогосподарському інституті та інституті технічних культур [2].

На основі фактичного матеріалу Я.І. Мандрик розкриває діяльність партійних та державних органів радянської України з підготовки механізаторських кадрів у 1933–1937 рр., зокрема у працях «Діяльність компартійних державних органів УРСР з підготовки масових колгоспних кадрів у роки завершення колективізації» та «Підготовка механізаторів для сільського господарства УСРР в роки колективізації» [3; 4]. З цієї проблематики є праця Р.Б. Пуйди у співавторстві з Я.І. Мандриком «Підготовка масових кадрів радянського села в роки завершення насильницької колективізації», в якій йдеться про підготовку механізаторських кадрів протягом 1933–1937 рр. на короткотермінових курсах та розкрито політику органів радянської України щодо цього питання [5].

Проте тема професійної підготовки механізаторських кадрів машинно-тракторних станцій у 30-ті рр. ХХ ст. на Житомирщині поки ще не стала предметом спеціального наукового дослідження українських істориків.

Метою нашої статті є висвітлення питання професійної підготовки механізаторських кадрів машинно-тракторних станцій у 1930-х рр. на Житомирщині та процесу їх функціонування.

В Україні розвиток сільськогосподарської освіти та підготовки кадрів був організований наступним чином. Інститути республіки готували фахівців вищої кваліфікації – організаторів сільськогосподарського виробництва. Середньою ланкою професійної підготовки виступали технікуми – учбові заклади, що готували фахівців з окремих профілів виробництва. Підготовка кадрів середньої кваліфікації – агротехніків – провадилася сільськогосподарськими профшколами.

Проте в кінці 1929 р. було встановлено єдину систему освіти СРСР. З її уніфікацією вузи і технікуми України були перетворені в інститути, а профшколи – в середні школи-технікуми [2, с. 157].

В цей час значно розширюється мережа сільськогосподарських шкіл на Житомирщині. Вагомою подією стало створення у 1930 р. сільськогосподарського інституту на базі декількох учбових сільськогосподарських закладів.

До уніфікації системи освіти в СРСР (до 1929 р. включно) в Житомирі з 1922 р. працював землевпорядний технікум (як вищий навчальний заклад) з підготовки інженерів-землевпорядників. У 1929 р. до нього було приєднано Волинський Ново-Чарторийський агрономічний технікум і створено сільськогосподарський політехнікум з двома факультетами. Постановою Уряду УРСР від 12 червня 1930 р. Житомирський сільськогосподарський політехнікум перейменовано в інститут технічних культур [2, с. 157].

У Житомирській області спеціалістів середньої кваліфікації готували Турчинівський, Верховенський та Житомирський сільськогосподарські технікуми, а також Ново-Чарторийський та Рогачівський зоотехнікуми. У процесі підготовки сільськогосподарських та масових кадрів значну роль відіграла Житомирська обласна школа колгоспних кадрів. Ця школа готувала в основному голів колгоспів та агротехніків. Велику роль в підготовці кадрів вищої кваліфікації відіграв Житомирський інститут та особливо його агрономічний факультет.

Отже, на Житомирщині діяла розгалужена система сільськогосподарських навчальних закладів, яка у своїй навчальній роботі стала більш пов'язаною з виробництвом. Однак ці заклади випускали фахівців хоч і високої кваліфікації, але вузької галузі.

У протоколі засідань Волинської окружної експертної комісії від 1930 р. по справі реорганізації мережі й системи сільськогосподарської освіти в проекті ухвали колегії НКО зазначалося: «Соціальний сектор сільського господарства вимагає в основному двох типів спеціалістів: організатора і фахівця високої кваліфікації вузької сільськогосподарської галузі» [8, арк. 46].

Всю систему сільськогосподарської освіти потрібно було організувати так, щоб вища школа цілком була пристосована до потреб соціального сектора сільського господарства в підготовці двох типів спеціалістів вищої кваліфікації.

Проте надто важко було готувати фахівців вузьких галузей, адже профілі були постійно новими і потрібно було по-новому створювати навчальну базу. Оскільки асигнувань в цей час вливалось мало, кадри вирізнялися низьким рівнем підготовки.

В умовах, коли сектор сільського господарства потребував значної кількості спеціалістів, у найкоротші терміни було затверджено термін навчання для студентів усіх сільськогосподарських інститутів, який складав 3 роки.

Навчальні плани аграрних вузів перероблялися з урахуванням часу і термінів проведення безперервної виробничої практики. Для технікумів було залишено трирічне навчання, побудоване над семирічкою; для спеціалістів нижчої кваліфікації (робітників) – професійну школу над чотирирічкою [8, арк. 46].

В 30-х рр. ХХ ст. чисельність механізаторських кадрів на селі була дуже незначною. Крім того, загальноосвітній рівень трактористів був також низьким. У 1928 р. 1,2% з них залишалися неписьменними, 96,8% мали початкову освіту і тільки 2% – неповну середню. Були серйозні недоліки у спеціальній підготовці. На курсах трактористів навчали тільки керувати машиною, а технічний догляд, прийоми ефективного використання тракторів майже не вивчалися [4, с. 220].

Стационарні навчальні заклади, або сільськогосподарські школи не могли вирішити цієї проблеми. В існуючих умовах потрібно було організувати короткотермінові курси, які б здійснювали підготовку відповідних працівників.

Базовими установами, в яких створювалися курси для підготовки кадрів масових професій для села, стали МТС, радгоспи, великі колгоспи, райкоопспілки. Всі, хто проходив курсову підготовку, залишалися членами колгоспів, їм нараховувалась зарплата в трудових днях, навчання здійснювалось за рахунок колгоспів [4, с. 221].

У зв'язку з цим постала нова проблема: перебуваючи на роботі в державі, механізатори все більше відриваються від землі, удержавлюються і поступово стають найманими працівниками, які обробляють землю, але якихось господарських почуттів до неї зовсім не мають. З метою розв'язання цієї проблеми Рада Праці та Оборони видає в 1933 р. дві важливі постанови: 4 вересня – «Про організацію використання тракторного парку», а 21 вересня – «Положення про

тракториста», якими скасовувалася короткотермінова підготовка механізаторів. Зазначалася необхідність організації постійно діючої школи для бригадирів тракторних бригад і механіків [3, с. 17].

Цей крок був дуже важливим з огляду на те, що тепер навчання не було відірваним від виробництва. Курсанти краще могли вивчити техніку і виробничі процеси, але було складно поєднувати роботу і навчання; останнє відходило на другий план.

Однак курси при МТС часто не мали спеціальної навчальної бази, приміщень та обладнання. В 1933 р. курси зовсім не були підготовлені для механізаторів широкого профілю, вони готували тільки вузьких спеціалістів (трактористів).

У 1932–1933 рр. на заводі організації курсів ставала відсутність харчування через голод, що панував у країні. Це добре ілюструє приклад роботи курсів ветфельдшерів у Коростенському районі, слухачів яких з цієї причини розпустили [5, с. 240].

У лютому 1934 р. виходить постанова ЦК КП(б)У «Про організацію курсів підготовки комбайнерів у стаціонарні школи з 6-ти місячним терміном навчання», згідно з якою підготовка комбайнерів переводилася з курсової на стаціонарну [5, с. 240]. Це покращувало якість підготовки спеціалістів, адже шляхом курсової підготовки з огляду на короткотерміновість навчання неможливо було в повній мірі оволодіти матеріалом.

Відповідно до зведення Земельного відділу Житомирської міської Ради «Про підготовку та перепідготовку кадрів Житомирської МТС» від 10 березня 1934 р., в Житомирській МТС здійснювалася перепідготовка 28 і підготовка 15 трактористів, перепідготовка 22 і підготовка 25 польових бригадирів [6, арк. 38].

В листопаді 1934 р. в Житомирі на основі рішень пленуму обкому КП(б)У і Пленуму міськпарткому і міської Ради було розгорнуто роботу з підготовки кадрів для колгоспів на стаціонарних курсах для керівників галузями і в колгоспах для масової ліквідації агронеграмотності [7, арк. 7].

Створення матеріально-технічної бази було покладено на колгоспи (забезпечення курсантів харчуванням), також організована навчальна частина (здійснювалась організація, планування та контроль за навчальним процесом). Було розгорнуто роботу як з підготовки кадрів на стаціонарних курсах в Житомирі, так і безпосередньо в колгоспах, гуртках шляхом залучення до цієї роботи агрономів і студентів сільськогосподарського інституту і технікуму. В цей час відбулися курси трактористів з кількістю курсантів 44 особи, які тривали 3 місяці, та курси машинознавців з кількістю курсантів 22 особи, які тривали 1 місяць [7, арк. 7].

Матеріально-побутові умови курсантів були на належному рівні: вони забезпечувалися приміщенням, постільною білизною, раз в 5 днів відвідували баню. Харчування отримували в закладах громадського харчування з продуктів, які доставляли колгоспи.

На належному рівні була організована культурно-масова робота серед курсантів, зокрема вечори самодіяльності (ігри та інші розваги), лекції з поточної політики та перегляд кінофільмів 4 рази на місяць. Курсанти мали змогу користуватися бібліотекою, газетами, журналами Будинку колективіста.

Робота з підготовки кадрів у Житомирській МТС розпочалася повністю без коштів; по місцевому бюджету асигнувань також не було передбачено. Із облземуправління кошти на курси трактористів, школу водіїв і міжрайонні курси також не відпускались. Такий стан речей створив великі труднощі.

Для прикладу, на роботу курсів, ініційованих земвідділом, облземуправлінням було виділено всього 3 тис. крб., а між тим витрати їхньої навчальної та адміністративно-господарчої частини склали близько 11 тис. крб. За весь час роботи курсів праця лекторів взагалі не оплачувалася; заборгованість лекторам становила 6 тис. крб., (з розрахунку 2 крб. 75 коп. за годину), адміністративно-господарській частині – більш ніж 2 тис. крб. Крім того, для курсів трактористів по системі облземуправління повинні були виділити на 3 місяці 12 900 крб., а фактично було отримано 5 200 крб. [7, арк. 10].

Отже, виходячи зі стану фінансування курсів МТС, можемо уявити, якою була матеріально-технічна база та матеріально-побутові умови курсантів. Адже не вистачало коштів, щоб у повній мірі організувати роботу курсів і здійснювати оплату праці викладацькому складу. Асигнування, які обіцяли виділити на покращення роботи курсів, повністю в зазначеній кількості не отримувались, що призводило до погіршення умов перебування курсантів.

Протягом 1934 р. проводилися короткотермінові курси. Зокрема, при сільськогосподарському інституті земельним відділом Житомирської міської ради організовано курси бригадирів механізації сільського господарства, які мали розпочатися 7 грудня поточного року. Курси розраховувалися на 1 місяць з кількістю 25 робочих днів по 6 годин на день. Робочий план складався зі 150 годин, які розподілялися таким чином: сільськогосподарське машинознавство – 100 год., математика – 28 год., політика партії на селі – 22 год. Педагогічний персонал курсів включав п'ятьох студентів 4 курсу факультету сільськогосподарського машинознавства сільськогосподарського інституту та завідувача курсів [7, арк. 33].

З 1936 р. збільшувалися терміни навчання комбайнерів та інших спеціалістів. Підготовку трактористів здійснювали на чотиримісячних курсах, шоферів – у механізаторських школах зі строком навчання 6 місяців; у школах бригадирів тракторних бригад навчання тривало 8 місяців, а в школах механіків по комбайнах і автомеханіків – 12 місяців. Це, в свою чергу, сприяло підвищенню якості підготовки цих спеціалістів.

Отже, освітньо-професійна підготовка механізаторських кадрів машинно-тракторних станцій у 30-х рр. ХХ ст. на Житомирщині здійснювалася на базі Турчинівського, Верховенського, Житомирського сільськогосподарських технікумів, Ново-Чарторийського та Рогачівського зоотехнікумів, Житомирської обласної школи колгоспних кадрів, Житомирського сільськогосподарського інституту, шкіл механізації та різноманітних курсів при МТС.

Система сільськогосподарської освіти вищої школи мала бути пристосована до потреб сектора сільського господарства в підготовці двох типів: організатора і фахівця високої кваліфікації вузької сільськогосподарської галузі. На практиці виконати це було досить складно, адже постійно не вистачало асигнувань.

Курсова підготовка мала не меті за короткий термін підготувати значну кількість механізаторських кадрів, що призводило до низької якості їх підготовки. Ситуація з фінансуванням курсів МТС була складною – хоч асигнування були, але їх не вистачало. Тому стан матеріально-технічної бази та матеріально-побутові умови курсантів були на низькому рівні.

В подальші роки влада звертає увагу на якість підготовки кадрів масових кваліфікацій, збільшуючи терміни навчання в закладах сільськогосподарської освіти, поліпшує навчальну базу та покращує фінансування цієї сфери.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білан С.О. Історія формування системи підготовки фахівців-аграрників у 30-х роках ХХ століття / С.О. Білан // Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць. Випуск 69. – К., 2013. – 808 с.
2. Кліменко І.П. До питання про сільськогосподарську освіту на Житомирщині. Міністерство сільськогосподарства СРСР. Житомирський сільськогосподарський інститут. Наукові записки. Том V. Кафедра марксизму-ленінізму / І. П. Кліменко. – Житомир – 1958. – С. 155–161.
3. Мандрик Я.І. Діяльність компартійних державних органів УРСР з підготовки масових колгоспних кадрів у роки завершення колективізації / Я.І. Мандрик // Вісник Харківської державної академії культури. – 2009. – Вип. 27. – С. 16–22.
4. Мандрик Я.І. Підготовка механізаторів для сільського господарства УСРР в роки колективізації / Я.І. Мандрик // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 220–228.
5. Пуйда Р.Б. Підготовка масових кадрів радянського села в роки завершення насильницької колективізації / Р.Б. Пуйда, Я.І. Мандрик // Галичина. – 2011. – № 18. – С. 239–243.
6. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф. 1084. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 38.
7. Держархів Житомирської обл. – Ф. 1084. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 7–10.
8. Держархів Житомирської обл. – Ф. р-308 – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 46.

Сидоров К.С. ПОДГОТОВКА МЕХНИЗАТОРСКИХ КАДРОВ МТС НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 30-х ГОДАХ ХХ ВЕКА

Предметом рассмотрения является вопрос профессиональной подготовки механизаторских кадров машинно-тракторных станций в 30-х годах ХХ века. Это время характеризовалось установлением унифицированной системы сельскохозяйственного образования в СССР, а также улучшением работы специальных образовательных учреждений, осуществляющих обучение специалистов сферы сельского хозяйства. Исследуется процесс подготовки и переподготовки механизаторских кадров на Житомирщине, организации курсов при МТС, а также материально-бытовая и культурно-массовая работа среди курсантов. Освещаются особенности организации учебного процесса, подбор преподавательского состава, контингент слушателей.

.....
Ключевые слова: машинно-тракторная станция (МТС), механизаторские кадры, материальная база, сельское хозяйство.

Sidorov K.S. TRAINING OF MACHINE-OPERATORS FOR MTS IN ZHITOMIR REGION IN THE 1930s

The subject under consideration is the issue of training of machine-operators for machine and tractor stations in the 1930s. This time is marked by the establishment of a unified system of agricultural education in the USSR, as well as improvement of special education institutions conducting training and education in agriculture. The process of training and retraining of machine-operators in Zhytomyr region, organization of training courses attached to MTS as well as conditions of life and cultural work among students have been investigated. Specific features of the educational process, the selection of teaching staff and contingent of listeners are highlighted in the article.

Keywords: machine-tractor stations (MTS), machine-operators, material resources, agriculture.

СПОРУДЖЕННЯ УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ «ЛІНІЇ СТАЛІНА» В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

У статті проаналізовано причини, підготовку, вжиття практичних заходів зі спорудження укріплених районів «Лінії Сталіна» в Радянській Україні протягом 1929–1939 рр., подано їх коротку характеристику. З'ясовано, що укріплена смуга «Лінія Сталіна», котрою фортифікується західна і південно-західна ділянка державного кордону, створювалася в два етапи.

Ключові слова: «Лінія Сталіна», укріплена смуга, укріплений район, довготривала фортифікація, інженерні війська, теоретична розробка, споруда.

Практично з моменту свого зародження кожна країна дбає про свою оборонну міць, у системі якої, як свідчить історія, тривалий час чи не головну роль відігравала фортифікація державної території. Постійний пошук найоптимальніших варіантів укріплення, розвиток засобів оборони і наступу призвели до того, що в ХХ ст. з'явилися так звані укріплені лінії, які склалися з укріплених районів (далі – УР).

У період між двома світовими війнами такі лінії були побудовані в багатьох державах і відомі під узагальненими назвами: «Лінія Зіґфрида» (Німеччина), «Лінія Мажино» (Франція), «Лінія Маннергейма» (Фінляндія), «Лінія Метакаса» (Греція) та ін. Потужну укріплену лінію побудувала в Маньчжурії і на багатьох тихоокеанських островах Японія після окупації низки держав Південно-Східної Азії.

У цей період створюються й укріплені смуги західної і південно-західної ділянок державного кордону Радянського Союзу, що будуються в 3 етапи: протягом 1929–1936 рр. – перший етап; другий етап – 1938–1939 рр.; третій етап – 1940–1941 р. Укріплені райони, збудовані на першому і другому етапах, належать до так званої «Лінії Сталіна», на третьому етапі – до «Лінії Молотова».

Залишки укріплених районів можна зустріти й сьогодні по всьому західному і південно-західному прикордонні України, що викликає великий інтерес у сучасних істориків та дослідників, а зважаючи на те, що це досить потужні військово-інженерні споруди, то й у військовиків. З огляду на це, дослідження питання створення та використання УР має пізнавальне і наукове, а для сучасних військових інженерів ще й прикладне значення.

Останнім часом фахівці й науковці дедалі більше цікавляться цією проблемою. Так, питаннями розвитку фортифікаційних ідей в СРСР цікавився К. Назаренко [1], методами будівництва – П. Танько [2]. Загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних кордонах СРСР аналізували А. Ісаєв [3], А. Хорьков [4], А. Кузяк і В. Камінський [5], І. Данілов [6] та інші. Дослідженню окремих УР чи їх складових частин присвятили свої праці такі дослідники: І. Данілов – Шепетівсько-Ізяславському укріпленому району [7]; його ж робота разом з Гансом-Рудольфом Нойманном стосується Могилів-Подільсько-Ямпільського УР [8]; П. Шмуневський і А. Кузяк досліджували фортифікації Новоград-Волинського УР [9]. Окремі питання бойових характеристик «Лінії Сталіна» розглядали М. Свірін [10] і Ю. Веремєєв [11]. Однак досі комплексного наукового дослідження спорудження укріплених районів «Лінії Сталіна» в УРСР здійснено не було.

Мета статті – здійснити аналіз причин, підготовки, вжитих практичних заходів зі спорудження укріплених районів «Лінії Сталіна» в Радянській Україні протягом 1929–1939 років і коротко їх охарактеризувати.

Одразу ж варто зазначити, що в Радянському Союзі укріплену смугу, про яку йтиметься, офіційно ніколи не називали «Лінією Сталіна». Так її іменувала тільки німецька пропаганда і західна преса. Ця назва вперше з'явилась у грудні 1936 р. в статті російськомовної газети «Сьогодні», котра видавалася в Латвії. Потім ця ж стаття була передрукована британською газетою «Дейлі Експрес», і термін «Лінія Сталіна» отримав розповсюдження [11].

Після Першої світової та Громадянської війн в оборонному стратегічному відношенні конфігурація західного кордону СРСР, порівняно з облаштуванням західних кордонів Російської імперії, набула не самого кращого вигляду. Серйозні зміни у територіальному складі союзних республік призвели до того, що більшість фортець та елементів військової інфраструктури, які були на західних територіях, опинились у суміжних державах. Великі політичні та промис-

лові центри розташовувались досить близько від кордону: Ленінград, Мінськ, Одеса, інші – на відстані 30–50 км, що створювало загрозу їхнього захоплення противником у перші ж дні війни. Проблематичними ставали питання планомірної мобілізації, зосередження військ тощо. Тому актуальним було будівництво нових укріплень на кордонах держави, котрі могли б допомогти вирішити першочергові завдання, що виникають на початку війни, сприяти посиленню оборонного, а в окремих випадках і наступального потенціалу збройних сил.

Але економічні, фінансові та матеріальні труднощі перших років змушували радянську владу економити буквально на всьому. У зв'язку з цим структурна побудова армії переводиться на територіально-міліційну систему, максимально скорочується кількість інженерних військ (на 1 жовтня 1925 р. їхня чисельність – 11 415 чоловік, або 2,1%. [12, с. 43]. За такого стану у сфері фортифікації доводилося обмежуватися лише теоретичними розробками.

Окрім суто матеріальних ускладнень, фортифікацію стримувала й відсутність як у політичному керівництві держави, так і у військовому середовищі чітко вираженої військової доктрини.

Якщо у перші роки після перемоги в громадянській війні домінувала оборонна позиція і панувала теза: Радянський Союз – єдина соціалістична держава в оточенні ворогів, а відповідно, щоб вижити, СРСР повинен мати сильну оборону, – то із зміцненням радянської влади, виходом з міжнародної ізоляції та особливо зміцненням позицій і розширенням сфери діяльності Комуністичного Інтернаціоналу наростала ейфорія очікування можливої світової революції.

При цьому Комінтерн все більше робить ставку на війну як на каталізатор світової революції, бо, як заявив на VI Конгресі Комінтерну М.І. Бухарін, сам Комінтерн народжений війною. Позаяк подібна позиція спостерігалася і в радянському керівництві, це дало мотив польській газеті «Епоха» констатувати у 1928 р.: «Виступ Бухаріна довів, що Комінтерн і радянський уряд – це одне й те ж» [13, с. 49].

Результатом посилення подібних настроїв стало те, що оборонна концепція відсовується на задній план; замість неї виступає ідея війни на чужій території й малою для Червоної Армії кров'ю. І хоча більшість військових інженерів працювала, дотримуючись принципу, що «військово-інженерне мистецтво повинно не тільки передбачити найближче майбутнє, але і вказати загальній техніці шлях бажаного розвитку», їхня думка про гармонійне поєднання засобів оборони і наступу ігнорувалась [14, с. 188].

Орієнтуючись на висунуту наркомом оборони К.Є. Ворошиловим ідею особливої маневреності Червоної Армії, з кінця 1920-х рр. на штабних і військових навчаннях та іграх все менше уваги приділяють питанням стратегічної оборони і такого виду маневру, як відступ. Розмови про можливу оборону і відступ Червоної Армії вважаються панікерськими і жорстко припиняються. Відтак не приділяється належної уваги і проблемі фортифікації.

Не сумніваючись у тому, що практично відразу ж після вторгнення на територію СРСР Радянська армія зуміє вигнати агресора і приступити до бойових дій у межах його ж території, вище військово командування після загострення в 1927 р. зовнішньополітичної ситуації, яка сприймалась як реальна загроза нової війни [15, с. 155–156], все ж ухвалює рішення про спорудження вздовж лінії держкордону «дешевої» укріпленої смуги паліативного характеру [13, с. 50].

Автор вважає, що саме наведені чинники призвели до досить легковажного підходу до фортифікації першого періоду, і не погоджується з думкою багатьох любителів-дослідників, які звинувачують у тупості та недалекості радянських інженерів 20-30-х рр. ХХ ст. Адже у даний час напрацьовується маса теоретичних розробок зі створення укріплених смуг*, укріплених районів†, довготривалих фортифікаційних споруд (далі – ДФС), конкретно кожного їхнього вузла. Виходить велика кількість літератури з фортифікації різноманітного плану – від брошу-

* Укріплена смуга – система укріплених районів, оборонних позицій, вузлів опору і опорних пунктів, обладнаних довготривалими фортифікаційними спорудами і загородами, що зводилась вздовж державного кордону для прикриття важливих напрямків [16].

† Укріплений район – район (рубіж) чи смуга місцевості, обладнана системою довготривалих і польових вогневих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородами й підготовлена для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами. УР призначались для прикриття ділянок державного кордону, важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямків чи об'єктів, політичних або промислових центрів [17].

ри Б. Пономаренко «Лопата – друг рушниці» [18, с. 237] до ґрунтової праці В. Коханова «Інженерна підготовка держав до оборони» [19, с. 168] та ін.

Як результат, на першому етапі інженерного забезпечення території СРСР, що охоплює період з 1928 по 1939 р., УР зводилися перш за все на західній ділянці вздовж лінії кордонів із Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею і Румунією, а також на Далекому Сході.

УР того часу були завчасно обладнаними ділянками території, витягнутими в одну лінію на 80–120 км по фронту з глибиною оборони 1–3, 2–4 км, що склалися з батальйонних позицій, віддалених одна від одної на відстань 5–8 км. Фортифікаційні укріплення споруджувалися в основному як польові та довготривалі* деревоземляні вогневі споруди (далі – ДЗВС) на максимальній відстані 10–15 км, а місцями і ближче до лінії кордону. Окрім ДЗВС, споруджувалися і нечисленні залізобетонні кулеметні вогневі споруди на 1–3 амбразури зразка «М» – одноповерхові та зразка «Б» – двоповерхові.

У таких спорудах використовувалося штатне кулеметне озброєння, встановлене на спеціальних настінних стаціонарних верстатах. Амбразури закривалися бронешитами і бронезаслінками.

Ще менше було забетоновано артилерійських півкапонірів з 76-міліметровою гарматою, встановленою на спеціальний верстак [20, с. 8–9].

Тактичне передпілля було обладнане дротяними загородками, ровами, протитанковими надобвнями. Там, де дозволяла місцевість, проводилося штучне заболочування або затоплення.

За такою типовою схемою спочатку протягом 1928–1937 рр. було зведено 13 УР: Мінський [21], Полоцький [22], Себежський (польовий), Островський, Псковський, Кінгісепський [23], Карельський (північний комплекс) [24], а також Мозирський [25]. В Україні – Київський, Коростеньський, Летичівський, Могилів-Подільський–Ямпільський, Рибницький, Тираспольський, Новоград-Волинський УР південного комплексу [26, с. 40–41].

У цих укріпрайонах будувалось 3 196 оборонних споруд, котрі обслуговувались 25 кулеметними батальйонами загальною чисельністю до 18 тис. чоловік [4, с. 47].

Через вказані причини УР того періоду були далекі від досконалості. Більше того, з низки причин для їхнього спорудження мало застосовувалася броня; слабо використовувалося електроустаткування; була відсутня мережа підземних комунікацій. До решти недоліків, характерних для цих укріпрайонів, слід віднести майже повну відсутність умов для передпілля, особливо по лінії Тираспольського, Рибницького, Могилів-Подільського УР [3, с. 292]; недостатню забезпеченість флангів і тилу від обхватів і обходів противника, що у маневровій війні знижувало їхню оперативну цінність; відсутність далекобійної артилерії для боротьби з штурмовою і осадною артилерією противника – з 3 196 побудованих ДВС тільки 409 призначалися для розміщення казематної артилерії; споруди були в основному фронтального типу [6, с. 61].

Після того, як у Європі із середини 30-х рр. почало розгорятись вогнище нової війни і стало зрозумілим, що СРСР навряд чи вдасться його уникнути, було прийнято рішення щодо підсилення існуючих укріпрайонів і створення нових.

Розгорнуті у 1938 р. роботи були спрямовані на те, щоб у старих УР з метою їхнього удосконалення збільшити кількість артилерійських споруд. Крім того, почали зводити ще 8 нових укріпрайонів: Островський, Себежський (польовий), Слуцький [27, с. 46]; на території України: Остропільський, що прикрив проміжок між Летичівським і Новоград-Волинським УР, Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський та Дідовичський вузол оборони Новоград-Волинського УР, які створили новий оборонний рубіж [26, с. 40–41].

У нових укріпрайонах змінилася система побудови вогню, адже у них будувалася більша кількість ДВС для ведення флангового вогню. Оборонні рубежі зводилися у вигляді окремих опорних пунктів із розвиненою обороною флангів. Ці ДВС істотно перевершували за своїм захистом, озброєнням і внутрішнім обладнанням більш ранні споруди.

Але слід зазначити, що кількість закінчених споруд цього періоду (1 028) навряд чи становила 50% від запланованого [28, с. 176]. Промисловість СРСР не могла задовольнити потреби військово-інженерної служби. Наприклад, у 1938 р. план постачання був виконаний: лісом – на 27%, цементом – на 28%; у 1939 р. – на 34 і 53% відповідно [8, с. 87]. Будівництво, як і у по-

* Залежно від специфіки, фортифікація поділяється на довготривалу і польову. Довготривала – це завчасне укріплення надважливих пунктів та напрямків з метою оборони. Польова – тимчасові оборонні споруди.

.....
передньому випадку, йшло зі зривами термінів постачання обладнання і озброєння, що призвело до невиконання планів; крім того, значна кількість побудованих споруд взагалі не мала озброєння і устаткування, а масові репресії знову призвели до нестачі кваліфікованих кадрів [6, с. 61].

Все ж у випадку завершення цього будівництва найважливіші промислові та сільськогосподарські райони України були б прикриті двома рубежами довгострокових укріплень, що повністю виключало би ймовірність захвату їх противником.

Та ці плани не збулись. Експансія СРСР у період 1939–1940 рр. призвела до розширення його меж. У цій ситуації як УР, збудовані впродовж 1928–1936 рр., так і ті, що будувалися у 1938–1939 рр., залишилися у глибокому тилу.

З осені 1939 р. всі роботи на старому кордоні були припинені, за винятком Кам'янець-Подільського УР. Були значно скорочені й бойові підрозділи укріпрайонів. Існуючі УР в основному консервувались, а боеприпаси, озброєння, спеціальне обладнання частково здавалось на склади, а частково йшло на обладнання нових ДФС [29, с. 96]. Усі сили будівельників, техніка та обладнання були перекинуті на новий кордон, де спішно стали готуватись до зведення нових УР [30, с. 83].

До речі, з приводу того, чи потрібно було демонтувати обладнання й озброєння старих УР і споруджувати за їх рахунок ДФС у нових, чи варто було підтримувати бойову готовність УР на старому кордоні, існує багато суперечок [13, с. 51]. На думку автора, частково мають рацію і ті, хто вважає таке рішення помилковим, і ті, хто виправдовують його. З одного боку, зрозуміло, що повне збереження старої укріпленої смуги в глибокому тилу – прекрасна гарантія міцної оборони. Але з іншого боку, слід зважити на те, що якщо на «Лінії Сталіна» було побудовано і знаходилося на момент консервації у стадії будівництва 3 817 ДВС, то на «Лінії Молотова» будувалося 5 807 споруд – у півтора рази більше! [3, с. 298] Виробити з нуля все озброєння і обладнання нової смуги оборони було неможливо ні за часом, ні за коштами. Тому винуватцями у тому, що стару укріплену смугу роззброїли, а на новій не закінчили будівництво і озброєння, потрібно шукати передусім серед військово-політичного керівництва держави, яке допустило такий стан речей, що коли розпочалась війна, у фортифікаційному будівництві був найбільш критичний момент.

Що ж до того, що УР на старому кордоні були закинуті чи, більше того, взагалі зруйновані, то такі думки, можливо, стали наслідком нетривалого періоду 1940–1941 рр., коли як самостійні командні інстанції на заході СРСР зберігалися тільки управління Карельського, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського і придністровських УРів, а управління й кулебати решти укріпрайонів організаційно знаходилися у підпорядкуванні дислокованих у відповідних місцевостях стрілецьких дивізій [31, с. 101]. Однак вже на 1 червня 1941 р. в 13 УР на старому кордоні розташовувалось 25 кулебатів загальною чисельністю 17 080 чоловік [3, с. 301].

До речі, за спогадами Г. Жукова, це питання дуже гостро обговорювалось на Головній військовій раді, й оскільки єдиної думки дійти не вдалось, доповідь щодо нього було зроблено самому Й. Сталіну. Першим своїм рішенням він наказав зняти частину артилерійського озброєння з другорядних ділянок і перекинути його на західний і південно-західний напрями, тимчасово пристосовавши цю конструктивно застарілу артилерію для нових споруд. Проте після другої доповіді Й. Сталіну було дозволено зберегти на роззброєваних ділянках частину артилерійського озброєння. У результаті щодо питання про УР, будівництво яких почалося в 1938–1939 рр., Генеральним штабом 8 квітня 1941 р. були дані командувачам Західного і Київського особливих військових округів директиви наступного змісту: «Надалі до особливих вказівок Слуцький, Себежський, Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Остропільський УР утримувати у стані консервації». Тобто Г. Жуков стверджує, що УР на старому державному кордоні не були повністю роззброєні й ліквідовані. Їх переважно зберегли на всіх найважливіших ділянках і напрямках [32, с. 271–273].

Отже, з досліджуваного матеріалу можна зробити висновок, що протягом 1929–1939 рр. у Радянському Союзі, подолавши спротив значної частини військово-політичного керівництва, в два етапи створюється укріплена смуга – «Лінія Сталіна», котрою фортифікується західна і південно-західна ділянка державного кордону. За цей період в Україні споруджується 12 укріплених районів, які створюють новий оборонний рубіж для прикриття стратегічних напрямків. Подальші дослідження стосуватимуться питання озброєння та обладнання укріплених районів та

їхніх оборонних споруд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Назаренко К.Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20–30-х гг. XX века [Электронный ресурс] / К.Б. Назаренко. – Режим доступа : http://www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm. – Заголовок з екрана.
2. Танько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Танько // Прикордонник України. – 2002. – 12 жовтня. – С. 7.
3. Исаев А. Антисуворов / А. Исаев – М. : Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
4. Хорьков А.Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А.Т. Хорьков // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54.
5. Кузяк А.Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928–1936 гг. / А.Г. Кузяк, В.В. Каминский // Крепость Россия : Историко-фортификационный сборник. – Владивосток : Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75.
6. Данилов И. Советские укрепленные районы – прошлое и настоящее / И. Данилов // Фортеця. – 1997. – №1. – С. 61–63.
7. Данилов І.В. Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР / І.В. Данилов // Південно-Східна Волинь : наука, освіта, культура : Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка : Вид-во «Поділля», 1995. – С. 188–191.
8. Данилов И.В. Могилев-Ямпольский укрепленный район / И.В. Данилов, Ганс-Рудольф Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88.
9. Шмуневский П.П. Гульская «мина» / П.П. Шмуневский, А.Г. Кузяк // Полигон. – 2002. – № 3. – С. 38–43.
10. Свирилин М. Зачем Сталин уничтожил «Линию Сталина»? [Электронный ресурс] / М. Свирилин. – Режим доступа : <http://tank.uw.ru/ms/poligon/ur1/> – Заголовок з екрана.
11. Веремеев Ю. «Линия Сталина» и подготовка партизанской войны [Электронный ресурс] / Ю. Веремеев. – Режим доступа : <http://army.armor.kiev.ua/hist/linia-stalina.php>. – Заголовок з екрана.
12. Майков Е.М. Советские инженерные войска / Е.М. Майков, А.Т. Гнедин. Под ред. генерал-полковника инж. войск К. Назарова. – М. : Воениздат, 1954. – 224 с.
13. Безсмертя. Книга пам'яті України : 1941–1945 роки / Гол. ред. І. О. Герасимов. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 872 с.
14. Данилов І.В. Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР / І.В. Данилов // Південно-Східна Волинь : наука, освіта, культура : Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка : Вид-во «Поділля», 1995. – С. 188–191.
15. Симонов Н.С. Крепится оборона Страны Советов, «военная тревога» 1927 г. и ее последствия / Н.С. Симонов // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 155–167.
16. Советская военная энциклопедия. – М. : Воениздат, 1980. – Т. 8. – 685 с.
17. Большая Советская Энциклопедия. – М. : Политиздат, 1956. – Т. 44, – С. 176.
18. Пономаренко Б. Лопата – друг рушниці. 3-тє вид. / Б. Пономаренко. – Харків : Державне видавництво України, 1930. – 46 с.
19. Коханов В.Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В.Н. Коханов. – М.-Л. : Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 395 с.
20. Ленский А.Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы. Справочник / А.Г. Ленский. – СПб. : Б&К, 2000. – 325 с.
21. Каминский В. Минский УР 1932–1939 гг. [Электронный ресурс] / В. Каминский. – Режим доступа : // www.stalin-line.by.com. – Заголовок з екрана.
22. Каминский В. Полоцкий укрепрайон [Электронный ресурс] / В. Каминский. – Режим доступа : // www.stalin-line.by.com. – Заголовок з екрана.
23. Каминский В. Для долговременной обороны [Электронный ресурс] / В. Каминский. – Режим доступа : // www.stalin-line.by.com. – Заголовок з екрана.
24. Карельский укрепленный район [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // www.kaur.ru. – Заголовок з екрана.
25. Каминский В. Мозырский укрепрайон [Электронный ресурс] / В. Каминский. – Режим доступа : // www.stalin-line.by.com. – Заголовок з екрана.
26. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії / М.В. Коваль. – Хмельницький : Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – Частина 1. – 516 с.
27. Инженерное обеспечение оборонительных операций войск Советской Армии в Великой Отечественной войне в 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1979. – 179 с.
28. Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы / М.В. Захаров // Вестник истории. – 1989. – № 6. – С. 172–187.

29. Колесник А.Н. Советские военные строители / А.Н. Колесник / Под. ред. Н.Ф. Шестопалова. – М. : Воениздат, 1988. – 303 с.
30. Вергель Ю. Архитектура війни / Ю. Вергель // Вартові героїзму і звитяги : Київський укріпрайон (УР-1). – К. : Пошуково-вид. агенство «Книга пам'яті України», 2001. – С. 81–96.
31. Хорьков А.Г. Грозовой июнь / А.Г. Хорьков // Вестник истории. – 1991. – № 6. – С. 99–107.
32. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления / Г.К. Жуков. – М. : Воениздат, 1964. – Т. 1. – 456 с.

Коваль М.В. СООРУЖЕНИЕ УКРЕПЛЕННЫХ РАЙОНОВ «ЛИНИИ СТАЛИНА» В УКРАИНСКОЙ ССР

В статье проанализированы причины, подготовка, проведение практических мероприятий по сооружению укрепленных районов «Линии Сталина» в Советской Украине в течение 1929–1939 годов, дана их краткая характеристика. Доказано, что укрепленная полоса «Линия Сталина», которой фортифицируется западный и юго-западный участок границы, создавалась в два этапа.

Ключевые слова: «Линия Сталина», укрепленная полоса, укрепленный район, долговременная фортификация, инженерные войска, теоретическая разработка, сооружение.

Koval M.V. CONSTRUCTION OF FORTIFIED SECTIONS OF “STALIN’S LINE” IN THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALISTIC REPUBLIC

The article touches upon the analysis of the reasons, preparation, carrying out of practical measures concerning the construction of the fortified sections of “Stalin’s Line” in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in 1929–1939. Their short description has been done. It has been studied that fortified line “Stalin’s Line” fortifying the Western and South-Western sector of the state border was constructed in two stages.

Keywords: Stalin’s Line, fortified line, fortified section, long-term fortification, engineer troops, theoretical model, building.

УДК 94(477)

С.В. Стельникович

**УМОВИ ЖИТТЯ ФОЛЬКСДОЙЧЕ НА ТЕРИТОРІЇ
ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ ЖИТОМИР**

На основі широкої джерельної бази аналізується політика нацистського окупаційного режиму, спрямована на забезпечення умов проживання фольксдойче на території генерального округу Житомир. Звернено увагу на особливості організації економічного, соціального, культурно-освітнього життя місцевих німців; на взаємовідносини фольксдойче з ненімецьким населенням регіону. Визначено, що відповідні заходи були пріоритетними у діяльності окупаційної адміністрації.

Ключові слова: генеральний округ Житомир, фольксдойче, військова адміністрація, цивільна адміністрація, германізація.

Одним із головних напрямків у діяльності нацистської військової та цивільної адміністрацій на території України в період Другої світової війни була політика забезпечення умов життя фольксдойче – етнічних німців місцевого походження. Центральне місце у цьому відношенні відводилося генеральному округу Житомир, на території якого проживала чи не найбільша німецька етнічна меншина. Лише станом на кінець 1941 р. у регіоні було зареєстровано понад 40 тис. фольксдойче [1, арк. 10]. Восени 1942 р. з ініціативи райхсфюрера СС Г. Гімmlера між Житомиром та Бердичевом була утворена колонія німецьких поселенців – Гегевальд. Через рік, восени 1943 р., було офіційно оголошено про заснування другої німецької колонії в житомирському генеральному окрузі між Коростенем і Черняхом – Фьорстерштадт, або Черняхів [2, арк. 1–2]. У рамках реалізації нацистського генерального плану «Ост» колонії Гегевальд та Фьорстерштадт мали стати плацдармом для майбутньої німецької колонізації окупованих територій СРСР.

У сучасній історіографії окреслена проблематика не виступала предметом окремого наукового дослідження. Водночас низка вітчизняних та іноземних учених, серед яких М. Коваль, П. Медведюк [3], В. Васильчук [4], О. Іванов, І. Іваньков [5], В. Гінда [6], В. Лауер [7] та інші, торкаючись питань становлення фольксдойче та різних напрямків нацистської політики стосовно етнічних німців на території України в період Другої світової війни, контекстуально певну увагу звертають і на генеральний округ Житомир.

Метою пропонованої статті є розгляд політики німецької військової та цивільної окупаційних адміністрацій, спрямованої на забезпечення економічного, соціального, культурно-освітнього та інших аспектів життя фольксдойче на території житомирського генерального округу.

На території генерального округу Житомир, на відміну від більшості регіонів райхскомісаріату Україна, забезпечення умов проживання фольксдойче відбувалося у двох площинах: на місцях їх попереднього проживання у поліетнічних ненімецьких населених пунктах та в колоніях Гегевальд і Фьорстерштадт.

Уже в розпорядженні відділу військової адміністрації командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» від 16 серпня 1941 р. вимагалось всіляко надавати преференції фольксдойче при призначенні на посади в адміністрації та економіці, виділенні кредитів за рахунок общин, при забезпеченні житлом, зокрема через конфіскацію єврейських квартир, меблями, одягом, продуктами харчування тощо [8, арк. 20]. Першочергово на порядку денному перед військовою, а згодом і цивільною адміністраціями постало питання забезпечення фольксдойче продуктами харчування та предметами першої необхідності.

Окрім місцевої окупаційної влади, облаштуванням етнічних німців Житомирського генерального округу займалася Націонал-соціалістична служба з питань благодійного (соціального) забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV). Головним джерелом постачання фольксдойче регіону стало єврейське населення. На початку своєї діяльності NSV розповсюдила близько 30 тонн білизни, одягу, взуття, інших предметів, які були конфісковані у єврейського населення Житомирщини після масових розстрілів вересня 1941 р. Згодом для забезпечення фольксдойче до Житомира було налагоджено поставки майна євреїв київського регіону, а у липні 1942 р. – із Франції [7, с. 198]. Також фольксдойче передавалося конфісковане єврейське майно з інших регіонів генерального округу Житомир. Відповідно до наказу Вінницького міського управління від 18 квітня 1942 р., усе єврейське майно підлягало класифікації на чотири категорії. Найкращі речі, які відносилися до першої категорії, передавалися німецькій владі [9, арк. 82] і могли розповсюджуватися у середовищі етнічних німців.

Продуктові спец-пайки (хліб, молоко, масло, яйця, м'ясо, крупа, цукор, сіль, чай тощо), частково одяг та предмети першої необхідності серед фольксдойче в основному поширювалися через мережу спеціалізованих закритих магазинів [10, арк. 15 зв.; 11, арк. 18], іноді – напряму [12, арк. 39].

Така «благодійність» знайшла супротивників в особі частини урядовців цивільної адміністрації. Керівник головного відділу продовольства Житомирського генерального округу Кьонігк 17 червня 1943 р. у своїй доповіді у Вінниці зауважив, що благодійність у питанні забезпечення фольксдойче «швидше наносить шкоду, аніж приносить користь» [13, арк. 283].

Фольксдойче призначалися на посади різного рівня до складу німецьких окупаційних та українських допоміжних органів влади, у тому числі на найвищі адміністративні пости. Етнічним німцям місцевого походження довіряли керівництво різного роду організаціями промислової і сільськогосподарської сфер, інших галузей економіки, досить часто без урахування фахової підготовки [11, арк. 23 зв.]. Іноді фольксдойче очолювали міські та сільські (як і районні) управління в населених пунктах, де німці становили етнічну меншість. Відомо, наприклад, що міським головою Бердичева був призначений фольксдойче Родер [7, с. 63]; етнічним німцем був сільський голова с. Слободище Бердичівського району [14, арк. 9 зв.]. Непоодинокими були випадки, коли фольксдойче залучалися до німецьких військових формувань [15, арк. 95–96 зв.]. Це стосувалося тих етнічних німців, які отримували німецьке громадянство.

Відповідно до загальної політичної лінії підтримки фольксдойче, німецькі сім'ї звільнялися від частини податків [16, арк. 79; 17, арк. 30 зв.], а робітники з категорії етнічних німців отримували 50% надбавки до заробітної плати у порівнянні з працівниками решти етнічних груп [18, арк. 19; 19]. На фольксдойче не поширювалася політика відправки на примусову працю до Німеччини [1, арк. 32]. Чи не єдиним прикладом в генеральному окрузі Житомир, який ішов усупереч цього положення, було бажання жителя Житковичівського району (гебітскомісаріат Петриків), німця Карла Маркварта, поїхати на роботу до Райху. Відповідну заяву у червні 1943 р. він спрямував до біржі праці Житковичів. Основним мотивом цього рішення, за словами К. Маркварта, була неможливість працевлаштування на місці та бажання досконало оволодіти німецькою мовою [20, арк. 98].

Належним чином вирішувалися і питання, пов'язані з соціальним захистом та медичним обслуговуванням місцевих німців. Для дітей із сімей фольксдойче створювалися дитячі садки, а для дітей-сиріт – дитячі будинки [5, с. 90; 21, арк. 2]. Один із перших дитбудинків був відкритий у травні 1942 р. в Житомирі; у ньому на той час перебувало 20 дітей [21, арк. 2]. Фольксдойче також мали першочергове право на медичне обслуговування у наявній системі медичних закладів, а спеціальні лікарні для фольксдойче, які відкривалися у регіоні, укомплектовувалися досвідченим персоналом, усім необхідним устаткуванням та забезпечувалися медикаментами [22]. Роботу із соціального забезпечення та медичної підтримки фольксдойче виконував німецький Червоний Хрест [23, арк. 36].

Особливу увагу окупаційна влада надавала політиці у сфері шкільної освіти, адже саме через освіту і виховання відбувалася германізація молодого покоління. Широка мережа німецьких шкіл була створена в усіх районах компактного та дисперсного проживання фольксдойче. Відповідно до офіційної німецької статистики, станом на 15 червня 1942 р. на території генерального округу Житомир діяло 122 німецькі школи із 330 класами, у яких навчалося до 6,5 тис. осіб. У цей час найбільше німецьких шкіл було відкрито у Звягельському (40), Коростенському (25), Ємільчинському (21), Житомирському (16) та Радомишльському (12) гебітскомісаріатах [24, арк. 61–62]. Однак вказані статистичні дані не зовсім повні, а відтак точні, адже відкрита 1 червня 1942 р. німецька школа у Вінниці [25] до статистичного переліку не внесена. На думку одного з дослідників питання освітніх процесів періоду окупації В. Гінди, названі цифри є значно завищеними, а реальна кількість німецьких шкіл у цей час могла сягати близько 60 [6, с. 128]. У будь-якому випадку кількість німецьких шкіл надалі зростала, особливо у створених колоніях Гегевальд та Фьорстерштадт. Лише у Гегевальді для майже 2 100 дітей-фольксдойче було сформовано 56 шкільних класів [2, арк. 7]. Із осені 1942 р. для спеціалізованої підготовки фольксдойче почали відкриватися фахові школи, у першу чергу сільськогосподарського спрямування. Два такі навчальні заклади були відкриті у Коростені та с. Сестринівка Козятинського району [6, 128]. У Житомирі в травні 1942 р. також була відкрита школа фармацевтів і стоматологів, а в березні 1943 р. – сільськогосподарська школа [5, с. 90].

Німецькі освітні установи забезпечувалися усіма необхідними навчально-методичними матеріалами, в першу чергу підручниками [26, арк. 4]. Для методичної допомоги навчальним закладам для фольксдойче при генеральному комісарі виходило щомісячне педагогічне видання «Der volksdeutsche Erzieher» («Педагог для фольксдойче») [27, арк. 454–483]. Журнал, який з'явився на початку 1943 р., був чи не єдиним у своєму роді в усьому райхскомісаріаті Україна.

Фахова підготовка учителів із категорії фольксдойче, яка відбувалася в умовах радянської освітньо-виховної системи, не відповідала завданням тотальної германізації. Для підвищення професійного рівня, кваліфікації місцевих учителів-фольксдойче і формування нацистського світогляду їх періодично залучали до проходження курсів у спеціальних шкільних таборах і на території генерального округу (Гегевальд, Житомир, Звягель), і поза його межами [21, арк. 3; 24, арк. 82–84]. Так, наприклад, 26 травня 1942 р. курси з перепідготовки учителів для німецьких шкіл, на яких перебувало близько 80 осіб, розпочалися у Житомирі [26, арк. 4]. Потребу підвищувати кваліфікацію учителів-фольксдойче для створення ефективної шкільної системи підтвердив колектив німецьких педагогів з Райху, які перебували на території генерального округу Житомир у жовтні 1942 р. [28, арк. 2а].

Персонал німецьких освітньо-виховних закладів разом з фольксдойче укомплектовувався етнічними німцями з Райху. Зокрема, на початку серпня 1942 р. до Рівного прибула група німкеней у складі 21 особи, які були спрямовані на роботу до райхскомісаріату Україна, у тому числі до генерального округу Житомир, для виконання обов'язків референтів дитячого дозвілля при генеральному комісарі та керівників німецьких дитсадків при гебітскомісарах [29].

Підсумком освітньої кампанії нацистів стосовно фольксдойче виступають слова керівника головного відділу продовольства житомирського генерального округу Кьонігга: «У сфері виховання молоді із середовища німців, які не мають німецького громадянства, вдалося добитися великих успіхів» [13, арк. 284]. Германізація молодого покоління фольксдойче також відбувалася через їх залучення до організацій гітлерюгенд, які, зважаючи на особливий статус генерального округу Житомир, мали тут широко діяти.

Германізації та формуванню нацистських ідейно-політичних переконань піддавалися і повнолітні фольксдойче. Разом із включенням їх до системи адміністративних та виробничо-економічних відносин, це відбувалося і через залучення місцевих німців до різного роду захо-

дів націонал-соціалістичного спрямування [30; 31], іноді – через організацію подорожей до Райху [1, арк. 51–53] та інші пропагандистські кампанії. Наказ генерального комісара К. Клемма від 5 лютого 1942 р. передбачав застосування відповідних освітньо-виховних заходів для перевиховання нестаранних фольксдойче та тих, які не мають бажання працювати [1, арк. 16]. У тотальній нацистській пропаганді всіляко підкреслювалися кровні та духовні зв'язки фольксдойче і райхсдойче (німці-громадяни Німеччини). Приміром, у газеті «Голос Волині» від імені житомирського адресного бюро було поширено інформацію, що в Житомирі зустрічалися випадки знаходження німецькими військовими своїх близьких серед німців місцевого походження [32].

Принагідно зауважимо, що в культурно-духовному плані для фольксдойче регіону була сформована широка мережа книгозбірень, вони мали право на вільне вираження релігійних переконань. Водночас, за словами генерального комісара Е. Ляйзера, матеріальне і духовне обслуговування фольксдойче можливе лише за умов їх переселення (до німецьких колоній). Про це йдеться у наказі генералкомісара від 25 лютого 1943 р., адресованому гебітскомісарам та командирів штандарта Геншеля у Гегевальді [33, арк. 50].

Фольксдойче були включені до системи німецьких правових відносин, яка передбачала юридичну відповідальність за злочинні дії. Лише у травні 1942 р. на території генерального округу Житомир спеціальний суд оголосив вирок по двох кримінальних справах за участю місцевих німців. За однією із них фольксдойче через крадіжку отримав вирок у два роки і один місяць ув'язнення з поразкою в громадянських правах на два роки. За іншою кримінальною справою троє німців, які порушили положення про ціни, були ув'язнені на різні строки від трьох місяців до одного року [21, арк. 4]. Наявні й інші приклади різних видів юридичної відповідальності фольксдойче, які, однак, були наслідком порушення правових відносин стосовно інших фольксдойче та райхсдойче, а не до місцевого ненімецького населення.

Німецькі інстанції через заборону шлюбів фольксдойче із представниками інших етнічних груп населення прискіпливо стежили за «чистотою раси» [1, арк. 3]. Однак, незважаючи на заборони, у джерельній базі зафіксовані спроби зареєструвати такі «міжетнічні» сімейні союзи. У лютому 1942 р. один із німецьких адміністраторів Житомира навіть звернувся до Управління з питань зв'язків з етнічними німцями з рекомендацією відчислити зі «Списку німецького народу» місцеву німкеню за бажання вийти заміж за етнічного українця [7, с. 201]. На початку вересня 1942 р. Звягельське міське управління через місцеву газету повідомило про намір українця Федора Уфімчука укласти шлюб з німкенею Августиною Носке [34]. Подальша доля цих осіб невідома. Однак через значну асиміляцію фольксдойче в Україні та їхнє спокійне ставлення до шлюбів із представниками інших народів 10 липня 1943 р. було видане розпорядження, яке допускало шлюби між етнічними німцями та представниками деяких національних груп [3, с. 19].

Преференції, надані фольксдойче окупаційними органами, часто їхня зверхня поведінка по відношенню до ненімецького населення вносили напруження у систему міжнаціональних відносин. У серпні 1943 р. бандерівці звітували, що німці Звягеля, чисельність яких оцінювалася у 3 700 осіб, ставилися до місцевого населення дуже погано [14, арк. 9 зв.]. Очевидці згадують, що німецькі поселенці колонії Гегевальд практично не контактували зі своїми сусідами-українцями [35]. Показовою є конфліктна ситуація, яка виникла через упереджене ставлення фольксдойче Емми Ейберт до працівників Люденевицької волості (гебітскомісаріат Петриків). Остання через своє німецьке походження без будь-яких причин тривалий час психологічно тероризувала працівників волосного управління та місцевих жителів с. Люденевичі. Конфлікт зайшов настільки далеко, що бургомістр Житковицького району попросив втрутитися в нього гебітскомісара Петрикова [36, арк. 9]. Подібна напруженість у відносинах призвела до того, що «на бажання місцевого населення» один із рейдуючих відділів УПА у середині 1943 р. знищив сільського голову с. Слободище Бердичівського району, який за походженням був етнічним німцем-фольксдойче [14, арк. 9 зв.].

Натомість існують і протилежні свідчення про те, що поодинокі місцеві німці генерального округу Житомир підтримували та захищали іноетнічних осіб, іноді й осіб єврейської національності, від небезпеки нацистської окупаційної політики [37, с. 175–176] або ж, принаймні, не мали стосовно них упередженого ставлення та ворожих настроїв [38, с. 49].

Отже, налагодження умов проживання фольксдойче було пріоритетом у діяльності нацистської окупаційної адміністрації на території генерального округу Житомир. Відповідна полі-

тика стосувалася економічного, соціального, культурно-освітнього та інших аспектів життя місцевих німців, передбачаючи їх тотальну германізацію. Через певні особливості, до яких належать присутність однієї з найчисленніших меншин фольксдойче та наявність німецьких колоній Гегевальд і Фюрстерштадт, Житомирський генеральний округ був центральним у нацистській політиці облаштування життя місцевих німців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. Р-1151. – Оп. 1. – Спр. 120. – 144 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф 3676. – Оп. 4. – Спр. 43. – 23 арк.
3. Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль, П. В. Медведюк // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
4. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В.М. Васильчук. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
5. Іванов О.Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О.Ф. Іванов, І.О. Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83–95.
6. Гінда В.В. Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «України» / В.В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 126–133.
7. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер [пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного]. – К., 2010. – 368 с.
8. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 456. – 153 арк.
9. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1312. – Оп. 1. – Спр. 2а. – 122 арк.
10. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 13489. – 107 арк.
11. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 23008. – 47 арк.
12. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 12849. – 91 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6. – 450 арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 3а. – 78 арк.
15. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-2636. – Оп. 1. – Спр. 16. – 252 арк.
16. Державний архів Гомельської області (далі – Держархів Гомельської обл.). – Ф. Р-1846. – Оп. 1. – Спр. 8. – 359 арк.
17. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 23066. – 70 арк.
18. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-1568. – Оп. 1. – Спр. 3. – 20 арк.
19. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 7 січня.
20. Держархів Гомельської обл. – Ф. Р-1846. – Оп. 1. – Спр. 14. – 111 арк.
21. ЦДАВО України, ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 221. – 20 арк.
22. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 3 жовтня.
23. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 294. – 78 арк.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 97. – 347 арк.
25. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 4 червня.
26. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 64. – 11 арк.
27. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 72. – 484 арк.
28. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 94. – 17 арк.
29. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 6 серпня.
30. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 8 листопада.
31. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 19 квітня.
32. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 29 липня.
33. Держархів Житомирської обл. – Ф. Р-1151. – Оп. 1. – Спр. 26. – 120 арк.
34. Звягельське слово (Звягель). – 1942. – 2 вересня.
35. Держархів Житомирської обл. : Колекція відеоматеріалів. – № 51.
36. Держархів Гомельської обл. – Ф. Р-1846. – Оп. 1. – Спр. 5. – 59 арк.
37. Пичуков В.П. Немецкое население белорусского восточного Полесья в начале Великой Отечественной войны : устная история / В.П. Пичуков // Гомельщина в 1941 году : материалы науч.-практ. конф., посвященной 65-летию начала Великой Отечественной войны (Гомель, 20 июня 2006 г.). – Гомель, 2006. – С. 173–177.
38. Жива історія Житомира : історичний альманах. Вип. 1 / [Упоряд. : М. Гоманюк, О. Гуцалюк, Ю. Малихін]. – Житомир : Фонд Заславського, 2010. – 116 с.

Стельникович С.В. УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ФОЛЬКСДОЙЧЕ НА ТЕРРИТОРИИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ЖИТОМИР

На основании широкой источниковедческой базы анализируется политика нацистского оккупационного режима по обеспечению условий проживания фольксдойче на территории генерального округа Житомир. Обращено внимание на особенности организации экономической, социальной, культурно-образовательной жизни местных немцев; на взаимоотношения фольксдойче с ненемецким населением региона. Определено, что соответствующие меры были приоритетными в деятельности оккупационной администрации.

Ключевые слова: генеральный округ Житомир, фольксдойче, военная администрация, гражданская администрация, германизация.

Stelnykovych S.V. LIVING CONDITIONS OF VOLKSDEUTSCHE IN ZHYTOMYR GENERAL DISTRICT

On the grounds of the rich archive database politics of Nazi occupation regime to ensure the living conditions of Volksdeutsche in the Zhytomyr general district are analyzed. Attention is paid to the characteristics of the economic, social, cultural and educational life of the local Germans, on the rapport of Volksdeutsche with non-Germanic population of the region. It has been determined that the appropriate measures were a priority in the activities of the occupation administration.

Keywords: Zhytomyr general district, Volksdeutsche, military government, civil government, Germanization.

УДК 929 Малиновський (477): 94(47+57) «1940 – 1945»

Д.Г. Новак, І.М. Романюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УРОДЖЕНЦЯ УКРАЇНИ МАРШАЛА РОДІОНА МАЛИНОВСЬКОГО В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автори спробували висвітлити військову діяльність Маршала Радянського Союзу Родіона Малиновського під час Другої світової війни, його участь в бойових діях, роль в перемозі та внесок в розвиток військового мистецтва.

Ключові слова: командуючий, генерал, армія, фронт, військова операція, війська.

Подолянин Родіон Якович Малиновський відіграв значну роль в перемозі над нацизмом у Другій світовій війні та зробив великий внесок в розвиток військового мистецтва перебуваючи на посаді командуючого армією та фронтом. Його діяльність мало висвітлена в сучасній українській і зарубіжній науковій літературі.

Вивченням діяльності маршала Р. Малиновського в роки Другої світової війни займалися дослідник В. Голубович [1], військові історики М. Захаров [2], С. Іванов [3], краєзнавці В. Барабан, В. Очеретний [4] та ін. В їхніх працях подаються біографічні відомості про маршала; основна увага приділяється саме періоду війни. Також для більш повного розкриття теми автор використав мемуари радянських воєначальників, які воювали разом з Малиновським: І. Баграмяна [5], К. Москаленка [6], О. Василевського [7], Г. Жукова [8], В. Чуйкова [9].

Метою даної статті є дослідження військової діяльності маршала Родіона Яковича Малиновського та визначення його ролі у переможних битвах Другої світової війни з Німеччиною та Японією. Автори також мали на меті розкрити участь Малиновського в бойових діях та основних операціях війни, показати його внесок у розвиток військового мистецтва.

До початку війни Р.Я. Малиновський зробив блискучу кар'єру в Червоній Армії і мав за плечима досвід участі в Першій світовій війні, громадянських війнах в Росії та Іспанії та 25 років служби на командних, штабних та викладацьких посадах в армії.

5 травня 1940 р. Р. Малиновському в числі перших у Червоній Армії присвоюють звання генерал-майора, а в березні 1941 р. його призначають командиром щойно сформованого 48-го стрілецького корпусу Одеського військового округу [2, с. 232]. Він одразу зайнявся бойовою підготовкою з'єднання. В результаті в перші дні війни корпус показав себе одним з найкращих з'єднань Південного фронту.

За тиждень до початку війни 48-й стрілецький корпус за наказом штабу округу був висунутий ближче до державного кордону в місто Бельці. Тут, на березі ріки Прут, і зустрів генерал-майор Р. Малиновський початок війни.

1 липня 1941 р. частини 11-ї німецької армії генерал-полковника Є. Шоберта форсували Прут. Протягом липня 1941 р. корпус Малиновського наполегливо б'ється на території Молдо-

.....
ви і намагається стримувати переважаючі сили противника. На початку серпня 1941 р. 1-ша танкова група Е. фон Клейста оточила і розбила 6-ту і 12-ту армії в районі Умані, після чого почала рух на південь, вздовж Південного Бугу, заходячи в тил Південному фронту. І корпус, ведучи важкі оборонні бої, починає відходити до Дністра, потім на Котовськ, Миколаїв, Херсон. У районі Миколаєва склалася критична ситуація: німцям вдалося оточити корпус. Проте завдяки рішучості Малиновського корпус з боями, маневруючи, виходить з оточення [1, с. 49–50]. 16 серпня 1941 р. радянські війська залишили Миколаїв.

У серпні розгорнулися бої під Дніпропетровськом. Міст через Дніпро радянські сапери підірвали невдало, і німці по ньому прорвалися на східний берег. 25 серпня 1941 р. фашисти оволоділи містом. На Лівобережжі розгорілися жорстокі бої. У ці дні Родіона Яковича призначають командуючим 6-ю армією [1, с. 53]. Три тижні армія відбивала жорстокі атаки противника. Втративши надію прорвати її оборону, гітлерівці перенесли свої удари на інші ділянки фронту.

На початку жовтня 1941 р. армія втратила зв'язок з лівофланговим сусідом і була змушена відступати [5, с. 339–340]. Відступ завершився 28 жовтня 1941 р.; армія зайняла оборону по річці Сіверський Донець. 16 листопада 1941 р. Родіону Яковичу було присвоєно звання генерал-лейтенанта [5, с. 386]. В цей час 6-та армія обороняла Ворошиловград. 24 грудня 1941 р. генерал-лейтенанта Малиновського призначають командуючим військами Південного фронту [6, с. 149], до складу якого на той час входили 57-ма армія генерал-лейтенанта К. Подласа, 9-та армія генерал-майора Ф. Харитонова, 37-ма армія генерал-майора А. Лопатіна, 12-та армія генерал-майора К. Коротєєва, 18-та армія генерал-майора В. Колпакчі, 56-та армія генерал-лейтенанта Ф. Ремезова.

В січні 1942 р. підлеглі йому 57-ма і 9-та армії спільно з військами Південно-Західного фронту почали наступ в районі Барвінкове, Лозова і захопили на правому березі Сіверського Донця великий плацдарм. Противник зазнав значних втрат. До того ж радянські війська, скувавши значні сили ворога в цьому районі, позбавили німецьке командування свободи маневру з'єднаннями південного крила радянсько-німецького фронту [1, с. 78].

12 травня 1942 р. правифлангові 9-та, 57-ма і 37-ма армії Південного фронту спільно з арміями Південно-Західного фронту перейшли в наступ на Харків і прорвали оборону противника. Але 17 травня німецьке командування, зосередивши на флангах радянської ударної групи крупні танкові угруповання, завдало флангових ударів, внаслідок чого три радянські армії: 13-та, 6-та і 57-ма опинилися в оточенні та були розбиті. Причинами цієї поразки стали недооцінка сил противника та заборона Сталіна припинити наступ на Харків, коли виникла явна загроза з флангів [7, с. 206–207]. 28 червня 1942 р. німці перейшли в широкомасштабний наступ. Під закликом натиском противника війська Малиновського були змушені відступати; 17 липня 1942 р. впав Ворошиловград. Фронт відкотився до річки Дон. 28 липня 1942 р. армії Південного фронту були передані Північно-Кавказькому фронту.

В серпні 1942 р. Малиновського призначають командуючим 66-ю армією Сталінградського фронту, яка вступила в бій 5 вересня 1942 р. в районі північніше Сталінграда. Протягом вересня–жовтня 1942 р. 66-та армія разом з 1-ю гвардійською (генерал-майор К. Москаленко) та 24-ю (генерал-майор Д. Козлов) арміями контратакувала лівий фланг 6-ї німецької армії, яка штурмувала Сталінград, і надавала підтримку військам, обложеним у місті. В жовтні 1942 р. Р.Я. Малиновського призначають заступником командуючого Воронежським фронтом, який вів бої на берегах Дону [3, с. 71].

В кінці листопада 1942 р., коли німці вже були оточені в районі Сталінграда, генерала Малиновського призначають командуючим 2-ю гвардійською армією, яка формувалася в районі м. Камишин. Для деблокування армії Ф. Паулюса німецьке командування створило групу армій «Дон» на чолі з генерал-фельдмаршалом Е. фон Манштейном. 12 грудня 1942 р. це угруповання, намагаючись деблокувати оточені під Сталінградом німецькі війська ударом з району м. Котельниково, перейшло у наступ, і 13 грудня частини 4-ї танкової армії, форсувавши притоку Дону Єсауловський Аксай, захопили хут. Верхньокумський. До оточених під Сталінградом військ їм залишалося пройти 40–45 км. Тоді назустріч ударному угрупованню противника вирушила 2-га гвардійська армія під командуванням Р. Малиновського. Подолавши 250–280 км бездоріжжя, 18 грудня 1942 р. з'єднання армії з ходу вступили в бій на річці Мишкова і припинили подальше просування німців. 24 грудня у взаємодії з частинами 5-ї ударної (генерал-лейтенант В. Цветаєв) і 51-ї (генерал-майор М. Труфанов) армій вони зламали опір ворога, на-

.....
ступного дня підійшли до річки Єсауловський Аксай, а 29 грудня визволили м. Котельниково. Важливу роль у цій операції відіграло вміння Малиновського правильно оцінити оперативну обстановку, підготувати війська до бойових дій, з ходу вступити у бій. Армія, розвиваючи наступ, 7 січня 1943 р. звільнила Новочеркаськ і підійшла до Ростова [7, с. 274–277].

2 лютого 1943 р. Р. Малиновського призначають командуючим військами Південного фронту [8, с. 146]. Війська фронту завдяки його військовій майстерності здійснили низку успішних операцій: зокрема, форсували Дон і в ході жорстоких боїв 14 лютого 1943 р. визволили Ростов. Того ж дня війська фронту вийшли до річки Міус, де зупинились. 22 березня 1943 р. генерал-полковника Р. Малиновського призначили командуючим військами Південно-Західного фронту, який до серпня 1943 р. вів бої місцевого значення. 13 серпня 1943 р. його війська, форсувавши Сіверський Донець, розгорнули наступ проти німецького угруповання в Донбасі. Цьому району Гітлер надавав великого оборонного значення. Стрімкий наступ не вдався, але він відтягнув на себе частину німецьких з'єднань з-під Курська. Однак після визволення Харкова військами Степового фронту німецьке командування 1 вересня почало відводити донбаське угруповання на рубіж р. Молочної для прикриття підступів до нижньої течії Дніпра й до Криму. Армії Південно-Західного фронту завдавали противникові нищівних ударів і, визволивши 22 вересня увесь Донбас, вийшли на лінію Новомосковськ – річка Молочна. Ця перемога стала важливим етапом у подальшому розгортанні наступу Червоної Армії.

23 вересня війська під командуванням Р. Малиновського досягли Дніпра й силами 6-ї та 12-ї армій під командуванням І. Шльоміна та О. Данилова створили в районі Вовничі плацдарм 7 км завглибшки і 6 км завширшки. Переправившись 4–5 жовтня на лівий берег, дивізії 12-ї армії взяли участь у визволенні Запоріжжя.

Здолавши запеклий опір німців, війська фронту 10 жовтня підійшли до внутрішньої лінії оборони, але прорвати її з ходу не вдалося. В ніч на 13 жовтня на спостережному пункті неподалік с. Богданівки відбулося розширене засідання військової ради з участю командуючих родами військ фронту, арміями, командирів механізованого й танкового корпусів. Генерал Р. Малиновський, який і раніше вдавався до сміливих імпровізацій, і цього разу всупереч установленим канонам воєнного мистецтва запропонував штурмувати запорізький плацдарм і місто вночі.

13 жовтня о 22-й годині розгорнувся наступ на 30-кілометровому фронті. Головного удару завдавала 8-ма гвардійська армія генерал-лейтенанта В. Чуйкова у взаємодії з 1-м гвардійським механізованим корпусом генерал-лейтенанта І. Руссіянова і 23-м танковим корпусом генерал-лейтенанта Ю. Пушкіна, що рухалися від Любимівки – Бекарівки в напрямку Мокрої – Запоріжжя. З північного сходу наступала 12-та армія генерал-лейтенанта О.І. Данилова, а з південного сходу — 3-тя гвардійська армія генерал-лейтенанта Д.Д. Лелюшенка. Це угруповання підтримувала 17-та повітряна армія генерал-лейтенанта авіації В.О. Судця. Раптовість удару ошелешила противника, чим скористалися війська фронту. Вони прорвали оборону й змусили ворога відступити, а 14 жовтня оволоділи м. Запоріжжям [9, с. 394].

Внаслідок Запорізької операції склалися сприятливі умови для наступу військ Південного фронту у фланг і тил мелітопольського угруповання гітлерівців, виходу до пониззя Дніпра та ізоляції противника з суші в Криму.

Упродовж війни військова майстерність Р. Малиновського дедалі зростала. Одним з перших воєначальників він на практиці довів, зокрема під час штурму Запоріжжя, що нічні бої можна успішно проводити не лише дрібними підрозділами, а й силами армій і навіть цілого фронту.

30 січня 1944 р. війська Р. Малиновського перейшли в наступ з метою ліквідації нікопольсько-криворізького угруповання противника. 5 лютого в результаті обхідного маневру було звільнено місто Апостолове; це поставило німецькі війська під загрозу оточення. 8 лютого звільнено Нікополь, а 22 лютого війська 46-ї армії генерал-лейтенанта В. Глаголева звільнили Кривий Ріг. Фронт вийшов на річку Інгулець. Взимку 1944 р. війська 3-го Українського (до 20 жовтня 1943 р. – Південно-Західний) і 4-го Українського фронтів, розгромивши в боях дивізії 6-ї німецької і 3-ї румунської армій, визволили від німців Нікопольський та Криворізький промислові райони. Таким чином, вони зірвали план гітлерівського командування налагодити сухопутний зв'язок з 17-ю армією в Криму [7, с. 384–385].

Навесні того ж року силами 3-го Українського фронту під командування Р. Малиновського було здійснено Березнегувато-Снігурівську операцію. З 6 по 16 березня вій-

.....
ська цього фронту розгромили 7 піхотних, 2 гірськострілецькі й танкову дивізії ворога, визволили значну частину Правобережної України й оволоділи плацдармом на Південному Бузі, а 26 березня за сприяння сил Чорноморського флоту розгорнули Одеську наступальну операцію. Подолавши оборонні рубежі німців, вони 28 березня увійшли в Миколаїв, форсували Південний Буг, 31 березня визволили Очаків, 5 квітня – Роздільну, а вранці 10 квітня – Одесу. Два дні потому війська правого крила фронту оволоділи Тирасполем і форсували Дністер [7, с. 393–395].

У травні 1944 р. генерал армії Р. Малиновський прийняв від Маршала Радянського Союзу І. Конєва 2-й Український фронт [4]. На той час він вже зарекомендував себе полководцем, що уміє точно визначати свої сили і задуми противника, з урахуванням бойових можливостей своїх військ безпомилково визначати напрям головного удару, тісно взаємодіяти з командуванням сусідніх фронтів і армій, діяти рішуче і обачливо.

Під час Ясько-Кишинівської наступальної операції, проведеної 20–29 серпня 1944 р., Р. Малиновський командував військами 2-го Українського фронту, які мали завдання разом з 3-м Українським фронтом (генерал армії Ф. Толбухін) розгромити німецьку групу армій «Південна Україна» (50 дивізій), зосереджених у районі Ясс, Кишинева й Бендер.

20 серпня почався наступ зустрічними ударами військ — з півночі 2-го Українського і з півдня 3-го Українського фронтів. Прорвавши оборону, вони до 25 серпня завершили оточення головних сил противника й, розвиваючи наступ, 27 серпня оволоділи Фокшанами, а 29-го вийшли до Плоєшти. За короткий час у боях було розгромлено 22 німецькі і майже всі румунські дивізії. Внаслідок цієї операції, що закінчилася визволенням Молдови, Румунія оголосила війну Німеччині і докорінно змінилося воєнно-політичне становище на Балканах [10, с. 13].

У вересні 1944 р. Родіону Яковичу було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. Восени того ж року під час Дебреценської операції війська 2-го Українського фронту завдали відчутних ударів групі армій «Південь» і вибили німців з Трансільванії, а також допомогли 4-му Українському фронтові у штурмі Карпат і визволенні Закарпаття. 2-й і 3-й Українські фронти під командуванням маршалів Р. Малиновського й Ф. Толбухіна провели 29 жовтня 1944–13 лютого 1945 р. Будапештську операцію, в ході якої оточили й ліквідували чисельне угруповання німців; 13 лютого було визволено Будапешт. Потім була Віденська операція (16 березня–15 квітня 1945 р.), в ході якої була прорвана німецька оборона на озері Балатон і 13 квітня був звільнений Відень. В ході Братиславсько-Брновської операції війська Малиновського 4 квітня звільнили Братиславу, а 26 квітня – Брно. Війська 2-го Українського фронту спільно з військами 3-го і 4-го Українських фронтів завершили визволення Угорщини, прогнали гітлерівців зі сходу Австрії і частини Чехословаччини й відкрили шлях для наступу в південні райони Німеччини [2, с. 246–250].

День перемоги над Німеччиною Родіон Якович Малиновський зустрів у Відні. Але на сході ще залишалось вогнище агресії – Японія, і для його ліквідації створюється кілька нових фронтів, головну роль серед яких повинен був зіграти Забайкальський. Родіон Якович отримав призначення на посаду його командуючого.

У травні – липні 1945 р. було здійснено перегруповування військ – з Європи на Далекий Схід для участі в розгромі японської армії по єдиній Транссибірській залізничній магістралі були перекинуті три загальновійськові і одна танкова армії (39 дивізій і бригад). Такого крупного перегруповування військ в історії воєн ще не було.

Головною ударною силою японської армії була Квантунська армія. Вона мала 31 піхотну дивізію, 9 піхотних бригад, 2 танкові бригади і 2 авіаційні армії, тож була досить значною силою. До того ж її війська були добре навчені, підготовлені до бойових дій на даному театрі, достатньо забезпечені всім необхідним для ведення бойових дій [7, с. 543–545].

9 серпня 1945 р. радянські війська перейшли в наступ. Квантунська армія виявилася оточеною, а її оперативна оборона було прорвано [7, с. 559].

Сміливі повітряні десанти, підкріплені наземними танковими з'єднаннями, захопили міста Чаньчунь, Мукден, Порт-Артур. Через тиждень головнокомандувач Квантунської армії генерал Ямада опинився в полоні. 2 вересня 1945 р. Японія беззастережно капітулювала.

Високе полководницьке мистецтво, видатні заслуги Родіона Яковича Малиновського, проявлені під час розгрому Квантунської армії, були відзначені присвоєнням йому звання Героя Радянського Союзу [2, с. 252].

Наукові записки

Р.Я. Малиновський став одним з видатних полководців Другої світової війни. Його військовий талант всебічно проявився в оборонних боях на Півдні України, у Сталінградській, Запорізькій, Яссько-Кишинівській, Будапештській та Хінгано-Мукденській битвах та інших операціях. Ним вперше був застосований прийом нічної наступальної операції крупним військовим об'єднанням, відточені прийоми взаємодії наступаючих сухопутних військ з тактичними повітряним та морським десантом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубович В.С. Маршал Малиновский / В.С. Голубович. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 224 с.
2. Захаров М.В. Маршал Советского Союза Родион Малиновский / М.В. Захаров // Полководцы и военачальники Великой Отечественной. – Вып. 1. – М. : Молодая гвардия, 1971. – С. 221–252.
3. Иванов С.П. Маршал Советского Союза Р.Я. Малиновский / С.П. Иванов // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 11 – С. 70–73.
4. Барабан В., Очеретний В. Талант полководца / В. Барабан, В. Очеретний // Вінницька правда. – 1988. – 8 грудня. – С. 4.
5. Баграмян И.Х. Так начиналась война / И.Х. Баграмян. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 448 с.
6. Москаленко К.С. На південно-західному напрямі : 1941–1943. Спогади командарма. В 2 кн. / К.С. Москаленко. – Кн. 1. – К. : Політвидав України, 1984 – 492 с.
7. Василевський О.М. Справа всього життя / О.М. Василевський. – К. : Політвидав України, 1989. – 590 с.
8. Жуков Г.К. Спогади і роздуми : У 2 т. / Г.К. Жуков. – Т. 2. – К. : Політвидав України, 1990. – 496 с.
9. Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна / В.І. Чуйков. – К. : Політвидав України, 1982. – 702 с.
10. Печенкин А. А. Командующие фронтами 1944 года / А.А. Печенкин // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 11. – С. 9–22.

Новак Д.Г., Романюк И.М. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УРОЖЕНЦА УКРАИНЫ МАРШАЛА РОДИОНА МАЛИНОВСКОГО В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Авторы попытались осветить военную деятельность Маршала Советского Союза Родиона Малиновского во время Второй мировой войны, его участие в боевых действиях, роль в одержании победы и вклад в развитие военного искусства.

Ключевые слова: командующий, генерал, армия, фронт, военная операция, войска.

Novak D. G., Romanuk I. M. THE ACTIVITIES OF MARSHAL RODION MALINOVSKY (NATIVE OF UKRAINE) DURING THE SECOND WORLD WAR

The authors made an attempt to elucidate military activities of Marshal Rodion Malinovsky during World War II, as well as his participation in combat, role in gaining the victory and personal contribute to the development of the art of waging a war.

Keywords: commander, general, army, front, military operation, troops.

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛГОСПНОЇ СИСТЕМИ
НА ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1948–1953 РОКАХ**

У статті розглянуто особливості функціонування колгоспних господарств Житомирської області, стан матеріально-технічного забезпечення працівників та діяльність керівних органів у 1948–1953 рр.

Ключові слова: колгосп, голодомор, тваринництво, трудові.

Незважаючи на помітні успіхи у відбудові сільського господарства впродовж 1944–1947 рр., колгоспи майже всіх областей України перебували у стані глибокої всеохоплюючої кризи. Не менш складним та суперечливим був процес повернення до мирного життя і відбудови господарства Житомирського регіону. В 1948 р. колгоспне господарство Житомирської області зіткнулося з великими труднощами, пов'язаними, перш за все, з повоєнною розрухою та наслідками страшного голодомору 1946–1947 рр., який давався взнаки ще протягом наступних років.

Проблема повоєнної відбудови, функціонування колгоспних господарств та розвитку аграрного сектора економіки є предметом наукових досліджень радянських та вітчизняних дослідників. Серед найбільш відомих сучасних істориків, що досліджують сферу повоєнного сільського господарства, варто назвати В.А. Гриневича [1], В.М. Литвина [2], В.В. Петровського [3] та О.М. Малярчука [4], які вивчають проблеми вилучення сільськогосподарської продукції в селян і колгоспників, сплату ними податків та динаміку відновлення колективних господарств у повоєнний час. Здійсненням аналізу проблем і труднощів колгоспів України у відбудовчий період займається і Ю.Г. Пилявець [5]. Суть заходів щодо організаційного та матеріально-технічного зміцнення сільського господарства, посилення матеріального стимулювання його працівників досліджується М.В. Ковалем [6] та І.М. Волковим [7]. Окремі аспекти економічного зв'язку держави та колгоспів розкриті в двотомнику «Історія українського селянства» [8].

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості функціонування колективних господарств Житомирської області протягом 1948–1953 рр. та стан рівня матеріальної забезпеченості колгоспників.

Одним із основних завдань аграрної політики республіки було вилучення фінансових і матеріальних ресурсів з сільського господарства для потреб промисловості. Так, «з 298 млрд. руб., вироблених за 1946–1953 рр. в сільському господарстві країни, не менше 105 млрд. руб. пішло з села в інші сфери економіки» [5, с. 10], визначені більшовицькою владою більш пріоритетними.

Для подолання труднощів післявоєнної відбудови радянська система користувалася звичними для себе засобами позаекономічного примусу. Закупівля сільськогосподарської продукції в колгоспів та індивідуальних селянських господарств здійснювалася за символічну ціну, а то й зовсім безкоштовно. Зокрема, «вирощування картоплі обходилося колгоспам в 40 крб. за ц, а держава оплачувала їм 3 крб. Пшеницю купували в колгоспах по 1 коп., яловичину – по 23 коп., а державні ціни в роздрібній торгівлі складали відповідно 31 коп. і 1,5 крб. за кг» [1, с. 419]. Норми хлібоздач, встановлені вольовим рішенням партійних та радянських органів, як правило, значно перевищували можливості їх виконання.

Умови функціонування колгоспів та колгоспної системи в цілому визначалися Примірним статутом сільськогосподарської артілі, затвердженим ще у 1935 р. Дівав він аж до 1969 р. як основний закон колгоспного життя. У ньому детально регламентувалися взаємовідносини держави та колгоспів, внутрішньоколгоспне життя, права і обов'язки членів артілі, що на багато років визначили умови функціонування колгоспів і колгоспної системи загалом.

Зміцнення колгоспів як важливої ланки адміністративно-командної системи проявлялося у посиленні боротьби з індивідуальним господарством. Державою придушувалися навіть найменші прояви індивідуалізму серед селян. Керівництво для колгоспників створювало такі умови, аби останні увесь свій робочий час витрачали на роботу у ланці, на фермі тощо.

Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і городів колгоспників, збільшуючи одночасно податки, якими вони обкладались. Після чергового підвищення у 1948 р. величина сільськогосподарського податку з подвір'я колгоспника складала понад 650 крб. в Україні і близько 600 крб. у Росії [1, с. 419]. Також продовжував діяти закон від 1939 р. про сільськогосподарський податок, який сплачували колгоспники зі своїх невеличких підсобних господарств. Податок для більшості колгоспників був непосильним, і вони не могли його сплатити. Про це свідчить той факт, що в 1951 р. за результати виконання плану збору сільськогосподарського податку, податкового податку з колгоспників та малосімейних Житомирська область дуже відставала і в республіці посідала лише 23-тє місце. Нижче неї йшли Кам'янець-Подільська та Одеська області. В третьому кварталі цього року сільськогосподарський податок взагалі не був виконаний. Держава отримала «30 млн. руб. недостачі, що складало 60% всіх платників податку» [9, арк. 7].

Завершенням податкової війни проти селян стали закони «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів», прийняті у 1952 р. З метою обмеження вирошування на присадибних ділянках фруктових дерев податок на них встановлювали в 7,5 рази вищий, ніж на зернові культури. Селяни почали масово вирубувати фруктові дерева, щоб позбавитися від щорічного, незалежно від урожаю плодів, податку на стовбури [3, с. 476].

За умов повоєнної розрухи, продовольчих труднощів, пов'язаних з голодними 1946–1947 рр. та неможливості ведення особистого підсобного господарства серед селянства цього часу характерним було поширення антиколгоспних настроїв. Непокірними були переважно селяни віком від 25 до 40 років, які автоматично своєю поведінкою виносили собі вирок і ставали «ворогами народу».

Так, на початку січня 1949 р. в Лугинському районі Житомирської області було розглянуто одночасно декілька справ у колгоспах села Бовсуни ім. Петровського, села Б. Груд, «Пам'ять Леніна», села Липники про виключення членів колгоспу. До чорного списку увійшли «Герасимчук Мар'яна Володимирівна, яка в колгоспі на даний час не працювала, а в 1948 р. виробила 92 трудовні. Їй всього 31 рік і вона працездатна. Бовсунівська Ялисовета Йосипівна – 33 роки, працездатна, в 1948 р. виробила 3 трудовні, в 1949 р. зовсім не працювала. Туровський Броніслав Вікентійович за 1948 р. виробив 19 трудовнів, а в 1949 р. зовсім не працював, пішов на побічні заробітки без дозволу правління колгоспу. Лісовський Франц Васильович в колгоспі зовсім не працював, живе за рахунок побічних заробіток. Шишук Олексій Миколайович в 1948 р. виробив 176 трудовнів, а в 1949 р. відмовився працювати в колгоспі, пішов на побічні заробітки. Климчук Явдоха Григорівна відмовилась працювати в колгоспі, чоловік її працював на спиртзаводі. Власюк Настя Матвіївна відмовилась працювати в колгоспі» [10, арк. 83].

Така поведінка колгоспників була наслідком бажання мати кращу долю та кращі заробітки замість безкоштовно цілими днями працювати на колгоспних полях.

Розвиток радянської економіки вимагав зміни структури її аграрного сектора шляхом об'єднання кількох колективних господарств в одне – більш велике, що дозволило б збільшити ступінь концентрації виробництва в колгоспному секторі. Важлива причина запровадження таких заходів полягала у тому, що велику сільськогосподарську техніку більш раціонально і оптимально можна використати саме у потужних колгоспах чи радгоспах.

Процес укрупнення колгоспів на Україні розпочався з прийняттям 30 червня 1950 р. Постанови ЦК КПРС «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» [11, с. 303]. Здійснювався він на основі Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦКП(б)У від 14 липня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР». Проте ще до її прийняття в кількох областях республіки вже була проведена відповідна робота з укрупнення таких господарств [7, с. 120].

За підрахунками В.М. Литвина, «кількість колгоспів на кінець 1950 р. скоротилася в Україні з 28 374 до 19 295 порівняно з довоєнним періодом, а кількість дворів, що припадали в середньому на один колгосп, збільшилася з 141 до 275. У 1949 р. три чверті всіх колгоспів мали менше 200 дворів, а за розмірами посівної площі переважали господарства з посівами до 1 000 га (78% усіх господарств). На кінець 1950 р. найбільшого поширення набули колгоспи, що мали понад 200 дворів (60%) і понад 1 000 га посівної площі (57% усіх колгоспів)» [2, с. 56].

Найбільш значні зміни відбулися в Кіровоградській, Одеській, Запорізькій, Закарпатській та Житомирській областях. В останній кількість господарств зменшилася на 50%. На 1 квітня 1950 р. в області було 1 926 колгоспів, а на 1 січня 1951 р. їх стало 925 [12, с. 104]. За підрахун-

.....
ками дослідників, «в колгоспах Житомирської області до укрупнення в середньому приходилося на 1 колгосп 1 905 га всієї землі, по 146 дворів, і по 199 працездатних, а після укрупнення на 1 колгосп в середньому припадало по 2 308 га всієї землі, орної по 1 258 га, по 296 дворів і по 459 працездатних» [12, с. 105]. Дана статистика показує, що найдинамічніше змінювалися показники кількості працездатних людей – вони зросли майже утричі.

Широкомасштабні заходи з укрупнення колективних господарств були проведені з метою якіснішої їх централізації та кращого розвитку, оскільки один великий та добре оснащений сільськогосподарською технікою колгосп міг дати більш значні результати у виробництві продукції, ніж 2–3 менших колгоспи, де не вистачало техніки, тварин, посівного матеріалу, та, власне, й трудової сили.

Одним з важливих наслідків процесу укрупнення стало посилення партійного впливу на колективні господарства. А прагнення до більш високого ступеня укрупнення колгоспів вело до утворення великої кількості громіздких, важкокерованих господарств.

Зазвичай рішення про укрупнення колгоспів приймалися фактично без урахування думки загальних зборів колгоспників, фальсифікувалися протоколи щодо чисельності присутніх на зборах, практикувалося переголосування. Та й рішення про об'єднання окремих дрібних колективних господарств у одне велике часто суперечило їх географічному розташуванню та відстані між ними. Прикладів непродуманого підходу до вирішення цього питання можна назвати безліч. Так, «керівники Овруцького району Житомирської області об'єднали колгосп ім. Кірова з колгоспом «Нове життя», які були розташовані один від одного на відстані більше 60 км». Вирішальну роль тут зіграла лише непрактична мотивація, що передбачала забезпечення колгоспу ім. Кірова пасовищем, сінокосами і лісовими угіддями. У Коростенському районі Житомирської області було, наприклад, «об'єднано 11 колгоспів, три колгоспи були розташовані в 5 населених пунктах на відстані 6–12 км від центральної садиби» [8, с. 363].

Архівні документи засвідчують, що в багатьох випадках укрупнені після об'єднання колгоспи були поставлені в гірші економічні умови. Крім того, практика показала, що укрупнення колгоспів не призвело до бажаного економічного зростання. Тому вже на початку 50-х рр. ХХ ст. кампанія з укрупнення почала пригальмовуватися. Натомість влада почала вдаватися до розукрупнення занадто великих і некерованих господарств. Лише в одній Житомирській області упродовж 1951–1953 рр. було проведено розукрупнення 10 господарств. Інтереси держави та селян продовжували переростати у конфлікт.

Матеріально-технічний стан переважної більшості колективних господарств залишався надзвичайно тяжким. Так, будівництво сільськогосподарських приміщень у колгоспах з кожним роком все більше відставало від розвитку тваринницької галузі. Тому вже на 1 вересня 1951 р. в області не вистачало «свинарників на 25 тис. місць, вівчариків на 12 тис. місць і птахівників на 400 тис. місць» [13, арк. 57].

Причинами відставання було те, що основна частина приміщень ще досі знаходилася в напівзруйнованому стані, велика кількість колгоспів області не забезпечувалася коштами та будівельними матеріалами, а якщо вони й виділялися, то не завжди надходили на місця, або ж використовувалися не за цільовим призначенням. Хоча вже на серпень 1947 р. колгоспами Житомирської області для цих цілей було «заготовлено 32 тис. м³ лісоматеріалу» [14, с. 333].

Основою матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства, як і в попередні роки, залишалися МТС, завдяки яким багато колгоспів усієї республіки досягли значних успіхів. У 1948 р. показники тракторного і машинного парку МТС області нараховували 1 711 шт., живого тягла було 48600 голів. Чисельність робочої сили на цей час складала 471 300 осіб. Виробничі ланки нараховували «1 920 колгоспів, 5 965 польових бригад, 25 136 ланок, 59 МТС та 612 тракторних бригад» [15, арк. 112]. Велика роль у процесі забезпечення регіонів України сільськогосподарською технікою належала саме державі, яка лише у 1948 р. направила в Житомирську область «95 тракторів та 443 сільськогосподарських машин для МТС» [15, арк. 111].

Проте МТС області практично завжди не виконували планів сільськогосподарських робіт. З наявної кількості тракторів та іншої техніки майже половина перебувала в неробочому стані, а ремонт відбувався не надто швидкими темпами через брак потрібних запчастин та кваліфікованих майстрів.

Проаналізувавши архівні документи, нам вдалося з'ясувати, що така безвихідь спостерігалася далеко не у всіх колгоспах та районах області. Окремі механізатори колгоспів самі орга-

Наукові записки

нізували свою роботу і досягали позитивних результатів. Наприклад, у 1950 р. «тракторист Юрчук з Андрушівського району, організувавши правильно роботу, шляхом зчеплення 3 сіва-лок, за добу посіяв 194 га озимих культур» [16, арк. 13].

На відміну від гарних звітних показників, низка колгоспів Житомирської області мала дуже незначну кількість або ж не мала взагалі худоби (корів, свиней, коней тощо). Так, в області у 1949 р. налічувалося «9 колгоспів, що взагалі не мали ВРХ, від 1 до 5 голів мали 279 колгоспів, від 11 до 15 – 306. Свиноматок не тримали 116 колгоспів, від 1 до 5 – 610. Вівці були відсутніми у 14 колгоспах» [17, арк. 24].

Виробнича діяльність колгоспів базувалася на роботі бригад, які здійснювали сезонні роботи закріпленим за ними реманентом та робочою худобою. Бригади ділилися на ланки, які відповідали за окремі зернові, технічні, овочеві та інші культури. Якщо спочатку у ланках практикувалася персональна відповідальність за виконану роботу, то з 1950 р. почала застосовуватись уніфікована система, яка нехтувала матеріальними стимулами. Основним підрозділом господарств стали виробничі ділянки, за якими закріплювалися техніка, земля, худоба та будівлі [4, с. 57].

Часто для одержання високого врожаю й розвитку тваринницької сфери колгоспникам нав'язувалася практика соціалістичного змагання, в основі якої лежала прихована можливість використовувати безоплатну працю селян. Влада та партійні функціонери всіляко пропагували ідею соцзмагань, вважаючи її досить перспективною і прибутковою, а процес її реалізації на практиці тримали під суворим контролем, бо в реальності вона мала вигляд прихованої експлуатації селян. Керівники колгоспів мусили постійно звітувати в райкоми про масштаби участі в соцзмаганнях колгоспників та господарств, а їх результати широко висвітлювалися на сторінках місцевої преси. В результаті такої роботи на Житомирщині в 1948 р. «1 732 колгоспи, 4 609 бригад і 20 722 ланки взяли зобов'язання по вирощенню високого урожаю зернових і технічних культур, підняттю колективного тваринництва» [18, арк. 13]

Станом на 4 січня 1949 р. формально змагалися «35 районів, а насправді – 31 район Житомирської області, за винятком Олевського, Городницького, Новоград-Волинського і Баранівського районів, які на той час ще не встигли укласти договорів на соціалістичне змагання» [17, арк. 41]. Крім того, за одним спеціалістом сільського господарства закріплювалося не більше 2–3 колгоспів для кращого їх контролю та керівництва. В кожному колгоспі працювали закріплені уповноважені з числа партійно-радянського активу, яких зобов'язували організувати навчання бригадирів, ланкового і колгоспного активу без відриву від виробництва. Таких «агрогуртків», наприклад, в одному лише «Городницькому районі було 17, а заняття проходили два рази на тиждень» [18, арк. 70].

Варто також наголосити на тому, що частина недоліків у розвитку колгоспного господарства була спричинена мізерною оплатою праці сільського населення або повною її відсутністю. Наприклад, у колгоспі «Пролетар» Новоград-Волинського району протягом чотирьох років з 1945 по 1949 рр. працівникам зовсім нічого не видавали на трудовні. Відповідно і рівень виконання сільськогосподарських робіт там був не на високому рівні. Замість запланованих в 1949 р. «158 га озимих, колгосп посіяв 92 га» [19, арк. 6].

Перший «неголодний» рік мало відрізнявся від попереднього. Однак поліпшення, хоча і незначні, в плані оплати трудовнів колгоспникам таки були. З 1 922 колгоспів області [20, арк. 148] в 1948 р. оплату трудовня зерном в розмірі «від 90 г до 100 г» на день здійснювали у «82 колгоспах, від 101 г до 300 г у 473 колгоспах, від 301 г до 500 г у 463, від 501 г до 700 г – 314, від 701 г до 1 кг – 319, від 1 кг до 2 кг – 245, від 2 кг до 3 кг – 18, від 3 кг до 5 кг – 5» [21, арк. 73].

Проте наведені цифри в більшості випадків були фіктивним. Звичайний колгоспник, отримуючи 500 г зерна, міг прохарчуватися. Та простих колгоспників, що отримували по 2–3, а то і 5 кг зерна, просто не існувало. Їх замінювали посадові особи, які для звітності виписували собі одну кількість зерна, а в насправді брали набагато більше, тим самим наживаючись на тих селянах, які отримували по 100–200 г пшениці. Наприклад, в колгоспі «3-й вирішальний» села Рижани Володар-Волинського району «голова колгоспу Антонюк вкрав 100 ц насіння» [15, арк. 3], яке було виявлене лише після переважування. Голова колгоспу «Червоний прапор» Базарського району Волох без відома колгоспників продав «53,5 ц зерна, 18 голів ВРХ, 44 голови свиней і 18 голів овець». А у колгоспі імені Хрущова Лугинського району голова Ходаківський привласнив 1 805 руб. від реалізації фруктів з колгоспного садка [22, арк. 95].

Лише на 1 січня 1951 р. «47 000 колгоспникам області була нарахована додаткова оплата праці», але «розрахунок провели тільки з 17 900 колгоспниками» [9, арк. 2]. А це означає, що 62% колгоспників, яким була нарахована додаткова оплата за їхню працю, вона не була видана. Виділені на розрахунок з колгоспниками кошти розійшлися по кишенях керівних осіб, адже ніхто чіткого контролю за тим, чи потрапили гроші до рук колгоспників, не вів.

Отже, сільське господарство Житомирської області, як і всієї республіки, в 1948–1953 рр. зазнало немало труднощів, пов'язаних з повоєнною розрухою, низькою врожайністю сільськогосподарських культур та неефективністю колгоспної системи, яка для своєї життєдіяльності поглинала величезну суму коштів.

Постійне порушення принципу матеріальної зацікавленості та надмірна централізація управління сільським господарством гальмували господарську ініціативу селян, їхню трудову дисципліну, унеможлилювали більш швидкий та якісний процес відновлення цієї галузі та її перехід до мирного потужного розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.
2. Литвин В.М. Історія України (У 3-х томах). – Т. 3. Новітній час (1914–2004). Книга друга / В.М. Литвин. – Київ, 2005. – 640 с.
3. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України : Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х., 2007. – 592 с.
4. Малярчук О.М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села : [Монографія] / Олег Михайлович Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с.
5. Пилявец Ю.Г. Колхозы Украины в восстановительный период : проблемы и трудности (1943–1950) : автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История» / Ю.Г. Пилявец. – К., 1992. – 15 с.
6. Коваль М.В. Історія України / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів. – К. : Райдуга, 1992. – 512 с.
7. Волков І.М. Виселення селян України у віддаленні райони СРСР наприкінці 40-х років / І. М. Волков // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 34–43.
8. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 2.
9. ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1330. – 28 арк.
10. ДАЖО – Ф. 559. – Оп. 4. – Спр. 37. – 370 арк.
11. КПРС в резолюціях і рішеннях Конференцій і пленумів ЦК (1941–1971 рр.) : [у 12 т.]. – К. : Політвидав України, 1980. – Т. 6. 1941–1954 рр. Філіал марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – 522 с.
12. Епштейн Б. Розвиток громадського господарства польських колгоспів Житомирщини в післявоєнний період // Наукові записки. – Т. 5. – Кафедра марксизму-ленінізму Житомирського сільськогосподарського інституту. – Житомир, 1958. – С. 97–115.
13. ЦДАГО – Ф. 1. – оп. 80, спр. 935. – 264 арк.
14. Історія селянства української СРС [у 2 т.]. – К.: наукова думка, 1967. – Т. 2. – 533 с.
15. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 808. – 144 арк.
16. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1121. – 66 арк.
17. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 990. – 144 арк.
18. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 806. – 169 арк.
19. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1125. – 32 арк.
20. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 809. – 154 арк.
21. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 991. – 186 арк.
22. ДАЖО – Ф. П-76. – Оп. 2. – Спр. 1542. – 245 арк.

Єфимчук Н.Л. ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КОЛХОЗНОЙ СИСТЕМЫ НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 1948–1953 ГОДАХ

В статье рассмотрены особенности функционирования колхозных хозяйств Житомирской области, состояние материально-технического обеспечения работников и деятельность руководящих органов в 1948–1953 гг.

Ключевые слова: колхоз, голодомор, животноводчество, трудодни.

Yefimchuk N.L. PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF THE COLLECTIVE FARM SYSTEM IN ZHYTOMYR REGION IN 1948–1953

The article deals with peculiarities of functioning of collective farm economies of Zhytomir region, the situation of pecuniary and technical maintenance of workers and activity of governing bodies in 1948–1953.

УДК 392.77 (477)

Н.В. Жмуд

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ «ЧУЖОГО» У ТРАДИЦІЙНІЙ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ (ЗА СХЕМОЮ «ПЕРЕХОДУ» М. МАЄРЧИК)

В статті через структурно-семантичний аналіз обрядів родинного циклу показано механізми конструювання образу «чужого» у традиційній похоронно-поминальній обрядовості українців.

Ключові слова: «чужий», похоронно-поминальна обрядовість, елімінація, інтеграція.

Навіть у сучасному суспільстві, попри безумовну десакралізацію обрядової сфери, ритуали продовжують конструювати важливі культурні смисли. Останні визначають систему координат життєдіяльності певної спільноти через динаміку соціальних ролей. Процес втрати «старої» та набуття «нової» ролі здійснюється шляхом опозиції «свого»/«чужого» світів.

Сакральні дії поховально-поминальної обрядовості забезпечували порядок у «своєму» світі та успішний перехід в «чужий». Конструювання образу «чужого» розглядатимемо за схемою вітчизняного етнолога М. Маєрчик (інтерпретація моделі «обрядів переходу» Арнольда ван Генепа). Суть її полягає в тому, що не окремий етап ритуалу, а весь ритуал є здійсненням переходу, який відбувається через перемикання фази елімінації на фазу інтеграції.

Важливою для розуміння вияву «чужого» є насамперед символіка втрати старих і здобуття нових тілесних функцій.

У поховальному обряді однією з ритуальних характеристик моделі «переходу» є *нерухомість*. Оскільки в ритуалі зона природного моделюється, померлому зв'язували ноги. Інколи формування символічної прагматики йшло не з господарської сфери в символічну, а навпаки, у зворотному напрямку: мотузки з покійника використовували на приборкування брикливої корови [1, с. 76] або «мотузки з рук і ніг покійника зашивали в рубець чоловічої сорочки, аби не бив дружини» [1, с. 93]. Інколи замість зв'язування рук в деяких регіонах ставили руки «навхрест».

Поведінка із мерцем при винесенні його із хати вибудовувалася в площині опозиції «нерухомість» (переважно тіла) – «рухомість» (переважно душі, якій варто «на гору»). Тому коли тіло виносили, ноги розв'язували.

У більшості регіонів України покійника називали «чужим» тільки після захоронення. Так, на Вінниччині говорять: «*Чужий тоді, як поховали*» [3].

У першу ніч після похорону покійник «приходив» у гості у вигляді душі, що могла виявлятися тінню, яка нагадувала загальні обриси померлого і завершувала текст тіла [1, с. 78].

Важливим для розуміння конструювання образу покійника як «чужого» є ознаки дій рядільниць (обмивання, рядження, споряджання), що підтверджують його недієздатність.

Життя рідних померлого після поховання супроводжували певні приписи, поведінкову програму яких наближено до лімінальної: обмеження рухової, звукової та вербальної активності (заборона на танці, співи, галас, крик), встановлення особливого одягового коду (зменшення комплектації та колористики, закривання обличчя) [1, с. 83]. У деяких регіонах України був відомий ритуальний танець після виносу мерця з хати, що сприяв прискоренню наближення до «чужого» світу [6, с. 168]. Про особливий статус родичів покійника, що на певний час також підкреслює їхнє наближення до «чужого», є табу під час похоронних дій на виконання господарських робіт: «Під час похорону рідним нічого не можна робити: ні варити, ні на стіл носити. А до 9 день не можна прибирати і прати» [7].

У тих варіантах поховального обряду, де побутовали нічні ігри при померлому [8, с. 198], сміх і плач оформлювали опозицію живих («своїх») та померлого («чужого»). До останнього зараховували і родину небіжчика. Хоча після похорону (цей період розумівся як вихід із «чужого» часу) накладалося табу на плач («аби не приплакати покійника»).

Наступний образ, який розвиває концепт тілесної неповноцінності, є *сліпота*. Вона прочитується через обряди закривання очей покійного тканиною, накладання монет («щоб мрець

.....
(«чужий») не дивився на живих»), вставляння у руки мерця свічки («щоб на тому світі було видно»). Оплакування через закриття очей хусткою чи долонями теж дає змогу припустити сліпоту як лімінальну характеристику рідних померлого.

Сліпота тісно пов'язана із мотивом невидимості. Ритуальні дії з водою «забирають» зір у покійника («чужого») на початку поховального обряду: обмивання супроводжувалося роздяганням догола та вбиранням в інший одяг. Натомість на поминальний обід після кладовища всі гості вмивають руки й обличчя, витирають їх і лише потім сідають за стіл, що має семантику «повернення» зору живим («своїм»).

Мотив сну-пробудження є співзвучним із сліпотою. Адже сон є станом, який передає символічну смерть, а відтак вказує на «чужість» для живих. Так, в різних регіонах України у поховальній обрядовості відомий звичай «будити покійника» на другий день після похорону. На Вінниччині, зокрема, це називається «нести сніданок».

Обрядова німота та глухота як ознаки «чужості» покійника простежуються у звичаї підв'язування вилиць, щоби рот був закритий. Польові матеріали автора засвідчують, що відкритий рот мерця однозначно пояснюється як поганий знак: «живим зашкодить», «у родині хтось скоро помре» тощо. Як зазначає вітчизняний дослідник Хв. Вовк, пов'язування вилиць було характерним для лімінальних персонажів (наречена, староста, літні люди), що мали яскраві ознаки «чужості» [9, с. 136].

Оскільки маркер їжі є важливим знаком світу людей, відмова від неї або недотримання правил етикету є теж знаком «чужості». У поховальних текстах це виявляється у підв'язуванні вилиць покійника, кладенні монети до рота, принесенні сніданку, вшануванні трапезою під час календарних свят. Окремо варто сказати про споживання крихт (межа між їжею/не їжею), що є фокальною точкою лімінальності й потойбіччя. Повсюдно в Україні прийнято крихти під час поминальних обідів до наступного ранку зі столу не прибирати, залишаючи цей харч мертвим.

Важливу роль для розмежування «чужого»/«свого» є рівень приготування їжі. В українській традиції концепт сирий/холодний позначений маркером «чужості». На відміну від пологових та родинних обрядів, де «гарячий» співвідноситься зі значенням «готовий», у поховальному він має інші смисли. Гарячий поминальний обід призначений для душі, тому гарячий у поховальному контексті має значення не готовності, а випаровування й остигання [1, с. 131].

Через ритуальні дії з одягом, який на етнокультурному рівні прочитується як репрезентант тіла, теж простежуємо конструювання «чужості» покійника. Наприклад, у тлумаченні снів вдівство пов'язують із псуванням або нестачею предметів одягу, взуття, головних уборів, а також втратою або відсутністю частин тіла, особливо парних [1, с. 146].

Елімінативні коди, пов'язані з одягом покійника, набувають негативної семантики у світі живих і позитивної – у потойбіччі [2, с. 183]. Конструювання «чужості» вибудовується через опозиції новий/старий, не функціональний/функціональний, тонкий/грубий, твердий/м'який тощо.

Для одягу покійника використовували зазвичай гендерно чужі елементи, насамперед для чоловіка (у весільній та пологовій обрядовості такий обмін є симетричним). Наприклад, оперезування хусткою чи стрічкою, накривання обличчя жіночим головним убором, атрибутами пологових сюжетів. Натомість чоловічих елементів на одязі жінок не зафіксовано, що, ймовірно, пояснюється концептом жінка/смерть/низ на відміну від чоловік/життя/верх, а також наявністю семантики перинатальності, тобто відсилання в стан до-народженості. Польові матеріали автора статті дають підстави говорити, що на сьогодні люди вірять у місце, де разом «живуть» душі мертвих і ненароджених. На Вінниччині побутують уявлення про переселення душі після смерті тіла в інший об'єкт [4] (науковий термін – «метемпсихоза». – *Прим. авт.*), зокрема, душ предків у новонароджених. Мабуть, тому є звичай називати сина/дочку дідовим/бабиним іменем, оскільки померлий передає нащадку разом з ім'ям свою долю, стає його охоронцем. Або протилежний варіант: не давати нащадку імені померлого предка (якщо в того була погана доля), аби той певним чином не нашкодив: «Моя бабця Ганька була така скажена, що най Бог милує, не то що люди – собаки обходили стороною, так боялись. То хотіли внучечку Анічкою назвати. Я сказала: обіжайтесь не обіжайтесь, не позволю. Хоч я сама Ганя. Бо ше імінем долю бабину прикличе, нашо воно дитині?» [5].

Образи «чужих» спостерігаємо у використанні учасниками ігор при небіжчикові елементів одягу протилежної статі; це явище називають ще «комплексом андрогіна» [10, с. 69]. Андрогінізація в ритуалі покликана обманути злих духів з метою виконання потрібних дій.

Застосовували і функціонально невідповідний елемент одягу (замість ременя – стрічка), до невідповідної частини тіла, одягали кілька комплектів. Мерця одягали у новий або весільний одяг, що прочитувався як непрагматичний, а отже, «чужий». Тканину для оббивання труни та накривання тіла вибирали тонку, що в сенсі функціональності теж мало риси несправжнього, а отже, й «чужого» для світу живих. Частими є випадки розривання на покійникові одягу, що маркує незворотність процесу. Одяг померлого як «чужого» уже після похорону за традицією роздавали.

Отже, конструювання образу «чужого» у похоронно-поминальній обрядовості відбувається через схему переходу від елімінації до інтеграції. Спочатку моделюється втрата тілесних функцій (нерухомість, недієздатність, глухота, німота, сліпота тощо) та неантропоморфність, де відсутності активності серед живих (заборона переодягатися, зупинка роботи, заборона чесатися, митися, голитися тощо) протиставлено активний транзитивний процес покійника. А потім заново моделюються тілесні функції живих (панування руху і дій, здобуття зору і мови) і остаточно втрачаються функції покійного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М.Маєрчик. – К. : Критика, 2011. – 325 с.
2. Пропп В. Фольклор и действительность. Избранные статьи / В. Пропп. – М. : Главная редакция восточной литературы, 1976. – С. 174–205.
3. Записано Жмуд Н.В. від Березької Ю.А., 1992 р. н., українка, Вінницька область, Вінницький район, 2012.
4. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / Марина Гримич. – К. : АТ «ВІПОЛ», 2000. – 379 с.
5. Записано Жмуд Н.В. від Щасливої-Баланчук Г.С., 1926 р. н., с. Круподеринці Погребищенського р-ну Вінницької обл., 2008 р.
6. Еремина В. Ритуал и фольклор / В. Еремина. – Л. : Наука, 1991. – 208 с.
7. Записано Жмуд Н.В. від Жмуд Г.М., 1942 р. н., с. Одая Тульчинського р-ну Вінницької обл., 2012 р.
8. Кузеля З. Посиження і забави при мерці в українськiм похороннiм обрядi / З. Кузеля // Записки НТШ, СХХІ. – Л., 1914. – С. 173–224.
9. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 39–218.
10. Курочкін О. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок) / О. Курочкін. – Опішня : Українське народознавство, 1995. – 375 с.

Жмуд Н.В. КОНСТРУИРОВАНИЕ ОБРАЗА «ЧУЖОГО» В ТРАДИЦИОННОЙ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНЦЕВ (ПО СХЕМЕ «ПЕРЕХОДА» М. МАЕРЧИК)

В статтє с помощью структурно-семантического анализа обрядов семейного цикла показаны механизмы конструирования образа «чужого» в традиционной похоронно-поминальной обрядности украинцев.

Ключевые слова: «чужой», похоронно-поминальная обрядность, элиминация, интеграция.

Zhmud N.V. DESIGNING OF THE IMAGE OF «THE OTHER» IN TRADITIONAL FUNERAL RITES OF THE UKRAINIANS (ACCORDING TO THE TRANSITION DIAGRAM OF M. MAIERCHYK)

The article is devoted to the mechanisms of designing of the image of «the other» in funeral rites of the Ukrainians through the structural and semantic analysis of the rites of family cycle.

Keywords: «the other», funeral rites, elimination, integration.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті на основі методу історизму досліджуються зміни соціальної структури селян, котрі відбулися протягом 1991–2012 років, зокрема здійснюється порівняльний аналіз тих соціальних категорій селян, котрі існували за часів існування Радянського Союзу, а також тих, котрі з'явилися після проголошення незалежності України. Особлива увага приділяється проблемам становлення середнього класу, який виступає гарантією стабільності держави.

Ключові слова: соціальна структура, майнове розширення, середній клас, фермерство, дрібне та середнє підприємництво.

Одним із найважливіших питань, пов'язаних з реформуванням аграрного сектора економіки є розвиток соціальної сфери села, зокрема підвищення добробуту сільських жителів. Період незалежності привів до істотних змін соціальної структури населення та посприяти формуванню середнього класу. З поняттям «середній клас» у більшості з нас асоціюється достойний рівень життя: гарна освіта, кар'єрні перспективи, можливість подорожувати, придбати житло і автомобіль. У суспільстві дана категорія населення виконує специфічну функцію, будучи його стабілізатором. Чим більший середній клас, тим менша ймовірність того, що в державі будуть відбуватися революції, міжнаціональні конфлікти, соціальні катаклізми. Тому правомірно виникає потреба з історичної точки зору відтворити повну картину тих змін соціальної структури суспільства, які відбулися після проголошення незалежності в Україні та привели до формування першопочатків середнього класу, охарактеризувати його проблеми та спрогнозувати становище у майбутньому. Саме цим і зумовлене звернення автора до даної теми.

Література, присвячена темі дослідження, є досить різноманітною в усіх аспектах та відношеннях. Це і колективні праці (двотомна «Історія українського селянства» під загальною редакцією В. Смоля), і монографії (Деркач А., Веретенников С., Єрмолаєв А. «Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути»), а також публікації у різноманітних періодичних виданнях та Інтернет-ресурсах. Проте виникає потреба у подальшому дослідженні процесу становлення середнього класу в українському селі, особливо в кінці першого десятиліття ХХІ ст. Тому ми ставимо за мету відобразити у статті зміни соціальної структури, а також проблеми становлення середнього класу в українському селі протягом 1991–2012 рр.

В українському селі після проголошення незалежності відбулися трансформації, які докорінно змінили структуру сільського населення та започаткували зародження нової страти – середнього класу. Звертаючись до минулого та аналізуючи структуру радянського суспільства (куди належало і населення України), відразу можна виділити два класи – робітників та колгоспних селян, а також окремий прошарок – інтелігенцію. Вони сформувались на основі ідеологічних доктрин марксизму-ленінізму, їх було пристосовано до історичних реалій існування тоталітарного Радянського Союзу. Протягом усього існування наддержави така структура суспільства залишалася незмінною. Характерно, що у складі вказаних соціальних класів населення була своєрідна диференціація. Наприклад, робітничий клас поділявся на індустріальний та аграрний. Індустріальна його частина працювала на державних підприємствах (заводах, фабриках); аграрна – у державних сільськогосподарських підприємствах (радгоспах, підсобних господарствах, державних промислових підприємствах, установах, організаціях).

Колгоспне селянство також виступало потужним класом. До нього належали не тільки безпосередні виробники сільськогосподарської продукції, а й представники сільськогосподарської виробничої інтелігенції (агрономи, інженери аграрного профілю, агрохіміки, зоотехніки, ветеринари). Специфічною була диференціація колгоспного селянства. На вершині даної категорії знаходились механізатори (трактористи, комбайнери). Переважна частина була зайнята у землеробстві або працювала на тваринницьких фермах. Членами колгоспів були працівники їхніх відповідних адміністративних структур [1, арк. 32].

Своєрідним був соціальний статус керівних кадрів колгоспів і радгоспів. Так, голови колгоспів, їх заступники, бригадири, ланкові, спеціалісти різного профілю належали до категорії колгоспників, тоді як директори радгоспів, їх заступники, спеціалісти усіх рангів, керівники відділків – до службовців (за умови, що вони мали певну фахову освіту). Сільські вчителі, ліка-

рі, працівники культурно-масових установ належали до інтелігенції. Отже, хоч юридично вважалось, що в Україні, як в цілому в СРСР, було два класи, фактично існувала багатогранна соціальна диференціація населення. Поняття середнього класу ні у правовому аспекті, ні у фактичному плані не існувало.

Після 1991 р. розпочався процес реформування економіки України, наслідком якого стали зміни у соціально-професійному складі працездатного населення України. Майже на 98% скоротилося число колгоспників та робітників радгоспів (аграрної частини робітничого класу). Водночас зросла кількість членів колективних сільськогосподарських підприємств та селянських спілок: у 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. З'явилися нові категорії – підприємці та наймані робітники. Сформувався і нові прошарки, котрі згодом стали базовою основою середнього класу – фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств. Певна частка сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, представники культурно-освітніх закладів, а також спеціалісти сфери побуту – протягом 1990-х рр. скоротилася через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, з початку 1990-х рр. відбулася стрімка матеріальна диференціація сільського населення. У 1990-ті рр. реальні доходи сільських сімей та їхня купівельна спроможність постійно знижувалися. Як наслідок – поступова зміна джерел формування сукупного доходу. Якщо в 1990 р. 60% його припадало на доходи від оплати праці селян, то в 1998 р. частка цього джерела знизилася до 23% [2, с. 597]

Майнове розшарування проявилось також у збільшенні розриву між рівнями доходів «найбагатших» і «найбідніших» селянських сімей. У 1991 р. розмір сукупного доходу в сім'ях з найвищим його рівнем був у 2,3 разу більшим, ніж у сім'ях з найнижчим його рівнем. У 1998 р. таке співвідношення зросло до 4,3 разу. Існувала диференціація доходів селян по регіонах. В Івано-Франківській, Київській, Харківській, Чернівецькій областях заробітна плата становила 45–52% доходів, а у Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Чернігівській – не більше 27%. Селянам Вінницької, Волинської та Запорізької областей від 36 до 42% доходів давав продаж сільськогосподарської продукції, а в Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Чернігівській суттєвим джерелом доходів стали пенсії (до 36%) [3, с. 73].

Загалом всередині 1990-х рр. дослідники А. Деркач, С. Веретенников, А. Єрмолаєв виділили із соціальної структури українських селян п'ять прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті. Вони встановили, що лише за 1990–1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2% середньорічної кількості населення до 5,3%, другої – з 18 до 56,5%, третьої – з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилася з 58,9 до 27,2%, п'ята зросла з 4,1 до 7,7% [4, с. 9]. Як бачимо, населення українського села просто зубожіло.

Доктор економічних наук Т. Ковальчук наводить дані, які свідчать про низький життєвий рівень більшості населення України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Тільки 14% громадян України мали на проживання по два долари на добу. 86% населення становили бідні, половина з них належала до «середнього класу». 22% з них не мали квартир; 36% жили у будинках без центрального опалення; 40,4% не мали телефону; 8,6% – холодильників; 5,3% – телевізорів; 65,9% – відеомагнітофонів; 94,3% – комп'ютерів [5]. Із загальної кількості сільських жителів приблизно одна третина взагалі мали доходи нижче прожиткового мінімуму [6, с. 118].

Проте попри всі економічні та соціальні негаразди, в українських селах таки розпочався процес формування середнього класу. Цікавим є той факт, що законодавчо його становлення було закладено прийняттям декількох законодавчих документів ще до проголошення незалежності України. У Законі «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» (жовтень 1990 р.) вже вказані нові соціальні верстви сільського населення, які належать до середнього класу (фермери, орендарі) [7]. Законом «Про підприємництво» (лютий 1991 р.) визначено загальні правові, економічні та соціальні засади здійснення підприємницької діяльності (підприємництва) громадянами та юридичними особами. [8].

Законом «Про підприємства в Українській РСР» (березень 1991 р.) підтверджені положення Закону «Про власність» стосовно того, що можуть діяти підприємства таких видів: індивідуальне підприємство, засноване на особистій власності фізичної особи та виключно її праці; сімейне підприємство, засноване на власності та праці громадян – членів однієї сім'ї, які проживають разом; приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина, з правом найму робочої сили; колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу

.....
підприємства, кооперативу, іншого статутного товариства, громадської та релігійної організації [9].

Слід відзначити, що незважаючи на пристойний законодавчий базис, проблема виділення серед населення представників середнього класу була досить складною в Україні з огляду принаймні на дві обставини. По-перше, стрімкі зміни в рівні життя переважної більшості населення та відносинах власності зруйнували минулу соціальну стратифікацію, а нова ще повністю не сформувалася. По-друге, теоретичні уявлення про ознаки середнього класу та необхідна інформація були майже відсутніми.

Результатом такого незнання стали дані соціологічних досліджень, проведених у 2002 р., де представниками середнього класу вважало себе 47% населення України, належними до «вищого прошарку» – менш ніж 1,2%. Водночас середній клас у Польщі становив 29% населення, у Чехії – 36%, в Угорщині – 35%, в Естонії – 23%. Таким чином, результати соціологічних досліджень про кількість середнього класу в державі були просто абсурдними. Реально на початок 2000-х рр. частка середнього класу (фермерів, підприємців) в соціальній структурі сільського населення становила лише 5% [10].

На кінець першого десятиліття XXI ст. головними представниками середнього класу в українському селі стали фермери. Саме ця категорія зі своєю матеріально-технічною базою є основою зміцнення аграрного сектора вітчизняної економіки. Економічною базою сімейних фермерських господарств часто стають особисті господарства, які займаються виробництвом продукції не тільки для власного споживання, а й на продаж. Крім фермерства, основою формування середнього класу на селі стало також дрібне і середнє підприємництво. Перші кроки щодо підтримки сільського середнього класу почали здійснюватись саме у вищезгаданій період. У 2012 р. на державному рівні було прийнято Стратегію соціально-економічного розвитку сільських територій «Рідне село» [11]. Проект передбачав перенесення фокусу державної підтримки на середнього товарного та дрібнотоварного виробника – на того, хто є основою продовольчої безпеки країни. Слід зазначити, що кількість середнього класу в селах України становила на той час 11%, тоді як у розвинутих країнах відсоток середнього класу дорівнює 50–60%.

Водночас варто відзначити, що для нашої держави залишається характерною наявність численних представників середнього класу не у фактичному, а у перспективному розумінні, націленому на майбутнє. Це люди, які не мають відповідного прибутку та рівня життя, але послідовно ототожнюють себе з середнім класом у розумінні головних життєвих цінностей та їх дотриманні. Це переважно інтелігенція, професіонали різних галузей та сфер діяльності, люди, які мають високий престиж в очах собі подібних, які цінують цей престиж більше, ніж матеріальні блага або можливість їх одержання. Це ті, хто залишився у своїй сфері професійної діяльності попри всі дуже критичні обставини (неплатежі, затримка виплат, тимчасове падіння престижу професії тощо) [172, с. 108–110].

Таким чином, трансформаційні процеси в незалежній Україні докорінно змінили структуру українського суспільства. Майнове розшарування призвело до появи нових прошарків населення в сільській місцевості та започаткувало створення середнього класу. На жаль, його відсоток як у селах, так і у містах надзвичайно малий і потребує підтримки й опіки держави. Поки що останньою зроблені поодинокі кроки у даному напрямку. Та варто пам'ятати, що саме середній клас є основою стабільності держави, і тому, на нашу думку, задля його кількісного збільшення владним структурам потрібно створити умови для розвитку малого бізнесу, стимулювати інвестиційну та інноваційну діяльність підприємств. Ще одним важливим чинником формування середнього класу є створення таких умов, у яких людина може бути впевненою у завтрашньому дні: освітні програми, програми з працевлаштування молоді, житлові програми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Оп. 22. – Спр. 7492. – 54 арк. / Сводный статистический отчет Министерства о численности и составе специалистов, имеющих высшее образование на 14 ноября 1985 г.
2. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України ; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
3. Кириленко І.Г. Аграрна реформа : час соціальних пріоритетів / І.Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С. 71–76.
4. Деркач А., Веретенников С., Ермолаєв А. Бесконечно длящееся настоящее : Украина : четыре года пути / А. Деркач, А. Ермолаєв, С. Веретенников. – К. : Либідь, 1995. – 239 с.

5. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас ? / Т. Ковальчук // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 листопада.
6. Грачов Ю. Середній клас на селі. Як його сформувати? / Ю. Грачов // Ученые записки Крымского инженер.-пед. ин-та : зб. наук. праць. – Вип. 14. – Симферополь, 2010. – С. 116–121.
7. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» № 400-ХІІ від 17.10.1990. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 45. – Ст. 604. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/> (дата доступу 12.01.2014).
8. Закон України «Про підприємництво». № 698-ХІІ від 07.02.1991. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 168. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/> (дата доступу 12.01.2014).
9. Постанова «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про підприємства в Українській РСР» № 888-ХІІ від 27.03.1991. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 24. – Ст. 272. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua> (дата доступу 12.01.2014).
10. Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Управління кадрами у сільському господарстві. Довідка «Керівні кадри і спеціалісти в аграрному секторі». – 1997. – Грудень.
11. Прес-служба Міністерства аграрної політики та продовольства. Реалізація ініціативи «Рідне село» сприятиме формуванню середнього класу в селі [Електронний ресурс] // Урядовий портал // Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245207336 (дата доступу 14.01.2014).

Федоренко Я.А. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СРЕДНЕГО КЛАССА В ПРОЦЕССЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье на основании метода историзма исследуются изменения социальной структуры крестьян, которые произошли в 1991–2012 годах. В частности проводится сравнительный анализ социальных категорий крестьян, существовавших во времена Советского Союза, а также тех, которые появились после провозглашения независимости Украины. Особое внимание уделяется проблемам становления среднего класса, выступающего гарантией стабильности государства.

Ключевые слова: социальная структура, имущественное расслоение, средний класс, фермерство, мелкое и среднее предпринимательство.

Fedorenko Y.A. PROBLEMS OF MIDDLE CLASS FORMATION DURING SOCIAL STRUCTURE TRANSFORMATION IN UKRAINIAN VILLAGE OF INDEPENDENCE PERIOD

On the basis of historicism approach, villagers social structure changes in 1991–2012 are researched, in particular, comparative analysis of the former USSR social categories of villagers and post-independence period ones is carried out in the article. Special attention is paid to the problem of the middle class formation that is in itself a guarantee of the state stability. Issues of its quantity increase both in the country-side and the whole state are brought up.

Keywords: social structure, property differentiation, middle class, farming, small and middle business.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 930/2:903(282.247.318) «-03/-02»

В.С. Рудь

ТРИПІЛЬСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ ПІВДЕННОГО БУГУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто досягнення вітчизняних археологів у польових та аналітичних дослідженнях пам'яток кінця середнього – початку пізнього Трипілья (етапи VII–CI), розташованих в басейнах верхніх течій річок Дохна та Савранка Правобережжя середньої течії Південного Бугу.

Ключові слова: історія досліджень, трипільська культура, історіографічний період, польові дослідження, відносна хронологія, господарство.

В кінці середнього – на початку пізнього Трипілья (етапи VII та CI) на Правобережжі середньої течії Південного Бугу, в басейнах річок Кодима і Савранка, існувала окрема чечельницька локально-хронологічна група пам'яток. Питання, що стосуються її точної локалізації, генетичної підоснови, шляхів міграцій, хронологічних меж та, нарешті, своєрідності рис, майже не розв'язані. Однак на сьогодні остаточно вирішувати ці питання зарано, адже в ареалі поширення групи, що досить приблизно окреслена дослідниками, є ще багато білих плям. Тому для початку зазначені проблеми потрібно розглядати на мікрорегіональному рівні, адже це дозволить глибше розкрити модель етнокультурних процесів, яку в майбутньому можна накласти на масштабніший ареал.

З усієї території поширення чечельницької групи найбільш вивченим видається мікрорегіон басейнів верхніх течій річок Дохна та Савранка Правобережжя середньої течії Південного Бугу. На сьогодні тут відомо сім поселень трипільської культури (Стратіївка, Білий Камінь, Жабокричка, Луги, Чечельник, Вишенька, Кривецьке), які у різні роки досліджували С.С. Гамченко, І.Ч. Зборовський, М.Л. Макаревич, Б.І. Лобай, В.А. Косаківський, І.І. Засць, К.К. Черниш та В.С. Рудь.

Історію дослідження археологічних пам'яток трипільської культури мікрорегіону, яка налічує більше ста років, умовно можна поділити на два хронологічні періоди. Початок першого припав на кінець першого десятиліття та тривав до початку 40-х рр. ХХ ст. Другий період бере свій відлік із початку 70-х рр. минулого століття і триває до наших днів. Щоправда, ці періоди не протікали послідовно, адже з хронологічної шкали випадає проміжок у 30 років (40–60-ті рр. ХХ ст.), коли археологічних вивчень пам'яток зазначеного мікрорегіону не провадилося.

Дослідження пам'яток були спрямовані у трьох основних напрямках: польове вивчення конкретних поселень, розробка схем відносної хронології та відтворення різних аспектів господарства населення мікрорегіону в часи трипільської культури. Розглянемо кожен із них.

Польові дослідження. У 1909–1913 рр. на Поділлі працював С.С. Гамченко, який відкрив трипільські поселення біля сіл Стратіївка та Білий Камінь [1, с. 31]. Однак будь-якої інформації про зібраний тут шляхом розвідок матеріал автору не відомо.

Згодом, у 1928 р., експедицією під керівництвом С.С. Гамченка й за участі М.Л. Макаревича та І.Ч. Зборовського повторно здійснено польові роботи в Білому Каміні. В результаті їх проведення шляхом розвідок зафіксовано залишки понад 50 жител та розкопано шість площадок, дві з яких розкрито фрагментарно [2]. Роком пізніше учасник експедиції І.Ч. Зборовський здійснив пошуки різночасових археологічних пам'яток в межах колишньої Тульчинської округи, куди входила територія досліджуваного мікрорегіону. Серед трипільських поселень ним повторно обстежено пам'ятку Стратіївка, складено план її розташування, що дає можливість точно її локалізувати [3, арк. 7–8]. Це були останні польові дослідження мікрорегіону, які зараховані до першого історіографічного періоду.

Початок другого періоду пов'язаний із короткотривалими роботами Б.І. Лобая. Під час проведення розвідок у 1970 р. археолог виявив поселення трипільської культури біля сіл Жабокричка та Луги.

Пік польових досліджень припадає на кінець 70-х рр. ХХ ст. та пов'язаний з діяльністю В.А. Косаківського. Ним відкрито одне поселення на території смт. Чечельник, а інше – на око-

.....
лицях, в ур. Вишенька. Пізніше, у 1983 р., йому вдалося привернути увагу відомих дослідників І.І. Зайця та К.К. Черниш до майже зруйнованої пам'ятки Чечельник [4, с. 277]. У 1990 р. на цьому поселенні І.І. Зайцем та В.А. Косаківським проведено стаціонарні розкопки одного житла [5].

В.А. Косаківський також постійно провадив роботу з повторного обстеження виявлених раніше пам'яток з метою збору матеріалу, який би дав можливість зробити висновки про їх відносну хронологію. Так, у 1987 р. він обстежив поселення Білий Камінь [6], а впродовж 2000–2003 рр. – поселення біля сіл Луги та Жабокричка. Під час останніх розвідок дослідником відкрито нове поселення Кривецьке на східній околиці с. Тартак [7, с. 93–95]. У 2011 р. В.А. Косаківський та автор повторно оглянули територію пам'ятки Білий Камінь, встановивши, що вона є найбільшою серед поселень не тільки мікрорегіону, а й усієї чечельницької групи. Площа поселення перевищує 100 га і дає можливість впевнено зарахувати його до списку поселень-гігантів часів трипільської культури [6].

Аналіз схем відносної хронології. Вже після перших стаціонарних розкопок, що були проведени на пам'ятці Білий Камінь, перед дослідниками постала проблема датування знахідок. Після смерті С.С. Гамченка часткове опрацювання накопиченого матеріалу здійснив М.Л. Макаревич, зарахувавши пам'ятку до культури «В» (періодизаційна схема В.В. Хвойки) [8, с. 467].

Грунтовніші побудови схем відносної хронології простежуються в дослідженнях другого історіографічного періоду. Зокрема, ще наприкінці 80-х рр. минулого століття після ознайомлення наукової громадськості з керамічними матеріалами, переважно з поселення Чечельник [9; 10; 11], постає питання про їх відмінність від кераміки відомих на той час локальних груп. Внаслідок цього дослідники починають виділяти окрему чечельницьку локально-хронологічну групу пам'яток трипільської культури в межириччі Південного Бугу та Дністра. Вперше ці думки висловлені у працях С.М. Рижова та В.А. Круца. Вони вважали, що чечельницька група сформувалась внаслідок просування населення пізньої фази томашівської групи у південно-західному напрямку [12].

З критикою тверджень С.М. Рижова та В.А. Круца виступила Т.Г. Мовша, вказавши, що пам'ятка Чечельник аж ніяк не спадкоємниця томашівських традицій, тому що має більше рис, притаманних петренській групі та існувала раніше епонімної пам'ятки – Томашівки [13, с. 170–171]. Цієї ж точки зору Т.Г. Мовша дотримувалась і в пізніших своїх працях [14, с. 40–42].

Л.Ю. Поліщук, опрацювавши керамічні комплекси поселень розвинутого Трипілля на межі лісостепової та степової смуги в межириччі Дністра та Південного Бугу, також зробила висновок про існування на цій території локальної групи пам'яток кінця середнього – початку пізнього Трипілля. Формування групи дослідниця пов'язувала із впливами з боку володимирівських племен [15, с. 30, 49]. Остання теза пізніше була підтримана та розвинена Т.М. Ткачуком [16, с. 25].

Однак ці питання ще перебували на стадії розробки, і виявлення керамічних імпортів групи на поселеннях суміжних територій внаслідок відсутності детальної періодизації групи залишались лише констатацією факту про їх наявність [17, с. 92].

У 1993 р. у Вінниці виходить друком збірка наукових праць під назвою «Подільська старовина». Нам вона цікава публікаціями С.М. Рижова та В.А. Косаківського. Останній, публікуючи матеріали розкопок Чечельника, робить висновок про існування окремої чечельницької групи пам'яток. Вона об'єднує відомі на той час поселення Чечельник, Білий Камінь, Вишенька та кілька інших із басейну р. Кодима. Поряд з цим дослідник намагався простежити зв'язки населення чечельницької групи з сусідніми регіонами, зазначаючи про знахідки окремих керамічних виробів типу Чечельника в «матеріалах пам'яток другої фази розвитку томашівсько-сушківської групи в межириччі Південного Бугу та Дніпра» [18, с. 108]. С.М. Рижов, будучи знайомим із керамічними комплексами багатьох пам'яток трипільської культури, вже впевнено пише про окрему чечельницьку групу, визначаючи її генетичну підоснову в особі автохтонних пам'яток типу Кринички, коло впливів на стадії формування та ареал зв'язків у процесі функціонування [19, с. 92].

І, нарешті, найбільше опрацьована відносна хронологія групи у дисертаційному дослідженні С.М. Рижова. Розробляючи питання історії трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межириччя на основі їх керамічних комплексів, він, звісно ж, не обминув увагою сусіднє Правобережне Побужжя. В його праці простежується дещо глибша розробка хронологічної послі-

довності розташування пам'яток чечельницької групи. Відповідно до цього Чечельник з'являється із другою та третьою, а Білий Камінь – із четвертою і останньою фазами розвитку томашівської групи. Процес формування групи С.М. Рижов синхронізував із часом утворення небелівської групи, на основі якої пізніше, на його думку, і утворилася томашівська група. Автор не відмовляється від гіпотези про рух пізніх «томашівців» на захід. Результатом цього, на його думку, є синкретичні поселення Побужжя – Рахни Собові та Стіна IV. Проіснувавши трохи довше томашівських, чечельницькі общини були асимільовані переселенцями із Середнього Подністров'я – косенівською групою [20, с. 11–14]. Цю ж лінію розвитку С.М. Рижов підтримує і в пізніших своїх роботах [21].

У недавніх публікаціях Т.М. Ткачука спостерігаємо інакше бачення історії чечельницької групи. Науковець зазначає, що вона, можливо, сформувалася на основі традицій мерешовської та середньобузької груп і пройшла у своєму розвитку три фази. До першої, хоча і невпевнено, він зараховує пам'ятку Немирів, до другої – Чечельник та Черкасів Сад II, до третьої – Стіну IV. Також дослідник робить висновок про існування четвертої фази розвитку групи. Говорити про це дали можливість чечельницькі імпортні з поселення Майданецьке [22].

Розгляд питань господарства. Господарство племен трипільської культури мікрорегіону частково було розглянуто ще С.С. Гамченком та М.Л. Макаревичем на прикладі матеріалів з Білого Каменя. Однак дослідники обмежилися лише констатацією факту про високий рівень розвитку скотарства, хліборобства, кремене- та каменеобробки, гончарства. Поряд із цим, дослідниками статистично підраховано увесь комплекс знахідок із досліджених площадок, визначено матеріал, що використовувався для виготовлення знарядь праці, подано їх типологію. Численні остеологічні знахідки, за визначеннями С.С. Гамченка, співвіднесені з певними видами свійської та дикої фауни [8, с. 461, 467–469].

З 70-х рр. ХХ ст. у вивченні трипільської культури широко практикується застосування археометричних методів досліджень. Частково ці методи застосовувалися під час вивчення матеріалів з Чечельника. На основі знахідок В.А. Косаківського (у 1988 р. – суміші обвуглених зерен та у 1990 р. – відбитків зернівок на кераміці) Г.О. Пашкевич провела палеоботанічні визначення [23]. Виявлений матеріал дозволив дослідникам говорити про склад основних культурних рослин, що вирощувались жителями поселення Чечельник, а в порівнянні з палеоботанічними комплексами інших поселень – виявити тенденції та зміни у видовому наборі культурних рослин на пізньому етапі Трипілля [24, с. 54].

Нарешті, вже в останніх роботах В.А. Косаківського та автора на основі комплексного поєднання усіх наявних джерел реконструюється найважливіший напрямок господарства трипільського населення мікрорегіону – хліборобства [25].

Ще одним напрямком господарства трипільських племен, що стало об'єктом дослідження В.А. Косаківського, було ткацтво. На основі археологічних та етнографічних матеріалів, із залученням даних палеоботаніки та з допомогою експериментального методу, дослідник намагається реконструювати процес виготовлення тканин за часів трипільської культури [26]. Останніми роками до вивчення цього питання долучився і автор [27].

Важливим археологічним матеріалом трипільських поселень є кераміка. Саме вона виступає джерелом для побудови схем відносної хронології та є власне об'єктом технологічних досліджень. В.А. Косаківським було фрагментарно змодельовано окремі процеси гончарного виробництва, пов'язані з добором сировини та формуванням посуду для поселень Чечельник, Вишенька та частково Білого Каменя. Ним же розроблена класифікація кераміки [18; 28]. Картина тенденцій еволюції знакових систем посуду з епонімної пам'ятки групи знайшла відображення в дослідженнях Т.М. Ткачука [16; 29, с. 277–288].

На сьогодні найбільш повно та всебічно поселення мікрорегіону представлені в монографії І.І. Зайця «Трипільська культура на Поділлі» (2001). У ній автор на основі широкої джерельної бази подає різнобічний опис поселень Чечельника та Білого Каменя [30, с. 96–101]. Дослідник залучив різноманітні матеріали з пам'яток мікрорегіону, що дали можливість максимально реконструювати процеси гончарного та особливо ткацького виробництва [30, с. 125, 127–130].

Отже, в історії дослідження трипільських пам'яток мікрорегіону нам вдалося простежити два основні періоди: перший – 1909–1940 рр. та другий, що розпочався у 1970 р. та триває до сьогодні.

Впродовж першого періоду досліджень археологами були реалізовані завдання емпіричного рівня: збір, опис та часткова класифікації матеріалу, переважна більшість якого не дійшла до наших днів. Започатковано залучення до археологічного вивчення трипільських матеріалів методів природничих наук, зокрема археозоології.

Основні польові дослідження в другий період були проведені В.А. Косаківським. Важливо, що паралельно із польовими дослідженнями тривав процес осмислення та інтерпретації накопиченого матеріалу. Як наслідок, В.А. Косаківським та С.М. Рижовим виокремлено чечельницьку локально-хронологічну групу пам'яток трипільської культури, а саме вперше запропоновано хронологічну інтерпретацію накопиченого матеріалу. На сьогодні С.М. Рижов найбільш повно подав власне бачення історії появи, розвитку та занепаду групи в системі пам'яток розвинутого Трипілля. Протягом другого періоду В.А. Косаківським розпочато, а І.І. Зайцем продовжено з'ясування питань, пов'язаних із господарством тодішнього населення мікрорегіону. Важливою характеристикою цих вивчень є часткове залучення методів природничих наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури / С.С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 31–41.
2. Макаревич М.Л. Археологічні досліді у селі Білому Камні в 1928 р. За матеріалами С.С. Гамченко. Короткий попередній звіт / М.Л. Макаревич // Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – НА ІА НАНУ). – Всеукраїнський Археологічний Комітет, 202/46. – 24 арк.
3. Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині // НА ІА НАНУ. – Ф. 3/90. – 25 арк.
4. Заец И.И. Исследование трипольского поселения на Южном Буге // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 276–277.
5. Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник / В.А. Косаківський // Археологічні дослідження в Україні 1991. – Луцьк, 1993. – С. 48, 49, 149.
6. Косаківський В.А. Поселення Білий Камінь у світлі нових даних / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Прадавні землероби Південно-Східної Європи. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ-Тальянки, 2011. – С. 54–55.
7. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодні) / В.А. Косаківський // Подільська старовина. – Вінниця, 2008. – С. 88–108.
8. Макаревич М.Л. Археологічні досліді в с. Білий Камінь / М.Л. Макаревич // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 453–475.
9. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Тези доп. VI Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1988. – С. 5.
10. Косаківський В.А. Кераміка трипільського поселення Чечельник / В.А. Косаківський // Тези доп. VII Вінницької обл. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 13.
11. Косаківський В.А. Пізньотрипільські поселення в басейні р. Савранки / В.А. Косаківський // Тези доп. VIII Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 10–11.
12. Рижов С.М. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи / С.М. Рижов // Тези доповідей VII Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 12.
13. Мовша Т.Г. Актуальные проблемы истории поздне трипольского населения Днестровско-Днепровского междуречья / Т.Г. Мовша // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы I полевого семинара ИА АН УССР, Тальянки-Веселый Кут-Майданецкое (далі – РПГТ). – К., 1990. – С. 169–174.
14. Мовша Т.Г. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи (До проблеми виділення культур) / Т.Г. Мовша // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХV. Праці Історико-філософської секції. Серія Археологія. – Львів, 1993. – С. 24–58.
15. Патокова Э.Ф. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полищук. – К., 1989. – 144 с.
16. Ткачук Т.М. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т.М. Ткачук, Я.Г. Мельник. – Вінниця, 2005. – 208 с.
17. Шмаглий Н.М. Микрохронология поселения Майданецкое / Н.М. Шмаглий, М.Ю. Відейко // РПГТ. – К., 1990. – С. 91–94.
18. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97–108.
19. Рижов С.М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї / С.М. Рижов // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 85–96.
20. Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / С.М. Рижов. – К., 1999. – 18 с.

21. Ришов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. Археологія. – К., 2007. – С. 437–477.
22. Ткачук Т.М. Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутень з мальованим посудом (етапи ВІІ-СІ) / Т.М. Ткачук // Trypillian Civilization Journal. – Адреса доступу : <http://www.trypillia.com/index.php> (дата доступу 20.01.14).
23. Пашкевич Г.О. Результати палеоботанічного дослідження трипільського поселення Чечельник / Г.О. Пашкевич, В.А. Косаківський // Тези доп. Х Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 14–15.
24. Пашкевич Г.О. Рільництво племен трипільської культури / Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко. – К., 2006. – 144 с.
25. Косаківський В.А. Хліборобство племен трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Дністра (етап СІ) / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Вісник інституту історії, етнології і права. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2011. – Вип. 9. – С. 7–10.
26. Косаківський В.А. До історії трипільського ткацтва / В.А. Косаківський // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2003. – С. 63–66.
27. Рудь В.С. До історії ткацтва на Поділлі / В.С. Рудь // Подільське традиційне ткацтво : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Вінниця, 30 вересня – 1 жовтня 2008 р. / Ред. кол. : Т.О. Цвігун, В.А. Косаківський (наук. ред.), О.І. Назарець. – Вінниця, 2009. – С. 49–53, + кол. іл. – С. 4–5.
28. Косаківський В.А. Пізньотрипільська кераміка басейну р. Савранки // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. – Київ-Опішня, 1993. – С. 148–150.
29. Ткачук Т.М. Знакові системи трипільсько-кукутеньської культурно-історичної спільності (мальований посуд) / Т.М. Ткачук. – Вінниця, 2005. – Ч. 2. – 418 с.
30. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.

Рудь В.С. ТРИПОЛЬСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ ЮЖНОГО БУГА: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассмотрены достижения отечественных археологов в полевых и аналитических изучениях памятников конца среднего – начала позднего Триполья (этапы ВІІ-СІ), расположенных в бассейнах верхних течений рек Дохна и Савранка Правобережья среднего течения Южного Буга.

Ключевые слова: история исследований, трипольская культура, историографический период, полевые исследования, относительная хронология, хозяйство.

Rud V.S. TRYPILLIA SITES OF THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE REACHES OF THE SOUTHERN BUG: HISTORY OF INVESTIGATIONS

In the article the author writes about the achievement of national archaeologists in the field and analytical studies of Trypillia culture sites (stages ВІІ-СІ), which are located in the upper reaches of the Dohna and Savranka rivers (middle reaches of the Right Bank of the Southern Bug).

Keywords: history of investigation, Trypillia culture, historiographical period, field studies, relative chronology, economy.

УДК 94(438)»16-17»

Е.О. Зваричук, С.В. Маланчук

**СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТОЛІТТІ**

У статті проаналізовано соціальну та етнічну структуру населення Подільського воєводства в другій половині XVII–XVIII ст. Визначено що, міське населення Подільського воєводства у досліджуваній період складалось з трьох основних груп: багатой верхівки, поспільства і бідноти. На підставі цього з'ясовано, що соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також поляки, євреї, вірмени, представники інших національностей.

Ключові слова: міська верхівка, міське поспільство, міські низи, замкове управління, магістрат, міська адміністрація, духовенство, соціальна група, етнічна структура, цех, привілей, демографія, громада, самоврядування.

Характерною особливістю етнічної історії України є формування багатоетнічного складу її населення. Сучасна українська держава є багатонаціональною країною, де переплетено велике розмаїття етнічних культур, які багато століть мирно мешкають пліч опліч. Сьогодні одним із найголовніших завдань та пріоритетним напрямком розвитку України є збереження та примноження традицій різних народів і недопущення визрівання конфліктів на національному ґрунті. В даному випадку в контексті історії формування етнічної та соціальної структури в Україні не є винятком і Подільський край, який впродовж багатьох століть був центром перетину багатьох етнічних культур та різних соціальних верств населення.

Відтак, метою статті є висвітлення соціальної та етнічної структури населення Подільського воєводства в другій половині XVII–XVIII ст., визначення головних соціальних груп міського населення Подільського воєводства у другій половині XVII–XVIII ст. та їх впливу на розвиток краю. Також планується з'ясувати соціальні межі між різними групами міських жителів, які особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах.

Проблемами соціальної та етнічної структури населення Подільського воєводства займався чимало дослідників. Зокрема, окремі питання окресленої теми знайшли своє відображення у працях О.С. Компана, М.Б. Перова, М. Доровича, А.В. Опрі, Е. Сецинського, О. Будзея, О. Подградської, В. Григоряна та ін. На жаль, вказані наукові доробки не відтворюють всю складність видозмін у просторі і часі етнічної та соціальної структури подільського краю в досліджуваній нами період.

З'ясовуючи основні компоненти соціальної структури населення Подільського воєводства у другій половині XVII–XVIII ст., зауважимо, що з розвитком торгівлі та ремесла по містах розвинулися три відмінні одна від одної соціальні групи населення. Це були:

- 1) міська верхівка, аналогічна західноєвропейському патриціату;
- 2) міське посіпільство, що в польських документах того часу зветься по латині *communitas civium*. Ця група становила основну частину міського населення; ядром її були ремісники і купці;
- 3) міські низи (*plebs*) – найбільш бідна, без прав міського громадянства маса населення [1, с. 83].

Чітко проведеної межі між цими трьома групами не було. Відбувалось проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки – деградація представників вищих груп до становища нижчих.

Для прикладу візьмемо одне з найбільших міст Подільського воєводства – Кам'янець-Подільський. Міська верхівка у XVII ст. продовжувала займати в місті керівні позиції, а члени міських урядів формувалися переважно з її середовища. Серед них були війт, лавники, багаті купці, лихварі, найбагатші ремісники тощо. Особливістю управління в Кам'янці-Подільському була його двоцентровість, тобто окрім названих представників міської влади до міського патриціату належали й представники замкового керівництва: староста, підстароста, воєвода, кашник, хорунжий, каштелян, ловчий, писарь, судді земські, скарбник і т.д. [2, с. 56–129]. Не зважаючи на свою нечисленність, вже з середини XV ст. вони підпорядкували собі все міське управління. Це явище було характерним для всіх трьох магістратів: українського, польського і вірменського та замкової адміністрації. В руках патриціату знаходилася адміністративно-судова влада, все міське, замкове і старостинське господарство, а міські і старостинські прибутки досить часто використовувались ними у власних інтересах. Наприклад, на 50-ті рр. XVIII ст. у передмісті Кам'янця-Подільського Польських фільварках члени Ради українсько-польського магістрату Зелінський та Гірш володіли значними земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Крім того, протягом двох років вони орендували дві корчми: Нижню та Верхню. Від корчем урядовці отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували [3, с. 378]. Магістрат розглядав цю справу у судовому порядку, проте покарати звинувачених не вдалося [4, с. 379].

Представники міської адміністрації (війт, писар, цехмістри) проживали в центральних кварталах міста і завжди були заможними. Їхнє соціальне і матеріальне становище постійно підтримувала держава в особі королів [5, с. 151]. Зокрема, Ян Казимир підтверджував привілеї вірменам у 1649, 1652 та 1658 рр. Відомим є той факт, що 23 березня 1658 р. король Ян Казимир за заслуги кам'янецьких вірмен перед державою спеціальною грамотою подарував декілька хуторів вірменському війту Кам'янця та членам магістрату, дозволив їм збудувати готель, виготовляти напої [6, с. 183]. Крім того, було підтверджено право вірмен торгувати мальвазією

і мушкателею, а також здійснювати продаж різних напоїв: пива, меду, вин і горілки у своїх будинках та крамниця [7, с. 558]. Король надавав вірменам привілеї за те, що їхня громада була йому вірною в часи облоги міста українськими військами, під час нападів татар, а також за активну допомогу громади у ліквідації наслідків пожеж у місті та різних пошестей. Також було дозволено на підлеглих вірменам землях влаштувати корчму, готувати та продавати в ній різні напої [6, 183]. Привілеї вірменам були підтверджені й у 1665 та 1699 рр. [5, с. 152].

До міської верхівки належало й заможне духовенство, що групувалося навколо головних храмів громад: католицьке – в кафедральному храмі св. Петра і Павла, православне вірменське – у храмі св. Миколи і православне українське – в храмі св. Трійці та Іоана Предтечі. Після повернення Поділля до Польщі в 1699 р. Римо-католицька церква відновила свої позиції. Розпочалось будівництво нових костьолів, виникали нові монастирі. За підрахунками дослідників, у XVIII ст. на Поділлі споруджено 648 костьолів і монастирів, що у 25 разів більше, ніж за попередні кілька століть [8, с. 68]. Продовжувало зростати землеволодіння Римо-католицької церкви, яке часто збільшувалося за рахунок земельної іпотеки. Якщо місцеві поміщики не могли сплатити борг, римо-католицьке духовенство присвоювало заставлені маєтки. В результаті таких операцій лише єзуїти отримали на Поділлі десяток сіл. Традиційним джерелом збагачення Римо-католицької церкви були грошові пожертвування магнатів і шляхти. Так, кам'янецькі францисканці в першій половині XVIII ст. отримали від шляхти 35 тис. злотих, а Дунаєвецькому костьолу від магнатів Потоцьких щорічно, починаючи з 1769 р., виділялося 175 крб. сріблом [8, с. 68].

До особливо заможних представників замкового управління належали староста, підстароста, каштелян (відповідав за замкові укріплення), скарбник, бургграфій (управитель замку, який видав його військовими справами і старостинськими маєтностями), ключник тощо. У більшості випадків цей прошарок суспільства був звільнений від будь-яких податків та поборів. Так, у Червонограді від податків були звільнені бурмистр, писар, 10 козаків і «побережників». У той же час 23 городяни давали чинш (від 12 грошів до 3 злотих кожний), відпрацьовували на польових роботах, давали різноманітні десятини, а також 20-ту вівцю, свиню, «від бджіл», «різдвяного барана». 10 найбільш бідніших міщан (т. зв. «коморники») давали всього по 6 грошей чиншу, але виконували різноманітні повинності [9, с. 211–212].

Часто найвищі посадові особи в регіоні нехтували указами короля й дбали в першу чергу про збагачення власної кишені. Зокрема, у 1658–1660 рр. між кам'янецьким старостою Яном Замойським та різними орендарями були укладені кілька контрактів. Предметом угод стали певні види міських доходів: оренда млинів, броварень, митні збори з напоїв та ін. У 1658 і 1659 рр. вартість оренди складала відповідно 10 і 9 тис. злотих. Орендарями ж виступали польські шляхтичі. Так, у 1658 р. орендарями було два подружжя – Габріель Богущкий і Теофілія Рудецька та Криштоф Секержицький і Ядвіга Рибечовська. Умови контрактів передбачали внесення грошових сум авансом двічі на рік. Але оскільки економічна ситуація була нестабільною, щороку ставка орендної плати зменшувалася, а орендарями ставали інші особи. Нарешті, у 1660 р. орендарями стали 4 підприємці-євреї. Звісно, що ні про яке виконання королівських указів староста і не замислювався [9, с. 212–213].

Іншу соціальну групу жителів Кам'янця-Подільського у XV–XVII ст. формували його середні верстви. Це незаможні купці, ремісники, власники крамниць, лавок, мешканці, які прийняли Міське право, власники млинів, середнє духовенство і т. д. Згідно з тодішньою термінологією, всі вони належали до міського поспільства (в німецьких містах цей стан називався бюргерами). Ця категорія виступала захисником інтересів середнього і нижнього міських станів, намагалася контролювати міське управління, добивалася участі в законодавчій владі, права брати участь у здійсненні контролю над міськими прибутками, над ремеслом і торгівлею, над витратами щодо зведення і реконструкції міських укріплень. Як правило, ця категорія людей володіла власним будинком, при якому досить часто був сад і город. Багато з них були власниками лавок, якщо це були торгівці, або майстерень, якщо це були ремісники.

Найбільше цехів у Подільському воеводстві виявляємо в Кам'янці-Подільському. Тут, згідно з документами, в 50–60-х рр. XVII ст. діяли окремі цехи майстрів-католиків (поляків), православних (українців), вірменів. Серед римо-католицьких відомі цехи: 1) ткачів; 2) об'єднаний цех столярів, боднарів та стельмахів; 3) кушнірів; 4) шевців; 5) кравців (до цього цеху, можливо, входили і українці); 6) слюсарів, мечників, ковалів (офіційно об'єдналися в один цех в 1700 р., до цього, можливо, існувало два цехи); 7) шорників та сідельників;

8) ювелірів; 9) гончарів; 10) цирульників; 11) різників [10, с. 12–18].

З документів відомо про існування наступних цехів, де майстрами були православні: 1) шевців; 2) кушнірів; 3) кожум'як. Вірменські майстри утворили цехи: 1) шевців; 2) кушнірів; 3) ювелірів; 4) цирульників [10, с. 15–16].

Цехи рішуче боролися з конкуренцією нецехових майстрів (партачів) та купців. У грамоті, що була видана цехові кам'янецьких ткачів королем Михайлом Вишневецьким у 1669 р., в доповнення до цехового статуту 1601 р. вказувалося, що партачів, «які діють на знищення цеху», дозволяється брати під арешт у будь-яких юрисдикціях, як в місті, так і в передмісті, особливо «в гумнах польських». Право на їх покарання залишалось за магістратом. Заборонялося займатися ткацтвом солдатам місцевого гарнізону, які не входили до складу цеху. Вірменським купцям заборонялося продавати сурові полотна (це розцінювалось як дія «на знищення цеху, як і інші знищили»), або ж вони мусли сплатити цехові певну суму [10, с. 13, 15–16].

В 1669 р. королем були також підтверджені права ще одного кам'янецького римокатолицького цеху – об'єднаного цеху боднарів, стельмахів, столярів. Нововведення зводилися до наступного: 1) цех повинен завжди перебувати при францисканському костьолі Успіння Пресвятої Богородиці, тому що там цим цехом споруджено вівтар та склеп для погребу членів цеху; 2) вступаючи до цеху обов'язково повинні бути громадянами міста та показати свої документи; 3) заборонялось цехові приймати в навчання учнів православного та вірменського віросповідання, а також тих, хто вже навчався в інших місцях; 4) так як роботи осіб, які не належать до цеху (тобто партачів), шкодять цехові та підривають його добробут, всі їхні товари повинні бути конфісковані [10, с. 11].

З другої половини XVII ст. відомі документи, що стосуються трьох цехів у Меджибожі: ткацького, кушнірського та кравецького. Можна припустити, що крім них у місті існували цехи гончарів, шевців і ковалів. На відміну від Кам'яня-Подільського, до цехів у Меджибожі входили як ремісники-католики, так і православні. У 1663 р. власниця Меджибожа Є. Сенявська надала грамоту цехові ткачів. Особливістю організації меджибзького ткацького цеху були численні частування пивом і горілкою. Наприклад, за якісь провини член цеху не лише вносив штраф грошима в цехову касу та давав віск на свічки в храми, але й купував для членів цеху одну чи дві бочки пива [10, с. 11–12].

У Сатанові, як впливає з підтверджувальних грамот початку XVIII ст., у 50-60-х рр. XVII ст. могло існувати 6 цехів: шевців, теслярів, кушнірів, ткачів, ковалів, гончарів [10, с. 20–22]. Серед професійних об'єднань ремісників Поділля відомо про існування в Летичеві спеціального цеху ремісників, що виробляли цеглу [1, с. 213].

Незважаючи на заборони і переслідування, розвивалося позацехове ремесло. Працю партачів часто і з вигодою для себе використовували міські багатії. Так, у 1659 р. кам'янецькі ремісники звинуватили війта польського магістрату в тому, що він переховував у себе ремісників-партачів [9, с. 215].

Найбільш бідну і обездолену частину міського населення становили слуги, поденщики, наймити, селяни, холопи і т.д., які в соціальному відношенні виступали переважно як безправна частина міського населення.

Міська аристократія ще задовго до XVII ст. захопила в містах керівні позиції. Члени міських урядів кооптувалися головним чином з її середовища. Міські багатії охоче ріднилися з обіднілою шляхтою. Протягом XVII ст. по судах розглядалось чимало справ про «самозваних» шляхтичів. Так, «шляхтич» Поповський виявився сином барського міщанина Омеляна Колодія. Міщани Бара, п'ять братів Войтовичів, іменувалися в документах шляхтичами Михайловськими від назви набутих ними ґрунтів – Михайлівських [11, с. 77–78]. Нобілітація міської верхівки не тільки не припинилась після визвольної війни, а, навпаки, збільшилась. Найбільш економічно сильні представники міської верхівки протягом визвольної війни і в післявоєнні роки прибрали до своїх рук великі земельні багатства, серед них і шляхетські маєтки, власники яких загинули або не повернулись. Користуючись цим, нові господарі маєтків почали називатися дідами цих володінь, присвоївши собі герби та імена колишніх власників. Нескінченні судові процеси на початку XVIII ст., викликані скаргами шляхти на проникнення в її середовище міщан, свідчать про успіхи міської верхівки в домаганнях шляхетства.

Міська аристократія і найбільш заможна частина міського посільства відчували постійну тривогу за своє майно і гроші, часто примножені саме в завірюсі класової боротьби. Ця тривога також зумовлювала обережність їхніх дій.

Поza промислово-торговельним життям міст стояла така нечисленна категорія населення, як боярство. Колишні державні бояри опинилися в становищі якогось середнього стану, який не мав точно окреслених в юридичному відношенні прав панівної верхівки, але за традицією користувався низкою важливих феодальних привілеїв. Одним з них, і найбільш важливим, було право землеволодіння на умовах воєнної служби. Ця верства була дуже неоднорідна і приречена на розпад. Бояри виконували обов'язки польової сторожі на татарських шляхах, супроводжували господарських і королівських гінців, «бігали з листами», ставали «конно і збройно» на заклик старости тощо.

В другій половині XVII ст. зустрічаємо такі специфічні категорії населення міст, як «стрільці», «побережники», «гайдуки». Все це перехідні прошарки, на обов'язку яких лежала охорона і сторожа в приватновласницьких старостинських маєтках [12, с. 21].

Уже в першій половині XVII ст. в таких містах, як Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець та в багатьох інших польські міщани і представники шляхти зайняли керівні позиції в міських урядах. Польський уряд намагався вводити всюди діловодство польською мовою, що мало полегшити денационалізацію українців. Ще з часів Люблінської унії ввійшов у силу королівський наказ, щоб «міські документи писалися польською мовою відповідно до коронного звичаю».

Після війни, повертаючись на старі місця, польські міщани і шляхта намагались відновити всі свої довоєнні позиції. Відновили роботу польські магістрати в Кам'янці-Подільському, Барі та інших населених пунктах [1, с. 97].

В містах і містечках Подільського воєводства в досліджуваній період жили люди різних національностей: українці, поляки, євреї, вірмени, волохи (молдавани), татари, греки, турки та ін. Українців, як корінного населення, була переважна більшість. Серед міщан іноземного походження за кількісним складом і участю в політичному та економічному житті виділялись поляки, вірмени та євреї [13, с. 228].

Корінним і найдавнішим населенням багатьох міст і містечок Поділля були українці. Простежимо соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти цієї громади на прикладі міста Кам'янця-Подільського. Досліджуючи проблему землеволодіння Кам'янця, як зазначає М. Петров, можна встановити й локалізувати земельні території кожної з трьох громад. Так, землеволодіння мешканців польської юрисдикції знаходилися з північно-західного боку Старого міста і отримали назву Польські фільварки (назва збереглася до наших днів). Вони розпочиналися від каньйону р. Смотрич, що навпроти Замкового мосту, охоплювали весь мис і тягнулися аж до с. Голосків та р. Мукши. Землеволодіння жителів української громади розміщувалися з південно-східного боку Старого міста і отримали назву Руські фільварки (ця назва існує й сьогодні). Вони зосереджувалися в межиріччі Смотрича і Мукші, тягнулися від Карвасар аж до Дністра. На схід від Старого міста і північніше землеволодіння української громади Кам'янця розташовувалися земельні наділи мешканців вірменської громади – Вірменські фільварки. Між двома вищезгаданими національними громадами часто виникали територіальні суперечки [4, с. 378–379].

Довге співжиття українців та вірменів у місті приводило до того, що останні досить часто мали типові українські імена, серед яких вийти Юрко і Сергій, пан Пилип, міщанин Івашко, Гришко, Дем'ян, Мусій, Богдан, Самійло [14, с. 57].

Звертаючи увагу на демографію мешканців української громади міста протягом XIV–XVI ст., зазначимо, що в кількісному відношенні вони переважали над іншими етносами. У XVII ст. ситуація дещо змінилася, однак не на користь українців. Згідно з документом 1662 р., в місті поголовне сплатили 409 українців, 1 072 поляки, 696 вірменів і 261 євреї [15, с. 122].

Доречно зауважити, що представники усіх станів української громади майже постійно зазнавали утисків і гонінь з боку представників лави і ради польського магістрату, замкового старости, Римо-католицького духовенства. Справа іноді доходила до того, що українське населення насильно виселяли за межі міста, обмежували у правах на заняття торгівлею і ремісничим виробництвом, забороняли користуватися українським письмом, насаджували римо-католицьку віру і т. д. Як наслідок – неодноразові звернення представників громади за захистом до короля і сейму. Підтвердження прав українській громаді на самоврядування повторно надавали королі у 1658 і 1669 рр. [14, с. 57].

Документ 1658 р. засвідчує, що після пожежі українського ринку, який розміщувався біля Кушнірської башти, король Ян Казимир, підтверджуючи права українцям, призначив їм навіть новий будинок для ратуші – будинок Кіріака, що знаходився недалеко від Іоанно-

Предтеченської церкви (тепер приміщення на вул. П'ятницькій, де розташовується адміністративний корпус історико-архітектурного заповідника [16, с. 50–51]) і звільнив його від усіх податків та повинностей. Появу нового ринку громадського центру української громади біля Іоанно-Предтеченської церкви та поряд з ринком вірменської громади зафіксував у своїх нотатках фризський мандрівник Ульріх фон Вердум, який відвідав Кам'янець на початку 70-х рр. XVII ст. Він писав, що місто ділиться на 3 частини: південна заселена вірменами, які мають тут свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займають русини. Тут є великий міський дім (ратуша) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині живуть поляки, які теж мають там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина має своє окреме управління [17, с. 99]. Щодо самоврядування української громади, то мандрівник помилився, адже ще у 1670 р. вона його втратила і була підпорядкована польській юрисдикції [7, с. 521–523]. Правда, ненадовго, оскільки з часу переходу Кам'янця під владу Туреччини (1672 р.) громада відновила свою самоврядувальницьку діяльність [3, с. 203–204]. Крім того, зросла й кількість українського населення. Якщо всіх мешканців міста писемні джерела у 1681 р. зафіксували в кількості 3 414, то серед них було 280 українських родин, 75 вірменських, 36 польських, 35 єврейських і т.д. [18, с. 226].

Цінні свідчення щодо демографічної ситуації в місті зосереджує «Реєстр» податків населення Кам'янця та його округи 1681 р., складений турецькою адміністрацією міста [19, с. 32–38] (див. табл. 1).

На основі таблиці з'ясовуємо, що в період перебування Кам'янця у складі однойменного ейялету українському населенню було повернуто самоврядування і в чисельному відношенні, поряд з іншими народностями, воно переважало. За умови, якщо українських сімей налічувалося 280, то всіх мешканців громади – 1 680. Враховуючи кількість сімей поляків (58), вірмен (75), греків і болгар (29), євреїв (35) та циганів (14), які у 1681 р. мешкали в Кам'янці, то їхня кількість становила 1 266 осіб обох статей [19, с. 34–35].

Наступ польських патрициїв на права українців особливо посилювався наприкінці XVII – у XVIII ст. Зокрема, після переходу Кам'янця у 1699 р. під владу Польщі українській громаді заборонялося мати своє самоврядування і вона була підпорядкована польській. Так було утворено польсько-українську юрисдикцію. Звичайно, представники української громади виступали з протестами проти такого вчинку польського магістрату, однак відстояти свої права українцям так і не вдалося. У 1702 р. польсько-український магістрат, відправляючи на сейм депутатів, поставив перед ними завдання клопотатися, щоб «Русь» повністю була послухною польському праву, і цього вони добилися. У 1703 р. названий магістрат записав до своїх судових книг протест проти українських райців Івана Опученка, Федора Філіповича і Василя Хвостика, які таємно і окремо засідали від польських райців та начебто підбурювали до непокори польській адміністрації українське населення міста і його околиць [3, с. 204, 209]. У тому ж році українська громада міста повністю втратила своє самоврядування.

Таблиця 1

**Етнічний та чисельний склад населення
Кам'янця-Подільського у 1681 р.**

№ п/п	Етнічна приналежність	Кількість сімей	Одинокі	Головний податок
1	Українці	280	20	6 980
2	Поляки	36	13	1 020
3	Вірмени	75	14	1 969
4	Греки та болгар	29	3	732
5	Євреї	35	1	1 440
6	Цигани	14	1	–
7	Не з'ясований етнос (Краків)	22	1	333
	Всього	491	53	12 474

Особливими привілеями користувалось польське населення. Його чисельність протягом досліджуваного періоду збільшувалася внаслідок росту існуючих і виникнення нових міських поселень. За даними М. Владімірського-Буданова, польський елемент на Поділлі в 1569 р. становив 4% сільського і 10% міського населення [20, с. 202]. Припускаємо, що цей по-

казник був вищий для Подільського воєводства як для території, раніше приєднаної до Речі Посполитої, ніж на Брацлавщині. Кількість поляків зростала за рахунок імміграції і природного приросту. До міського населення Поділля зараховуємо і особовий склад польських військових застав, які, до речі, були незначними. Так, навіть Кам'янець-Подільська застава у XVII ст. налічувала близько 300 чоловік [21, с. 92]. На 1565 р. поляки становили 18,5% мешканців Смотрича, 19% – в Меджибожі, тоді як українців було відповідно 59 і 76,5%, євреїв – 22 і 11% населення. В Кам'янці-Подільському в середині XVII ст. близько 45% населення склали поляки. У другій половині XVII ст. польський елемент переважав й у м. Бар [22, с. 68].

Про панівне становище польської громади свідчить «розкладка» земельних ресурсів у м. Кам'янці-Подільському та його передмістях. В межі землеволодінь посполитих польської громади міста вклинювалися хутори міських патрициїв польської юрисдикції, окремих представників культу римо-католицького обряду, землеволодіння храму св. Юрія Мученика, єзуїтського ордену, отримані упродовж XVI–XVIII ст. різними шляхами. Для прикладу зазначимо, що збереглися письмові свідчення на землеволодіння отця Доброгоста Козмінського, члена ордену св. Францішка при костелі Панни Марії в Кам'янці з братією його конвенту. Вони представили на свої землеволодіння привілеї, отримані ще від короля Владислава. Це були документи на город, що знаходився в долині лівого берега р. Смотрич і тягнувся від Замкового мосту аж до Польської брами. Крім того, їм (францисканцям) давав десятину від своїх прибутків замковий фільварок, десятину вони отримували від млина при Польській брамі і мали у підпорядкуванні ще 7 городників (садівників) на Підзамчі [12, с. 15–16].

В межах Польських фільварків в першій половині XVIII ст. сформувалося передмістя Біланівка. В актових книгах українсько-польського магістрату середини XVIII ст. передмістя мало назву «Дольні фільварки». Згідно із свідченнями подимних податків 1750 р., з мешканців передмістя було зібрано 100 злотих. За умови, що з диму жителі передмістя платили по 3 злотих у рік, тут знаходилося понад 30 садіб. Функціонувала там і корчма. Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. передмістя вже йменувалося Біланівкою. Очевидно, його назва походила від прізвища одного із заможних мешканців передмістя – Білана, про великі землеволодіння якого засвідчує візита Георгіївської церкви 1771 р. У документі в описі церковних землеволодінь поля пана Білана називаються межовими. Їх розташування добре знали землеміри магістрату, жителі передмістя, а також окремі кам'яничани, які володіли у цих місцях сіножатями, луками, пасіками, хуторами. Серед них кушнір Вихватніка, міщанин Костя Коваленко, пан Тарнавський, шляхтич Йозеф Губчак та ін. [4, с. 378–379].

Значну частину міських жителів Поділля склали вірмени (див. додаток № 3). В Кам'янцю-Подільському вірменський квартал розташовувався в південній частині міста. Тут знаходились будинок вірменського магістрату, який називався ратушею, декілька вірменських церков, а також двоповерхова будівля, яка мала назву «вірменський торговий дім». На відміну від Кам'янця, в Язлівцю вірменський квартал знаходився у центрі. Дві вулиці, заселені лише одними вірменами, перехрещувалися точно по центру містечка. Там же, на невеликій височині, знаходилася вірменська церква св. Богородиці [24, с. 103]. Місіонер А.-М. Піду пише, що крім цієї церкви у вірмен в Язлівцю за межею містечка були ще «часовня» Благовіщення і монастир св. Григорія Просвітителя [24, с. 104].

Численні архівні документи дозволяють говорити про активну участь вірменського купецтва Кам'янця-Подільського у торговельних зв'язках України і Польщі з Молдавією, Чехією, Моравією та іншими державами. Зокрема, купці-вірмени привозили до Молдавії сукна з країн Західної і Центральної Європи, вивозили ж биків, місцевих і турецьких коней, шкіри, вина, віск, рибу з частковим перепродажем вказаних товарів у Краків, Пруссію, Сілезію і Чехію [25, с. 80].

Як і в Кам'янці-Подільському, в Язлівцю вірмени також брали участь у забудові укріплень і фортечних стін навколо містечка. В язловецькій фортеці, величезні стіни і численні будови якої збереглися до наших днів, можна побачити ліпний вхід, який з першого ж погляду видає своє вірменське походження. Вірмени – майстри по каменю з виключною старанністю і смаком прикрасили раму входу гарними орнаментами [24, с. 105].

Адміністративні органи вірменської громади в Язлівцю, як зазначалось вище, були точно такими, як і органи багатьох інших вірменських колоній Речі Посполитої. Відповідно, були вїйт і суддя, функціонували духовний і світський суди. Радою «сорока мужів», яка обиралася з числа найвидатніших, обов'язково заможних і тих, хто досягнув видного становища міщан, керу-

вав маршал. Рада мала право контролювати діяльність війта і суддів. Проте найголовнішою особою був війт, який підпорядковувався безпосередньо власнику містечка.

Стосовно вірменської громади в Кам'янці-Подільському зазначимо, що в роки перебування міста під владою Туреччини частина вірмен продовжила мешкати тут, але значна їх кількість залишила його. Діяльність вірменського суду в місті у 1672–1699 р. була скасована [5, с. 153]. Джерело 1680 р. містить інформацію про те, що в місті податок було зібрано лише з 75 вірменських сімей та 14 одиноких осіб [19, с. 34]. Більшість вірмен виїхала до Болгарії, а частина – у західні українські землі.

Після переходу міста наприкінці 1699 р. під владу Польщі життя вірменської громади почало відроджуватися, хоча й з великими труднощами, які спричинялися не лише важким економічним становищем міста, а й значними перешкодами з боку польського магістрату. Джерела засвідчують, що вірменській громаді, як і двом іншим, спочатку необхідно було відновити своє самоврядування і зайнятися відбудовою міста, а також відродженням усіх сфер міського життя. З опису Кам'янця 1700 р. дізнаємося, що вірменські квартали були досить значно зруйнованими. Коли вірменин Акоп Багдасарян у 1704 р. приїхав зі Львова до Кам'янця, то побачив місто у жахливому становищі. Він ледве впізнавав його вулиці [5, с. 153].

В перші роки XVIII ст. вірменський магістрат уже відновив свою діяльність, а його підприємливі патриції активно зайнялися торгівлею і ремісничою діяльністю. Правда, мешканців громади на той час налічувалось небагато. Згідно з «каталогом» перепису населення 1704 р., їх було 73 особи: членів уряду – 8, суду сорока мужів – 14, домогосподарів – 36 і дітей – 15 [5, с. 153].

Відродженню діяльності самоврядування вірмен в той час сприяв король Август II, який підтвердив всі їхні права і привілеї, надані попередніми польськими королями. Правда, протиріччя вірмен з представниками влади українсько-польського магістрату і за тих обставин не припинялися. Одна з магістратських кам'янецьких книг засвідчує, що 10 жовтня 1708 р. суд кам'янецького старости наклав штраф на вірменський (в тому числі й українсько-польський) магістрат за порушення торгівцями його юрисдикції цін, встановлених подільським підвоєвудою. Окрім магістрату, до 1710 р. відновив свою діяльність і суд сорока мужів [5, с. 153].

Непорозуміння між вірменським і польсько-українським магістратами призводили до того, що багаті вірменські патриції переходили під юрисдикцію останнього, більш надійно захищеного нормами магдебургії. Вони купували й нерухомість в межах особливо престижних її кварталів: на українсько-польському ринку, на вул. П'ятиницькій, Зарванській, Троїцькій тощо. Цей факт красномовно засвідчує опис Кам'янця 1734 р. Зокрема, у західній частині ринку на той час мешкали вже вірмени Туміловичі, у північній – пан Баранович, східній – Ахентович і Бакалович, південній – Святович, Баранович, Богданович, Овансович і т. д. [26, с. 234, 238, 243, 252, 253].

Непорозуміння між вірменами і польсько-українською юрисдикцією міста на економічному, соціальному, адміністративному і політичному підґрунті продовжувалися й у 60-80-ті рр. XVIII ст. Ці проблеми громади неодноразово намагалася вирішити в місті королівська комісія «*Boni ordinis*», однак 3 лютого 1790 р. вона ліквідувала самоврядування вірмен і підпорядкувала їхнє життя польсько-українському магістрату [24, с. 98].

Серед населення міст і містечок досить багато було євреїв. В самому Кам'янці вони намагались поселитись ще в XV ст., але не могли цього зробити через низку обмежень польського уряду. Тому вони змушені були селитися на околицях (Зіньківці, Карвасари) [27, с. 396, 404] і лише інколи, не дотримуючись заборони, заходили до міста. А в 1589 р. райці і поспільство Кам'янця прийняли євреїв до числа міщан [28, с. 229]. Євреї проживали в Сатанові, Сидорові, Чемерівцях, Гусятині, Хмельнику, Шаргороді та інших населених пунктах [28, с. 229]. На 1765 р. в Пłosкирові нараховувалося 300 осіб єврейської національності [29, с. 281]; у 1787 р. у містечку Деражні їх проживало 307 тощо [30, с. 167].

Після захоплення Кам'янця-Подільського турками євреї вільно жили в місті, займалися торгівлею. У 1790 р. вони живуть не тільки в околицях Кам'янця, але й у передмістях. В той час їх було: на Польських фільварках – 3, на Руських – 24, Біланівці – 3, Зіньківцях – 161, Жабинцях і Вітовцях – 28, Карвасарах – 168, Довжку – 11, Підзамчі – 27; всього 425 душ [21, с. 219].

Мешкали в містах і містечках Подільського воєводства й представники інших народностей (чемериси – в Барі, росіяни – в Хмельнику, Синяві та ін., молдавани – в Студениці, греки – в Меджибожі) [31, с. 53]. В середині XVII ст., за підтвердженням численних документальних

фактів, серед етнічного складу мешканців Подільського воєводства знаходимо вихідців із країн, які перебували під гнітом султанської Туреччини, а саме: волохи, мунтяни, серби, болгари, греки, угорці, арнаути. В містах займалися ремеслом чехи і німці. В документах зустрічаються жителі з прізвищем Гайдук, що свідчить про прибуття на Поділля учасників гайдуцького (в своїй основі антифеодального) руху, що охопив у ті часи балканські країни [32, с. 131].

Таким чином, міське населення Подільського воєводства у другій половині XVII–XVIII ст. складалось з трьох основних груп: багатой верхівки, поспільства і бідноти. Соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також поляки, євреї, вірмени, представники інших національностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963.
2. Przyboś Casimirus. Urzędnicy województwa Podolskiego XV-XVIII wieku. Spisy. – Kraków, 1994.
3. АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1.
4. Петров М. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст. / М. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 379.
5. Петров М. Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янець-Подільського у XIV–XVIII ст. / М. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 151.
6. Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая / М. Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Вып. II. – Каменец-Подольский, 1878–1879. – С. 183.
7. Владимирский-Буданов В. Немецкое право в Польше и Литве / В. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного образования. – Вып. X-XII. – СПб., 1868. – С. 558.
8. Опря А.В. З історії католицької церкви на Поділлі (XIV–XVIII ст.) / А.В. Опря // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. – 1997. – Т. 1. – С. 68.
9. Трубочанінов С.В. Соціально-економічний розвиток Поділля в 50–60-х роках XVII ст. / С.В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 211–212.
10. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1904.
11. АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 2.
12. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1887. – Т. V. Lustracje królewsczyn. Ziemi ruskich. Wołyń, Podola i Ukrain z pierwszej połowy XVII wieku.
13. Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 228.
14. Петров М.Б. Українська громада Кам'янець-Подільського кінця XIV–XVII ст. : соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти / М.Б. Петров // Питання історії України : Збірник наукових статей на пошану професора П. Михайлини. – Т. 6. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 57.
15. Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Крикун // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971.
16. Будзей О. Вулицями Кам'янець-Подільського / О. Будзей. – Львів : Світ, 2005.
17. Вердум Ульріх. Щоденник / Ульріх Вердум // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 99.
18. Трубочанінов С.В. Поділля в останній третині XVII ст. / С.В. Трубочанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Т. 1 (3). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – С. 226.
19. Фішер Алан В. Кам'янець-Подільський під турками / Алан В. Фішер // Подільське братство. Інформаційний вісник. – № 3. – Кам'янець на Поділлі, 1993. – С. 32–38.
20. Владимирский Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 202.
21. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1895.
22. Кушнір Б. Польське населення на терені Хмельниччини : Сторінки історії / Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. 23–24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 68.
23. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2.

24. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В.Р. Григорян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1980.
25. Подградська О. Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XVI–XVII ст. / О. Подградська // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987.
26. Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) / М. Крикун // Український археологічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 2. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 234, 238, 243, 252, 253.
27. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. IX.
28. Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 229.
29. АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 2.
30. Щур Л.О. З історії єврейських поселень на Поділлі / Л.О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5(7). – С. 167.
31. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны) / А.И. Баранович. – М. : Изд-во АН СССР, 1959.
32. Шевченко Ф. Про етнічний склад населення Поділля в першій половині XVII ст. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля» / Ф. Шевченко. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 131.

Е.О. Зваричук, С.В. Маланчук. СОЦИАЛЬНАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ПОДОЛЬСКОГО ВОЕВОДСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII–XVIII ВЕКА

В статті проаналізована соціальна і етнічна структура населення Подольського воєводства во второй половині XVII–XVIII вв. Определено, что городское население Подольского воєводства в исследуемый период состояло из трех основных групп: богатой верхушки, протонародья и бедноты. На основании этого выяснено, что социальные границы между различными группами горожан особенно резко проявились в крупных торгово-ремесленных центрах. Основная масса городского населения состояла из украинского населения, однако в городах Подолья проживали также поляки, евреи, армяне и представители других национальностей.

Ключевые слова: городская верхушка, городское протонародье, городские низы, замковое управление, магистрат, городская администрация, духовенство, социальная группа, этническая структура, цех, привилегии, демография, общество, самоуправление.

E.O. Zvarychuk, S.V. Malanchuk. SOCIAL AND ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF PODILLYA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XVII–XVIII CENTURY

The article analyzes the social and ethnic structure of the population of Podillya province in the second half of the XVII–XVIII centuries. It has been determined that the urban population of Podillya province during the period under investigation consisted of three main groups: the rich elite, the common people and the poor. On this basis it has been found that social boundaries between different groups of urban dwellers are especially manifested in the large trade and craft centers. The bulk of the urban population consisted of Ukrainian population, but Poles, Jews, Armenians, and representatives of other nationalities lived in the cities of the province as well.

Keywords: urban elite, urban common people, the urban poor, the Castle administration, city council, city administration, clergy, social group, ethnic structure, workshop, benefits, demographics, society, community self-government.

УЗАГАЛЬНЕНА ТИПОЛОГІЯ ТРАДИЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ
СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У процесі ґрунтовного аналізу наукових та краєзнавчих праць, статей, а також музейних фондів колекцій народної ноші у статті висвітлюється проблема формування класифікації традиційного комплексу вбрання українців історико-етнографічного регіону Поділля ХІХ – початку ХХ ст. Вперше робиться спроба створення узагальненої типології народного костюма українців безпосередньо східноподільської локальної зони.

Ключові слова: традиційний комплекс вбрання, українці Поділля, східноподільська локальна зона, узагальнена типологія, народний костюм, музейні колекції, натільний, поясний, плечовий і верхній одяг, головні убори, взуття, прикраси, пояси, доповнення до одягу.

Високий рівень розвитку традиційних ремесел у селах історико-етнографічного регіону Поділля вплинув на виникнення надзвичайно великого різноманіття народних комплексів вбрання українців усіх локальних зон цього мальовничого краю. Причому і буденні, й святкові та обрядові (передусім весільні) строї подолян різняться серед національної ноші українців інших регіонів своїм оригінальним декором та вишуканістю усіх доповнюючих деталей, які утворюють цілісну і довершену композицію костюма й підкреслюють його гармонійну єдність.

Однак актуальний на сьогодні процес дослідження особливостей комплексів одіжі усіх етнографічних районів України, в тому числі й Поділля та його субрегіонів зокрема, насамперед тісно пов'язаний із формуванням загальної класифікації народного вбрання. Тому саме питанню створення узагальненої типології традиційного строю українців східноподільської локальної зони присвячуємо нашу статтю у рамках дисертаційної роботи.

Насамперед, враховуючи аналіз існуючих концепцій щодо сучасних історико-географічних та історико-етнографічних меж Поділля, яке не складало і досі не складає єдиної територіальної одиниці, та історію виокремлення території краю, спробуємо визначити обриси його східного субрегіону. Етнографічні кордони Східного Поділля окреслимо по річках: на півдні – Дністер, на сході – Ятрань, на північному сході – Ягорлик, Кодима і Синюха, на півночі – Случ. Виходячи з цього, до складу східноподільської локальної зони включимо наступні райони таких областей: Вінницької (усі); Житомирської – Бердичівський і Любарський; Кіровоградської – Гайворонський, Голованівський та Ульяновський; Одеської – Балтський, Кодимський та Савранський; Миколаївської – Кривоозерський та Черкаської – Христинівський район. З огляду на локальні відмінності комплексів традиційного вбрання подолян Вінниччини та центрально-південних районів Хмельниччини вважаємо за необхідне зонально відокремлювати Східне Поділля від Центрального.

Історіографія досліджуваної проблеми охоплює праці видатних науковців і етнографів, а саме: П. Чубинського (1877) [34], Х. Вовка (1928) [7], В. Білецької (1929) [2], О. Воропая (1966) [8], І. Спаського (1970) [23], К. Матейко (1977) [17], Л. Бурачинської (1992) [4], Г. Стельмашук (2013) [24], Т. Кара-Васильєвої (1994) [13], К. Матейко (1996) [18], Т. Ніколаєвої (1994, 1996, 2005) [20], М. Білан і Г. Стельмашук (2000) [1], Л. Булгакової-Ситник (2005) [3], З. Васіної (2006) [5], Є. Причепія і Т. Причепій (2007) [6], О. Федорчук (2007) [25], О. Косміної (2008) [15] та Г. Врочинської (2008) [9]. Велике значення для формування класифікації народного строю східних подолян мають праці місцевих дослідників: В. Косаківського (2003, 2013) [14], Л. Пономар (2003) [21], Т. Гончарук (2005) [11], Л. Дяк (2005) [12], Т. Марченко (2005) [16], Л. Гальчевської (2008) [10] і Г. Медведчук (2010) [19].

Тому на основі аналізу створених класифікацій та опрацьованих власноруч фондів колекцій традиційного вбрання Національного музею українського декоративного мистецтва України (м. Київ) [29], Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ) [33], Вінницького обласного [27], Бершадського [26], Оратівського [30], Тиврівського [31] та Тульчинського [32] районних краєзнавчих музеїв, навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського [28] і приватної колекції одягу В. Косаківського (Вінниччина) [22] ми здійснимо спробу вперше сформулювати класифікацію народної ноші українців Східного Поділля. Зауважимо, що при складанні узагальненої типології ми зазначали про статеву, вузько локальну

Наукові записки

.....
та локальну приналежність певних складових комплексу одіжі за наявності таких даних. В інших випадках мається на увазі поширення назв одягу на території переважно всього Поділля та їх статево-ідентифікацію.

За головною ознакою саме функціонального використання загалом у традиційному костюмі українців Східного Поділля виділяють:

I. Основний комплекс вбрання, до якого відносять:

1) Групу натільного одягу – до кінця XIX ст. цей вид як чоловічого, так і жіночого строю складала виключно *сорочка*, що різнилася способами крою, декорування та носіння, зокрема:

а) жіночі *сорочки* за способом крою плечової частини ділять на:

- без плечових швів (*тунікоподібні, перекидні*): з бочками або без;
- з плечовими вставками (*уставкові, вуставкові або поликові сорочки*);
- з суцільнокрійним рукавом (*безуставкові, безвуставкові чи безполикові*);
- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками чи гестками (*сорочки на кокетці, сорочки-гестки*);

б) чоловічі *сорочки* за способом крою плечової частини розділяють на:

- без плечових швів (*тунікоподібні, перекидні*) сорочки: з бочками нижче рукавів по основі (як різновид – сорочки «*лоцманки*», «*чумачки*», які набули поширення у 20-30-ті рр. XX ст.); без бочків;
- з плечовими вставками (*уставкові, вуставкові або поликові сорочки*);
- з нагрудними, плечовими або нагрудно-плечовими кокетками чи гестками (*сорочки на кокетці, сорочки-гестки*);

2) Групу поясного або стегнового одягу становить:

а) Жіночий поясний одяг, зокрема:

- незшитий (одно- та двошаровий *запаски*);
- частково зшитий розпашний: *горбатки (горботки), гуньки, запаски-катраниці, катриниці, обгортки, плахти*;
- зшитий глухий – це спідниці різної конструкції: *гуньки, димки або мальованки, друкованиці, літники, спідниці у зборки – «на брижах», спідниці у складки – «на фалдах», шарафани*;
- додатковий поясний одяг: *фартух (хвартух, попередниця), нагрудний фартух, фартух з фабричної тканини «в зборочки», хустка*;

б) Чоловічий поясний одяг – різноманітні сезонні штани: *гайдавери, порти (портки, поркениці, портяниці), сподні, холошині, шаровари, «радовляні» штани* (виготовлялися з цупкої тканини, Вінниччина).

II. Допоміжний нагрудний або плечовий одяг, що включає:

1) Нагрудний одяг без рукавів: жіночий – *безрукавки-нагрудники, катанки, керсетки (кірсетки, корсетки), камізельки*; чоловічий – *безрукавки-нагрудники, бунди, жилетки*;

2) Нагрудний одяг з рукавами: жіночий – *кафтаники (кафтанчики, кахтаники), кохти (кофти-польки), кабатки, катанки, кацавейки (кацабаї, кацафайки), куртаки, літники*; чоловічий – *бунди, куртки, піджаки, френчі*.

III. Верхній, або становий одяг, у якому виокремлюють:

1) Осінньо-весняний:

а) плащоподібний верхній одяг: *бунда* (Східне Поділля); *бурка*; *катанка з капюшоном* (Східне Поділля); *манта (мантина)*; *опанча* (Поділля, Гайсинський район Вінницької обл.);

б) довгий верхній одяг з сукна: *бурнус*; *полька*; *свита (свитка)*; *чекмінь (чекмен)* (Східне та Центральне Поділля; Гайсинський район Вінницької обл.); *чемерка (чемерка, чимарка)*; *чугай (чугайна)*; *чугай*;

в) короткий верхній одяг з сукна: *куртина*;

г) верхній одяг з полотна чи іншої тканини (крім сукна): *каптан*; *капота* (Східне Поділля); *катанка* (Східне Поділля); *плахта*; *полотнянка*;

2) Зимовий сукопний плащоподібний: *гуня (гунька)*;

3) Зимовий хутряний: *кожухи довгі, середньої довжини та короткі*.

IV. Головні убори, які ділять у залежності від статі та віку на:

1) Дівочі головні убори, до яких відносять:

Серія: ІСТОРІЯ

а) *Бинди* (*лєнти, лянти, стрічки, стьонжки*) – начільні пов'язки-стрічки (парчеві або шокві, золотисті або сріблясті) без оздоблення або вишиті квітковими орнаментами нитками чи бісером;

б) *Вельон* (*велян, вильон*) – фата весільна;

в) *Віночки* (*вінки*): «білий» *весільний вінок* (*лойовий* – Вінниччина); *барвінковий вінок*; *весільні вінки із штучних квітів*; *виті* (*звиті*) *вінки із зілля*; *вінки-шнури*; *вінки площинні*; *вінці*; *восковий віночок* (*лойовий, папіровий, парафіновий, терновий* – Вінниччина); *золотий вінець* (с. Гордіївка Тростянецького р-ну Вінницької обл.); *плетені* (*сплетені*) *вінки із зілля, польових квітів, рожі, ягід*; *руте'яний* (*рутяний*) *віночок* (с. Зятківці Гайсинського р-ну Вінницької обл.); *суботній вінок* (с. Сосонка Вінницького р-ну); *шиті* (*зшиті*) *вінки*;

г) *Вінкоподібні головні убори*: *вінкоподібні убори із живих квітів*; *вінок-обруч*; *вінок-обруч «наушник»*; *весільний вінкоподібний убір із налобної червоної гарусівки* (Східне та Центральне Поділля); *волочкові вінки* (*катаси*) (Східне та Центральне Поділля); *галянок* (с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.); *«квітки»* (Східне та Центральне Поділля); *коруночка* (с. Рахни-Лісові Шаргородського р-ну Вінницької обл.); *кутаси* (Східне та Центральне Поділля); *навушники* (*заушники, підвушники, позаушники*) (Східне та Центральне Поділля);

г) *Гарасівка* – вузька червона стрічка, яка підтримує коси (Вінниччина);

д) *Гимбер* (*имбер, імбер*) – головний убір білого кольору, яким покривали молоду (с. Маньківка Бершадського р-ну Вінницької обл.);

е) *Кісники* (*випліточки, вплітки, косники*) – вузькі стрічки (*стенжки, стьожки*) (Східне та Центральне Поділля) або шнури, які дівчата вплітали у коси (с. Вільшанка Крижопільського р-ну Вінницької обл.);

є) *Нафрамиця* (*нафрама*) – хусткоподібний убір, яким молодій у день весілля жінки пов'язували голову;

ж) *Рантух* (*рантушок*) – платовий весільний головний убір білого кольору з домотканого полотна, як фата (с. Левків, Соколівка Крижопільського р-ну Вінницької обл.);

з) *Рубок* (*рубочок*) – хустка, якою покривають молоду (с. Хоменки Шаргородського р-ну Вінницької обл.);

и) *Серпанок* – головний убір, яким покривали молоду поверх каптура, очіпка, виготовлений із прозорого домотканого полотна білого кольору; фата (с. Брацлав, с. Годіївка Тростянецького р-ну Вінницької обл.);

2) Жіночі головні убори, до яких належать:

а) *Каптур* (*каптура, каптурчик*) – різновид очіпка з круглим дном;

б) *Кибалка* (*кибалочка*) – головний убір заміжньої жінки у вигляді підкладки під очіпок, скрученої і зшитої з полотна у формі валика (с. Зятківці Гайсинського р-ну, с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл.);

в) *Кічка* (*кичка*) – головний жіночий убір у вигляді очіпка (Східне Поділля); *обручик*, виготовлений з конопляного прядива, який одягають під каптур (Вінниччина; с. Уяринці Тиврівського р-ну Вінницької обл.);

г) *Намітка* (*перемітка*) – рушникоподібний убір з лляної, зрідка конопляної або взагалі прозорої тканини; довге полотнище з тканим або вишитим орнаментом по обидва боки (забори), переважно білого (іноді сірого, коричневого та навіть чорного) кольору, яке носили поверх очіпка;

г) *Намітка-убрус* – рушникоподібний убір, який носили після весілля;

д) *Нафрама* – серпанковий головний убір;

е) *Очіпок* (*чепчик, чепець*) – м'який (*чепчик, чепець*) чи твердий убір складної форми з тканини або в'язаний (*плетінка*) технікою «брання»;

є) *Рантух* (*рантушина, рантушок*) – головний убір заміжньої жінки білого кольору з тонкого домотканого або фабричного полотна;

ж) *Рубок* (*рубочок*) – крамна, купована намітка (с. Хомутиці Калинівського р-ну Вінницької обл.);

з) *Серпанок* – обрядовий, святковий головний убір жінок похилого віку;

и) *Сіточка* – в'язаний головний убір початку ХХ ст. (Східне та Центральне Поділля);

і) *Хустка* (*платок, турпан, хустина, хустинка, хусточка, хустиночка, фустинка, фустка, фуска*) – пошита з квадратного чи прямокутного шматка тканини або в'язана;

3) Чоловічі головні убори, насамперед це:

Наукові записки

а) *Башлик* – каптур сукняний з довгими кінцями-китицями, що вдягали поверх шапки;

б) *Капелюхи: бриль* – солом'яний капелюх; *кресаня* – чорний фетровий капелюх; *повстаний капелюх* – парубоцький сірий капелюх з широкими полями і високим наголовком, прикрашений тканими стрічками, квітами та вовняними круглими помпонами (Східне Поділля);

в) *Картуз* – головний убір із фабричної або домашньої полотняної чи суконної тканини з чорним козирком із блискучого твердого матеріалу «сапи» (набув загального поширення з другої половини XIX ст.);

г) *Кашкет (кепка, козирка, фуражка)* – головний убір із синього чи зеленого сукна, рідше чорного із більшим розміром козирка – «сапою», ніж у картуза (набув поширення на початку XX ст.);

г) *Шапки: барашкова шапка* (Східне та Центральне Поділля); *заяча шапка; ковпачок* (Східне та Центральне Поділля; с. Зятківці Гайсинського р-ну Вінницької обл.); *конічні шапки; кубанка* (Східне Поділля; с. Війтівка Бершадського р-ну, с. Вільшанка Крижопільського р-ну Вінницької обл.); *кучма; мазниця* (Східне та Центральне Поділля); *папах* (с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл.); *шапки на завісах; шапка-кримка* (Східне та Центральне Поділля); *циліндричні шапки* із суконним синім або зеленим наголовком; *шапка з бобрами* (Східне та Центральне Поділля; с. Зятківці Гайсинського р-ну Вінницької обл.); *шапка козацька* (Східне Поділля); *шапка сива* (Східне і Центральне Поділля; с. Зятківці Гайсинського р-ну Вінницької обл.); *шапка стовбата; шличок*;

V. Взуття, в залежності від виду та техніки виготовлення, буває:

1) Взуття, що прикриває стопу ноги:

а) Плетене взуття – *личаки* (з липового лика), *личаки-верзуни* (*дерев'яники, солом'яники* – Східне та Центральне Поділля);

б) Стягнуте взуття – шкіряні *постоли* (*морщенці* – Східне та Центральне Поділля), *ходаки*;

в) Зшите взуття – *черевики*; пізніше *туфлі*;

2) Взуття, що прикриває стопу та гомілку:

а) Зшите взуття – зшиті *валянки, сап'янци, чобітки, чоботи* (*боксові, «восьмигранки», гвездьові, жовтинці, писані, підшивані, хромові, червонинці, шкапові та юхтові*), *чорнобривці; дерев'яники* (*диривліяники* – різновид чобіт на дерев'яній підшві, Вінниччина);

б) Валяне взуття – *валянки* (биті);

3) Різноманітні допоміжні види утеплення та захисту ноги – суконні *онучі*.

VI. Пояси, які здавна насамперед виконували захисну й оберегову функції, а пізніше – естетичну, розділяли на:

1) *Крайки*: а) вузькі плетені *крайки*; б) вузькі ткані *крайки: баюр* (*баюрок, баярок*) – вовняна узорчаста крайка;

2) *Пояси*: а) плетені: вузькі, довгі *пояси* з вовни; *китайки* – кручені або плетені пояси (Східне та Центральне Поділля); *очкур* – мотузка для підв'язування чоловічих штанів («з очкурнею»); б) ткані: вовняні вузькі, довгі *пояси; рушникоподібні вишиті пояси; червчатий пояс* – тканий пояс червоного кольору (Східне Поділля); широкі *ткані пояси* (в клітинку, одноколірні або смугасті);

3) *Шкіряні ремені*.

VII. Традиційні прикраси в залежності від статті ділять на:

1) Жіночі, до яких належать:

а) Вушні прикраси – *заушники* (*ковтки з бовтицями* – сережки з підвісками), *ковтки* (*сережки, Вінниччина, Кодимський р-н, Одещина*), *куг'утки* (Кодимський р-н, Одещина), *кульчики, сірешки* (Вінниччина);

б) Нагрудні прикраси: *баламути* (*баламута*); *бісерна криза; бісерна стрічка; б'укет весільний; венеціанське намисто* (*венеційські корали*); *гранати; тердан* (*тердяник*); *тердан стрічковий; дукати* (*дукачі*); *дукачі-образки; згарди; корали* (*кара́лі, корáлі коралове намисто, пацьорки, правдиві корали шліфовані або рублені* (*тяті*)); *медалики; монисто з бісеру; намисто* (*монисто, пацьорки*); *пацьорки писані; перли* (*перла*); *скляне намисто* (*пацьорки*); *хрестики*;

в) Наручні прикраси (зустрічаються дуже рідко) – *браслети, обручі*;

г) Нашийні (шийні) прикраси: *бісерна стрічка; галочка* (Східне та Центральне Поділля); *тердан з дукачами; тердан стрічковий; тердан стрічковий з підвісками; згарди; згардочка; згардочка з волічкою* («пупчики») (Східне та Центральне Поділля); *монисто; пацьорка*

.....
(с. Писарівка, Кодимський р-н, Одещина); *пацьорки* (с. Козацьке, Балтський р-н, Одещина); *рубелі* (Східне Поділля);

д) Прикраси на пальці – *каблучки, обручі* (персні дерев'яні або залізні), *обручки* (вінчальні персні), *персні (перстні)*;

2) Чоловічі, до яких належать:

а) Нагрудні прикраси: *букет весільний*;

б) Прикраси на пальці – *обручки* (вінчальні персні).

VIII. Доповнення до одягу, серед яких:

1) *Бесага* – кишеня з фабричної тканини, яку носили жінки та дівчата при поясі нижньої юбки спереду і зверху (Одещина, Балтський р-н, с. Козацьке);

2) *Бесаги* – дві ткани торбини, котрі носили через плече (Вінниччина);

3) *Калита* – шкіряний чоловічий мішечок для тютюну;

4) *Калитка* – чоловічий гаманець з овечої шкіри, який кріпили на поясі;

5) *Кошки та кошки-сумки плетені* з соломи, різноманітних розмірів;

6) *Торба (торбина)* – мішечок-сумка з ручкою-поясом для носіння на плечі;

7) *Платочки (хустинки, хусточки, фустинки)* – хусточки близько 25 см завдовжки, оздоблені вишивкою на кутах, які використовувались нареченими як обереговий атрибут на весіллі; обрядові хусточки, які тримали у руках.

Таким чином, у цілому комплекс традиційного вбрання українців Східного Поділля містить загальнопоширені в Україні елементи народного одягу, головних уборів, взуття, прикрас і доповнень до одягу. Однак існували окремі різновиди складових костюма, які подоляни не носили, і навпаки – складові, які були характерні лише для українців Поділля та його східної локальної зони. Це пояснюється взаємовпливами між субрегіоном і сусідніми етнорегіонами України та іншими етносами. Запропонована типологія не претендує на завершений варіант, лише на його первинну основу, яка у процесі подальших етнографічних досліджень буде розширюватися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білан М., Стельмашук Г. Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. – Львів : Фенікс, 2000. – 328 с.
2. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI–XXII. – Ч. I. – С. 43–109.
3. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка : Етногр. аспект / Л. Булгакова-Ситник [Ред. О.М. Козакевич]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.
4. Бурачинська Л. Поділля / Л. Бурачинська // Український народний одяг (укр. і англ. мовами). – Торонто – Філадельфія, 1992. – С. 93–111.
5. Васіна З. О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З.О. Васіна. – К. : «Мистецтво», 2006. – 448 с. : іл.
6. Вишивка Східного Поділля : Альбом / [П 77 Автори : Є.М. Причепій, Т.І. Причепій, керівник проекту : Л.П. Лихач]. – К. : Родовід, 2007. – 344 с. : іл.
7. Вовк Х. Одежа / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124–170.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. – К. : Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во «Оберіг», 1993. – 592 с.
9. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г. Врочинська. [Вид. 2-ге, допов.]. – К. : Родовід, 2008. – 230 с. : кольор. іл.
10. Гальчевська Л. Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця XIX–XX ст. / Л. Гальчевська // Народний костюм як виразник національної ідентичності : Збірник наук. праць [за ред. М. Селівачова]. – К. : ТОВ «ХІК», 2008. – С. 177–195.
11. Гончарук Т. Український народний одяг із с. Зеленьки (Крижопільський район Вінницької області) / Т. Гончарук // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Вип. 1. [За наук. ред. В.А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 46–49.
12. Дяк Л. Народний одяг с. Війтівки (Бершадський район Вінницької області) / Л. Дяк // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1. [За наук. ред. В.А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 49–51.
13. Кара-Васильєва Т.В. Українська сорочка. Альбом / Т.В. Кара-Васильєва. – К. : «Томіріс», 1994. – 30 с. : іл.
14. Косаківський В. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття) : Автореф. дис. ... канд. іст. н. / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – К., 2013. – 20 с. ; Його ж. Термінологічний словник та словник імен / В. Косаківський // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на По-

- діллі). [Наук. ред. В.А. Косаківський, відповід. ред. Т.О. Цвігун]. – Вінниця : Вінницький обласний центр народної творчості, 2003. – С. 119–126.
15. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – Т. I. Лісостеп. – 160 с. ; іл. Рез. англ.
 16. Марченко Т. Народний одяг с. Кожанка (Оратівський район Вінницької області) / Т. Марченко // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1. [За наук. ред. В.А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 51–52.
 17. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. – К. : Наук. думка, 1977. – 224 с. : іл.
 18. Матейко К. Український народний одяг : Етнографічний словник / К. Матейко. – К. : Наук. думка, 1996. – 112 с.
 19. Медведчук Г. Український народний одяг подільських селян XVII – I пол. XX ст. / Г. Медведчук // Берегиня скарбів народних... [Упоряд. А.М. Трембіцький, О.Г. Погорілець]. – Хмельницький – Меджибіж : ПП Мельник А., 2010. – С. 142–158.
 20. Ніколаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т. Ніколаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л.Ф., Балущка В.Г., Болтарович З.Є. та ін.]. – К. : Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 260–276 ; Ї ж. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. [Л. З. Васиної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. – К. : Либідь, 1996. – 176 с. : іл.; Ї ж. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. – К. : Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.
 21. Пономар Л. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.) / Л. Пономар // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі). [Наук. ред. В.А. Косаківський, відповід. ред. Т.О. Цвігун]. – Вінниця : Вінницький обласний центр народної творчості, 2003. – С. 63–80.
 22. Приватна колекція одягу В. Косаківського (Вінниця). – 40 одиниць.
 23. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України / І.Г. Спаський. – К., 1970. – 167 с.
 24. Стельмашук Г. Українські народні головні убори / Г. Стельмашук. – Львів : Апріорі, 2013. – 276 с.
 25. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Львів : Свічадо, 2007. — 119 с. : іл.
 26. Фонди Бершадського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 60-1250.
 27. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 280-3799.
 28. Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Книга вступу. КВ — 261-3511.
 29. Фонди Національного музею українського декоративного мистецтва України. Група «тканини». В – 1600-1800.
 30. Фонди Оратівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 20-1460.
 31. Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 2007-2915.
 32. Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 1-1430.
 33. Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ). Книга надходжень. КН – 138, 202, 975, 976, 1024, 1190, 9812, 1564, 16414.
 34. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом : Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – С.-Петербург, 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374–452.

Иваневич Л.А. ОБОБЩЁННАЯ ТИПОЛОГИЯ ТРАДИЦИОННОГО КОМПЛЕКСА ОДЕЖДЫ УКРАИНЦЕВ ВОСТОЧНОГО ПОДОЛЬЯ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В процессе основательного анализа научных и краеведческих работ, статей, а также музейных фондовых коллекций народной одежды в статье раскрывается проблема формирования классификации традиционного комплекса одежды украинцев историко-этнографического региона Подолья XIX – начала XX века. Впервые сделана попытка создания обобщённой типологии народного костюма украинцев непосредственно восточноподольской локальной зоны.

Ключевые слова: традиционный комплекс одежды, украинцы Подолья, восточноподольская локальная зона, обобщённая типология, народный костюм, музейные коллекции, нательная, поясная, плечевая и верхняя одежда, головные уборы, обувь, украшения, пояса, дополнения к одежде.

Ivanevuhc L.A. THE GENERAL CLASSIFICATION OF THE TRADITIONAL COMPLEX OF UKRAINIAN CLOTHES FROM THE EASTERN PODILLYA OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

In the process of sound analysis of scientific works and studies of local lore, articles and museum fund collections of national clothes the problem of forming the classification of traditional complex attire of Ukrainians in the historical and ethnographical region of Podillya in the XIX – at the beginning of the XX century is shown in the article. For the first time an attempt of creation a general classification of national costume of the Ukrainians of East Podillya local zone is made.

Keywords: traditional complex attire, Ukrainians of Podillya, East Podillyan local zone, classification, national costume, museum collections, body, belt, upper and shoulder clothes, headwear, shoes, adornment, belts, addition to the clothes.

УДК 027.6 (477.43/.44) «18/19»

О.Б. Айвазян

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про заснування та діяльність народних бібліотек на території Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: народна бібліотека, бібліотечна мережа, Подільська губернія.

Історія народних бібліотек Подільської губернії становить інтерес як одна з цікавих, але мало вивчених проблем бібліотекознавства та історії краю. Окремі напрацювання з даного питання здійснили подільські науковці О.М. Завальнюк та О.Б. Комарніцький [1], Л.С. Лиса [2], В.С. Лозовий [3], В.С. Прокопчук [4], Т.Р. Соломонова [5], Ю.А. Хоптяр [6]. Дана публікація ставить за мету розглянути та узагальнити історичні факти про утворення та діяльність такого типу бібліотек, як народні бібліотеки, на теренах Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Зародження та розвиток народних бібліотек були наслідком соціально-економічних реформ середини 60-х рр. ХІХ ст. Вже після 1861 р. зусилля суспільства та громадських організацій спрямовувалися переважно на розповсюдження грамотності, тому одним із важливих напрямів діяльності органів місцевого управління (а згодом і земств) була культурно-освітня робота. Вони сприяли відкриттю шкіл, завдяки яким у селах формувався прошарок грамотних людей. Великі надії місцеві громади покладали на безкоштовні бібліотеки-читальні, тобто народні бібліотеки, метою яких було поширення знань через читання. Народні бібліотеки – збірна назва (міські безкоштовні, народні читальні, громадські бібліотеки, громадські бібліотеки-читальні, народні сільські бібліотеки) загальнодоступних безплатних та почасти з незначною платнею бібліотек для широких верств трудового населення [7].

До революції 1917 р. на території Російської імперії існувало багато видів народних бібліотек. На території Подільської губернії більшість становили бібліотеки, засновані Комітетом піклування про народну тверезість, місцевими громадами (згодом – земствами) та бібліотеки товариств. Варто зазначити, що читальнею раніше називали читальний зал, а під бібліотекою розуміли сучасний абонемент, тобто видачу книг додому. Якщо в бібліотеці були і абонемент, і читальний зал, вживався термін «бібліотека-читальня». Термін «бібліотека» в статті вживається і в більш широкому значенні.

Нагляд за діяльністю народних бібліотек та бібліотек-читалень у досліджуваній період здійснювали три відомства: Міністерство внутрішніх справ (МВС), Міністерство народної освіти (МНО) та Духовне відомство. Останнє опікувалося народними книгозбірнями, що формувалися на базі церков та церковних шкіл. Поділ між іншими двома міністерствами був доволі умовним. Ті книгозбірні, які розташовувались в окремому приміщенні, знаходились у відомстві МВС і могли мати в структурі і абонемент, і читальний зал – так звані бібліотеки-читальні. Народні бібліотеки при школах знаходились у відомстві МНО і мали тільки бібліотеки без читалень.

Перші народні книгозбірні Подільської губернії почали утворюватися при школах. Як правило, вони існували при початкових навчальних закладах у повітових центрах. Перебуваючи на положенні шкільних бібліотек, вони виконували подвійні функції – з одного боку, забезпечували навчальний процес, з іншого – підвищували загальний освітній рівень народу, оскільки мали право публічного доступу до своїх фондів.

Комплектувалися народні бібліотеки лише дозволеною літературою – белетристичною, релігійною, історичною та природознавчою; обслуговували переважно дітей та підлітків [8]. З 1888 р. вчений комітет МНО став видавати списки дозволених книг (примірні каталоги), фільтруючи книжковий потік від «неблагонадійної інформації» [9, с. 10]. У 1890 р. міністром МВС були видані тимчасові правила для бібліотек, які знаходились у його відомстві, що значно погі-

.....
ришило становище народних книгозбірень. Відмінили ці правила тільки 2 грудня 1905 р. для позашкільних бібліотек і 28 лютого 1906 р. – для пришкільних, що дозволяло народним бібліотекам комплектуватися більш різномірною літературою на рівні публічних книгозбірень. Були також зняті цензурні обмеження з української писемності: українські видавництва навіть отримали дозвіл на публікацію та розповсюдження по сільських та міських бібліотеках духовної літератури українською мовою, зокрема Євангелія, а також белетристичних та історичних книжок [10].

В 1912 р. становище народних бібліотек знову погіршало у зв'язку з виданням нових правил про шкільні бібліотеки. Згідно з ними, народні бібліотеки при початкових навчальних закладах могли відкриватися з дозволу директорів навчальних закладів та повітової училищної ради; до того ж, ці бібліотеки переходили у повне розпорядження навчальних закладів. Оскільки більша частина земських бібліотек розташовувалась у школах, то земства просто втрачали свої бібліотеки. Комплектування знову обмежувалось певними рамками, фактично було відроджено цензуру [9, с. 12].

Отже, діяльність народних книгозбірень жорстко регламентувалася низкою офіційних документів, спрямованих на тотальний контроль за їх роботою, що до революційних подій 1905–1907 рр. унеможливило комплектування україномовною літературою.

Одним із засновників народних книгозбірень, зокрема при навчальних закладах, був Комітет піклування про народну тверезість, який на Поділлі розпочав свою діяльність у 1896 р. За три роки на території Подільської губернії було відкрито 34 чайні-читальні, які мало виправдовували своє призначення. Переважна більшість відвідувачів чайних не могли використовувати читальні з причини неосвіченості; з іншої частини відвідувачів багато хто не заглядав до читалень через брак вільного часу, і тільки окремі особи переглядали книги та періодичні видання. Дещо кращою була справа з бібліотеками Комітету. Майже всі вони були відкриті при народних та церковнопарафіяльних школах для того, щоб уникнути зайвих витрат на оплату окремих приміщень і утримання бібліотекарів. Таких бібліотек було відкрито по губернії до 80-ти [11].

Фінансування комплектування книгозбірень було разовим у межах визначених коштів; незначне додаткове постачання літератури допускалося тільки через декілька років. На відкриття нових бібліотек витрачалися суми від 50 до 300 руб. залежно від кількості населення. Так, у 1899 р. на відкриття бібліотек в м. Купинь та с. Савинці Кам'янецького повіту було виділено по 300 руб., а на відкриття ще 4 бібліотек того ж повіту – 480 грн., по 120 руб. на кожен [12, арк. 3]. Основними статтями витрат були придбання книг та періодичних видань і заробітна плата бібліотекаря. На початку існування комітетських книгозбірень їх фінансування збільшувалося з року в рік. Якщо в 1899 р., наприклад, на утримання та розвиток книгозбірень Комітету Кам'янецького повіту було витрачено 855 руб., то в 1904 р. – вже 1190 руб. [12, арк. 64–82; 13, арк. 47–48; 14, арк. 9]. Але починаючи з 1907 р. через російсько-японську війну фінансування зменшилося, а з початком Першої світової війни 1914 р. практично припинилося, що призвело до занепаду бібліотек Комітету.

Комплектуванням бібліотек повітових комітетів опікувався Подільський губернський комітет, який розсилав по губернії нові видання, а також листи з рекомендаціями для придбання літератури, які надходили від різних організацій та осіб, як, наприклад, Санкт-Петербурзького товариства грамотності, головних редакторів газет та журналів, головного управління неокладних зборів, видавців та ін. Серед рекомендованих були виключно російськомовні видання різної тематики: «Великий страдалець за Родину – патриарх Гермоген» П. Росієва, «Година бед – година славы» К.А. Воєнського, брошури Твердохлебова «Бросай пить, дорогой русский народ», низка листівок для боротьби з алкоголізмом: Ф. Желтова «Перестань пить вино и угощай ним», Л. Толстого «Что делает вино с человеком» та ін. [15]. Основні періодичні видання повітові комітети також передплачували централізовано. Так, у 1900 р. для бібліотек волосних комітетів на весь наступний рік було підписано такі періодичні видання: «Вестник трезвости», «Деревня», «Крестьянское хозяйство», «Свет», «Сельский вестник», «Беседа» [16, арк. 30].

Кількісний склад фондів бібліотек Комітету був різним. У Кам'янецькому повіті, наприклад, фонд бібліотек 1904 р. становив 6 457 примірників, у середньому 465 книг на одну книгозбірню. Найбільше, понад 600 видань, було у бібліотеках містечок Городок, Оринін, Лянцкорунь, Врублевці. Найменший фонд – 147 книг – був у нещодавно відкритій бібліотеці с. Куява. 48,8% загального повітового фонду бібліотек Комітету становила художня література; 19,6% –

.....
природнича та сільськогосподарська; 14% – література духовно-морального змісту [13, арк. 47–48]. Українська книга була практично відсутня у фондах народних книгозбірень Комітету піклування про народну тверезість.

Бібліотекарями працювали священики або вчителі шкіл, при яких знаходилися бібліотеки, іноді – завідувачі чайними або чиновники різного соціального статусу. Якщо 1900 р. серед завідувачих бібліотеками Кам'янецького повіту переважали чиновники (член Кам'янець-Подільської міської управи, управитель міською казною, бухгалтер, наглядач станції, присяжний повірений, надвірний радник, відставні військові – генерал-майор та полковник, начальник тюрми, два священики і протоієрей [16, арк. 20–21], то вже через чотири роки, в 1904 р., в тому ж Кам'янецькому повіті бібліотеками опікувалися 7 вчителів, 7 священиків і тільки 2 чиновники [13, арк. 1–4], що свідчить про поступовий перехід читалень з чайних до приміщень навчальних закладів, підлеглих МНО та Консistorії.

Вчителі та священики складали основну групу лекторів для народних читань, які на початку діяльності комітетів були дуже популярними серед народу, оскільки у селах був великий відсоток зовсім неграмотних або недостатньо грамотних селян, які не могли самостійно прочитати книгу. Народні читання, які супроводжувались світловими картинками, сприяли культурному розвитку найбільш відсталих верств населення, для яких книга і друковане слово були взагалі недоступні. В 1896 р. в одному тільки Гайсинському повіті було проведено 800 читань у 48 різних пунктах; в Літинському – 92 читання у 8 пунктах; у Вінницькому – в 19 пунктах [11].

Читання відбувалися у вихідні, перед святами, часто поєднувалися з виставами, хоровим співом. Зважаючи на масове відвідування таких заходів, влада виділяла кошти на придбання «чарівних ліхтарів», які були практично у всіх бібліотеках Комітету. Попри тотальний контроль і цензуру, місцева інтелігенція намагалася використовувати такі заходи для популяризації українських класиків та діячів культури. Так, у Вінницькому народному домі, хоч і нерегулярно, але з успіхом ставилися російські та українські п'єси, відбувалися концерти і майже завжди в залі бракувало вільних місць [2, с. 122].

Губернська бібліотечна мережа Комітету була нерівномірною. У Вінницькому, Кам'янецькому, Могилевському повітах кількість бібліотек постійно зростала. Краща динаміка спостерігалася у Вінницькому повіті, де в 1898 р. діяло 14 бібліотек, у 1899 р. – 25, у 1901 р. – 39, у 1902 р. – 57 [5, с. 182–183].

Починаючи з 1907 р. через вищезгадані події – російсько-японську війну та революції – діяльність комітетів почала занепадати. Пізніше більшість книжкових фондів бібліотек Комітету піклування про народну тверезість були передані тим книгозбірням, на базі яких вони існували, або бібліотекам, які існували у даному населеному пункті – училищним, церковнопарафіяльним, народним, сільським тощо.

Загалом відомо про існування в різні роки до 120 бібліотек Комітету піклування про народну тверезість у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилівському, Ушицькому, Летицькому, Балтському, Брацлавському, Проскурівському, Гайсинському та Літинському повітах. Найбільшими мережами бібліотек відзначалися Вінницький повіт – 57, Кам'янець-Подільський – 33, Могилівський – 16 закладів. Варто зазначити наявність народних домів, де, крім бібліотек, існували театри, відбувалися вистави, концерти, читання та інші заходи. Такі народні доми були побудовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могильові, Климовичах (Могилівський повіт), Ушиці, Літині.

Зробили свій внесок у справу організації народних бібліотек і земські організації, які після 1911 р. активізували свою діяльність з питань покращення справи народної освіти, якій підпорядковувалися і бібліотеки. На організацію перших 50 безкоштовних сільських павленківських бібліотек подільським губернським комітетом у справах земського господарства було асигновано, відповідно до витратного кошторису 1906 р., 7700 руб. Більше року з'ясовувався список книг, які увійдуть до цих бібліотек, та благонадійність їхнього змісту. Пізніше у зв'язку із закриттям Київського товариства грамотності близько семи років (до 1915 р.) тривало листування управи з Радою товариства грамотності щодо отримання нею 49 бібліотек (один комплект був надісланий раніше для прикладу та перевірки складу книг), які зберігалися на складі товариства, опечатаному поліцією 9 січня 1908 р. Так і не з'ясовано, чи отримала Подільська губернія ці книги [17]. З досліджених джерел відомо про існування павленківських книгозбірень у с. Новокостянтинів Літинського повіту (1903), м. Чорний острів (1912) та с. Малиничі Проскурівського повіту [1, с. 11].

Серед засновників народних бібліотек на селі, окрім вищезгаданих, найбільш активними були товариство грамотності і «Просвіта».

Бібліотеки товариства грамотності, яке проіснувало до 1908 р., відігравали важливу роль у народному просвітництві і, передусім, у популяризації української книги. Як правило, вони відкривали хати-читальні, які одночасно ставали й культурними центрами грамотності. Для сільських книгозбірень, заснованих Київським товариством грамотності, існували свої правила, згідно з якими вони засновувалися при церквах, опікунствах та братствах, волосних правліннях та при училищах церковнопарафіяльних шкіл, а також при училищах, підвідомчих Міністерству народної освіти. Такі книгозбірні забезпечувалися спочатку за рахунок товариства або за помірну плату; дозволялось також відпускати книги для новостворених бібліотек у кредит.

Створені бібліотеки ввірялися місцевим священикам, народним вчителям або окремим особам за обранням її власника. Засновники бібліотеки визначали розмір плати за користування книгами – не більше 10 коп. на місяць. За книги відповідала бібліотека, де велися наступні облікові книги: каталог бібліотеки, книги для запису виданих книг та розписок в отриманні таких підписантами, дохідно-витратна книга. Отримані кошти витрачалися на подальше поповнення фонду, до складу якого могли входити тільки книги, затверджені для народного читання. Бібліотекареві дозволялося приймати кошти на пожертви і витратити їх на благоустрій книгозбірні, визначати порядок видачі літератури в читальню або додому [18]. Відомо про існування народних сільських бібліотек, заснованих Київським товариством грамотності, у таких селах губернії: Великі Мечети Балтського повіту (21.04.1906), Капустяни Брацлавського повіту (15.12.1907) та Олександрівка (9.08.1857), Степанівка (12.10.1901), Вища Кропивна Гайсинського повіту [1, с. 13].

Характерною ознакою бібліотек досліджуваного періоду є їх ідеологічна та виховна спрямованість. Прикладом такого піклування про освіченість народу можуть слугувати вуличні народні бібліотеки, або, як їх ще називали, карткові бібліотеки, метою яких було «розповсюдження в народі корисних та повчальних відомостей». Як відзначалося в газеті «Подільські губернські відомості», такі бібліотеки користувалися великою популярністю за кордоном і не були новиною в Росії, адже вони існували при окремих столичних церквах і монастирях і активно читалися народом, особливо у недільні та святкові дні.

Вулична бібліотека – це ряд коротеньких статейок різноманітної тематики у загальнодоступному викладенні, які розміщалися в особливих вітринах, у місцях найбільшого скупчення народу, як, наприклад, в шпиталях, лікарнях, міських управах, у тюрмах громадського та військового відомств, у казармах, на заводах та фабриках тощо [19].

Статистичні дані про кількість народних книгозбірень Подільської губернії різняться. Згідно з публікаціями О.М. Завальнюка, на теренах Подільської губернії 1912 р. існувало 53 народні бібліотеки [1, с. 14]. У журналі «Світло» за 1914 р. подається інформація про наявність в Подільській губернії у 1912 р. 70 народних (прилюдних) книгозбірень [20]. За твердженням російського історика К.І. Абрамова, статистичні дані по Росії та Україні того часу були значно занижені: загальна кількість цих закладів у 10–12 разів перевищувала цифри статистики, оскільки не було враховано численні бібліотеки навчальних закладів середньої освіти, церковні, відомчі, спеціалізовані бібліотеки різних відомств, культурно-просвітницьких установ та інших громадських організацій [21]. Те саме можна сказати і про статистичні дані по Подільській губернії, адже, за офіційними даними, тільки народних бібліотек Комітету піклування про народну тверезість було 120. Впливала на статистичні підрахунки і короткочасність існування таких бібліотечних пунктів. Рідко коли бібліотека діяла 5–10 років поспіль. Упродовж досліджуваного періоду одні книгозбірні виникали, інші припиняли своє існування, передаючи фонди до інших бібліотек. Тому дані можуть бути тільки приблизними. За нашими підрахунками, більш вірогідними є дані про існування на теренах Подільської губернії до 1917 р. 152 народних книгозбірень (бібліотеки товариств, у т. ч. й «Просвіти», Комітету піклування про народну тверезість, «павленківські»), які існували самостійно без шкільних, церковних та інших бібліотек, на базі яких також утворювалися народні книгозбірні.

У порівнянні з іншими регіонами України кількість земських бібліотек на Поділлі у 1910 р. була найменшою – всього 49 (1,2% від загальної кількості народних книгозбірень в Україні). На Волині було організовано найбільшу кількість бібліотек – 999 (24,4%), на Харківщині – 789, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88. Усього в Україні діяло 4 094 земські книгозбірні [22].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. народні бібліотеки Подільської губернії пройшли етап становлення та розвитку, відіграли значну роль в освіті народу, незважаючи на низку недоліків. Окрему сторінку історії бібліотечної справи на Поділлі становить діяльність товариства «Просвіта» зі створення народних бібліотек, які через книгу та інші масові заходи здійснювали пропаганду української мови, літератури, ідеологічну пропаганду за самостійність України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Завальнюк О.М. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Поділ., 2002. – Т. 2. – С. 3–15.
2. Лиса Л. Народний дім у Вінниці / Л. Лиса // Подільська старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. ред. Т.Р. Соломонова ; редкол. : Л.Р. Кароєва, К.І. Висоцька, Л.Д. Ерліх ; худож. А.М.Дикий. – Вінниця, 2003. – С. 116–125.
3. Лозовий В.С. Діяльність подільської «Просвіти» в 1906–1914 рр. / В.С. Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). – Кам'янець-Поділ., 1996. – С. 6–27.
4. Прокопчук В.С. Бібліотеки Хмельниччини : від заснування до наших днів / В.С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. / редкол. : П.Т. Тронько (голова), О.М. Завальнюк (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Поділ., 2009. – С. 3–39.
5. Соломонова Т.Р. Народні бібліотеки та читальні комітети піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т.Р. Соломонова // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2010. – С. 180–190. – (Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
6. Хоптяр Ю.А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-і рр. XIX ст. – початок XX ст.) / Ю.А. Хоптяр // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту : Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2001. – Т. 5 (7). – С. 310–317.
7. Шандра В.С. Народні бібліотеки / В.С. Шандра // Енциклопедія історії України. – К., 2010. – Т. 7. – С. 194.
8. Балика Д. Бібліотека в минулому. – К., 1927. – С. 108–109.
9. Матвеев М.Ю. Земские народные библиотеки в дореволюционной России : становление и развитие / М.Ю. Матвеев // История библиотек : сб. науч. тр. / РНБ. – СПб., 2000. – Вып. 3. – С. 9–12.
10. Дубровина Л.А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті / Л.А. Дубровина, О.С. Онищенко. – К., 2009. – С. 14–15.
11. Центральний державний архів України у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 442, оп. 629, спр. 636, арк. 21.
12. Державний архів Хмельницької області, ф. 125, оп. 1, спр. 8, арк. 3, арк. 64–82;
13. Там само, спр. 60, арк. 1–48.
14. Там само, спр. 102, арк. 9.
15. Там само, ф. 236, оп. 1, спр. 11, арк. 5–7, 9, 12, 20, 23, 45, 92, 93.
16. Там само, ф. 125, оп. 1, спр. 6, арк. 20–30.
17. Подольское губернское земство. Отчет по отделу народного образования за 1914 год. – Константиноград : тип. Ицковича, 1916. – С. 73–76.
18. ЦДІАК, ф. 442, оп. 838, спр. 89, арк. 3.
19. Карточные народные библиотеки // Подольские губернские ведомости. – 1898. – № 156 (22 июля). – С. 3.
20. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – Кн. 9. – С. 78.
21. Абрамов К.И. История библиотечного дела в СССР : учебник / К.И. Абрамов. – М., 1980. – С. 104.
22. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т.І. Ківшар. – К., 1996. – С. 29.

Айвазян О.Б. НАРОДНЫЕ БИБЛИОТЕКИ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье речь идет об основании и деятельности народных библиотек Подольской губернии в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: народная библиотека, библиотечная сеть, Подольская губерния.

Ajwazjan O.B. PUBLIC LIBRARIES IN PODILLIA PROVINCE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article tells about the founding and activities of public libraries in Podillia in the late XIX – early XX century.

Keywords: public library, library network, Podillia province.

УДК 94(477.43)» 1917» : 352.071

Ю.М. Лопатовський

ФОРМУВАННЯ КОМІТЕТІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

З'ясовано процес формування виконавчих комітетів громадських організацій у Подільському селі після Лютневої революції 1917 р., проаналізовано їхні права та обов'язки. Визначено специфіку, характерні особливості їх створення на низовому рівні, відносини з іншими органами, місце та роль в системі місцевого самоврядування. Розглянуто плани та ставлення Тимчасового уряду до виконавчих комітетів громадських організацій, його вплив на процес формування даних органів.

Ключові слова: комітети громадських організацій Поділля, права, обов'язки, революція, Тимчасовий уряд, інструкції.

Лютнева революція 1917 р. започаткувала широкі національно-демократичні перетворення, які охопили усі території Російської імперії. Формування представницьких органів влади в особі комітетів громадських організацій розпочалося практично відразу після повалення самодержавства та паралічу центральної влади. Дослідження інституту комітетів громадських організацій має велике значення для розуміння порядку їх формування та функціонування, відображення їх місця та ролі у структурі революційних органів влади.

Проблема формування та діяльності комітетів громадських організацій, зокрема на Поділлі, є недостатньо дослідженою. Окремі аспекти зазначеної теми з'ясовано у працях російського дослідника Г.А. Герасименка. Автор аналізує процес організації комітетів, висвітлює їхню діяльність, спрямовану на демократизацію земств, і відносини з іншими органами влади на території колишньої Російської імперії [1, 2]. У монографії В.С. Лозового, присвяченій формуванню органів влади на селі в період Центральної Ради, окреслено права виконавчих комітетів, особливості їх формування [3]. А. Нітченко зосереджує увагу на правовому становищі, формах та напрямках діяльності виконавчих комітетів, перспективах дослідження даної проблеми на матеріалах Чернігівської губернії [4, 5]. Основні напрямки в діяльності громадських комітетів у культурно-просвітницькій сфері відображені у дослідженні І.В. Самсонової [6]. О. Леміжинська висвітлює зміни у статусі органів місцевого самоврядування, принципах функціонування, відносинах з державною владою в умовах революційних перетворень [7]. Деякі аспекти проблеми відображені у дослідженнях І.С. Зеленюка [8], Т.О. Матвієнко [9], В.С. Гвоздика [10].

Метою статті є дослідження процесу формування виконавчих комітетів громадських організацій у подільському селі, визначення їх складу, прав та обов'язків, з'ясування місця та ролі в системі революційних органів влади на Поділлі.

Після революційних подій лютого 1917 р. гостро постало питання про організацію влади на місцях. В губерніях та повітах шляхом ініціативи громадськості створювалися комітети громадських організацій.

На Поділлі виконавчі комітети почали створюватись на початку березня 1917 р. Так, у Вінниці такий комітет був утворений 5 березня, у Летичеві – 9 березня [8, с. 21]; відбувався процес організації даних органів на різних рівнях. Комітети громадських організацій виникали масово, спочатку у містах, повітових центрах, а згодом почали створюватись і на селі. Проте Тимчасовий уряд спочатку взяв за опору земства. Телеграфним розпорядженням від 5 березня 1917 р. усувався інститут губернатора та віце-губернатора, а замість них вводилась посада комісара Тимчасового уряду [11, с. 133], яку мали обійняти голови земських управ [2, с. 64]. Голови повітових земських управ отримали повноваження повітових комісарів з поєднанням головування в земській управі [9, с. 88; 12, с. 47; 13, с. 91; 14, с. 49].

Тимчасовий уряд при влаштуванні місцевого самоврядування опирався на органи царської адміністрації на волосному та сільському рівні, та в зв'язку з неможливістю протидіяти комітетам намагався підпорядкувати їх, видаючи з цього приводу постанови та розпорядження. Було вирішено використовувати їх в якості інструменту для поширення нової влади та встановлення порядку на місцях.

Спроба уніфікації структури губернських та повітових комітетів була здійснена циркуляром від 15 березня 1917 р. Г.А. Герасименко констатує, що ці комітети, як вважало МВС, не

замінять органів місцевого самоврядування, а відіграватимуть роль громадсько-організаційних центрів, з якими будуть узгоджувати свою діяльність місцеві комісари [12, с. 51]. Уже 19 березня видана постанова Тимчасового уряду, відповідно до якої мали відбуватися вибори волосних виконавчих комітетів [1, с. 71]. Цією постановою уряд офіційно визнавав лише волосні комітети, а сільський рівень комітетів діяв неофіційно, що негативно відображалось на їхній діяльності.

Тимчасовий уряд уповноважив губернських комісарів через посередництво повітових комісарів здійснювати процес організації волосних комітетів. Їм рекомендувалося при створенні волосних комітетів опиратись на існуючі продовольчі комітети або на вже обрані волосні комітети залежно від того, які з цих організацій були найбільш працездатними та життєздатними [15, арк. 2 зв.].

Для комітетів складалися настанови, інструкції, які мали регламентувати процес їх формування та діяльності. Характерно, що в деяких повітах складалися свої інструктивні документи. Проскурівським виконавчим комітетом громадських організацій була розроблена інструкція, яка регламентувала діяльність сільських виконавчих комітетів Проскурівського повіту. Вона передбачала утворення сільських комітетів у складі 7–9 осіб, а у населених пунктах з великою кількістю населення – формування з їх представників сільської управи у складі 3–7 осіб [3, с. 145–146]. Сільські комітети підпорядковувались волосним та мали займатися питаннями благоустрою, громадського порядку, розподілу податків тощо.

Вінницьким повітовим виконавчим комітетом 17 травня 1917 р. були затверджені інструкції, які регламентували склад, права і діяльність волосних та сільських виконавчих комітетів Вінницького повіту. Сільські комітети громадських організацій, відповідно до інструкції, формувались із 5 осіб, сума для утримання яких визначалася сільською Радою та розподілялась між всіма жителями села. Дані органи замінювали владу на селі колишнього сільського старости та ставились під контроль повітового комісара. До відання сільського комітету відносилось: 1) за власним бажанням або за проханням не менш ніж 10 членів Ради скликати сільську Раду; 2) готувати і подавати на розгляд Ради всі справи, які стосуються потреб та проблем сільської громади; 3) виконувати рішення Ради, розпорядження волосного виконавчого комітету тощо [16, арк. 8]. На одного із членів комітету покладалась обов'язки збирача податків. Про свою діяльність сільський виконавчий комітет мав звітувати перед сільською Радою і волосним виконавчим комітетом за їх вимогою [16, арк. 9].

Інколи виконавчі комітети на місцях самостійно розробляли інструктивні документи. 11 березня 1917 р. Чорноострівський волосний виконавчий комітет розробив інструкцію стосовно своїх повноважень та діяльності. В ній ставилися завдання реформування поліції, представництва у повітовому комітеті, ведення підготовки до установчих зборів [3, с. 150]. Проте такі випадки були поодинокими та не набули поширення.

О. Леміжинська звертає увагу на те, що у сільській місцевості виконавчі комітети обиралися здебільшого під впливом есерів та проесерівськи налаштованих діячів; очолювали їх нерідко сільські вчителі, священники, заможні селяни, інколи поміщики [7, с. 164].

Волосні виконавчі комітети формувались у складі від 6 до 12 осіб (залежно від розмірів та чисельності населення волості) та перебирали на себе функції волосного правління. При цьому в них мали бути представлені інтереси всього населення [16, арк. 3 зв.]. Склад волосних комітетів і розподіл обов'язків здійснював повітовий комісар. До компетенції волосного комітету належали: 1) охорона громадського порядку в волості; 2) виконання вироків і судових рішень та постанов; 3) нагляд за сільськими виконавчими комітетами, щоб вони виконували свої обов'язки в межах наданої їм компетенції [16, арк. 5 зв.]. Права волосних комітетів підтверджували їхній статус, визначений Тимчасовим урядом, який передбачав поширення влади волосних комітетів на всю територію волості, керівництво адміністративною та господарською діяльністю [12, с. 76]. Волосні виконавчі комітети формувались на волосних з'їздах, шляхом представництва від певної кількості населення. Однак на практиці вибори в волосні комітети громадських організацій не завжди були загальними, а голосування відбувалось не таємним, а відкритим способом.

У весняні місяці населення настільки глибоко було пронизане духом революційних перетворень, перебувало в ейфорії революційного натхнення, можливості реалізувати та відстояти свої права, що здійснювало не менш рішучі кроки, ніж визначення повноважень своїх органів. Так, наприклад, Гніванський цукровий завод та єврейське населення села через своїх представ-

.....
ників 17 квітня постановили створити сільський виконавчий комітет, до якого обрали 9 осіб, з метою присвоєння даному органу статусу волосного виконавчого комітету з підпорядкуванням лише повітовому виконавчому комітету. Жителі іншої частини села під назвою «Парцель» 9 травня 1917 р., не бажаючи мати представництво у виконавчому комітеті при Гніванському заводі, на своєму зібранні утворили свій виконавчий комітет із 10 членів [17, арк. 213 зв.]. Вінницький повітовий виконавчий комітет, розглянувши дану ситуацію, прийняв рішення визнати існування двох комітетів та присвоїти їм різні назви. Два комітети на спільному засіданні мали визначити кордони поширення своєї діяльності.

Серед населення знаходились особи, які висловлювали недовіру Тимчасовому уряду. Зокрема, голова Демидівського сільського комітету Вінницького повіту вважав незаконними і не обов'язковими до виконання накази та постанови урядових органів, стверджував, що комісари та інші урядові установи і весь Тимчасовий уряд – злодії і зрадники [18, арк. 25 зв.].

Сільські та повітові виконавчі комітети громадських організацій не завжди дотримувались визначених прав та обов'язків, про що свідчать численні телеграми, заяви, скарги та розгляд даних проблем на засіданнях повітових та губернського виконавчих комітетів громадських організацій. На одному із засідань, яке відбулося 21 червня 1917 р., голова Вінницького повітового виконавчого комітету Ренненкампф доповідав, що сільські та волосні комітети не звертають увагу на розроблену для них інструкцію, часто в своїй діяльності проявляють самоправні дії [17, арк. 228 зв.]. В селі Бахматівці в травні 1917 р. виконавчий комітет хоч і був створений, але не діяв і не викликав довіри населення, в зв'язку з чим населення підтримало переобрання комітету, оскільки вважало, що він був обраний неправильно і складався лише з заможних селян [19, арк. 2 зв.].

Загалом самоправні дії зводились до порушення процедури формування, недотримання розпоряджень та постанов вищих органів, порушень у видачі продовольчої допомоги, захоплення майна, неправомірного розпорядження місцевими ресурсами.

Таким чином, комітети громадських організацій як органи місцевого самоврядування виникали масово, спочатку у містах, повітових центрах, а згодом почали створюватися на селі. Вони замінювали старі органи царської адміністрації, перебираючи на себе повноваження колишніх волосних правлінь та сільських старост. Однак влада вважала, що комітети не замінять органи місцевого самоврядування, а будуть відігравати роль громадсько-організаційних центрів, стануть інструментом для поширення влади та встановлення порядку на місцях. Характерним є те, що волосні виконавчі комітети утворювалися через представництво різних організацій та станів, землевласників, селян, на відміну від сільських, які склалися виключно з селян. Варто підкреслити значну самостійність і незалежність процесу формування комітетів громадських організацій на місцях. Що стосується складу комітетів громадських організацій, то він не був сталим, оскільки характерною особливістю їх комплектування було те, що деякі повіти самі визначали склад, права та обов'язки своїх комітетів. Якщо вести мову про права та обов'язки даних органів, то загалом вони перебирали на себе повноваження старих органів влади, займалися місцевими господарськими, продовольчими питаннями, але інколи коло своїх повноважень вони розширювали та намагалися перебрати на себе повноваження інших органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. / Г.А. Герасименко. – М. : Наука, 1990. – 264 с.
2. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году / Г.А. Герасименко // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 60–76.
3. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні : ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : Монографія / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.
4. Нітченко А.Г. Правове становище виконавчих комітетів громадських організацій у 1917 році (на матеріалах Чернігівської Губернії) : Збірник тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Формування правової держави в Україні : проблеми і перспективи»] (Тернопіль, 24 квітня 2009 р.) / А.Г. Нітченко. – Тернопіль, 2009. – С. 46–50.
5. Нітченко А.Г. Основні форми та напрямки діяльності виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 р. : український досвід формування громадянського суспільства: Міжнародна науково-практична конференція [«Імперативи розвитку України в умовах глобалізації»] (Чернігів, 12–13 червня 2009 р.) / А.Г. Нітченко. – Чернігів, 2009. – С. 222–225.
6. Самсонова І.В. Діяльність громадських виконавчих комітетів у культурно-просвітницькій сфері / І.В. Самсонова // Сумський історико-архівний журнал. – № X–XI. – 2010. – С. 238–245.

7. Леміжанська О. Трансформація органів місцевого самоврядування : від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 – грудень 1918 рр.) / О. Леміжанська // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. – Вип. 7. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 163–176.
8. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі / І.С. Зеленюк. – Львів : Каменярь, 1966. – 167 с.
9. Матвієнко Т.О. Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів тимчасового уряду в березні – травні 1917 року / Т.О. Матвієнко // Історична пам'ять. – № 1. – Полтава, 2010. – С. 87–95.
10. Гвоздик В.С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року / В.С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – Запоріжжя, 2010. – С. 98–105.
11. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис : Монографія / В.Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
12. Кабытова Н.Н. Власть и общество российской провинции в революции 1917 года : Учебное пособие / Н.Н. Кабытова. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2002. – 324 с.
13. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / редкол. : В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / В.Ф. Верстюк (керівник) [та ін.]. – 2011. – 387 с.
14. Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 220 с.
15. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 5, 66 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 7, 33 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 2, 295 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 13, 253 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 15, 6 арк.

Лопатовский Ю.Н. ФОРМИРОВАНИЕ КОМИТЕТОВ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ПОДОЛЬСКОМ СЕЛЕ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА

Рассмотрен процесс формирования исполнительных комитетов общественных организаций в Подольском селе после Февральской революции 1917 г., проанализированы их права и обязанности. Определена специфика, особенности их создания на низовом уровне, отношения с другими органами, место и роль в системе местного самоуправления. Рассмотрены планы и отношение Временного правительства к исполнительным комитетам общественных организаций, его влияние на процесс формирования данных органов.

Ключевые слова: комитеты общественных организаций Подолья, права, обязанности, революция, Временное правительство, инструкции.

Lopatovskiy J.M. THE FORMATION OF THE COMMITTEES OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN THE PODILLIA VILLAGE AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917

The process of the formation of the Executive committees of public organizations in the Podillya village after the February revolution of 1917, their rights and duties have been analyzed. The specificity, the features of their creation at the local level, their relations with other bodies, place and role in the system of local self-government have been considered, as well as the plans and attitude of the Provisional government to the Executive committees of public organizations and its influence on the process of formation of these bodies.

Keywords: committees of public organizations of Podillia, rights, duties, revolution, Provisional government, instructions.

УДК 94 (477) «1921/1928»

А.О. Сидоренко

ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ПІД ВПЛИВОМ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У РОКИ НЕПу

У статті досліджується питання зміни соціальної структури населення Поділля під впливом формування радянської ідентичності у роки НЕПу (1921–1928 рр.), а саме збільшення робітничого класу як соціальної бази підтримки свого режиму.

Ключові слова: Поділля, НЕП, більшовики, радянська влада, робітники, пільги, «непмани».

Потреба отримання достовірної інформації про хід та наслідки соціально-економічних і громадсько-політичних перетворень 1920-х рр. в Україні визначає підвищену увагу до особливостей розвитку різних її регіонів. Однак аналіз існуючого наукового доробку із зазначеної проблематики свідчить, що в історичній літературі місцевий матеріал залучається переважно з ілюстративною метою, а регіональні особливості розчиняються в загальноісторичному контексті. Водночас на Поділлі існували досить відмінні від інших частин України специфічні риси впровадження, становлення й розвитку нової економічної політики. Таким чином, актуальність теми зумовлена необхідністю аналізу та узагальнення регіональних особливостей як сукупності складових, які відтворюють цілісну картину впливу НЕПу на формування соціального складу населення в загальнодержавному масштабі.

Використані у дослідженні джерела становлять матеріали фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВО). Їх вивчення дало можливість розкрити суть політики більшовиків у роки НЕПу, динаміку формування соціального складу населення Поділля, здобутки і прорахунки влади під час впровадження різних заходів нової економічної політики. Документи справ цих фондів містять, окрім офіційної думки, цінну, часто непересічну, позалаштункову інформацію. Праці С.Л. Трухманової [1], Д.С. Гриня [3], С.В. Кульчицького [5], Г.В. Єфіменка [8] містять фактичний матеріал статистичних даних та основні документи, як вплинули на формування соціального складу населення Поділля у роки НЕПу. Адже впровадження нової економічної політики сприяло поживленню розвитку усіх галузей народного господарства України, відкрило нові перспективи та суттєво змінило соціальну структуру її населення.

Тому розгляд змін кількості та складу мешканців Поділля дозволяє простежити наслідки втручання більшовицької влади у процеси соціального розвитку, а саме розширення населення на вигідні для неї соціальні групи.

У 1923 р. у Вінниці вже існувало 46 диференційованих груп та прошарків населення, які розрізнялися за основними видами занять. Однією з найбільших соціальних груп міста були державні службовці. За даними міського перепису 1923 р., їх у Вінниці нараховувалося 5 161 чол., серед яких службовців міської адміністрації та органів суду було 561 чол., обліково-контролюючого персоналу – 857 чол., культурно-освітнього – 507 чол., медичного – 466 чол. тощо. Зазначимо, що до державних службовців у 1923 р. відносились і працівники зв'язку, які іменувались тоді «працівниками народного зв'язку» [1, с. 75].

Наступною соціальною групою, що вирізнялася серед жителів міста своєю зростаючою чисельністю та ідеологічною увагою з боку влади, були представники робітничого класу. За допомогою комуністичної ідеології пролетаріат у цих умовах отримує нове соціальне обличчя – політично свідомого, згуртованого навколо партії класу. Потрібно підкреслити, що у зв'язку з швидким розвитком різних галузей промисловості міста зростає і його чисельність. Якщо на 1923 р. робітників різного профілю нараховувалося 3 670 чол., то на початок 1930-х рр. Вінниця виявляє тенденцію стати осередком робітництва, якого налічувалося вже 15 000 чол. [1, с. 79].

Зростання чисельності робітників на Поділлі було також результатом політики влади, що намагалася таким чином збільшити соціальну базу підтримки свого режиму. У доповіді на VIII Подільській губернській партійній конференції у липні 1922 р. вказувалося, що Подільська організація КП(б)У є організацією немісцевого походження [2, арк. 54]. Переважна частина її сформувалася за рахунок демобілізованих червоноармійців тих військових частин, що приходили «будувати радянську владу». Таким чином, подільська комуністична організація має більш ніж 50% робітників у своєму складі, хоча повинна була б бути селянською [2, арк. 54].

Враховуючи, що на підтримку селянства більшовики не могли розраховувати, їм лишалося зміцнювати місцевий пролетаріат. Ще з початку 20-х рр. постановою Ради праці та оборони РРФСР від 28 лютого 1921 р. «Про поліпшення постачання робітників» їм гарантувалися пільги.

Це відбувалося якраз тоді, коли на півдні України панував голод 1921–1923 рр., а регіони України забезпечували голодуючих Поволжя. Х з'їзд РКП(б) (8–16 березня 1921 р.) дав настанову на припинення декласування робітничого класу. На засіданні пленуму Подільського губкому КП(б)У відзначалося, що незважаючи на нечисленність та декласованість пролетаріату Поділля, він має бути збережений та повинен стати підпорою партії [2, арк. 9].

Була підвищена зарплата робітникам, скасована зрівнялівка, встановлена залежність між продуктивністю праці та її оплатою. Натуральне преміювання поступово переводилося в суто грошове. Соціальний статус категорії робітників підвищується.

У січні 1921 р. РНК РРФСР видає декрет про скасування плати робітників та службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електроенергією та лазнями, про соціальне забезпечення. Навесні 1921 р. приймається постанова Ради праці та оборони («РПО») про забезпечення робітників взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку [3, с. 10]. В той же час влада вилучає у населення вироби з дорогоцінних металів, спустошує церкви і монастирі. Триває великий перерозподіл цінностей.

Декретом РНК РРФСР «Про заходи поліпшення житлових умов трудящих та про заходи боротьби із руйнуванням житла» навесні 1921 р. було констатовано критичний стан житлових будівель та катастрофічну нестачу міських помешкань [4, арк. 12]. На Поділлі, як у прикордонному регіоні, де була зосереджена велика маса військ, це становище загострювалось потребою надання житлової площі демобілізованим червоноармійцям. Вирішенням цих питань займалися відділи житлового господарства. Протягом 1920-х рр. перевагою при наданні житла у Вінниці користувалися робітники, члени профспілок та військовослужбовці [4, арк. 36].

Також передбачалася допомога на випадок пологів дружин робітників і службовців, що не мали самостійного заробітку [5, с. 112]. Спочатку – одноразова на речі догляду за новонародженими в розмірі місячної основної допомоги, передбаченої для тимчасової втрати працездатності, а потім – щомісячна впродовж 9 місяців у половинному розмірі допомоги при тимчасовій втраті останньої. Для утриманців робітників та службовців встановлювалися й соціальні гарантії у разі смерті годувальника. Пенсія для них мала надаватися в розмірі найменшої тарифної ставки даної місцевості на одну особу і на кожну іншу особу – у розмірі половинної відповідної ставки, але не більше двократної на всю родину. Допомога на випадок смерті годувальника передбачалася й у разі відсутності голови родини з нез'ясованої причини.

Положення від 10 грудня 1921 р. «Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника» передбачало шість видів державної допомоги для найманих працівників: при тимчасовій втраті працездатності, на випадок материнства або інвалідності, втрати членами родин годувальника, смерті (на поховання), а також медичну. Перший вид допомоги – на випадок тимчасової непрацездатності – передбачався на строк до 25 тижнів (6 місяців та 1 тижня) у розмірі повного заробітку. Тобто порівняно із січнем 1921 р. термін допомоги подовжувався в 1,5 рази, але розмір її залишався незмінним [5, с. 113].

Зважаючи на обмеженість житлофонду, було встановлено нормоване житлове забезпечення городян. Згідно з «Житловим кодексом УСРР» 1923 р., норма житлоплощі, якою мали забезпечуватися городяни, не могла перевищувати 13,65 кв. м на особу, не враховуючи допоміжних приміщень – ванних та туалетних кімнат, кухонь, коридорів і комор. Залежно від місцевих умов, міським та селищним радам дозволялося зменшувати площу до 9,1 кв. м на особу. Такі норми отримали назву «голодних» [5, с. 121]. Формально це правило не поширювалося на робітників і службовців, котрим дозволяли займати «надлишки» житлоплощі у розмірі до половини житлової норми – щоправда, виключно за умови, якщо вона не становила собою окрему кімнату.

У 1928 р. у зв'язку із загостренням житлової кризи розмір «надлишків» для категорії «трудящих» було обмежено наполовину – до 25% відповідної норми (в абсолютних цифрах їх гранична межа становила 9,1 кв. м). У дійсності пільги «для трудящих» виявилися нездійсненими. Для більшості робітників недосяжною мрією залишалися навіть мізерні норми житлоплощі. За переписом 1926 р., вони були забезпечені житлом гірше, ніж інші категорії населення, – лише на третину від встановленої норми, тобто на кожного робітника припадало у середньому по 4,9 кв. м житлової площі [5, с. 122].

Продовжується практика створення комунальних квартир, виселення підприємців, купців, старої інтелігенції, заможних міщан, представників тих соціальних верств населення, що вважалися ворожими існуючій владі. Президія Вінницької міської ради вирішує здійснювати подальшу пролетаризацію правлінь житлових кооперативів, а також, зважаючи на житлову кризу, провести кампанію з ущільнення та виселення нетрудового населення. Наступ на «соціально ворожі» групи триває у різних напрямках. Так, у звіті Вінницької міськради у 1928 р. було

відзначено, що кількість приватних торгових підприємств зменшилася до 505. За недотримання цін притягнуто до карної відповідальності 10 приватних підприємців [4, арк. 21].

Заходи уряду для відбудови промисловості, її концентрації, реорганізації управління нею та переведення державної промисловості на госпрозрахунок вилилися у серію оргнаборів робітників на біржах праці та безпосередньо на підприємствах. В першу чергу враховувалися спеціальність, кваліфікація робітника, наявність трудового стажу роботи. Тут ставали у пригоді колишні робітники, що поверталися із сіл, збільшуючи населення міст.

Характерною ознакою того часу була наявність і зростання групи населення міста, яку в народі називали «непманами» [2, арк. 35]. У звітах міського перепису вони зазначаються як хазяї, класифікуючись при цьому на хазяїв-одиначок, тих, що працюють з членами своєї сім'ї чи найманими робітниками, тощо. У початковий період НЕПу таких людей у Вінниці офіційно було 688 чол. [6, арк. 12].

Цікавим є і те, що, поряд із певною свободою торгівлі та підприємництва, НЕП реанімував до життя таку групу населення міста, як прислуга. Представників цієї професії у Вінниці нараховувалось 799 чол., з яких 185 вважались особистою прислугою [7, арк. 204].

Однією з найбільш значущих у модернізації країни була роль інтелігенції. У 1920-ті рр. влада пильно стежила за настроями інтелігенції і робила все, щоб формувати їх у потрібному для «комуністичного будівництва» руслі [8, с. 110]. Варто наголосити на недовірливому ставленні інтелігенції до більшовицької влади у перші роки її існування. Більшовики відповідали тим же. Проте ціла низка чинників змушувала більшовиків іти на співпрацю у 1920-х рр. Зокрема, вчительство допомагало більшовикам завойовувати довіру селянства. На відміну від міст, де спостерігалась велика скупченість населення та існувало чимало засобів для успішної агітації і пропаганди, становище на селі не було сприятливим для комуністичного впливу. У більшовицького керівництва не вистачало ні фінансових, ні кадрових можливостей для проведення тут такого роду кампаній. На селі всі знали одне одного, і агітація з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не могла бути дієвою. Лише до думки знайомої, поважної і освіченої людини селяни могли прислухатися. Вчителі в цих умовах були тією силою, що могла стати (і стала) своєрідним агентом впливу нової влади.

Та з приходом радянської влади межа між селянином, робітником та інтелігентом ставала все більш розмитою, адже в селах школам виділяли землю, яку вчителі змушені були обробляти власними силами за рахунок годин, відведених для навчання, чи у особистий вільний час, часто доглядали за худобою.

Таким чином, політика НЕПу вплинула на збільшення населення Поділля, особливо робітничого класу. Зміни соціального складу населення відповідали загальним тенденціям політики держави щодо українців. Крім того, відбудова промисловості та відновлення товарно-виробничих відносин сприяли ще більшому розшаруванню суспільства, появі нових та зникненню старих категорій. На тлі цих процесів у соціальній структурі населення зростає чисельність службовців та робітників – як результат політики влади, що таким чином намагалась збільшити соціальну базу підтримки свого режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Трухманова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. XX ст. / С.Л. Трухманова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. III. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2001. – С. 75–82.
2. Держархів Вінницької області. – Ф.П. 1. – Оп. 1-а. – Спр. 23. – Арк. 54 / Протокол засіданий VIII Подольской губернской партийной конференции.
3. Гринь Д.С. Соціально-демографічні процеси в містах України 1920-1930-ті рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / Дмитро Костянтинівич Гринь. – К., 2000. – 18 с.
4. Держархів Вінницької області. – Ф.Р. 151. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 36 / Отчет Исполнительного комитета Винницкого городского Совета народных депутатов об политическом и экономическом состоянии города.
5. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький : В 2 ч. – Ч. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
6. Держархів Вінницької області. – Ф.П. 1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 12 / Отчет ревизионной комиссии Подольского губернского комитета КП(б)У об отношении населения края к НЭПу.

7. Держархів Вінницької області. – Ф.П. 29. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 204 / Отчет Винницкого окружного комитета КП(б)У об материальном состоянии населения города.
8. Єфіменко Г.В. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 15 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 108–131.

Сидоренко А.О. ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ПОДОЛЬЯ ПОД ВЛИЯНИЕМ ФОРМИРОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ГОДЫ НЭПа

В статье исследуется вопрос изменения социальной структуры населения Подолья под влиянием формирования советской идентичности в годы НЭПа (192–1928 гг.), а именно увеличение рабочего класса как социальной базы поддержки своего режима.

Ключевые слова: Подолье, НЭП, большевики, советская власть, рабочие, льготы, «нэпманы».

Sydorenko A.O. CHANGES IN THE SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF PODILLIA UNDER THE INFLUENCE OF THE FORMATION OF SOVIET IDENTITY DURING THE NEP PERIOD

The article examines the issue of changing the social structure of the population of Podillia under the influence of the formation of the Soviet identity during the NEP period (1921–1928), namely an increase in the working-class as the social base for supporting its regime.

Keywords: Podillia, NEP, the Bolsheviks, Soviet authorities, workers, facilities, «Nepmen».

УДК 94 (477. 43/43)

О.О. Стадник

ГОЛОД 1920-х РОКІВ НА ПОДІЛЛІ І ПРОДПОДАТОК

У статті розкривається проблема впровадження продовольчого податку в період голоду на Поділлі 1921–1922 рр. та 1924 р., коли необмежене примусове вилучення хліба більшовицьке керівництво замінило податковими заходами. Досліджується питання обсягів податкових платежів селянства Поділля, методи оподаткування селян, робиться наголос на недосконало-сті податкової системи.

Ключові слова: Поділля, НЕП, продподаток, селянство, голод.

У загальному контексті історії України ХХ ст. однією з важливих є проблема радянської податкової політики в українському селі у період НЕПу. Неабиякого значення набула ця тема на сучасному етапі реформування аграрного сектора економіки України, адже стягнення податків та скорочення витрат – це шлях до покращення економічного становища будь-якої країни. Ринкові відносини, допуск капіталу, його нагромадження ведуть до розвитку виробничих сил держави і передбачають створення такої податкової системи, яка була б регулятором нерівномірного розподілу матеріальних благ. Тому здобутки та прорахунки непівської податкової реформи потребують поглибленого вивчення. Особливої уваги заслуговують ті несприятливі обставини, у яких доводилося впроваджувати нове оподаткування, зокрема голод, що охопив територію України на початку 1920-х рр.

У вітчизняній історіографії голод початку 20-х рр. ХХ ст. не був забороненою темою. Разом з тим, об'єктивному висвітленню даного питання перешкоджали заангажованість та догматизм. Це простежується у працях Г. Мар'яхіна, М. Ігошиної, М. Соколова, присвячених податковій політиці радянської влади в умовах НЕПу [1]. Дещо під іншим кутом зору розглядають продовольчу політику в Україні Б. Хорошун та В. Адамський, які наголошують на відмінностях українського декрету «про продподаток» від російського і зазначають, що «стягнення продподатку, як і продрозверстки, здійснювалося адміністративно-репресивними методами» [2]. Про такі методи стягнення податків під час голоду 1921–1923 рр. говорять і зарубіжні історики, зокрема Р. Конквест та В. Дмитренко [3]. Заходи радянської влади в умовах голоду початку 1920-х рр. на Поділлі досліджував І. Шульга [4]. Однак проблема оподаткування подільського селянства в умовах лиха не мала достатнього розкриття.

Впровадження нової економічної політики означало насамперед відновлення податків. Більшовики добре розуміли, що це єдиний шлях до зменшення паперових емісій, покращення

.....
фінансової системи та економічного становища країни в цілому, підірваного політикою «воєнного комунізму».

Введення нового оподаткування в українському селі, яке розпочалося після X з'їзду РКП (б), ускладнилося голодом 1921–1923 рр. Від неврожаю найбільше постраждали південні та південно-східні губернії України. Не минуло лихо і Поділля. Становище губернії ускладнювалося тим, що, будучи ареною бойових дій протягом 1918–1920 рр., вона й так втратила частину посівних площ, а селянство було виснажене продрозверсткою.

У 1921 р. голод охопив не лише Україну, а й Поволжя. Преса того періоду уважно стежила за подоланням наслідків голоду на території РСФРР, регулярно повідомляючи про це на своїх сторінках. Те, що голод охопив і Україну, було зрозуміло ще у червні 1921 р. Однак органами радянської влади та засобами масової інформації голод в УСРР замовчувався. Більше того, із районів України, які не голодували, продовольча допомога відправлялася до Росії.

2 серпня 1921 р. В. Ленін звернувся до українського селянства із закликом надати допомогу голодуючим: «Правобережна Україна в цьому році зібрала прекрасний урожай, робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидка, допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими, яким нічим засіяти полів» [5]. Секретар ЦК КПУ Д. Лебідь теж наголошував, що голод 1921 р. у Поволжі та в деяких губерніях України ставить перед усіма трудящими завдання надання всебічної допомоги голодуючим районам [6]. Виконуючи ці прохання, селяни Поділля почали відвантажувати продовольство та надавати кошти голодуючим. Так, трудящими Подільської губернії було здано цінностей: 19 пуд. 36 фунт. сріблом, 6 357 крб. 88 коп. срібних і 44 крб. золотих монет. До 11 березня 1922 р. в Кам'янець-Подільському, Гайсинському, Жмеринському, Могилів-Подільському та інших повітах губернії пройшов тиждень допомоги голодуючим дітям Поволжя, під час якого було зібрано 200 млн. крб., а на повне утримання взято 6 тис. дітей з районів, які постраждали. На 30 серпня 1921 р. до зсипних пунктів надійшла наступна кількість зерна: з Брацлавського повіту – 24 882 пуд., з Гайсинського – 87 393 пуд., з Жмеринського – 24 105 пуд., з Лєтичівського – 60 400 пуд., з Літинського – 2 015 пуд., з Могилівського – 4 769 пуд., з Ольгопільського – 35 050 пуд., з Проскурівського – 2 856 пуд., з Ушицького – 439 пуд., з Ямпільського – 7 564 пуд. [7]. Протягом 1921–1922 рр. на Поділлі було зібрано 341 755 пуд. хліба [8]. Щоб нагодувати голодуючих, з населення збирали хліб авансом за рахунок продподатку по 3–4 пуд. з дес. Однак більшість селянських господарств поділля через посуху не мали достатньої кількості товарної продукції і виконати норми продподатку не могли. Так, згідно з планом ЦСУ, норма продподатку тут становила 16 756 тис. пуд. На 15 січня 1922 р. селянами було сплачено лише 10 636 тис. пуд. [9].

Невідповідність планів хлібозаготівель реальним можливостям зумовила застосування адміністративно-примусових методів вилучення продподатку, властивих політиці «воєнного комунізму». Встановлювалася кругова відповідальність селян за виконання продподатку. Відновили діяльність робітничо-військові заготівельні загони; їхня чисельність у республіці досягла 8 тис. чол. [10]. Як свідчила періодика того часу, «аж до 1 серпня продапарат всю свою увагу зосередив на стягненні продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вироки за невиконання розверстки і вже 1 серпня з цих районів починав надходити хліб у формі авансу» [11].

Незважаючи навіть на такі кроки, виконати нереальні плани продподатку було неможливо. Первісний план хлібозаготівель для України на 1921 р. дорівнював 117 млн. пуд.; восени 1921 р. він був переглянутий і становив вже 81,5 млн. пуд. Фактично ж у республіці було зібрано 74,9 млн. пуд. зерна [12].

Продовольство, стягнене за продподатком 1921 р., відправлялося до РСФРР. На 1 січня 1922 р. з 48 488 000 пуд. хліба 16 275 000 пуд., або 1/3, була вивезена до Росії [13]. Крім того, на відміну від неврожайних районів Росії, селяни неврожайних районів України від сплати продподатку не звільнялися. При середньому врожаї вони звільнялися від половини податку, при врожаї вище середнього – від 30% податку [14]. Єдине, що було дозволено українським селянам, так це сплату продподатку здійснювати м'ясом (через те, що масово забивалася худоба, виснажена голодом).

У березні 1922 р. декретом ВЦВК та РНК «встановлювався одноразовий загальногромадянський податок для допомоги сільському господарству та ліквідації наслідків голоду». Сплачувало його працездатне населення не ушкоджених лихом районів. Селяни платили по 1 крб. золотом із кожного працездатного члена селянського господарства [15]. Загальна сума податку з селян становила 2,5 млн. крб.; із зібраного 60% відводилось ЦК допомоги голодуючим і 40% – Наркомздраву [16]. При його сплаті передбачалися пільги. Від нього звільнялися червоноармійці, інваліди, учні, багатодітні сім'ї, безробітні та голодуючі. Вводилися жорсткі санкції, які регулювали його вилучення. Наприклад, за несплату податку накладався штраф, що дорівнював 100% за кожен місяць несплати [17].

Влітку 1922 р. південні райони України вразив новий неврожай, проте відвантажувати хлібні ресурси до радянської Росії продовжували, хоч за інтенсивністю і розмірами голод в Україні нічим не відрізнявся від голоду у Поволжі [18]. Необгрунтоване вивезення хліба з республіки дуже погіршило становище селян. Фактично, долаючи наслідки лиха, республіка спиралася виключно на власні ресурси, запроваджуючи нові методи оподаткування. Були введені такі податки: в березні 1922 р. – разовий грошовий загальногромадянський на користь голодуючих, у травні 1922 р. – подвірно-грошовий. Якщо за першим, як зазначалося, селяни сплатили 2,5 млн. крб. золотом, то другого було стягнуто на суму 8 крб. млн. золотом.

Тільки після неодноразових клопотань т. Петровського до ВЦВК з літа 1922 р. кошти, які надходили у фонд боротьби з голодом в Україні, почали використовувати для голодуючих республіки. Але до цього часу з України було вивезено третину зерна, зібраного за продподатком. Її ресурси були вичерпані повністю. За серпень 1922 – січень 1923 рр. Було вивезено 9 млн. пуд. зерна [19].

Весною 1924 р. виникла нова проблема – відсутність дощу і загроза посухи. На подільське село знову насувався голод. У 1924 р. голод спостерігався у 38 округах губернії. У Вінницькій окрузі він охопив Обіднянський, Прилуцький, Хмільницький, Вінницький, Немирівський, Пиківський, Вороновицький райони. Кількість голодуючих складала 19 тис. чол. [20]. За даними 1925 р., тільки у Вороновицькому районі голодувало 3 570 чол., у Хмільницькому – 3 720 чол., у Немирівському – 850 [20, арк. 43]. На селі хліб коштував дорожче, ніж у місті; ціна сягнула до 6–7 крб. за пуд борошна [21].

У травні 1924 р. з Вінницької округи писали, що становище дуже скрутне, оскільки відсутність дощу позначилася на врожайності [22]. З Придністров'я надходили свідчення про те, що від посухи можуть загинути яровина і сади [23]. Селяни не мали змоги організувати посівну кампанію. «Весняна посівна кампанія в Могилів-Подільській окрузі проходила кепсько. Керівництво передбачає великий недосів у зв'язку з відсутністю посівного матеріалу, а також живого і мертвого реманенту, який селянство продало через неврожай минулого року. Лише 10% селян забезпечено посівним матеріалом і 40% реманентом. Дає знати про себе і посуха. Відпущена державна допомога в кількості 28 000 пуд. ще не одержана повністю. Кількість голодуючого по окрузі населення з 15%, як писалося раніше, доходить, за приблизними підрахунками, до 25–30%, ріст голодуючих прогресує. Спостерігаються випадки захворювання дітей і дорослих з приводу недоїдання» [23, арк. 75].

Становище у 1924 р. погіршилося і тому, що, незважаючи на посуху та неврожай, продподаток не зменшувався. Єдиний сільськогосподарський податок на 1924–1925 рр. на Поділлі був визначений в обсязі 11 млн. 900 тис. крб., але з вирахуванням пільг, знижок і недоборів ця сума була зменшена до 9 млн. 90 тис. крб. За первинним обкладанням селянство Поділля повинне було сплатити 3 крб. 97 коп. з чол. [23, арк. 27]. І такий розмір податку був високим і обтяжливим. У Тульчинській, Проскурівській, Копайгородській, Брацлавській, Шпиківській округах селяни не лише були не в змозі внести податок, але й не мали засобів до існування. Хліб пекли із сурогатів та сочевиці. Про катастрофічне становище в голодуючих районах свідчать протоколи засідань Вінокружкому: «На основі інформації комісії, яка 10.05. провела обстеження становища в голодуючих селах Обіднянського району і наслідків поданої допомоги (2 тис. крб. на дитяче харчування) констатується надзвичайно важкий стан в голодуючих селах. Особливо відносно дитячого населення: та допомога, яка організована на відпущені кошти, дуже замала, а тому необхідно збільшити асигнування на допомогу голодуючому Обіднянському району, визначити необхідним домагатися відпуску на харчування дітей 9 216 крб. Відзначити, що в разі несвоєчасного надходження допомоги становище в голодуючих селах може надзвичайно ускладнитись» [24, арк. 42]. Стан надання допомоги голодуючим районам був незадові-

льним. Прилуцькому району на 40 днів було відпущено коштів у розмірі 1 500 крб., Хмельницькому і Вороновицькому – по 1 800 крб. Державне фінансування надавало реальну допомогу лише 50% населення.

Взимку 1925 р. голод поширився на всі повіти. В редакцію губернської газети «Червоний край» сількори відправляли багато дописів, у яких відображали картини тяжкого становища подільського села. Сількор т. Гавриш із с. Опитківці Тиврівського району писав: «55% селян голодує, є випадки голодної смерті, їдять макуху». У с. Кальник Дашівського району, як сповіщав сількор І. Підопригора, «померло від голоду 5 осіб» [25, арк. 44]. Голод 1924–1925 рр. найважче пережили жителі Ямпільського, Грузького, Бабчинецького, Озаринецького, Яришівського, Мурованокуріловецького районів Могилівської округи. У Придністров'ї голодувало 170 тис. чол., що складало 75% загальної кількості населення. Перед жнивими голод охопив 85–90% населення [25, арк. 37].

Урядом нарешті було визнано, що однією з причин ускладнень при проведенні податкової кампанії став «частковий недорід» 1924 р., окремі недоліки податку, а частка відрахувань виявилася непомірною для ряду селянських господарств [26].

Отже, голод початку 20-х рр. ХХ ст. став серйозним випробуванням нових методів податкового обкладання сільського населення. Він виявив безпорадність ВУЦВК у боротьбі з лихом і недосконалість податкової системи. Податкова справа в умовах голоду продемонструвала невідповідність більшовицької теорії життю. Проголошуючи на словах ринкові механізми вилучення продподатку, на практиці радянський податковий апарат використовував воєнно-примусові методи збирання продуктів селянської праці.

Податок залишався для селян обтяжливим, а згодом його тягар знову почав зростати. Запроваджувалось подвійне, а подекуди й потрійне оподаткування селянського господарства, в результаті чого добробут селян істотно погіршився. Як зазначало саме більшовицьке керівництво, «він відверто відставав від зростання прибутків». Актуальною залишалась проблема прогресивності оподаткування, а з 1925–1928 рр. почалось наростання класово-дискримінаційних явищ у радянській податковій політиці в українському селі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Марьяхин Г.Л. Налоги в СССР / Г.Л. Марьяхин. – М., 1958 ; Игошина М. Продналог – составная часть нэпа / М. Игошина. – Харьков, 1961 ; Соколов Н.Г. Налоговая политика советского государства в доколхозный период / Н.Г. Соколов. – Куйбышев, 1981.
2. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні у 1920–1930-х рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук / Б.І. Хорошун / Київський університет ім. Т. Шевченка. – К., 1999 ; Адамський В. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства / В. Адамський // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 41–44.
3. Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 2000 ; История России. ХХ век // Под ред. Дмитренко В.П. – М., 1997.
4. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920–1930-х років. – Вінниця, 1987 ; Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993.
5. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – С. 221.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. п. 1, оп. 1, спр. 197. – Арк. 21.
7. Допоможемо голодуючим! // Червоне село. – 1921. – 11 вересня.
8. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – С. 222.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981. – Арк. 1–3.
10. ЦДАВО України, ф. 2065, оп. 1, спр. 535. – Арк. 14.
11. Гольдберг С. Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов / С. Гольдберг // Экономическая жизнь. – 1922. – № 4.
12. Збірник узаконень України. – 1922. – № 12. – С. 199.
13. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 981, арк. 4.
14. Ливенский М. Продналог и голодающие районы / М. Ливенский. – М., 1922. – С. 8.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – М., 1922. – № 16. – С. 167.
16. Отчёт НКФХ Всероссийскому съезду советов за 1922 г. – № 12. – С. 199.
17. Збірник узаконень України. – 1922. – № 11. – С. 189.
18. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 124.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981. – Арк. 26.
20. ДАВіО, ф.р. 925, оп. 8, спр. 68. – Арк. 42.

21. ДАВіО, ф. р. 154, оп. 1, спр. 65. – Арк. 27.
22. ДАВіО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 41. – Арк. 58.
23. ДАВіО, ф. п. 1, оп. 1, спр. 44. – Арк. 77.
24. ДАВіО, ф. р. 925, оп. 8, спр. 68. – Арк. 42.
25. ДАВіО, ф. р. 31, оп. 1, спр. 304. – Арк. 44.
26. Известия ЦК РКП (Б). – 1925. – № 2. – С. 5.

Стаднык Е.А. ГОЛОД 1920-х ГОДОВ НА ПОДОЛЬЕ И ПРОДНАЛОГ

В статье раскрывается проблема введения продовольственного налога в период голода 1921–1922 гг. и 1924 г. на Подолье, когда неограниченное насильственное изъятие хлеба большевистское руководство заменило налоговыми мерами. Исследуется вопрос объёмов налоговых выплат крестьянства, методы налогообложения, делается ударение на несовершенстве налоговой системы в период НЭПа.

Ключевые слова: Подолье, НЭП, продналог, крестьянство, голод.

Stadnyk E.A. HUNGER OF THE 1920s AND THE FOOD TAX

In the article the problem of introducing the food tax in the period of 1921–1922 and 1924 hunger in Podillia, when bolshevist leadership replaced unrestricted forced bread requisitioning by fiscal measures. We investigate the question of tax payments rate for peasantry and methods of taxation, emphasizing the incompleteness of the tax system.

Keywords: Podillia, NEP, food tax, the peasantry, hunger.

УДК [94:61](477.44-25) «1953/1955»

О.П. Онопенко

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
ЖИТЕЛІВ м. ВІННИЦІ В 1953–1955 РОКАХ**

У статті досліджується розвиток медичного обслуговування у м. Вінниця у роки перебування на посаді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. Простежуються перші зрушення після реорганізації лікувальних установ.

Ключові слова: медичне обслуговування, лікарня, дільнично-територіальний принцип, профілактична робота, медичні працівники, бюджет.

Місто Вінниця особливо інтенсивно почало розвиватись у часи перебування М.С. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради міністрів СРСР. Саме у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. обласний центр почав перетворюватись на індустріальний центр Подільського регіону. Актуальність дослідження зумовлена потребою у систематизації історіографічного та джерельного матеріалу, узагальненні існуючих підходів до сучасної інтерпретації історії м. Вінниця 1950–1960-х рр., яка на сьогодні вивчена досить фрагментарно. Метою даної статті є розкриття певних змін, які сталися у житті пересічних мешканців міста за нових суспільно-політичних реалій у сфері медичних послуг у 1950–1960-х рр. і вплинули на його майбутнє.

Слід зазначити, що у цілому цьому періоду Радянської історії присвячено достатньо широкий спектр літературних праць. Багато складних явищ і процесів того часу отримали досить докладне висвітлення і сучасне наукове тлумачення.

Серед робіт сучасних українських дослідників перш за все слід відзначити монографію В. Барана «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)» [1, 304 с.] та низку статей: «Десталінізація в Україні: перша спроба» [2, с. 106–117], «Правляча верхівка в Україні у 1950–60-і рр.» [3, с. 104–118] та ін. У 2007 р. під редакцією проф. А.М. Подолинного вийшла праця «Вінниця: Історичний нарис» [4, 304 с.]. На початку 2000-х рр. сучасні дослідники почали досліджувати повсякденне життя окремих міст, регіонів, соціальних груп; відтак, основу дослідження даної теми становлять матеріали архівів та свідчення сучасників подій.

У період 1953–1955 рр. Вінниця поступово почала перетворюватись з невеликого містечка у великий промисловий та культурний центр [5, арк. 271]. Зросла необхідність жителів міста в отриманні медичної допомоги, оскільки рівень задоволення нею є показником рівня соціально-економічних умов життя населення.

На 1953 р. робота лікарень м. Вінниця була побудована за дільнично-територіальним принципом. Лікарі здійснювали роботу на 25 дільницях. Медичні установи були відкриті по

Наукові записки

кількості ліжок-місць та зовсім не відповідали реальним потребам населення міста. Об'єднання лікарень з поліклініками, здійснене в 1950 р., зіграло важливу роль у справі покращення медичного обслуговування населення. Цей крок наблизив кваліфіковану медичну допомогу до пересічного громадянина, забезпечив комплексність обслуговування хворих, дав можливість розвиватись медицині в цілому [6, арк. 6].

У 1953 р. сітка лікувально-профілактичних установ міста нараховувала 3 загальносоматичні лікарні, інфекційну лікарню та 2 дитячі лікарні, 2 пологових будинки, протитуберкульозний диспансер, 2 дитячих будинки, дитячий санаторій, санітарно-епідеміологічну станцію, 26 медичних пунктів на підприємствах (з них 8 лікувальних та 18 фельдшерських).

Лікувальні заклади не могли забезпечити 100%-ну шпиталізацію, оскільки кількість хворих переважала можливості лікарень на обслуговування населення. За даними на 1954 р., міська сітка ліжок становила 790 одиниць [7, арк. 24]:

- 1) терапевтичних – 172;
- 2) хірургічних – 110;
- 3) інфекційних – 150;
- 4) пологових – 120;
- 5) гінекологічних – 77;
- 6) дитячих – 141;
- 7) протитуберкульозних – 50;
- 8) дитячий санаторій – 75;
- 9) дитячий будинок № – 30;
- 10) дитячий будинок № 2 – 60;
- 11) дитячі ясла з № 1 по № 9 – 620.

Наявний міський фонд ліжок у лікувальних установах не забезпечував потреби населення, особливо в обслуговуванні терапевтичних та інфекційних хворих, а неврологічного, офтальмологічного та лор-відділень в міських лікувальних установах зовсім не існувало [8, арк. 56]. Та незважаючи на те, що даний фонд не дозволяв втілити 100%-ну шпиталізацію громадян, наявність такої кількості лікарень робила медицину більш доступною для пересічних громадян міста.

Загальновідомо, що кожна справа в СРСР мала бути схвалена черговим з'їздом компартії. Перед медичними працівниками ХХ з'їздом КПРС були поставлені завдання: направити головні зусилля медичної служби на зниження захворюваності та смертності населення шляхом підвищення якості медичного обслуговування, у першу чергу покращення профілактичної роботи [9, с. 641–643].

Про те, що велику увагу в області приділяли профілактичній роботі, свідчить той факт, що лікарями було проведено медичний огляд більше ніж 95% сільського населення: виявлених хворих намагалися консультувати і таким чином здійснювати профілактику, а важкохворих – поставити на диспансерний нагляд [10, арк. 147].

Показники смертності населення є вкрай важливими, оскільки відображають рівень медичного обслуговування та рівень життя громадян. Протягом 1951–1955 рр. рівень смертності у місті залишався майже незмінним, але був нижчим, ніж у цілому в СРСР та УРСР [5, арк. 273]. Показники смертності населення відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Рівень смертності населення

	1913 р.	1940 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.
СРСР	30,2	18,3	9,6	9,3	9,0	8,9	8,2
УРСР	24,9	14,6	8,6	8,4	8,3	8,0	7,4
Вінниця	24,5	12,4	5,6	5,9	6,1	5,5	5,7

Велике значення у справі організації медичного обслуговування населення мала укомплектованість штату медичного персоналу. Кількість лікарських кадрів зросла в 1953 р. на 7,3%, а середнього медичного персоналу – на 3,4% (див. табл. 2) [11, арк. 98].

Таблиця 2

Укомплектованість штату медичного персоналу

Серія: ІСТОРІЯ

	1952 р.	1953 р.
Лікарі	334,75	353,5
Сер. мед. персонал	721,5	766,75

Станом на 1954 р. штат медичних працівників був укомплектований на 98%. У 1954 р. в області нараховувалось 1 629 лікарів усіх спеціальностей, а у м. Вінниця на 1957 р. загальна кількість лікарів становила 836 чоловік [11, арк. 7].

Проте, враховуючи всі позитивні зрушення у сфері медичних послуг, їх якість залишала жадати кращого. Велика кількість скарг громадян міста надходила на обслуговування рентгенкабінетів поліклінічних відділень. Рентгенкабінети працювали з великим перевантаженням. Силова міць одного рентгенкабінету на рік складала 37 800 одиниць, а фактична потреба в рентгенообслуговуванні становила приблизно 60 000 одиниць. Такий стан призводив до великих черг громадян, і часто обслуговування хворих призначалось на місяць і більше наперед. Наприклад, рентгенкабінетами були обладнані лише перша і друга міські лікарні, і їх превантаження становило відповідно 120% і 157% [11, арк. 8].

У зв'язку зі збільшення бюджету області у 1955 р. до 166 тис. крб. [11, арк. 195] та покращенням матеріальної бази в лікувальних закладах області було придбано два нових комплекти рентгенообладнання та введено в дію два нових рентгенкабінети, що дало змогу покращити ситуацію в місті у цьому відношенні [12, арк. 51].

Таким чином, прихід до влади М.С. Хрущова ознаменувався зміною суспільно-політичних реалій великої держави, що не могло не торкнутись змін у соціально-економічних відносинах. Нова влада звернула увагу на питання соціального забезпечення та рівень життя громадян. Починаючи з 1953 р. влада поступово збільшувала бюджет, зокрема на сферу медичних послуг, що дало змогу здійснювати певні реформи для покращення якості життя в цілому. Об'єднання лікарень міста з поліклініками, введення дільнично-територіального принципу обслуговування населення зіграло важливу роль у справі покращення медичного обслуговування. Воно наблизило кваліфіковану медичну допомогу до населення, забезпечило комплексне обслуговування хворих, дало можливість підвищити кваліфікацію медичного персоналу. Реалізація завдань, націлених на зниження захворюваності та смертності шляхом підвищення якості медичного обслуговування і, в першу чергу, якості профілактичної роботи, відбувалась у вигляді відкриття майже на всіх підприємствах міста медичних пунктів, що проводили планові медичні огляди працівників. Наявність у місті медичного інституту давала змогу здійснювати дослідження, виховувати кадри і покращувати якість медичного обслуговування населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.
2. Баран В.К. Десталінізація в Україні : перша спроба / В.К. Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106–117.
3. Баран В.К. Правляча верхівка в Україні у 1950-60-і рр. / В.К. Баран // Сучасність. – 1997. – № 7/8. – С. 104–118.
4. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А.М. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 304 с.
5. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-3822. – Оп. 7. – Спр. 36. – 271 арк. / Уровни и причины смертности населения г. Винницы за 1951–1955 гг. / Отчет о научно-исследовательской работе кафедры организации здравоохранения.
6. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-151. – Оп. 9. – Спр. 6. – 6 арк. / О состоянии медицинского обслуживания города.
7. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-2666. – Оп. 2. – Спр. 895. – 24 арк. / Справка. О состоянии здравоохранения в городе Винница.
8. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-151. – Оп. 10. – Спр. 6. – 56 арк. / Рішення сьомої Сесії Вінницької Міської Ради депутатів трудящих четвертого скликання від 18.01.54.
9. История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1959. – 743 с.
10. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 174^б. – 147 арк. / Звіт про роботу виконкому Вінницької Обласної Ради депутатів трудящих за період 1953–1954 рр.
11. Держархів Вінницької області. – Ф. 87. – Оп. 4. – Спр. 241. – 98 арк. / Справка о медицинском обслуживании населения города Винницы.

12. Держархів Вінницької області. – Ф. Р-151. – Оп. 12. – Спр. 4. – 51 арк. / Звіт Виконкома Вінницької міськради депутатів трудящих за 1955 рік.

Онопенко Е.П. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ МЕДИЦИНСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ГОРОДА ВИННИЦЫ В 1953–1955 ГОДАХ

В статье исследуется развитие медицинского обслуживания в г. Виннице в годы пребывания на должности первого секретаря ЦК КПСС Н. Хрущева. Прослеживаются первые улучшения после реорганизации медицинских лечебных учреждений.

Ключевые слова: медицинское обслуживание, лечебница, участково-территориальный принцип, профилактическая работа, медицинские работники, бюджет.

Onopenko O.P. ON SOME ASPECTS OF FORMATION OF MEDICAL CARE SYSTEM FOR VINNYTSIA CITIZENS IN 1953–1955

The article studies the development of medical care system in Vinnytsia during the time when Mykyta Khrushchev held the position of the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union. The first improvements, which took place after the reorganization of medical care institutions, have been traced.

Keywords: medical care, hospital, district-territorial principle, prophylactic measures, medical staff, budget.

УДК 94 (477.44) «196/198» «19»

А.С. Поліщук

**ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ
В СЕРЕДИНІ 60-х – 80-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

В статті аналізуються найбільш важливі нормативні акти часу створення загальнодержавної системи пенсійного забезпечення у середині 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Вказано на розширення суб'єктивного складу отримувачів пенсій, конкретизовано особливості їх пенсіонування на Поділлі. Відзначено важливість окреслення нової галузі юридичної науки – права соціального забезпечення.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, право на пенсію, допомоги, матеріальне забезпечення, соціальне обслуговування, страхові внески, пенсійний вік.

Одним із найважливіших конституційних прав людини в СРСР було право на пенсійне забезпечення, яке гарантувало певні права громадянам у разі настання старості, постійної втрати працездатності чи втрати годувальника. З метою належної організації пенсійного забезпечення держава зобов'язувалась вишукувати відповідні джерела фінансування. Основними з них були внески, що сплачували із загального фонду оплати праці державні та кооперативні підприємства, колгоспи, профспілки та інші організації.

Розмір пенсій за віком визначався в межах 55% від заробітної плати, але не нижче мінімальної величини, встановленої законодавством. За кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам пенсія збільшувалася на 1% від заробітку, але не менше 1% від мінімального розміру пенсії. Для окремих пільгових категорій пенсіонерів відповідно до чинного законодавства цей стаж міг бути меншим. Пенсійне забезпечення охоплювало практично всіх непрацездатних громадян та було найбільш важливою формою допомоги у діючій системі соціального забезпечення. Цілком очевидно, що відповідне законодавство з кожним роком розвивалося та вдосконалювалося. Особливістю пенсійного забезпечення було те, що воно здійснювалось за рахунок держави, без додаткових відрахувань з громадян [1, с. 23].

Актуальність обраної теми визначається тим, що в ній порушуються проблеми пенсійного забезпечення громадян, яке було одним з ключових завдань у соціальній політиці радянської держави. Тема пенсійного забезпечення громадян завжди була, є і буде актуальною для будь-якого суспільства, адже пенсіонери – одна з найбільш соціально вразливих верств суспільства, яка у досліджуваній період повністю знаходилася на утриманні держави.

Проблема радянського пенсійного забезпечення знайшла своє висвітлення у роботах В. Андрєєва [1]. і Я. Погребняка [3]. Сучасні погляди дослідників викладені у працях О. Іванової [2], Б. Сташківа [10]. Для розкриття практики пенсійного забезпечення на Поділлі

.....
використано матеріали фондів державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Нормативну базу склали підзаконні акти СРСР дослідженого періоду.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі принципів об'єктивності, історизму, опираючись на архівні документи та науково-дослідницьку літературу, здійснити комплексний аналіз змін законодавства у галузі пенсійного забезпечення та висвітлити стан матеріального забезпечення і добробуту пенсіонерів Подільського краю.

Державна система пенсійного забезпечення та соціального страхування робітників, службовців і колгоспників отримала своє закріплення у Конституції УРСР (1978 р.), де у статті 41 відзначалося: «Громадяни СРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, у випадку хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника» [3, ст. 65]. Основу пенсійного забезпечення громадян складала створена державою пенсійна система. Вона забезпечувала належний рівень життя людям похилого віку на засадах соціальної справедливості, гармонізації відносин між поколіннями та сприянні економічному зростанню. Суттєве підвищення пенсійних виплат було здійснено у 1956 р. Законом «Про державні пенсії». Він об'єднав усі основні види пенсій і встановив єдині правила і порядок призначення їх виплати. Незважаючи на певні позитивні фактори, даний нормативний акт стосувався лише робітників і службовців. Загалом перехід до єдиного загального пенсійного забезпечення в СРСР затягнувся ще на десять років [1, с. 15].

У 1964 р. вперше в СРСР було поставлено на державну основу пенсійне забезпечення колгоспників. Відповідно до закону від 15 липня 1964 р. «Про пенсії і допомоги членам колгоспів», право на пенсію за віком отримували члени колгоспів і колишні їх працівники, які мали необхідний вік та стаж роботи [2, с. 43].

Закон чітко закріплював умови призначення пенсій. Так, зокрема, чоловіки отримували право на пенсію після досягнення ними 60 років, зі стажем роботи, який не повинен бути меншим 25 років. Жінкам пенсії призначались при наявності не менш ніж 20-річного стажу при досягненні ними 55 років. Пенсію за віком членам колгоспів визначали в розмірі 50% від заробітку, який не перевищував 50 крб. на місяць, і 25% у випадку більшого заробітку. Встановлювався мінімальний розмір пенсії – 12 крб. на місяць. Максимальний розмір пенсії за віком склав 102 крб. на місяць на рівні максимального розміру пенсії за віком, передбаченого для робітників і службовців, які постійно проживали в сільській місцевості та були пов'язані з сільським господарством [2, с. 44].

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 вересня 1967 р. «Про заходи по дальшому підвищенню добробуту радянського народу» передбачалося підвищення розмірів пенсій військовослужбовцям рядового, сержантського і старшинського складу і колгоспникам [4, ст. 364]. Розмір їхніх пенсій прирівнювався до аналогічного розміру пенсій для робітників і службовців. В 1968 р. колгоспники були прирівняні в правах на пенсію по старості до робітників і службовців, в результаті чого пенсійний вік було зменшено на 5 років. Це був вдалий крок у підвищенні рівня життя пенсіонерів як міського, так і сільського населення [5, с. 29].

З початку 70-х рр. ХХ ст. удосконалювалася нормативна база соціального обслуговування різних категорій населення шляхом надання їм додаткових пільг і переваг. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 серпня 1972 р. «Про затвердження положення про порядок призначення та виплати державних пенсій» було усунуто численні розбіжності між багатьма рішеннями уряду СРСР з питань, які стосувалися персональних пенсій. Пенсії призначалися чоловікам після досягнення 55 років, а жінкам – 50 років або незалежно від віку за наявності інвалідності [6, ст. 173]. У 1977 р. пенсійний вік був збільшений для чоловіків до 60 років, а для жінок – до 55 років. Встановлювалися також пенсії у випадку втрати годувальника та пенсії на пільгових умовах [1, с. 19].

Крім того, персональні пенсіонери мали суттєві соціально-побутові пільги. До них належали: зниження цін в оплаті житлової площі та комунальних послуг; надання безкоштовної медичної допомоги; щорічна безоплатна путівка в санаторій чи будинок відпочинку; щорічна грошова допомога в розмірі до двомісячної пенсії; безоплатний проїзд у міському транспорті [7, с. 1].

Впродовж 1980–1985-х рр. пенсійне законодавство зазнало вдосконалення. Так, у 1980 р. були введені надбавки до пенсії за роботу після досягнення пенсійного віку. Надбавки працюючим пенсіонерам, замість виплати пенсії під час роботи, виплачувалися в розмірі 10 крб. за кожний рік роботи після досягнення пенсійного віку за умови, щоб загальний розмір

Наукові записки

надбавки не перевищував 40 крб., а сума пенсії з надбавкою – 150 крб. на місяць [8, с. 306]. Того ж року були підвищені пенсії військовослужбовцям, через втрату годувальника, а також інвалідам Великої Вітчизняної війни [9, с. 289].

Окрім пенсійного законодавства, розвивалася також нормативна база соціального обслуговування різних категорій населення. Яскравим прикладом цього слугувала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 209 від 23 лютого 1982 р. «Про пільги для інвалідів Вітчизняної війни і сімей загиблих військовослужбовців»: передбачалося, що розміри мінімальних допомог у разі втрати годувальника чи внаслідок непрацездатності становили до 75 крб. на місяць, в той час як за віком – до 50 крб.; родинам загиблих військовослужбовців – до 38 крб.; родинам, які мали непрацездатних, – до 28 крб. [10, с. 75]. Особливу увагу державні установи приділяли самотнім людям похилого віку. Вони були наділені додатковою допомогою у вигляді надбавки до пенсії, яка не повинна була перевищувати 50 крб. на місяць [10, с. 76]. Так, наприклад, у 1971 р. на Вінниччині одноразові державні допомоги і виплати отримали 1 975 пенсіонерів, 1 475 інвалідів Великої Вітчизняної війни, 176 сімей загиблих солдатів. Соціальний прошарок населення області забезпечувався також безкоштовним медичним обслуговуванням, запроваджувалися безвідсоткові позики на житлове будівництво на загальну суму 83 тис крб., протезовано 4 062 пенсіонерів. Для інвалідів були закуплені спеціальні автомашини «Запорожець» (65 шт.), «Москвич» – (9 шт.) та мотоколяски (80 шт.), видано безкоштовні права на проїзд у громадському транспорті 9 610 особам. Соціальний захист і соціальні послуги надавалися передусім вразливим верствам населення, зокрема людям похилого віку, інвалідам, ветеранам праці. Так, наприклад, у 1966 р. в стаціонарні заклади було направлено 242 особи, які не в змозі були обслуговувати себе самі або не мали близьких родичів, які могли б про них піклуватися [11, арк. 15].

Як зазначалося, впродовж 1965–1970-х рр. відбулося підвищення пенсій різним категоріям працівників. Так, якщо у 1966 р. на Хмельниччині 162 824 пенсіонери отримували пенсії на загальну суму 1 991 500 крб., то в 1971 р. для виплати пенсії 238 747 пенсіонерам було потрібно вже 5 260 600 крб. Таким чином, разом із збільшенням кількості пенсіонерів на 46,6% розмір пенсії зріс майже вдвічі – з 12 до 22 крб. [12, арк. 46].

Зростання розмірів пенсії відбувалося на фоні зростання заробітної плати. Загалом за вказаний період пенсійні виплати сягнули 219,1 млн. крб., з яких 79,1 млн. крб. склали відрахування від доходів колгоспу, а 140,0 млн. крб. забезпечувались за рахунок асигнувань держави [12, арк. 47].

Подана нижче таблиця відображає динаміку чисельності пенсіонерів Вінницької та Хмельницької областей у 60–80-х рр. ХХ ст.

Кількісний склад основних категорій пенсіонерів Вінницької області у 60–80-х рр. ХХ ст. (тис.)

[15, арк. 33; 16, арк. 111; 17, арк. 23; 18, арк. 41; 19, арк. 10]

Категорії пенсіонерів	Роки				
	1960	1965	1970	1975	1980
Пенсіонерів за віком	23,7	33,6	54,1	80,1	90,6
Працюючих пенсіонерів за віком	6,9	10,7	20,8	36,1	37,5
Пенсіонерів за інвалідністю від трудового каліцтва	2,8	2,9	3,3	3,4	3,4
Пенсіонерів за інвалідністю від загального захворювання	23,9	21,3	23,0	21,4	22,3
Пенсіонерів-колгоспників за віком	142,3	157,5	263,1	268,0	275,8
Пенсіонерів-колгоспників за інвалідністю від трудового каліцтва	0,1	0,1	0,1	1,3	1,5
Всього	199,7	226,1	364,4	410,3	431,1

Отже, подані в таблиці дані засвідчують, що впродовж 1960-1980-х рр. загальна кількість усіх категорій пенсіонерів Вінницької області, крім пенсіонерів за інвалідністю від загального захворювання, зростає. При цьому кількість пенсіонерів за віком збільшилась у 7 разів, працюючих пенсіонерів за віком – у 4 рази, пенсіонерів за інвалідністю від професійного захворювання – вдвічі, пенсіонерів-колгоспників за віком – вдвічі, пенсіонерів-колгоспників за інвалідністю від професійного захворювання – в 0,5 разу.

Кількісний склад основних категорій пенсіонерів Хмельницької області у 60–80-х рр. ХХ ст. (тис.) [20, с. 60; 21, с. 115; 22, с. 110]

Категорії пенсіонерів	Роки				
	1960	1965	1970	1975	1980
Пенсіонерів за віком	12,2	18,6	32,0	51,2	58,8
Працюючих пенсіонерів за віком	2,2	3,5	8,7	17,4	18,8
Пенсіонерів за інвалідністю від трудового каліцтва	2,0	2,3	2,9	2,7	2,7
Пенсіонерів за інвалідністю від загального захворювання	17,9	17,8	20,5	17,2	17,3
Пенсіонерів-колгоспників за віком	132,9	152,9	234,6	258,2	261,6
Пенсіонерів-колгоспників за інвалідністю від трудового каліцтва	0,1	0,1	0,16	1,2	1,3
Всього	167,3	195,2	298,8	347,9	360,5

Значно менші темпи зростання спостерігаються в Хмельницькій області. Зокрема, кількість пенсіонерів за віком зростає в 5 разів, працюючих пенсіонерів за віком – удвічі, чисельність пенсіонерів з інвалідності від трудового каліцтва і професійного захворювання, навпаки, зменшилась. В той же час кількість пенсіонерів-колгоспників за віком зростає майже втричі, а інвалідів через трудове каліцтво – вдвічі.

Відповідно до пункту 124 Положення «Про порядок призначення і виплати державних пенсій і про заробіток для обчислення пенсії» для обрахунку пенсії включалися всі види заробітної плати. Обов'язково нараховувалися страхові внески, здійснювалася виплата за понадурочну роботу, а також за сумісництво, і різного виду допомоги одноразового характеру. Оплата за роботу у вихідні дні, як і оплата за понадурочну роботу, не враховувалися при обчисленні середньомісячного заробітку для призначення пенсії. Крім того, встановлювалися щомісячні надбавки і доплати до заробітної плати (наприклад, за особливі умови праці, роботу в нічний час, суміщення професій і т. д.) [13, арк. 3]. В середньомісячний заробіток для обчислення пенсії включалися також премії, виплачені за встановленими преміальними системами [13, арк. 8].

Місяці, протягом яких працівник не працював або працював неповну кількість робочих днів внаслідок хвороби, відпустки і в інших випадках звільнення від роботи, передбачених діючим законодавством, виключалися з підрахунку (за бажанням і вибором того, хто звертався за пенсією) і замінювалися на інші періоди. Якщо тимчасова непрацездатність наступала в одному місяці, а закінчувалась в іншому, то допомога відповідно до лікарняного листка включалася в заробіток у тій частині, яка припадала на даний місяць. Відпускні суми, що припадали за роботу по сумісництву, в заробіток не враховувалися. У заробітну плату не включалися також різні виплати одноразового характеру, до числа яких, зокрема, належали вихідна допомога, компенсація за невикористану відпустку та інші компенсаційні виплати; премії за сприяння впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій, за результатами соціалістичного змагання, які виплачувалися із фонду матеріального заохочення. Із фонду матеріального заохочення підприємства здійснювалися виплати-винагороди за активну громадську роботу, за участь у художній самодіяльності та спортивних змаганнях [13, арк. 2].

Значна допомога була надана громадянам при поданні та оформленні документів для призначення або перерахунку пенсії. Зокрема, не пізніше місяця до дня досягнення пенсійного

віку посадова особа підприємства, установи, організації, на яку було покладено обов'язок оформлення документів на призначення пенсій працівникам, письмово повідомляла про виникнення права на пенсію за віком, у тому числі на пільгових умовах. Так, лише упродовж 1965–1970 рр. під час оформлення відповідної документації було надано допомогу 167 401 громадянину Вінницької області [7, с. 2].

Відповідна робота з питань оформлення і видачі документації належним чином була проведена у Гайсинському, Бершадському, Тульчинському, Шаргородському та інших районах. Протилежною була ситуація в Іллінецькому, Калинівському, Липовецькому, Хмельницькому районах, у яких не дотримувались вимоги закону про державні пенсії. Так, у Калинівському районі були випадки, коли пенсії призначалися за фіктивними документами, що породжувало витрати державних коштів [7, с. 2].

З метою втілення в життя закону «Про пенсії і допомоги членам колгоспів» від 15 липня 1964 р. в Летичівському районі Хмельницької області була проведена наступна робота: у всіх колгоспах району були обрані Ради соціального забезпечення колгоспників. При районному виконавчому комітеті була створена комісія для призначення пенсій та виплати одноразової допомоги колгоспникам. Проводилися також регулярні щоквартальні семінари за участю членів колгоспних рад та відповідальних осіб, на яких обговорювалися основні питання щодо вдосконалення пенсійного забезпечення. Колгоспні відділи соціального розвитку забезпечувалися провідними спеціалістами: бухгалтерами, економістами, юристами, які надавали практичну допомогу в оформленні документації. Для надання постійної практичної допомоги в кожному колгоспі було організовано на громадських засадах консультативні пункти, при яких організувалися кутки для пенсіонерів-колгоспників «Що повинен знати колгоспник, виходячи на пенсію?». У зазначені дні тижня за відповідним графіком здійснювався прийом відвідувачів [14, арк. 10].

Проте в соціальному забезпеченні населення були істотні недоліки. Так, лише за 1967 р. до обласного центру соціального забезпечення Хмельницької області надійшло 3 631 заява і скарга. Стосувалися вони, як правило, порушення термінів призначення та виплати пенсій чи їх розмірів [14, арк. 2]. Так, наприклад, 23 вересня 1967 р. до обласного центру соціального забезпечення було надіслано скаргу від громадянки Лариси Михайлівни Мокринчук, яка проживала в с. Куча Новоушицького району. В ній повідомлялося, що документи для призначення пенсії були надіслані у районний центр соціального забезпечення ще в березні місяці, проте здійснення виплати не відбулося. Це при тому, що загальний термін призначення пенсії складав 1 місяць [14, арк. 9].

Отже, пенсійне забезпечення на Поділлі впродовж 1960–1980-х рр. характеризувалося збільшенням кількості осіб, охоплених пенсіонуванням, і зростанням обсягів пенсій. Загалом, розміри виплат пенсій було збільшено як міським, так і сільським пенсіонерам, що об'єктивно позначилося на їхньому матеріальному добробуті та зменшило різницю між середньою пенсією та середньою зарплатою. Пенсія, яку отримували колишні працівники, залежала від кількох чинників: трудового стажу, посади, рівня зарплати. Істотним недоліком було несвочасне виконання розгляду відповідних документів для оформлення пенсій. Нерідко відділи соціального забезпечення не володіли достовірною інформацією, що призводило до певних порушень. Позитивним явищем було ухвалення Закону СРСР «Про пенсійне забезпечення» від 15 липня 1964 р., який практично завершив процес створення єдиної всеохоплюючої солідарної системи пенсійного забезпечення, що функціонувала за єдиними умовами і нормами. Цей закон закріпив єдині норми і умови пенсійного забезпечення для всіх категорій громадян та започаткував страхові основи у пенсійному забезпеченні. Велике значення мало зниження пенсійного віку і для чоловіків, і для жінок, а також постійне підвищення розмірів пенсій для колгоспників, що наблизило рівень матеріального добробуту міських та сільських пенсіонерів.

В подальших дослідженнях слід звернути увагу на реалізацію соціальної політики радянської влади стосовно соціального захисту інвалідів і висвітлити заходи з охорони материнства та дитинства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР : Учебник / В.С. Андреев. – М. : Юрид. лит. – 1987. – 352 с.
2. Иванова О.Л. Соціальна політика : теоретичні аспекти : курс лекцій / О.Л. Иванова. – К. : КМ Академія. – 2003. – 108 с.

3. Погребняк Я.П. Развитой социализм : Экономика и народное благосостояние. О работе партийных организаций Украины по повышению народного благосостояния / Я.П. Погребняк. – М. : Политиздат Украины. – 1985. – 262 с.
4. Про заходи по дальшому підвищенню добробуту радянського народу. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, 26 вересня 1967 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 7. – С. 364–366.
5. Алексанов П.А. Развитие социального обеспечения советского крестьянства / П.А. Алексанов // Вопросы истории. – 1974. – № 9. – С. 29–30.
6. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : Сб. док. – Т. 9. Февр. 1972 г. – сент. 1973 г. – С. 173–203.
7. Пенсії на пільгових умовах. – Вінницька правда. – 1965. – 24 січня. – № 19. – С. 1.
8. Об увеличении размера надбавки к пенсии по старости за непрерывный стаж работы на одном предприятии, в учреждении, организации. Указ Президиума Верховного Совета СССР, 7 января 1980 г. // Справочник партийного работника. – 1981. – Вып. 21. – С. 306–307.
9. О внесении изменений в положение о порядке назначения и выплаты государственных пенсий. Постановление Совета Министров СССР, 30 мая 1980 г. // Забота партии и правительства о благе народа : Сборник документов. Кн. 3 (Март 1980 – 1984 г.). – Ч. 1. – С. 289–291.
10. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : Навч. посіб. – К. : Знання, 2005. – 405 с.
11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.Р-2700. – Оп. 6. – Спр. 2052. – 411 арк.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф.Р-1285. – Оп. 15. – Спр.687. – 99 арк.
13. ДАХмО. – Ф.Р-1437. – Оп.6. – Спр. 55. – 11 арк.
14. ДАХмО. – Ф.Р-1437. – Оп. 6. – Спр. 47. – 14 арк.
15. ДАХмО. – Ф.Р-1285. – Оп. 17. – Спр. 80. – 52 арк.
16. ДАХмО. – Ф.Р-1285. – Оп. 17. – Спр. 94. – 203 арк.
17. ДАХмО. – Ф.Р-1285. – Оп. 17. – Спр. 810. – 44 арк.
18. ДАХмО. – Ф.Р-1285. – Оп. 17. – Спр. 1345. – 85 арк.
19. ДАХмО. – Ф.Р-1285. – Оп. 17. – Спр. 1350. – 19 арк.
20. Винничина к 60-летию образования СССР. Статистический сборник. – Винница : Центральное статистическое управление при Совете Министерства Украинской ССР. – 1982. – 190 с.
21. Здравоохранение и социальное обеспечение в Украинской ССР. Стат. сбор. / отв. за вып. Л.А. Вороновской. – Винница : Центральное статистическое управление при Совете Министерства Украинской ССР. – 1977. – 195 с.
22. Охорона здоров'я і соціальне забезпечення в УРСР. Стат. зб. / відп. за вип. Л.А. Вороновський – Київ : Центральне Статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР. – 1973 – 131 с.

Полищук А.С. ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ПОДОЛЬСКОГО КРАЯ В СЕРЕДИНЕ 60-х – 80-х ГОДАХ XX ВЕКА

В статье анализируются наиболее важные нормативные акты времени создания общегосударственной системы пенсионного обеспечения в середине 60-х – 80-х годах XX века. Указано на расширение субъектного состава получателей пенсий и конкретизированы особенности их пенсионирования в этот период на Подолье. Отмечена важность выделения новой отрасли – права социального обеспечения.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, право на пенсию, пособия, материальное обеспечение, социальное обслуживание, страховые взносы, пенсионный возраст.

Polishchuk A.S. THE PROVISION OF PENSIONS FOR THE DWELLERS OF PODILLIA IN THE MID-60s – 80s OF THE TWENTIETH CENTURY

This paper analyzes the most important regulations since the creation of the national pension system in the mid-60s – 80s of the XX century. It specifies the expansion of the subjective structure of pension recipients and the peculiarities of the provision of pensions during this period. It also points to the importance of the emergence of a new branch – social security law.

Keywords: pension, the right to a pension, benefits, financial support, social services, social security contributions, retirement age.

УДК:314.116(477.43)+(477.44)»196/198»

І.А. Скворцова

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 60–80-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

У праці аналізуються демографічні процеси у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької областей у 60–80-х рр. XX ст. Встановлено, що демографічний стан у селах регіону

Наукові записки

.....
характеризувався інтенсивним старінням населення, зростанням смертності, зниженням народжуваності, депопуляцією і зовнішньою безповоротною міграцією.

Ключові слова: село, депопуляція, природній приріст населення, міграція, соціально-побутова сфера.

Об'єктом дослідження даної статті є демографічні процеси у селі, під якими слід розуміти значний за територією і кількістю житлових будівель населений пункт неміського типу, більшість мешканців якого займається сільським господарством.

В статті аналізуються демографічні процеси у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької області на завершальному етапі радянського періоду – в 60–80-х рр. ХХ ст. Встановлено, що у цей період відбулося зменшення сільського населення, насамперед за рахунок міграції у місто демографічно активної частини сільського населення – молоді. В результаті відбулося різке постаріння мешканців сіл, яке призвело до від'ємного природного приросту сільського населення.

Географічні межі охоплюють Вінницьку та Хмельницьку області. Хронологічні межі охоплюють завершальний етап радянського періоду – 60–80-ті рр. ХХ ст.

Дана проблема знайшла поверхове висвітлення у радянській історіографії, зокрема в багатотомній «Історії міст і сіл» [11, 12], «Історії селянства Української РСР» [13], «Нарисах історії Поділля» [16]. Проте в цих роботах замовчувалися негативні тенденції демографічних процесів на селі, їх реальний стан. У сучасній історіографії дана проблема знайшла висвітлення в «Історії українського селянства», проте не стала об'єктом спеціального узагальнюючого дослідження. У працях О. Бугуцького [8], С. Падалки [18], Л. Ісаєвича [10], В. Наулко [17], І. Рибачака [21], П. Панченка [19] даній проблемі приділено значну увагу. Проте у названих роботах демографічні процеси досліджуються у контексті соціально-економічної історії українського села. Дана проблема має певні регіональні особливості, зокрема у Вінницькій та Хмельницькій областях – як у регіоні, який на початку ХХ ст. був найбільш аграрно перенаселеним.

Передусім потрібно встановити чисельність сільського населення. Це один із факторів, що помітно впливає на місце цієї категорії людей в економічному, політичному та культурному житті країни в цілому та регіону зокрема. У статистиці поділяють населення на сільське та міське. Їх співвідношення дає можливість простежувати урбанізаційні процеси на Вінниччині та Хмельниччині. Відомо, що наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. Поділля було найбільш аграрно перенаселеним регіоном.

В результаті здійснення насильницької політики розселення на Поділлі його сільське населення стрімко зменшується. Натомість збільшується питома вага міського населення. За даними Всесоюзного перепису 1939 р., у Вінницькій області проживало 2 млн. 278 тис. чол.; з них 271 тис., або 12%, складало міське населення; 2 млн. 7 тис., або 88%, – сільське. У 1959 р. ці показники становили відповідно 2 млн. 132 тис. осіб, 363 тис. чол. (17%), 1 млн. 769 тис. чол. (83%). За переписом 1970 р. – 2 млн. 132 тис. чол., 542 тис. чол. (25%), 1 млн. 590 тис. чол. (75%) [2, арк. 6]. У 1989 р. загальна чисельність населення Вінницької області склала 1 млн. 920,8 тис. чол., з них міське населення – 842,5 тис. чол., або 44%, а сільське – 1 млн. 78,3 тис. чол., або 56%. У 1991 р., відповідно, 1 млн. 902,6 тис. чол., 856,5 тис. чол. (45%), 1046,1 тис. чол. (55%) [7, арк. 8]. Аналогічні процеси у кількісному співвідношенні міського і сільського населення відбувалися у Хмельницькій області. Відповідно до даних Всесоюзного перепису населення 1939 р. тут проживало 1 млн. 739,1 тис. чол., з них 204,3 тис. міського і 1 млн. 534,8 тис. сільського. В процентному відношенні до всього населення міське складало 11,7%, а сільське – 88,3%. Зміни у чисельності та складі населення Хмельницької області згідно із Всесоюзними переписами 1959 р., 1970 р., 1979 р., 1989 р. подано у табл. 1.

Таблиця 1

**Чисельність сільського населення Хмельницької області
в 1959–1989 рр. [23, с. 11]**

Перепис	Чисельність	В тому числі		В процентах до всього населення	
		міське	сільське	міське	сільське

Серія: ІСТОРІЯ

1959/за переписом на 15 січня	1 605,6	304,9	13 007	19,0	81,0
1970/за переписом на 15 січня	1 615,4	431,7	1 183,7	26,7	73,3
1979/за переписом на 17 січня	1 558,4	559,9	998,5	35,9	64,1
1989/за переписом на 12 січня	1 527,1	723,0	804,1	47,3	52,7

В 1990 р. із загальної кількості населення Хмельницької області, що становила 1 млн. 522,6 тис. чол., 733,9 тис., або 48,2%, складало міське населення, а 788,7 тис. чол., або 51,8% всього населення, – сільське населення, [23, с. 11].

Наведені дані свідчать, що чисельність сільського населення Вінницької та Хмельницької області на завершальному етапі радянського періоду неухильно скорочувалася і наприкінці 80-х рр. склала приблизно половину тих, хто проживав у регіоні.

Особливе місце серед факторів, що визначають демографічне явище, належать віку і статі. Розподіл населення за віком і статтю відноситься до найважливіших демографічних і економічних показників, які є основними елементами при аналізі структури населення та визначенні його виробничих груп. Варто зазначити, що наприкінці XIX та на початку XX ст. статеві-вікова структура сільського населення Поділля була традиційною – з великою питомою вагою молодих і питомою вагою літніх поколінь. Така структура характерна для аграрних країн, до яких належала Україна. Більшу половину сільського населення складали особи працездатного віку, більше третини – у продуктивному дитородному віці [22, с. 11].

Вікова структура населення Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. відносилася до прогресивного типу, для якого характерний низький відсоток старших поколінь віком понад 50 років, дуже високий процент дітей і молоді до 18 років. Більшу половину сільського населення Поділля складали особи у продуктивному працездатному віці від 18 до 55 років [20, с. 61]. Проте у наступний період розподіл сільського населення Вінницької та Хмельницької областей мав тенденцію до регресивного типу, для якого характерне зростання відсотку старших поколінь і зменшення дітей, молоді, збільшення питомої ваги осіб старше працездатного віку. Якщо у 1939 р. на Хмельниччині нараховувалося осіб молодше працездатного віку – 36,4%, працездатного віку – 54,3%, то на початку 90-х рр., відповідно, – 22%, 53%, 25% [25, с. 26].

Розподіл сільського населення Вінницької області за віком на 1 січня 1962 р. був таким: із загальної кількості 1 778 910 чол. (100%) у віці 0–9 років – 341 028; 10–19 – 292 128; 20–24 – 144 256; 25–29 – 123 593; 30–34 – 145 441; 35–39 – 110 587; 40–44 – 90 159; 45–49 – 112 124; 50–54 – 100 840; 55–59 – 94 020; 60–69 – 130 619; 70 і старше – 94 078; вік не вказаний – 37 чол. [1, арк. 12].

Характерною рисою демографічних процесів на селі стало збільшення кількості непрацездатних на 1 000 осіб працездатного населення. Якщо в 1979 р. у Вінницькій області цей показник становив 831 чол., в тому числі 409 дітей, 422 особи кожного віку, то у 1989 р. – відповідно 906; 409; 498. У містах у 1979 р. – 612; 373; 239, у 1989 р. – 698; 418; 280, у сільській місцевості у 1979 р. – 927; 432; 540, а у 1989 р. – 1108; 400; 707 [5, арк. 27]. Як бачимо, відбувся процес постаріння населення. Якщо у 1978 р. середній вік населення Вінницької області склав 37,6 року, то в 1989 р. – 38,9 року; міського населення – відповідно 32,7; 33,8 року; сільського населення у 1979 р. – 40,2 року, а 1989 р. – 43 роки [5, арк. 26]. За період з 1979 по 1989 р. кількість населення Вінницької області зменшилася з 22,4% до 21,4%, в тому числі у працездатному віці відповідно з 54,6% до 52,5%, і навпаки, зросла у віці старше працездатного віку з 23,1% до 26,1% [5, арк. 24].

Важливим показником у демографічній характеристиці населення є його природний рух, який визначається співвідношенням кількості народжень, шлюбів, розлучень, смертей (у проміле) на тисячу жителів. Варто зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. для подільського села була характерна висока шлюбність, ранній вступ у подружнє життя [9, с. 12].

Проте дані нижченаведеної таблиці свідчать про іншу демографічну поведінку сільського населення.

Таблиця 2

Наукові записки

Розподіл за віковими групами осіб, які вступили вперше у шлюб в сільській місцевості Вінницької області у 1981–1987 рр. [3, арк. 27]

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Усього одружених чоловіків	10 545	10 081	10 429	8 542	8 667	8 008	8 000
Молодші 20 років	469	446	388	310	311	341	280
20–24 роки	7 692	7 470	7 931	6 397	6 531	5 766	5 857
25–29 років	1 488	1 390	1 411	1 181	1 237	1 249	1 297
30–34 роки	324	296	287	268	227	273	248
35–39 років	87	86	68	83	76	90	69
40–49 років	153	115	107	108	93	100	78
50–59 років	167	152	123	79	88	72	50
60 і старше	165	126	114	116	104	117	121
Усього заміжніх жінок	10 631	10 260	10 585	8 587	8 711	8 037	7 960
Молодші 20 років	4 800	4 556	4 707	3 902	4 058	3 650	3 935
20–24 роки	4 402	4 357	4 574	3 565	3 566	3 097	3 066
25–29 років	598	546	583	493	485	451	444
30–34 роки	155	182	185	143	132	144	118
35–39 років	71	59	65	73	61	63	67
40–49 років	186	183	149	114	123	139	85
50–59 років	297	271	192	164	163	155	114
60 і старше	122	106	130	133	123	138	131

Як видно з даних таблиці, характерною рисою був пізній шлюб для чоловіків і жінок. Про це свідчить різке зменшення вступу у шлюб у віці до 20 років і поступове збільшення вступу у подружнє життя у віці 20–24 роки. Пізньому вступу у шлюб сприяла така обставина, як прагнення сільської молоді здобути вищу чи середню спеціальну освіту. Якщо у 1939 р. на 1 000 чол. сільського населення Вінниччини припадало 53 особи, які мали вищу і середню освіту, то у 1959 р. – 214, а у 1979 р. – 303 чоловіки і 217 жінок на 1 000 зайнятих у народному господарстві [1, арк. 16]. У 1970 р. на 1 000 чол. сільського населення Вінницької області припадало 13 осіб з вищою і 320 – з повною і неповною середньою освітою; у 1979 р. – відповідно 21 і 429, а в 1989 р. – 31, 533 чол. [6, арк. 111]. Це, у свою чергу, відтермінувало вступ молоді у самостійне трудове життя. Відсутність освіти унеможлилювала високий соціальний статус, певний рівень матеріального добробуту. Перспектива злиденного існування через матеріальні нестатки, пов'язані з народженням дітей, штовхала значну частину молоді до пізнього вступу у подружнє життя.

Прагнення сільської молоді, насамперед дівчат, здобути освіту, стати самодостатніми зумовили і пізню появу дітей у сільських матерів. Якщо у 1981 р. матері у сільських поселеннях Вінниччини, які були молодші 20 років, вперше народили 2 209 дітей, то у 1987 р. – 2 034; у віці 20–24 роки – відповідно 6 096; 5 672; 25–29 років – 3 196; 3 077 [5, арк. 67]; у 1990 р. – 2 412; 4 907; 2 560 дітей [7, арк. 22].

Традиційно шлюб у селянських родин у 20-ті рр. ХХ ст. був міцним. Розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося громадською думкою села. Необхідно відзначити, що і церква негативно ставилася до розлучень, і релігійні норми тривалий час помітно впливали на шлюбну поведінку селян. Коефіцієнт розлучень у 1920-ті рр. не перевищував в Україні 1,68 проміле, що порівняно з завершальним етапом радянського періоду було набагато менше. У 1950 р. було зареєстровано 82 шлюби на 1 000 чол. населення Вінницької області, а розлучень – 0,1; у 1960 р. – відповідно 10,0; 0,6; в 1970 р. – 9,1; 1,9; 1975 р. – 10,2; 2,3; 1979 р. – 10,4; 2,7; 1980 р. – 8, 9; 2,5 [4, арк. 9].

Для подільського села початку ХХ ст. була характерна висока народжуваність. Селянка на Поділлі за своє життя народжувала 5–7 дітей, що наближалось до біологічного максимуму.

Високій народжуваності сприяли консервативні погляди селян, ранній вступ у шлюб, велика чисельність на селі демографічно активної частини населення – молоді. В той же час поява позашлюбних дітей у селі перестала бути рідкісною подією. У 1990 р. із 11 412 народжених в

сільській місцевості Вінницької області 1 657 дітей народили матері, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, що склало 14,5% загальної кількості народжених [7, арк. 24]. У наступні 90-ті рр. цей відсоток складав 18,8%, тобто кожна п'ята дитина у подільському селі була позашлюбною. Вважаємо, що причиною такого явища було те, що відтепер громадська думка селян на цю подію не була такою односпайною, як на початку ХХ ст., коли мати і її дитина (байстрюк) нищівно висміювалися, вони опускалися на самісіньке дно життя. Звичайні норми старого села, які міцно стояли на сторожі непорушної селянської родини, були зруйновані.

Постаріння сільського населення, пізній вступ у шлюб, збільшення розлучень подружніх пар, свідоме обмеження кількості дітей подільської сім'ї спричинили низьку народжуваність. Ця тенденція з особливою силою стала виявлятися з кінця 70-х рр., коли, як було доведено вище, середній вік сільського населення склав понад 40 років, тобто вийшов за межі дітородного. Одночасно збільшувалася смертність на селі, пов'язана насамперед з надмірно високим відсотком людей похилого віку у структурі сільського населення. У результаті різкого зниження народжуваності і збільшення смертності у сільських поселеннях Вінниччини та Хмельниччини спостерігалось таке явище, як зниження природного приросту населення. Якщо у 1950 р. у Вінницькій області він склав 13,7 проміле, у 1960 р. – 11,6, то у 1975 р. – лише 1,5; 1979 р. – 0,1 проміле. Це означало, що кількість народжених не перевищувала чисельність померлих, і відтепер на селі почало спостерігатися таке явище, як від'ємний природний приріст населення. Про це свідчать порівняльні дані основних підсумків природного руху населення Вінниччини у 80-ті рр. (табл. 3).

Таблиця 3

Основні підсумки природного руху населення Вінницької області у 1980–1989 рр. [5, арк. 28]

Категорії населення	Роки	Кількість народжень	Кількість померлих	Природний приріст	На 1 000 чоловік		
					Кількість народжень	Кількість померлих	Природний приріст
Міське населення	1980	12 237	6 482	5 755	16,7	8,8	7,9
	1985	13 327	7 255	6 072	16,6	9,0	7,6
	1986	14 341	6 903	7 438	17,5	8,4	9,1
	1987	13 508	7 185	6 323	16,1	8,6	7,5
	1988	13 574	7 481	6 093	16,0	8,8	7,2
	1989	12 957	7 796	5 161	15,0	9,1	5,9
Сільське населення	1980	14 809	20 773	- 5 964	11,3	15,8	- 4,5
	1985	13 440	21 015	- 7 575	11,5	18,0	- 6,5
	1986	13 888	17 721	- 3 833	12,2	15,6	- 3,4
	1987	12 969	18 344	- 5 375	11,7	16,5	- 4,8
	1988	12 656	19 160	- 6 504	11,7	17,6	- 5,9
	1989	11 688	18 720	- 7 032	10,9	17,5	- 6,6

Важливе місце в житті села посідає родина (сім'я), під якою слід розуміти групу родичів, що живуть спільно і мають єдиний сімейний бюджет. Як відомо, сім'я – це продукт сільської системи. Вона змінюється разом із зміною суспільства. Цілком природно значних змін зазнала сільська сім'я.

За своїм типом селянські родини на Поділлі поділялися на складні, або великі, і прості, або малі. Складна, або велика сім'я складалася з подружжя чоловіка і жінки та їхніх дітей, з яких хоч би один син був одружений або дочка була заміжня і мали своїх дітей. У простій сім'ї було лише двоє працездатних: чоловік та його дружина, а іноді три, якщо у сім'ї був парубок або дівка. Коли кількість осіб у працездатному віці перевищувала три, то така сім'я могла бути перехідною від простої до складної. Сільські сім'ї, де кількість членів була більше чотирьох, належали здебільшого до складних родин. Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1979 р., у сільській місцевості Вінницької області нараховувалося 372 623 сім'ї, з них 155 515, або 41,7%, склалися з двох осіб; 92 518 сімей (24,8%) – з трьох, 72 725 сімей (19,5%) – з чо-

тир'ях, 35 423 сімей (9,5%) – з п'яти, 12 042 сімей (3,2%) – з шести осіб; сім и більше членів родини нараховували 4 400 сімей, що склало 1,3% від загальної кількості сільських сімей Вінниччини [4, арк. 8]. Звідси можна зробити висновок, що домінуючим типом селянської родини на Поділлі на завершальному етапі радянського періоду була малочисельна сім'я, яка здебільшого складалася із чоловіка і жінки передпенсійного або пенсійного віку.

Отже, аналіз демографічних процесів у сільських поселеннях Вінницької і Хмельницької областей однозначно засвідчив, що у 1960–1980-ті рр. відбувався прискорений процес зменшення сільського населення, який супроводжувався таким негативним явищем, як постаріння, а звідси депопуляцією, систематичним та неухильним зниженням природного приросту сільського населення, який у 1980–1990 рр. мав негативне від'ємне значення, коли кількість померлих на селі стала перевищувати кількість народжених. На селі головним суб'єктом господарювання ставала людина пенсійного або передпенсійного віку. На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, на Україні, і зокрема на Поділлі, цей процес відбувався під дією насамперед безповоротної міграції сільських жителів у місто. У 1979–1989 рр. міграція у селах Вінниччини склала більше 100 тис. чол., переважно молоді [5, арк. 19]. Серед причин міграції були низька мотивація праці на селі, відсутність належного соціального захисту працівників сільського господарства, бачення керівником КСП колгоспника передусім як складника працемістково-технологічного процесу, виробнича безправність селян.

Однією з головних причин формування у сільських людей, переважно молоді, стійких міграційних настроїв був незадовільний стан соціально-побутової інфраструктури подільського села. Так, з 1 417 сільських населених пунктів Хмельницької області на 1 січня 1988 р. не мали дошкільних закладів 50% сіл, денних загальноосвітніх шкіл – 40%, закладів охорони здоров'я – 19%, спортивно-фізкультурних закладів – 39%, бібліотек та бібліотечних пунктів – 12%, клубних закладів культури – 7%, кіноустановок – 11%, стаціонарних відділень зв'язку – 50%, будинків побуту і комплексних приймальних пунктів – 56%, лазень – 61% сіл [24, с. 44–45].

Отже, у подільському селі на завершальному етапі радянського періоду відбувалися складні та неоднозначні демографічні процеси, пов'язані зі зменшенням чисельності сільського населення внаслідок від'ємного природного приросту та незворотної міграції селян, насамперед за рахунок молоді. При зменшенні загальної чисельності сільського населення кількість дітей і підлітків скоротилася майже на третину, а людей похилого віку – збільшилася. В результаті зросло навантаження на осіб працездатного віку, виник дефіцит трудових ресурсів у пікові періоди сільськогосподарських робіт. Суб'єктом господарювання на селі переважно були люди передпенсійного та пенсійного віку. Все це породило парадоксальну ситуацію, коли зменшення питомої ваги сільського населення мало не позитивне, а негативне значення для подальшої модернізації суспільства, оскільки відбувалося не природним шляхом, за класичною схемою, а внаслідок штучно створених мотивів для масової втечі селян у місто. На наш погляд, однією з головних причин безповоротної міграції були вкрай незадовільний стан соціально-побутової інфраструктури сільських поселень. В результаті місто з його більшими можливостями задоволення соціально-побутових потреб людини виявилось більш привабливим, ніж село. Ця обставина спричинила розвиток інтенсивної безповоротної міграції сільських жителів до міста, особливо з віддалених сіл із занедбаною або відсутньою соціально-побутовою інфраструктурою. Все це сприяло обезлюдненню та запустінню багатьох сіл Вінниччини та Хмельниччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Держархів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 5. Вінницька область в цифрах. – 1964 – 240 арк.
2. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 30. Вінниччина в цифрах. – 1973 р. – 261 арк.
3. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 119. Природний рух населення за 1981–1987 рр. – 188 арк.
4. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130. Вінниччина до 60-річчя утворення СРСР. – 1982. – 190 арк.
5. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 19. Социальное развитие и образ жизни населения Винницкой области за 1979–1989 гг. – 70 арк.
6. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 50. – Спр. 20. Социальное развитие и уровень жизни населения Винницкой области за 1980–1989 гг. – 141 арк.
7. ДАВО. – Ф. 2355. – Оп. 51. – Спр. 70. Діти, жінки та сім'я Вінниччини. – 1999. – 141 арк.

8. Богуцький О.А. Демографічна ситуація та використання людських ресурсів на селі / О.А. Богуцький – К. : Урожай, 1998. – 278 с.
9. Дудолькевич Б.Н. До сучасного демографічного вигляду Поділля / Б.Н. Дудолькевич // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі, 1926. – С. 12.
10. Ісаєвич Я. Селяни України : вчора і сьогодні / Я. Ісаєвич // Сучасність. – 1999. – № 7/8. – С. 125–127.
11. Історія міст і сіл Української РСР : Вінницька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 630 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР : Хмельницька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 707 с.
13. Історія селянства Української РСР : В двох томах. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 435 с.
14. Історія українського селянства : Нариси (в 2 томах). – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2006. – 653 с.
15. Кузнецов О.А. Демографічна ситуація в Українському селі у 70-ті – першій половині 80-х рр. ХХ століття / О.А. Кузнецов // Український селянин : Збірник наукових праць. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 307–311.
16. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – 85 с.
17. Наулко В.І. Село. / В. І. Наулко // Енциклопедія історії України. – Т. 9. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 509–512.
18. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті рр. ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К. : Наукова думка, 2003. – 160 с.
19. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття (українське село : наступ, сподівання, тривоги) / П.П. Панченко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 230 с.
20. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу НЕПу / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003.
21. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / Іван Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
22. Рибак І.В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921–1928 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2012. – 164 с.
23. Социально-экономическое положение Хмельницкой области за послевоенный период. Юбилейный статистический сборник. – Хмельницкий : ГОСкомстат УССР, 1990. – С. 11.
24. Социальное и экономическое развитие области (от выборов к выборам). – Хмельницкий : Хмельницкое областное управление статистики, 1989. – 91 с.
25. Хмельниччині 60 років. Статистичний збірник. – Хмельницький : Приватна друкарня, 1997. – 520 с.

Скворцова И.А. ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ВИННИЦКОЙ И ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТЕЙ В 60–80-х ГОДАХ ХХ ВЕКА

В работе анализируются демографические процессы в сельских поселениях Винницкой и Хмельницкой областей в 1960–1980-х гг. Установлено, что демографическое состояние в селах региона характеризовалось интенсивным старением населения, ростом смертности, снижением рождаемости, депопуляцией и внешней безвозвратной миграцией.

Ключевые слова: село, депопуляция, естественный прирост населения, миграция, социально-бытовая сфера.

Skvortsova I.A. DEMOGRAPHIC PROCESSES IN RURAL AREAS OF VINNYTSIA AND KHMELNYTSKYI REGIONS IN THE 60s – 80s OF THE XX CENTURY.

The present paper presents an analysis of demographic processes in rural areas of Vinnytsia and Khmelnytskyi oblasts in the 1960s-1980s. It has been determined that the demographic situation in the villages of the region was characterized by an intensive aging of the population, an increase in the death rate, a decrease in the birth rate, depopulation and external irretrievable migration.

Keywords: village, depopulation, natural population increase, migration, social-service sphere.

**ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД СЕЛА МАЛА МОЧУЛКА ТЕПЛИЦЬКОГО РАЙОНУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

На основі експедиційних записів автор статті аналізує особливості весільного обряду села Мала Мочулка, виділяє локальні особливості та трансформації.

Ключові слова: весільний обряд, трансформація, традиції, атрибутика.

Глобалізація та асиміляційні процеси, результатами яких є трансформація та зникнення традиційної форми культури, зумовлюють актуальність дослідження весільної обрядовості українців. Метою даного дослідження є аналіз весільного обряду с. Мала Мочулка Теплицького району Вінницької області.

Дослідження весільної обрядовості окремого населеного пункту на Східному Поділлі має давню традицію. Одним із перших є запис весільного обряду у с. Хомутинях, нині Калинівського р-ну Вінницької обл., який здійснив С.В. Руданський у 1862 р. [1]. У 80-х рр. XIX ст. С. Долинський здійснив записи весільного обряду у містечку Загнітків Ольгопільського повіту Подільської губернії [2]. Найбільш повним записом весілля в одному населеному пункті вважається «Весілля в селі Зятківцях» Г.Т. Танцюри, над яким він працював впродовж майже півтора десятиліття. Крім опису обряду тут вміщено 800 весільних пісень та 144 танці [3]. Серед 22 описів весіль, уміщених у двох книгах наукового збірника «Весілля», є записи і з Поділля: Р.А. Скалецького в с. Михайлівка Бершадського району у 1930-х рр. [4]; М.А. Руденко в с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району у 1963 р. [5] та М.М. Шубравської і О.А. Правдока в с. Мізаківські Хутори Вінницького району у 1968 р. [6]. У збірнику «Етнографія Поділля» є записи весільних обрядів, які були здійснені у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст.: В.А. Косаківського та І.А. Дорош у с. Хомутиці Калинівського району у 1989 р. [7], В.П. Сторожук у с. Білашки Погребищенського району [8] та В.А. Косаківського в смт. Чечельник Чечельницького району у 1991 р. [9]. Сучасні розвідки молодих науковців про весільні обряди в окремих селах вміщено на сторінках видання «Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження» в розділі «Звичаї та обряди Поділля». Це публікації І. Драчук про весільний обряд у с. Почапінці Жмеринського р-ну, с. Загнибиди – у с. Купин Хмільницького р-ну, І. Тетяни – у с. Велика Стадниця Вінницького р-ну, А. Кардаш – у м. Шаргород, Ю. Купрій – у с. Тягун Іллінецького р-ну, О. Масвської – у с. Митки Барського р-ну, Ю. Подоляна – у с. Тимар Гайсинського р-ну, В. Романюк – у с. Стрижавка Вінницького р-ну, І. Стефанчишиної – у м. Ямпіль, Д. Цибрій – у с. Перепільченці Шаргородського р-ну [10].

Вивченням особливостей весільного обряду Східного Поділля як загалом, так і в окремому населеному пункті займається і автор даної роботи [11]. Особливе зацікавлення становлять трансформаційні процеси, які чітко простежуються на переломі II і III тисячоліття. Не є винятком і весільна обрядовість у с. Мала Мочулка.

Традиційно весілля у с. Мала Мочулка розпочиналось із *сватання*. Проте, за свідченням респондентів, перед сватанням міг відбуватись *договір*, коли молодий із рідним дядьком домовлявся з батьком молодої, на який день приходити свататись. У свати запрошували йти найрідніших людей: батька, матір, брата, сестру, дядька, тітку. Локальною особливістю весільного обряду досліджуваного населеного пункту є те, що окрім хліба, солі та пляшки горілки старости несли з собою і стрічку. Хліб на сватання брали домашній, пшеничний, його замотували в хустку. За традицією на сватання йшли в неділю після обіду. Зайшовши до хати, сватачі починали розмову такими словами: «*Ми гнали теличку, а вона втікла і забігла до вас, ми її хочемо забрати*», а батько відповідав: «*Якщо вона ваша, то забирайте!*» [12].

Після розмови усі сідають за стіл. Молодий чіпляє молодій принесену стрічку, а вона йому – хустку до пояса з правого боку. Респондент зазначає, що раніше під час сватання молода чіпляла червону хустку, а останнім часом стали використовувати білу. Окрім дарування молодому хустки, знаком згоди на шлюб з боку дівчини є перев'язування старостів вишитими рушниками. Хліб, який принесли старости, з'їдали за столом.

Через деякий час після сватання відбувалось запрошення на весілля. Йдучи запрошувати гостей на весілля, молоді мали дотримуватися певних заборон – наприклад, намагалися *не зустрічатись* на дорозі. Запрошували молоді особисто з четверга по п'ятницю – одну хату зали-

.....
шали на суботу. Запрошувати гостей прийнято спеціальними калачиками, які мають назву «*подарки*». Варто зазначити, що побутування даного виду весільного печива зафіксовано і в інших населених пунктах Теплицького району [13, арк. 1–16]. За традицією молода ходила запрошувати гостей на весілля із *старшою дружкою*, а молодий – з *буярином*. Зайшовши до хати, молода(ий) проказувала(в): «*Просимо вас на хліб, на сіль, на весілля. Дівчаток за дружки (світилки), хлопчиків за буяринів, дружб*». Дорослих родичів запрошували за свата і сваху, а чужих просто запрошували на весілля, казали на який день і котру годину.

Поширеною у Малій Мочулці є традиція взаємного запрошення молодих. Зазвичай одне одного молоді просили великим гарним *подарком*. При цьому казали так: «*Прошу на хліб, на сіль, на весілля. Маму за маму, тата за тата, жінку за дружку, не за ту, щоб дружити, а цілий вік з нею жити*» [12]. За традицією *подарки*, якими запрошували молоді на весілля, було прийнято розломити, щоб молода не старіла. Респондент згадує, що просити на весілля молода ходила у вишитій сорочці, спідниці, хромових чоботях, а також у вінку з стрічками і в намисті.

В п'ятницю свахи, яких мало бути парне число, пекли коровай. За традицією кожна із жінок приносила з собою яйця і цукор. Дослідники вважають, що таке об'єднання продуктів від різних господарок мало на меті міцніше скріпити молоду сім'ю [14, с. 93]. Варто зазначити, що і на сучасному етапі дослідження у багатьох сім'ях коровай випікають в домашніх умовах: «*І до цього часу у нас в селі печуть коровай, у кого є піч, той і пече вдома*» [12]. Перед тим, як приступити до роботи, коровайниці спільно мили руки і просили тричі благословення у старшого старости:

– *Пане, старосто, благословіть на все добре, благословіть нашому дитяті коровай випікати. В перший раз!*

– *Хай Бог благословить!* [12].

Зверху коровай оздоблювали квітами, колосочками, їжачками, гусочками з тіста. На думку сучасних українських дослідників, коровай насамперед «уособлює традиційну весільну лінію – продовження роду, багатодітності молодої сім'ї, міцності шлюбного єднання», що «проявляється у прикрашанні короваю зверху шишками, качечками, парними голубами, «вареничками», у виділенні молодим центральної шишки» [15, с. 50].

Під час виготовлення короваю співали:

*Ми коровай місили, (2)
З Дунаю воду носили,
Із холодної криниці,
Місили коровай сестриці.*

*Наша піч скрегоче, (2)
Бо коровай хоче,
А челюсті посміхаються,
Бо коровай дочекаються.*

*Ми на тік ходили, (2)
Водицю носили,
Коровай місили,
Горілки не пили [12].*

Записи польового матеріалу показали, що під час виготовлення та випікання короваю жінки-коровайниці дотримувались певних вірувань та заборон. Наприклад: саджали коровай в піч дві свахи; вмивалися з пікної діжі і виливали воду під яблуню; не виходили на двір і тримали двері закритими. Дослідники вважають, що такі магичні дії також мали сприяти плодючості та любові молодих [16, с. 133].

Традиційним у с. Мала Мочулка є прогнозування майбутнього життя молодих по тому, як вдавався коровай. Так, наприклад, було поганим знаком, коли обрядовий хліб просідав, пригорав або лопає. Доброю ознакою було, коли коровай вдавався гарним: «*Було таке, що челюсти ножом стругали, бо не могли достати із печі коровай, так піднімався*» [12]. Готовий коровай прикрашали калиною і барвінком.

Традиційно крім короваю готували ще багато видів весільної випічки – *калачі, шишки, їжачки, гуски, подарки*, які використовували під час весільного дійства.

Наукові записки

Невід'ємним атрибутом весільного обряду досліджуваного населеного пункту є обрядове деревце – *гільце* з цілим комплексом обрядодій під час його виготовлення і прикрашання [17, с. 98–214]. Для виготовлення гільця використовували гілки ялинки, а прикрашали паперовими квітами. За традицією гільце для молодої робили дружки в п'ятницю:

*Ой, старосто, серце,
Викупи в нас гільце,
Бо як не викупиш – продамо,
Старості сорому завдамо.
Десь поїхав староста за границю,
Старостисі намиста купити.
Старосто, нитки,
Як не дасиш нитки,
То врвемо чуба на збитки.
Ой, старосто, гречки,
Як не дасиш гречки,
Наб'єм старості плечі [12].*

Гільце для молодого робили світилки.

В неділю розпочиналось власне весілля. До шлюбу молоді збирались нарізно. За традицією мати осипає сина зерном і за хустку з хлібом виводить з подвір'я. Через три хати цей хліб мати віддає молодому, і він йде на розплетини до молодої.

Вдома у молодої нареченого зустрічають її батьки з хлібом. Свахи молодого співають:

*На добрий день тому, (2)
Хто в цьому дому,
Старому й малому,
Ше й Богу святому!

Свахи молодої відспівують:
*Добро здорові були, (2)
Шо за нас не забули,
Як на поріг ставали,
То «День добрий» казали! [12].*

Перед вінчанням відбувалось розплітання коси молодої. Варто зазначити, що і на сучасному етапі дослідження дана обрядодія відбувається на кожусі, що свідчить про тяглість збереження народних традицій. Спочатку косу нареченій розплітав молодий, а потім брат, сестра. Під час розплітання співали:

*Ой, дай, мати, масла, (2)
Я ж тобі коровицю пасла,
Гонила на росу,
Дай масла, на косу.

*Вийди, братику, із надвору до хати, (2)
Сестричку розплітати,
Братічок плаче, розплітати не хоче,
Така, братику, суботонька настала,
Біле личко вмивала,
Шо моя коса, до пояса лежала [12].*

Після розплетини мати молодої вже обох молодих осипає зерном біля порога, а потім за кінці хустки виводить на дорогу. В.Г. Балушок вбачає у таких діях ознаки ініціаційної лімінальності нареченої – її причетності до потойбічного світу, а саме використання хустки при провадженні молодих до шлюбу пояснюється забороною їх торкатися [18, с. 33]. Так само в молоді, як і в молодого, під час випроводження до шлюбу відбувались певні обрядодії з хлібом: через три хати мати віддає хліб молодій, а вона віддає тому, кого зустріне першого по дорозі. Людина, яка отримала хлібину, мала поблагословити їх на спільне життя. На наш погляд, давання нареченою випічки першому стрічному можна розглянути у двох аспектах. Перший: подавання калачика – дар, жертва; другий: мотив першого зустрічного – за аналогією християнської милостині магія ґрунтується на уявленнях про випадкового перехожого як образу мандрів-

Серія: ІСТОРІЯ

них святих, убогих (яких в ім'я господа слід обдарувати), на кшталт тих, хто завжди біля церкви просить милостиню.

Після вінчання молоді повертались на обід до молодого. Дорогою їм влаштовували переймання – переливали дорогу водою перед подвір'ям. Згідно з традицією, молодий мав перенести молоду через перелите місце.

По дорозі додому співали:

*Ми в церкві вінчалися, (2)
Всім святим вклонялися,
На рушничку біленьким,
З Володьою молоденьким.*

*Розступіться, вороги (2)
Не переходьте дороги,
Хай перейде чоловік,
Щоб було щастячко на весь вік [12].*

Вдома у молодого весільний поїзд зустрічає його мама з хлібом на рушнику і за кінці хустки заводять молодих в хату, де перед посадом тричі обводять молодих кругом столу.

Традиційними весільними стравами були капуста, голубці, борщ, холодець, затірка з молоком, пиріжки, колотуха. Всі страви подавали разом, а в кінці – кисіль і пиріжки. Респондент зазначила, що раніше на весіллях у Малій Мочулці пускали стаканчик по колії, що було пов'язано з відсутністю окремих стаканів для кожного з гостей.

За весільним столом співали:

*Ой, на дворі негодочка,
Дрібний дощ іде
А невістка у свекрухи горілочку п'є.
На здоров'я, свекрушенька, вашому дому
Бо я росла як вишенька з ягідками,
Не була б я у вашій хаті з дружечками,
Бо я росла, як той явір, у зеленім саду,
Не була б я у вашій хаті,
Якби не ваш син.*

За столом світилки співали:
*Гарна, дружечка, гарна, (2)
Під столом котів пара
До котів бурчати, –
Не з паничами розмовляти.*

*Красна, дружечка, красна, (2)
На ній спідничка рясна,
Спідничка рясна, а між тими рясочками,
Сидять воші купочками.
Дружки відспівували:
Світилка в танці скаче, (2)
За нею байстря плаче,
На тобі, байструку, хліба в руку,
Йди додому, байструку [12].*

Наступним етапом весільного обряду є Мала Мочулка є покривання молодої. Дана обрядодія відбувалась у неї вдома. Дві старші свахи – від молодої і молодого – знімали вінок і хусткою покривали молоду. Під час покривання одна сваха одягала собі на голову вінок молодої, а друга – кашкет молодого. Свідченням збереження архаїчних традицій у весільній обрядовості досліджуваного населеного пункту є покривання молодої на кожусі. Використання кожуха у весільному обряді є виявом давніх вірувань, пов'язаних із побажанням молодим багатства: «Хто волохатий, той буде багатий» [19, с. 69]. Кілька разів молода викидала хустку, не давалась, щоб її зав'язали. Даний звичай носить символічний зміст: оскільки хустка є символом за-

Наукові записки

міжжя, заміжньої жінки, то наречена, викидаючи її, показує своє небажання прощатись із дівуванням.

Під час покривання світилки співали:

*А на зятя заметіль мете,
На сваточок дрібний дощ іде,
На сваточок, на вірняночок,
На світилок, на паняночок,
На коники сивогривії,
На буяри чорнобривії.*

*Я ж тебе, сестрице (братику), покриваю
Щастям, здоров'ям наділяю,
Шоб ти була (був) весела (веселий), як весна,
Шоб ти була (був) здорова (здоровий), як вода,
Шоб ти була (був) багата (багатий), як земля [12].*

За традицією восковий вінок і букети молодого та молодої кляли в ікону, а вінок з барвінку молода зашивала собі в подушку. Ленти з вінка роздавались світилкам і друзкам.

Запис польового матеріалу показав, що окрім збереження давніх традицій, обряд покривання молодої зазнав деяких змін. Так, змінився колір хустки, якою покривали молоду, – раніше пов'язували червоною, а зараз білою. Респондент зазначила, що цю хустку молода дає молодому на сватанні.

Наступним етапом весільного обряду досліджуваного населеного пункту було дарування зятем нових чобіт тещі. Старе взуття зять перекидає через хату, а нове пританцьовує з тещею.

Після дарування чобіт відбувалось обдаровування молодих. Перед цим співали:

*– Благослови, Боже, на все добре,
Нашому дитяті весь рід дарувати,
І в перший раз, і в другий раз, і в третій раз.*

Староста відповідає:

– Хай Бог благословить! [12].

Під час частування запрошені гості підходили до столу молодих і дарували їм подарунок або кидали гроші в банку, а молоді частували їх горілкою. Буярин подавав шматочок короваю із гілочкою гільця, припрошував:

«Є в нашій молодій і молодого тато і мама рідненькі, просить молодий і молода, і я прошу на цей дар Божий!» [12].

Традиційним у Малій Мочулці є спосіб поділу короваю, а саме: середину віддавали молодим, підошву – музикантам, всю іншу частину – рідним. За коровай молодим дарували гроші та промовляли жартівливі побажання: «Даруєм цибулю, шоб не давали один одному дулі», «Дарую пуд гороху, шоб був хлопчик до року» [12].

Наступним етапом у весільному обряді було випроводження молодої в дім молодого. За традицією мати давала дочці придане – подушки, ковдру, рядно, скатерку.

При цьому свахи молодої співали:

*Виряджай мене, ненько, виряджай,
Як шо маєш давати, то давай мені,
Три подушки пухові, давай мені,
Три рядна шовкові.
Бо не буду ночувати з тобою,
Приїхали ше вчора за мною,
Хтят мене забрати з собою [12].*

Буярин мав викупити придане у сестри молодої, яка на ньому сиділа і співала:

*Зятю мій коханий,
Ти ж мені не поганий,
Ти ж мою сестру люби,
Ти ж мені ленту купи.*

Свахи молодої співали:

*Болять мені пушки, дерти пір'я на подушки.
Боліли мені плечі сидіти коло печі,*

.....
Хто буде на них спати, той буде викупляти [12].

Після викупу буярином проданого молода прощалася з рідними, цілувала батьків, сестру, брата і вирушала до молодого.

Дружки співають:

*Сонце низенько, вечір близенько,
Научай мене, ненько, як свекрусі годити.
– Держи хатоньку, як у віночку,
А рушник на кілочку,
А відеречка, все чистесенькі, водиці повненькі.
Прийдуть сестриці напитись водиці,
Будуть тебе хвалити:
Наша невістка доброго роду,
Держже воду холодну* [12].

Таким чином, дослідивши весільний обряд с. Мала Мочулка, можна зробити висновок, що сучасне весілля, порівняно із традиційним, зазнало певних трансформацій. Наприклад, скоротився час і місце святкування, збільшилась кількість гостей. Проте сучасне весілля продовжує зберігати такі елементи весільної обрядовості, як запросини родичів, дійства обрядових весільних чинів, прикрашання гільця, покривання молодої, обдаровування присутніх короваем, що свідчить про збереження кращих традицій нашого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Подольське весілля Вінницького повіту в с. Хомутинях записав Степан Руданський 20–30/ІХ 1862 р. // Народні пісні в записах Степана Руданського / Упоряд., вст. стаття і прим. Н.С. Шумади. Нотний матеріал упор. З.І. Василенко. – К. : Музична Україна, 1972. – С. 23–76.
2. Долинский С. Этнографические заметки о свадебных обрядах собранных в местечке Загниткове Ольгопольского уезда / С. Долинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 40. – С. 900–908 ; № 41. – С. 931–940 ; № 42. – С. 956–959 ; № 43. – С. 977–985.
3. Танцюра Г. Весілля в с. Зятківцях / Г. Танцюра / Упоряд., ред. М.К. Дмитренко, Л.О. Єфремова. – К. : Редакція часопису «Народознавство», 1998. – 404 с.
4. Скалецький Р.А. Весілля в с. Михайлівка Бершадського району на Вінниччині / Р.А. Скалецький // Весілля : У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 281–354.
5. Руденко М.А. Весілля в с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області / М.А. Руденко // Весілля : У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 2. – С. 251–293.
6. Шубравська М.М. Весілля в с. Мізяківські Хутори Вінницького району Вінницької області / М.М. Шубравська, О.А. Правдюк // Там само. – С. 376–425.
7. Косаківський В.А. Весілля в с. Хомутинях (поч. ХХ – 80-ті рр. ХХ ст.) / В.А. Косаківський, І.А. Дорош // Етнографія Поділля. Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – С. 47–54.
8. Сторожук В.П. Подільське весілля (друга пол. ХХ ст.) / В.П. Сторожук // Там само. – С. 42–46.
9. Косаківський В.А. Весілля в Чечельнику (30 – 80-ті роки ХХ ст. / В.А. Косаківський // Там само. – С. 33–42.
10. Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1 / За наук. ред. В.А. Косаківського. – Вінниця, 2005. – С. 78–106.
11. Пилипак М.А. Весільна обрядовість Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття : типологія, специфіка, динаміка та географія побутування (на матеріалах картографування). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 19 с.
12. Запис Кусюк В.М. 1–4 серпня 2013 р. від Бойко Валентини Тихонівни, 1934 р. н., жительки с. Мала Мочулка.
13. Рукописні фонди Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського. – Фонд 1. Вінницька область. – Опис 18. – Справа 16. Пилипак М.А. Родинно-календарна обрядовість с. Брідок Теплицького району Вінницької області. – 30 арк.
14. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження) / Л.Ф. Артюх. – К. : Наук. думка, 1977. – 155 с.
15. Артюх Л.Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л.Ф. Артюх. – К. : Наук. думка, 1982. – 110 с.
16. Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX в. / С.А. Токарев. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 163 с.

17. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом : Юго-Западный отдел. Материалы исследования. – Т. 4. Обряды : родины, крестины, свадьба, похороны / П.П. Чубинский. – СПб., 1877. – 715 с.
18. Балушок В.Г. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі / В.Г. Балушок // Нар. творчість та етнографія. – 1994. – № 1. – С. 31–36.
19. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А.А. Потебня. – Х., 1860. – 155 с.

Пилипак М.А. СВАДЕБНИЙ ОБРЯД СЕЛА МАЛАЯ МОЧУЛКА ТЕПЛИКСКОГО РАЙОНА ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ

На основании экспедиционных записей автор статьи анализирует особенности свадебного обряда села Малая Мочулка, выделяет его локальные особенности и трансформации.

Ключевые слова: свадебный обряд, трансформация, традиции, атрибутика.

Pylypak M.A. WEDDING CEREMONY OF THE VILLAGE MALA MOCHULKA, TEPLIKSKY REGION OF VINNYTSIA OBLAST

The author of the article analyses the properties of a wedding ceremony of the village Mala Mochulka on the basis of expeditionary records and distinguishes its local features and transformations.

Keywords: wedding ceremony, transformation, traditions, attributes.

УДК 391-053.2 «19/20» 477

В.О. Гребеньова

ДИТЯЧА МОДА ЯК КОМПОНЕНТ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ)

У статті розглядається дитяча мода як компонент дитячої субкультури на Вінниччині в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: дитяча мода, естетичні уявлення дітей, етнологія дитинства, дитяча субкультура, діти, дитинство.

Мода є важливою складовою культури повсякденного життя. Найбільше вона вплинула на матеріальну та духовну культуру, змінюючи не тільки одяг, житло, спосіб дозвілля, але й ідеї, які наслідують, сам стиль життя. Як зазначає О. Вільшанська, мода визначила саме стиль життя міського населення, адже воно було найбільш мобільнішим у сприйнятті новацій [1].

Мода є формою вияву культурного життя, оскільки вона викликана не нагальною необхідністю, а мінливою примхою дня. Її психологічну основу становить інстинктивна, незалежна від свідомої волі мінливість, яка є виявом стадності [2]. Вона підпорядкована своїм власним законам, включаючи «принцип маятника», але водночас нерозривно пов'язана з такими реаліями людського життя, як суспільний устрій, конкретна історична ситуація, політика, рівень промисловості й торгівлі [3]. Проте нас цікавлять особливості розвитку дитячої моди та її роль у повсякденному житті в конкретній історичній період, адже світ дитинства – невід'ємна частина людського суспільства. Суспільство не зможе пізнати себе, не зрозумівши закономірності дитинства, й не зможе пізнати світ дитинства без знань про особливості культури дитинства. Індивідуальний розвиток дитини відбувається не в соціальному вакуумі, а в багатоплановому спілкуванні зі світом дорослих та однолітків; дитина одушевляє навколишній світ, насичує його емоційним забарвленням, вона перетворює в своїй уяві предмети дійсності, драматизує стосунки з однолітками й на цій основі формує й відтворює найважливішу культурну якість людини у створенні ідеальних цінностей. Дитина завжди пов'язана з предметним світом: на основі чуттєвого досвіду в неї формується первинний понятійний апарат, що ні в якому разі не можна вважати абсолютною копією дорослих уявлень; діти формують власний – дитячий світ, світ унікальної культури, який передають від одного покоління дітей до наступного [4].

Дитячу моду (дитячий одяг, естетичні уявлення дітей) відносимо до компонентів дитячої субкультури. Мода як універсальний і багатогранний феномен привертала до себе увагу пред-

ставників різних галузей гуманітарного знання: філософів, соціологів, економістів, культурологів, лінгвістів, психологів, істориків.

Серед науковців-етнологів, які вивчали дитячий одяг та його функціонування, слід назвати праці М. Грушевського [5], Н. Заглади [6], Г. Щербія [7], О. Косміної [8], С. Лукомської [9] тощо. Незважаючи на існування низки праць, нами не було виявлено єдиного зібрання досліджень становлення дитячої моди українців ХХ – початку ХХІ ст. на Вінниччині. Тому дана тема залишається актуальною.

Дитяча мода є найважливішим регулятором масової поведінки й спілкування, що відіграє значну роль у вихованні людини, формуванні її особистих переконань, а також стратифікованих уявлень про мораль, красу. Це насамперед позиціонування себе в суспільстві, тому є важливим компонентом. До дитячої моди та естетичних уявлень навколо неї належать різні дитячі прикраси, оздоби, виготовлені власноруч, зокрема із природних матеріалів, створенням яких переважно займалися дівчатка: вони прикрашали голову віночками з квітів (кульбаб, ромашки), робили намисто та браслети з різноманітних ягід, кісточок та квітів (горобини, зеленої калини, шипшини, смородини, вишень, шкарлуп гарбузового насіння, інколи з гороху, каштанів, жолудів, латаття, відцвілих підсніжників), макаронів, бісеру. Серезками слугували ягоди черешень і вишень, квіти кульбаби; кліпсами – листки мальв; обручки виготовляли з кульбаби, дроту та трави; нігті – з пелюсток маленьких квітів. Дуже часто діти робили собі з лопухів капелюхи, спідниці, парасольки; з листя каштана, очерету – плащі та спідниці; прикрашали їх квітами. Сухе листя слугувало матеріалом для шарфів, квіти лопуха (реп'яхи) – для брошок, а з листя рослини можна було зробити сумочки [10].

Використовували й підручні матеріали. З газети складали пілотки, а в 50-х рр. ХХ ст. з катушок із ниток робили собі підбори, прив'язували їх до взуття. Реципієнт з с. Круподеринці 1947 р. н. розповідає, що «в сестри були такі боти резинові, колись увійшли в моду, туди туфлі вставляються або якісь дерев'яні колодки, так я їх тихенько візьму та побіжу, ах мамо моя рідна, прикріплю нитками катушки, щоб стукали, радію» [11].

На сьогодні серед дітей, які копіюють молодь, поширеною є мода на боді-арт у вигляді татуювання, зробленого з наклейок або намальованого самостійно різними засобами (ручкою, фломастером, тичинками квітів тощо). На наклейках, які пропонує сучасне виробництво, здебільшого зображені герої мультфільмів і коміксів, квіти, машинки. Діти часто малюють побачене самостійно, оскільки сюжети є простими для виконання і більше відображають дитячий світогляд. Якщо ж сюжети копіюються частково, то діти намагаються відтворити й топографію розміщення.

Використовуються речі, які доступні дітям з матеріальної точки зору, якими вони можуть розпоряджатися самостійно, адже це імітація, й діти це розуміють. Показовою на такому тлі є мода на татуаж. Діти тільки імітують татуювання ручкою, фломастером або за допомогою наклейок. Семантичне навантаження тату для них не має першорядного значення. Це не вияв синкретичного зв'язку з природою, як для первинних людей, або ознака соціальної стратифікації. Сьогодні це скоріше наслідування старшої молоді як окремої вікової верстви з її прагненням до самовираження.

З'ясувавши природу татуювань у дітей зазначеного періоду, дійшли висновку, що діти розмальовують власне тіло з метою прикраси. Відбувається вікова градація. З віком для дітей тату з області «сакральної» та «декоративної» поступово переходить у соціалізуючу. Вони використовують свої техніки, це зручний підручний матеріал – ручка, наклейки.

Через подібність, наслідування дорослого комплексу дитячий одяг не був об'єктом дослідження етнологів ХІХ – першої половини ХХ ст. Вони вивчали значення кольору одягу в ставтєвій стратифікації дітей. Навіть за віковим показником різниці у вбранні не існувало, адже селянські діти носили переважно перешитий одяг дорослих. Основним, а подекуди й єдиним одягом була сорочка, хоча вбрання міських дітей розрізнялося за призначенням – повсякденне, святкове, а також спеціальна форма для навчання.

Ця традиція пов'язана не стільки з матеріальними умовами, скільки із стійким збереженням своєрідного стереотипу. Статус «дорослості» серед українців був невідривним від участі в трудових процесах, і коли діти починали виконувати певні види робіт, вони переходили на дорослий одяг. Це означало насамперед збільшення кількості його компонентів. Право носити, наприклад, деякі види головних уборів та поясного одягу безпосередньо пов'язувалося з переходом у категорію дорослих [12].

Сучасні дослідники вважають, що дитяча мода виокремилась у світській культурі наприкінці XIX ст. В Україні тільки у досліджуваній період вона стала повсякденним явищем. Комплекс вбрання нормується за статевою ознакою: за дівчатами закріплюється яскравіша гама кольорів, за хлопчиками – темніша. З'являються моделі одягу, призначені тільки для дитячого віку. Поширюються нові елементи: штани, комбінезони, лосини, панамки, блайзери тощо. Впроваджуються аксесуари, розраховані на дитячу аудиторію. Їм притаманна особлива конструкція та використання дешевого матеріалу. Водночас святковий одяг зберігає наслідування дорослого.

У моделюванні одягу як специфічній галузі сучасного промислового прикладного мистецтва спостерігається активне освоєння етнокультурних традицій, унаслідок чого в сучасному уніфікованому одязі з'являються окремі національні та етнорегіональні елементи [13].

В дитячій моді досліджуваного періоду найяскравішим проявом етнічної самобутності стала вишивка. Під час хрущовської відлиги з поживленням інтересу до минулого і етнічної культури будинки моди почали використовувати в дитячих моделях елементи традиційної вишивки. Такий процес набуває особливого звучання з глобалізацією суспільства, адже за допомогою саме етнічних елементів можливе збереження самобутності культури.

Сучасна дослідниця О. Косміна не випадково вважає, що внаслідок трансформації традиційних світоглядних уявлень сучасне суспільство змінило й своє ставлення до одягу. Одягові тканини, їх колір та декор, характер крою складових частин вбрання, а також прикраси втратили в уявленнях сучасної людини своє традиційне сакральне-оберегове значення і сприймаються нею тепер здебільшого лише як стилістична або декоративно-художня цінність [14]. Зокрема, на сьогодні орнамент вишивки в одязі сприймається вже не як маркер мешканців певного етнічного регіону, віку чи соціального статусу його носія, а як ознака належності вбрання, оздобленого вишивкою, до так званого «етно-стилю». В незалежній Україні йде немов зворотний процес. Етнічний костюм повертається з концертної сцени на вулицю, зокрема на етнофестивалі, де своєрідним дрес-кодом не тільки серед молоді, а й поміж дітей виступає вишита сорочка, силянка. Останніми роками одягання дітьми вишитої сорочки використовується як елемент патріотичного виховання.

Слід відзначити, що дитяча мода реагує на навколишній світ. В одязі з'являються герої найбільш популярних мультфільмів, кінофільмів («Гаррі Потер», «Курсанти», «Ранетки», «Маша і ведмідь»). Дитяча культура засвоює зміни навколишнього середовища для дітей, певним чином формує їх ілюзію в середовищі дорослих. Наприклад, під час помаранчевої революції поширюється використання в одязі оранжевого кольору. У цілому світова дитяча мода глобалізована, але в останній час окреслилася тенденція її глокалізації за рахунок етнічного забарвлення, що розглядається як протистояння уніфікації повсякденного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 302.
2. Мода // Энциклопедический словарь / за ред. Брокгауза Ф.А., Эфрона И.А. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. XIX. – С. 579–580.
3. Вільшанська О.Л. Вказ. праця. – С. 302.
4. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та шкільного віку : Монографія / [А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш та ін.] ; наук. ред. А.М. Богуш ; заг. ред. Н.В. Гавриш. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
5. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с.
6. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада. – К. : Держтрест «Київ-Друк», 1929. – 179 с.
7. Щербій Г. Сучасний одяг : проблеми використання традицій / Г. Щербій // Поділля : іст.-етногр. дослідж. / за ред. Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.С. Болгарович та ін. – К. : Доля, 1994. – С. 276–282.
8. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) / О. Косміна // Етнічна історія народів Європи. – К., 2006. – Вип. 21. – С. 29.
9. Лукомська С. Комунікативна роль підліткового одягу у формуванні статево-рольової поведінки : психолого-етнографічний аспект / С. Лукомська // Горизонти образования. – 2010. – № 2 (30). – С. 171–175.

10. Рукописний архів навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (далі – РФП ВДПУ). – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 98. – 3 арк. ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 80. – 4 арк. ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 55. – Арк. 1–10 ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 93. – 7 арк. ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 80. – 10 арк. ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 95. – 12 арк. ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 116. – Арк. 3, 7 ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 26. – Спр. 108. – Арк. 4, 22 ; РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 56. – Арк. 15–17.
11. РФП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 55. – Арк. 8.
12. Махній М. Вікова символіка одягу : Коли одягалися штани?
13. Поділля : іст.-етногр. дослідж. / за ред. Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болтарович та ін. – К. : Доля, 1994. – С. 276.
14. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) / О. Косміна // Етнічна історія народів Європи. – К., 2006. – Вип. 21. – С. 29.

Гребенёва В.А. ДЕТСКАЯ МОДА КАК КОМПОНЕНТ ДЕТСКОЙ СУБКУЛЬТУРЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА (НА МАТЕРИАЛАХ ВИННИЧЧИНЫ)

В статье рассматривается детская мода как компонент детской субкультуры Винниччины во второй половине XX – в начале XXI в.

Ключевые слова: детская мода, эстетические представления детей, этнология детства, детская субкультура, дети, детство.

Grebeneva V.A. CHILDREN'S FASHION AS A COMPONENT OF CHILDREN'S SUBCULTURE IN THE SECOND HALF OF THE XX – AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY (ON THE BASIS OF MATERIALS FROM VINNYTSIA REGION)

The article deals with the children's fashion as a component of children's subculture of Vinnytsia region in the second half of the XX – at the beginning of the XXI century.

Keywords: children's fashion, aesthetic children's conception, ethnology of childhood, children's subculture, children, childhood.

УДК [39+908](477.43/.44)«20»

В.А. Косаківський

**ЕТНОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ
XXI СТОЛІТТЯ: СПЕЦИФІКА І ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті розглянуто специфіку і перспективи етнографічно-краєзнавчого дослідження Поділля початку XXI ст. На прикладі містечка Чечельник, с. Стіна, сіл Бушанської, Мити-нецької та Северинівської сільських рад показано можливості комплексного підходу при їх вивченні.

Ключові слова: етнографічно-краєзнавчі дослідження, комплексний підхід, населений пункт, Поділля, XXI століття.

Історія рідного краю завжди викликала особливий інтерес. Про це свідчить той факт, що останніми роками значно зросли краєзнавчий рух і регіональні дослідження в Україні і на Поділлі зокрема. Численні історико-краєзнавчі товариства, установи і заклади Вінниці, Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Меджибожа, Могилева-Подільського та багатьох інших міст Поділля складають основу краєзнавчого руху та краєзнавчих досліджень, опираючись при цьому на численний гурт краєзнавців – науковців, викладачів, учителів, музейників, архівістів, працівників культури, студентів та учнів.

Знаними осередками краєзнавства Поділля є Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (КПНУ ім. І. Огієнка) та Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (ВДПУ ім. М. Коцюбинського) [1, с. 78–79, 376–384]. Координатором краєзнавчого руху на Поділлі виступає Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при КПНУ ім. І. Огієнка та Хмельницький обласний осередок Національної спілки краєзнавців України. Так, лише впродовж 2007–2010 рр. під грифом цих установ та інших краєзнавчих організацій Хмельниччини було видано щороку до 45 найменувань монографій, книг, наукових збірників, брошур, путівників, присвячених різним ас-

.....
пектам історії і культури краю. За цей же час на Хмельниччині організовано і проведено 24 міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-практичні та науково-краєзнавчі конференції, симпозіуми, круглі столи, семінари і читання. Саме вони стали місцем спілкування і обміну творчим досвідом учасників цих зібрань [2, с. 32–37].

Інститут історії, етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського також посідає вагомe місце у розвитку краєзнавства на Вінниччині. Щороку на базі інституту відбуваються міжнародні і всеукраїнські наукові конференції, учасниками яких є відомі науковці не тільки з України, а й з інших країн. Традиційними стали краєзнавчі конференції, основна мета яких – вивчення та популяризація історії Вінниччини [3, с. 123–124; 4, с. 164]. Саме тут у 2013 р. проведено 25-ту ювілейну Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Вінниччина: минуле та сьогодні» [5]. Загалом у матеріалах Вінницьких конференцій опубліковано понад 2 400 тез та статей. У них розглядалися актуальні й малодосліджені для історичної науки проблеми методології і методики краєзнавства, археології, історії, джерелознавства, археографії, етнології, фольклористики, музеєзнавства тощо [6, с. 14–15]. За оцінкою Л.В. Баженова, «за своєю суттю опубліковані збірники Вінницьких наукових історико-краєзнавчих конференції стали своєрідною розгорнутою енциклопедією історії Поділля» [7, с. 336].

Особливо активними, а відтак і результативними наразі є фольклорно-етнографічні дослідження духовної та матеріальної культури мешканців Поділля. Основними установами, які проводять такі дослідження на Поділлі, стали Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (ІМФЕ), Національний музей народної архітектури та побуту України, секція етнології кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології ПЕП ВДПУ ім. М. Коцюбинського, Вінницький обласний краєзнавчий музей та Вінницький обласний центр народної творчості.

На сторінках наукових видань ІМФЕ – журналу «Народна творчість та етнографія» і щорічника «Матеріали до української етнології» – вміщено низку статей, присвячених сучасному стану етнографічного вивчення подільського краю. Серед них публікації М.А. Пилипака [8], С.О. Довганя [9], В.А. Косаківського [10], Л.С. Мельничук [11], О. Шалак [12] та ін.

У 2003 р. у ВДПУ ім. М. Коцюбинського проведено Міжнародну конференцію «Народна культура Поділля в контексті національного виховання». За результатами конференції опубліковано науковий збірник, на сторінках якого вміщено матеріали про різні аспекти розвитку матеріальної і духовної культури подолян [13, с. 70–75]. Цей та чимало інших збірників видруковано у тісній співпраці науковців ВДПУ з Обласним центром народної творчості. У 2005 р. світ побачила збірка наукових праць «Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження», у якій вміщено статті переважно молодих вінницьких народознавців. У 2008 р. у Вінниці проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Подільське традиційне ткацтво» та видано збірник матеріалів. Обласним центром народної творчості у 2009 р. видано довідник «Народні майстри Вінниччини», у якому зібрано та систематизовано відомості про самодіяльних і професійних митців та народних майстрів нашого краю. Багато етнографічних матеріалів вміщено на сторінках 3-го і 4-го випусків «Подільської старовини», виданих Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм [14, с. 33–34].

Незважаючи на таку велику кількість етнокраєзнавчих досліджень Поділля, більш повним на сьогодні є комплексний підхід до вивчення одного населеного пункту. Саме в комплексі потрібно вивчати особливості природи, топоніміки, археології, історії, етнографії, демографії, фольклору, музикознавчі і мовознавчі питання тощо. Таке міжгалузеве поєднання під час дослідження одного населеного пункту дасть повну і різнобічну картину культурно-історичних процесів на мікрорегіональному рівні.

Вже понад 35 років автор проводить у такому напрямку дослідження містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі. За цей час досліджено фізико-географічні та природні умови розташування даного поселення (геологічну будову, корисні копалини, рельєф, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ), пам'ятки археології на його території та в околицях, історію та топоніміку, етнічний, етнодемографічний та етноконфесійний склад населення, етнографічні особливості поселення (господарство, ремесла та промисли, транспорт, народну архітектуру та одяг, народну їжу, родинну і календарну звичаєвість), усну народну творчість (пісенний і прозовий фольклор) тощо [10, с. 52–53]. Результати дослідження вилились у монографію «Нариси

з історії Чечельника» [15] та кандидатську дисертацію «Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття)» [16].

Починаючи з 2000 р. на Поділлі вже реалізовано чотири масштабних проекти з комплексного дослідження окремих населених пунктів. Для успішного перебігу такої роботи до участі у них були залучені науковці різних галузей з Вінниці та Києва: географи, археологи, історики, етнографи, фольклористи, мовознавці, музикознавці, архітектори, краєзнавці тощо. Залучення до співпраці фахівців вузьких спеціальностей дало можливість у комплексі більш якісно розглянути увесь аспект питань, пов'язаних з вивченням конкретного населеного пункту, і створити цілісне уявлення про нього. Практика попередніх років свідчить, що напрям наукового дослідження, обраний нами, дає позитивні, вагомі та цікаві результати. Наслідком здійснених досліджень є три колективні монографії.

Перша із них – «Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі)» – присвячена селу, що знаходиться в Томашпільському районі на Вінниччині. Ця книга – результат Всеукраїнської фольклорно-етнографічної експедиції, здійсненої в липні–серпні 2000 р., та численних фольклорних експедицій К.А. Смаля. В монографії вміщено матеріали з історії села, висвітлено особливості архітектури, деякі аспекти господарської діяльності мешканців. Значну увагу приділено ремеслам, промислам та народним майстрам с. Стіни. Чільне місце у книзі відведено народному одягу, звичаям та обрядам стін'ян, знахарству та народній медицині. Духовний світ жителів села поданий в уявленнях, віруваннях, легендах та усних оповідях. Науковцями також розглянуто особливості мови та антропонімікон населення. Книгу присвячено З.З. Чорній, фольклористці та керівниці народного аматорського фольклорно-етнографічного колективу «Русава», який більше чотирьох десятиліть пропагує пісенний фольклор та народну обрядовість. Саме тому у збірнику вміщено тексти 112 народних пісень з нотами – зразки найбільшої духовної цінності с. Стіна [17].

Друга монографія – «Буша: Природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради» – присвячена селам Буша, Дорошівка, Слобода-Бушанська та хутору Держанка. Ця книга – результат фольклорно-етнографічної експедиції, здійсненої у жовтні 2007 р. вченими з Вінниці та Києва у тісній співпраці з місцевими краєзнавцями. В книзі зібрано матеріали про минуле і сьогодення цих унікальних подільських сіл, описано природу та топоніміку. Тут вміщено відомості про пам'ятки археології, історії, культури та природи, які ввійшли до складу Державного історико-культурного заповідника «Буша». Народна архітектура, настінні розписи, народні майстри, традиційні страви, родинні звичаї та обряди, вірування та повір'я, пісенний фольклор – ось далеко не повний перелік тем, висвітлених науковцями у даному збірнику [18].

Третя монографія має назву «Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині» і являє собою результат п'яти наукових експедицій, здійснених у 2006–2007 рр. науковцями з Вінниці та Києва у співпраці з місцевими краєзнавцями. Митинецька сільська рада розташована на берегах р. Бужок, яка є природним кордоном між Поділлям і Волинню. Села Хотьківці й Заруддя – подільські, а Митинці і Вереміївка – волинські.

Окрім вже звичної природи, археології та історії, збірник насичений дослідженнями особливостей традицій волино-подільського пограниччя. Останні простежуються і в народному будівництві, і в ремеслах та промислах, і в одязі, і в звичаях харчування та народній медицині, у фольклорі та, звісно ж, в народній говірці [19].

Наразі підготовлено до друку чергову колективну монографію, яку присвячено дослідженням природи, археології, історії, етнографії та фольклору сіл Северинівка, Голубівка і Хатки, що належать до Северинівської сільської ради Жмеринського району на Вінниччині. Ця праця – результат кількох фольклорно-етнографічних експедицій, що тривали впродовж 2009–2012 рр. за участю вчених із Вінниці та Києва, а також місцевих краєзнавців. Окрему експедицію до Польщі здійснили К. Забрятанська та А. Радковська; вони привезли цінні матеріали з історії с. Северинівки, отримані від Т. Фірлей, онуки останнього володаря Северинівського маєтку.

Авторами поданих до книги матеріалів є низка українських науковців: А.В. Гудзевич – д. г. н., доцент, заступник декана природничо-географічного факультету ВДПУ ім. М. Коцюбинського; С.О. Довгань – вчений секретар ІМФЕ ім. М. Рильського; Р.В. Дубина – науковий співробітник Національного музею народної архітектури і побуту

України; В.С. Рудь – аспірант Інституту археології НАН України; О.В. Зайцева – аспірантка кафедри української мови НУ «Києво-Могилянська академія»; Т.П. Пірус – завідувачка Науково-навчальної лабораторії з етнології Поділля ВДПУ ім. М. Коцюбинського, народна майстриня; Н.М. Шпак – етнолог, заслужений майстер народної творчості України; В.А. Косаківський – к. і. н., старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології ПЕП ВДПУ ім. М. Коцюбинського, а також краєзнавці – Т.О. Іванова (с. Голубівка) та М.В. Титянчук (м. Бар).

Матеріали книги викладено у чотирьох розділах. Перший присвячено особливостям природи та топоніміки. Другий – історії северинівської землі. Тут вміщено матеріали про пам'ятки археології краю та подано якомога детальнішу історію усіх досліджуваних сіл. Особливе місце посідають відомості про унікальний палацо-парковий ансамбль, який багатий своєю історією і є гордістю Северинівки. Етнографічним особливостям сіл Северинівської сільської ради присвячено матеріали, вміщені у третьому розділі. Тут охарактеризовано особливості народної архітектури, ремесел та промислів, календарної та родинної обрядовості, народного харчування та народної медицини. Останній розділ присвячено усній народній творчості. Він включає дослідження особливостей народного мовлення, а також пісенний і прозовий фольклор.

Отже, зробивши короткий огляд основних досягнень з етнокраєзнавчого вивчення Поділля, які мали місце на початку ХХІ ст., слід зауважити, що така праця хоч і триває недовго, але є плідною і дала гарні результати. Перспективним, на наш погляд, є саме комплексний підхід у історико-етнографічному вивченні окремого населеного пункту. Яскравим підтвердженням цього є здійснені експедиції та колективні монографії, видрукувані за їх результатами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі : XIX – поч. ХХІ ст. / С.Д. Гальчак. – Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
2. Баженов Л.В. Реформування краєзнавчого руху в Україні та розвиток історико-краєзнавчих досліджень на Поділлі у 2007–2010 рр. / Л.В. Баженов // Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції : [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / Завальнюк О.М. (голова), Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 32–38.
3. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912–2012) : ювілейна книга / Редколегія : О.В. Шестопалюк (голова) [та ін.] : Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 224 с. : фото.
4. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : від витоків до сьогодення / Ю.А. Зінько та ін. ; відп. ред. Ю.А. Зінько ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 208 с. : фото.
5. Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 11–12 жовтня 2013 р. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2013. – 582 с.
6. Зінько Ю.А. Малі, але славні роковини : ХХV Вінницькій науковій історико-краєзнавчій конференції присвячується / Ю.А. Зінько, С.Л. Калитко // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 11–12 жовтня 2013 р. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2013. – С. 11–17.
7. Баженов Л.В. Вчений-історик М.М. Кравець завжди в пам'яті і серці моїм / Л.В. Баженов // Матеріали ХХІІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі : минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 333–337.
8. Пилипак М.А. Українська весільна обрядовість населення українсько-молдавського порубіжжя / М.А. Пилипак // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 2. – С. 100–104.
9. Довгань С.О. Господарські будівлі селянського двору на Південно-Східному Поділлі (с. Орлівка Теплицького району) / С.О. Довгань // Там само. – С. 96–100.
10. Косаківський В.А. Етнографічне дослідження одного населеного пункту (на прикладі містечка Чечельника на Південно-Східному Поділлі) / В.А. Косаківський // Матеріали до української етнології : Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 52–53.
11. Мельничук Л.С. Гончарство Східного Поділля : минуле і сьогодення / Л.С. Мельничук // Там само. – С. 60–66.
12. Шалак О. Фольклористична діяльність Анатолія Патрикійовича Свидницького (1(13).09.1834–6(18).08.1871). До проблеми записування / О. Шалак // Матеріали до української етнології : Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 6 (9). – С. 255–260.

13. Коляструк О.А. Етнологічні студії в Інституті історії, етнології і права : наукові пошуки і здобутки, виклики і перспективи / О.А. Коляструк, В.О. Гребеньова // Там само. – С. 70–75.
14. Косаківський В.А. Етнографічні дослідження на Східному Поділлі останніх років / В.А. Косаківський // VI Кирилло-Мефодієвские чтения : сб. материалов Международной науч.-практ. конф. – Уфа : ИЦ Уфимского филиала МГТУ им. М.А. Шолохова, 2012. – С. 32–41.
15. Вовк С.В. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів / С.В. Вовк, В.А. Косаківський, С.В. Таранець). – Вінниця : РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 2000. – 214 с.
16. Косаківський В.А. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / В.А. Косаківський. – Вінниця, 2013. – 20 с.
17. Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / Наук. ред. В.А. Косаківський. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2003. – 224 с.
18. Буша : Природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В.А. Косаківського. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – 208 с., іл.
19. Легенди з-над сивого Бужка : природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині / Наук. ред. В.А. Косаківський. – К. : Майстерня книги, 2010. – 344 с.

Косаковский В.А. ЭТНОГРАФИЧЕСКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОДОЛЬЯ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: СПЕЦИФИКА И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассмотрены специфика и перспективы этнографическо-краеведческого исследования Подолья в начале XXI века. На примере местечка Чечельник, с. Стена, сел Бушанского, Мытынецкого и Севериновского сельских советов показаны возможности комплексного подхода при их изучении.

Ключевые слова: этнографическо-краеведческие исследования, комплексный подход, населенный пункт, Подолье, XXI век.

Kosakivskiy V.A. ETHNOGRAPHIC AND LOCAL LORE STUDIES OF PODILLIA IN THE EARLY XXI CENTURY: SPECIFICITY AND PROSPECTS

The article deals with the specifics and prospects of ethnographic and local lore studies of Podillia in the early XXI century. The integrated approach to the study is shown by the example of the town Chechelnyk, village Stina, villages of Bushanska, Mytynetska, Severynivska village councils.

Keywords: ethnography and local lore studies, integrated approach, settlement, Podillia, XXI century.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (4)

Ю.В. Зайончковський

АЗАКСЬКІ СРІБНІ МОНЕТИ ДЖУЧИДСЬКИХ ХАНІВ ШАДИБЕКА ТА ПУЛАДА

Розглядаються основні типи азакських дангів джучидських ханів Шадибека та Пулада; вводяться в науковий обіг не опубліковані раніше типи монет з легендами реверсу «Дарб ал-Джедід Азак» і «Дарб белед Азак ал-Джедід»; надається реконструкція та переклад монетних легенд.

Ключові слова: Шадибек, Пулад, данг, Азак, Азак ал-Джедід.

Проблема статті визначається необхідністю ліквідації існуючих лакун у вивченні пізньоджучидських монет. У ХХІ ст. активізувалося вивчення срібних азакських джучидських емісій, які не були належним чином висвітлені в нумізматичній літературі попереднього часу. Так, О.О. Казаров і А.В. Горлов на XVI Всеросійській нумізматичній конференції зробили доповідь про новий тип данга хана Тимура 814 р.х. [5], М.М. Фомічов опублікував ґрунтовну роботу зі срібних емісій хана Токтамиша [12], Л.Б. Добромислов і А.А. Сізганов на Міжнародному золотородинського форумі в Казані в березні 2013 р. представили дослідження штемпелів азакських срібних монет Токтамиша [3].

Запропонована стаття продовжує дослідження в зазначеному напрямку і розглядає азакські срібні емісії джучидських ханів Шадибека та Пулада, які ніколи не були предметом окремого дослідження. Лише деякі азакські монети цих ханів публікувалися нумізматами ХІХ–ХХІ століть.

Аналіз актуальних досліджень слід розпочати з наукової спадщини видатного орієнталіста Х.М. Френа, який наводить одну монету Шадибека чекана Азака з позначенням її як *Rarissim.* [14, с. 366, № 26].

П.С. Савельєв [8, с. 308–309, № 546] без ілюстрації навів і розшифрував легенди «дуже рідкісної азовської монети Шадибека», яка доповнює написи данга, опублікованого Х.М. Френом. Місце карбування на ній позначено як «Белед Азак».

Під № 541 [8, с. 306–307] російський нумізмат також без ілюстрації публікує монету, на аверсі якої стоять титули та ім'я Шадибека, на реверсі – внизу рік 807, над ним – слово شهر і перша буква ^ا від назви міста. П.С. Савельєв не вважає цю емісію азакською, мотивуючи свою точку зору наступним чином: «З міст Золотої Орди буквою ^ا починається один Азов; але тип його монет абсолютно не підходить до цієї, притому ж це власне ім'я ніколи не вживалося з додатком до нього слова شهر», – і робить висновок, що фрагмент легенди, який зберігся на монеті, є, ймовірно, першою половиною топоніму Шехр ал-Джедід [8, с. 307].

Судячи з наведених легенд, у розпорядженні П.С. Савельєва була монета, штемпельно близька до дангів на мал. 1. Можна припустити, що саме цей тип мав на увазі Г.О. Федоров-Давидов, коли писав про «рідкісні монети Азаку карбування Шадибека ХV століття», де «перед ім'ям міста стоїть слово Шехр» [10, с. 30].

Мал. 1.1. В = 1,1 г; Р = 14.7x15.7 мм.

Мал. 1.2. [15, № 69095].

Реконструйована монетна легенда цього типу має наступний вигляд:

Av. السلطان العادل / شادی بیك / خان جلد / ٨

Переклад: СУЛТАН СПРАВЕДЛИВИЙ / ШАДИБЕК /
ХАН НЕХАЙ ТРИВАТИМЕ [ЙОГО ПРАВЛІННЯ] / 8

Rs. ضرب / فی / شهر ازاق / سنة ٨٠٧

Переклад: ЧЕКАН / У / МІСТІ АЗАК / РІК 807.

О.К. Марков в «Інвентарному каталозі мусульманських монет Імператорського Ермітажу», підготовленому в 1890-х рр., називає (без надання ілюстрацій) дві срібні азакські монети Шадибека: «Шехр Азак», 807 р.х. [7, с. 494, № 1314] та «Белед Азак», 808 р.х. [7, с. 495, № 1328].

У монографії «Монети Московської Русі» Г.О. Федоров-Давидов подав графічні реконструкції дангів Шадибека, відкарбованих у «Белед Азак» [11, с. 16, 179, № 17, 18]. Монета № 18 була ним датована 801 р.х. Цю реконструкцію включила до своєї компіляції Р.З. Сагдеева [9, с. 53, № 472].

Є підстави вважати, що Г.А. Федоров-Давидов допустив неточність в атрибуції монети, прийнявши за дату традиційні благі побажання правителю в третьому рядку монетної легенди аверсу. Насправді ним був реконструйований данг чекана «Шехр Азак» 807 р.х. (мал. 2).

Мал. 2.1.

Мал. 2.2.

В.П. Лебедев і В.Б. Клоков опублікували графічну реконструкцію і розписали монетні легенди одного з типів дангів Шадибека з позначенням місця карбування «Белед Азак», датовано 808 р.х. [6, с. 31, № 17].

Зображення та атрибуції азакських дангів зустрічаються у публікаціях монетних скарбів. Так, С.В. Зверев у складі скарбу монет Золотої Орди і Кримського ханства XIII–XV ст. з Московського Кремля під номерами 46 і 47 наводить данги «Азак, 807 р.х.» і «Азак, 808 р.х.» [4, с. 480], які насправді мають у монетній легенді реверсу позначення місця випуску «Шехр Азак» і «Белед Азак» відповідно.

І.В. Волков у скарбі руських і золотоординських монет перших десятиліть XV ст. з Червоноармійського району Республіки Чувашія опублікував скановані зображення дангів Шадибека «Белед Азак, без року» [1, с. 151, № 92] і «Азак, 80. р.х.» [1, с. 151, № 93]. Атрибуція монети № 93 не точна – монета належить до типу, представленого на мал. 1 – «Шехр Азак», 807 р.х.

Підводячи підсумок аналізу вивчення азакських емісій срібних монет Шадибека в науковій літературі, можна констатувати, що в різних дослідженнях були опубліковані данги з позначенням місця випуску «Шехр Азак» та «Белед Азак». На жаль, далеко не всі монети були атрибутовані правильно, що можна пояснити поганим станом збереження і/або прочеканом екземплярів, які були у розпорядженні вчених. Це показує, наскільки обережно і відповідально треба ставитися до визначення джучидських монет XV ст., правильна атрибуція яких неможлива без вивчення необхідної кількості екземплярів задля повної реконструкції легенди.

Метою статті є огляд основних типів азакських емісій дангів джучидських ханів Шадибека та Пулада, введення в науковий обіг не опублікованих раніше типів монет з легендами реверсу «Дарб ал-Джедід Азак» і «Дарб белед Азак ал-Джедід», реконструкція та переклад монетних легенд. Автор ставив перед собою завдання підібрати (наскільки це можливо) зображення

Наукові записки

добре прокарбованих і збережених екземплярів для того, щоб полегшити верифікацію зроблених у статті атрибуцій.

Виклад основного матеріалу доцільно розпочати з відтворення відсканованого зображення недатованого данга Шадибека чекана «Белед Азак» (мал. 3). Враховуючи наведені вище данги Шадибека з позначенням місця випуску «Шехр Азак» (мал. 1), це другий тип азакських монет цього хана.

Мал. 3. В = 1,08 г; Д = 15 мм; [15, № 121924].

Реконструйована монетна легенда цього типу має наступний вигляд:

Av. السلطان العادل / شادی بيك خان

Переклад: СУЛТАН СПРАВЕДЛИВИЙ/ШАДИБЕК ХАН

Rs. ضرب / بلد ازاق

Переклад: ЧЕКАН/ОБЛАСТІ АЗАК

Крім опублікованих дангів Шадибека з позначенням місця випуску «Шехр Азак» і «Белед Азак», автором були вивчені монети, на реверсі яких позначення монетного двору надано як Азак та неопублікований тип, де топонім супроводжується додатковим епітетом «ал-Джедід».

На мал. 4 наведено одноштемпельні данги з позначенням місця випуску «Азак», знайдені в Чугуївському районі Харківської області і в Криму.

Мал. 4.1. В = 1,14 г; Д = 16,5x15 мм

Мал. 4.2. В = 1,07 г; Д = 15,5 мм

Реконструйована монетна легенда цього типу має наступний вигляд:

Av. السلطان / العادل شادی / بيك خان

Переклад: СУЛТАН/СПРАВЕДЛИВИЙ ШАДИ/ БЕК ХАН

Rs. ضرب / ازاق

Переклад: ЧЕКАН/АЗАК.

На мал. 5 наведено данг з легендою реверсу «Дарб ал-Джедід Азак». Аверс монети має стилістичну схожість з лицьовою стороною типу, представленого на мал. 3.

Мал. 5. В = 1,02 г; Д = 15,5 x 14 мм

Av. السلطان العادل / شادی بيك خان

Переклад: СУЛТАН СПРАВЕДЛИВИЙ/ШАДИБЕК ХАН

Монетна легенда реверсу має наступний вигляд:

Rs. ضرب / الجديد / ازاق

Переклад: ЧЕКАН/АЛ-ДЖЕДІД/АЗАК.

На мал. 6 наведено монету, яка має одноштемпельний аверс з описаною вище легендою, але ж у монетній легенді на реверсі позначення місця карбування вказано як «Белед Азак».

Мал. 6. В = 1,05 г

Автором виявлено данги «Ал-Джедід Азака», відкарбовані іншими штемпелями (мал. 7).

Мал. 7.1. В = 1,09 г

Мал. 7.2. В = 1,12 г

У монетній легенді аверсу містяться титули та ім'я Шадибека.

Rs. ضرب / الجديد / ازاق

Переклад: ЧЕКАН/АЛ-ДЖЕДІД/АЗАК.

Відомий ще один тип дангів, який приписується Шадибеку і чекану Азака ал-Джедід [15, № 57631]. Він відтворений на мал. 8.1. Монетну легенду реверсу типу можна реконструювати як «Чекан Азак ал-Джедід».

Rs. ضرب / ازاق / الجديد

Мал. 8.1. В = 1,08 г [15, №57631].

Мал. 8.2. В = 1,09 г.

Що стосується монетної легенди аверсу, то не варто поспішати з безумовним віднесенням цієї емісії до чекану Шадибека. Потрібно як мінімум постаратися виявити нові екземпляри з більш хорошим станом та прочеканом, які дозволять повністю відновити напис лицьової сторони монети.

Переходячи до розгляду азакських дангів Пулада, можна констатувати, що монет цього хана дійшло до нас набагато менше, ніж монет його попередника. Так, станом на червень 2013 р. в електронній базі східних монет zeno.ru було розміщено 48 монет Шадибека і лише 8 монет Пулада. Можна з великою вірогідністю припустити, що обсяги азакських емісій цього хана були менші.

Продовжуючи аналіз нумізматичних досліджень, констатуємо, що азакські срібні монети Пулада не були відомі Х.М. Френу. Жодних спогадів про них немає і в праці П.С. Савельєва.

О.К. Марков в «Інвентарному каталозі мусульманських монет Імператорського Ермітажу» наводить данг «Белад Азак, без позначення дати» [7, с. 498, № 1411] та два примірники монет чекана «Азак ель Махрусе», 816 р.х. [7, с. 498, № 1406]. Монета № 1411 О.К. Маркова є найпоширенішим типом азакських монет Пулада, монети «Азак ель Махрусе» 816 р.х. автору не відомі.

Прорисовку данга, який зберігся в поганому стані, з найменуванням монетного двору «Белед Азак» було наведено Г.О. Федоровим-Давидовим в «Монетах Московської Русі» [11, с. 19, 182, № 52]. Вона також була використана Р.З. Сагдєєвою [9, с. 55, № 490]. На цьому фактично й обмежується вивчення азакських срібних монет хана Пулада в науковій літературі.

На мал. 9 наведено данг Пулада чекана монетного двору «Белед Азак». Виконання монетних легенд реверсу є стилістично близьким до реверсу монети Шадибека цього ж двору, зображеної на мал. 3.

Мал. 9.1. В = 0,82 г; р. = 14 мм.

Мал. 9.2. В = 1,07 г.

Реконструйована монетна легенда цього типу має наступний вигляд:

Av. السلطان العادل / بولاد خان / جلد ملكه

Переклад: СУЛТАН СПРАВЕДЛИВИЙ/ПУЛАД ХАН/
НЕХАЙ ТРИВАТИМЕ ЙОГО ПРАВЛІННЯ

Rs. ضرب / بلد ازاق

Переклад: ЧЕКАН/ОБЛАСТІ АЗАК

Автору статті вдалося вивчити три типи монет з легендою реверсу «Дарб белед Азак ал-Джедід».

Зображення першого типу цих дангів наведено на мал. 10.

Мал. 10.1. В = 1,08 г; Р = 15,7x15 мм.

Мал. 10.2. В = 1,05 г; Р = 15 мм.

Мал. 10.3. В = 1,03 г; Р = 14x15 мм.

Пропонована реконструкція монетних легенд має наступний вигляд:

Av. **السلطان / العادل / بولاد / خان**

Переклад: СУЛТАН/СПРАВЕДЛИВИЙ/ПУЛАД/ХАН

Легенда реверсу має палеографічні особливості. У стандартному арабграфічному написанні, на думку автора, вона виглядає так:

Rs. **ضرب / بلد ازا / ق الجد/يد**

Переклад: ЧЕКАН/БЕЛЕД АЗА/К АЛ-ДЖАДІД.

На мал. 11 наведено данги «Белед Азак ал-Джадід» з іншою монетною легендою аверсу.

Мал. 11.1. В = 0,97 г; Р = 13 мм.

Мал. 11.2. [15, №69082].

Av. **السلطان / بولاد خان**

Переклад: СУЛТАН / ПУЛАД ХА/ Н.

Rs. **ضرب / بلد ازا / ق الجد/يد**

Переклад: ЧЕКАН/БЕЛЕД АЗА/К АЛ-ДЖАДІД.

На мал. 12 відтворено скановані зображення третього типу дангів Пулада з легендою реверсу «Дарб белед Азак ал-Джедід». Особливістю аверсу цих монет є картуш з різко виступаючими «кутами» й розміщення імені хана в двох рядках, причому початок і кінець імені знаходяться в третьому рядку, а середина – на початку другого рядка монетної легенди.

Мал. 12.1. В = 1,08 г; Р = 16x18 мм.

Мал. 12.2. В = 1.01 г.

Мал. 12.3. В = 1,09 г; Р = 15x14 мм.

Реконструйована монетна легенда цього типу має наступний вигляд:

Av. **بود / السلطان / لا خان**

Переклад: СУЛТАН/ПУЛАД/ХАН.

Rs. **ضرب / بلد از / ق الجدید**

Переклад: ЧЕКАН/БЕЛЕД АЗА/К АЛ-ДЖЕД/ІД.

Таким чином, виділено чотири типи азакських дангів Пулада, з яких лише один був опублікований раніше.

Роблячи загальні **висновки**, необхідно констатувати, що азакські данги Шадибека у монетній легенді реверсу мають позначення місця випуску, написане у формі: «Азак», «Шехр Азак» та «Белед Азак».

Відомі також досить рідкісні данги цього хана з монетною легендою реверсу «Дарб ал-Джедід Азак».

Велика кількість дангів є недатованою; для монетного двору «Белед Азак» відома дата 808 р.х., для «Шехр Азака» – 807 і, можливо, – 808 р.х.

Азакські данги Пулада є недатованими й мають у монетній легенді реверсу позначення монетного двору «Белед Азак» та текст «Дарб белед Азак ал-Джедід».

Інтерпретувати монетні легенди реверсу розглянутих дангів можна за схемою, запропонованою російським вченим Є.Ю. Гончаровим [2, с. 102] – данги «белед Азак» були випущені в «області (окрузі, улусі, вілаєті) Азак», данги «Азак» і «шехр Азак» були відкарбовані на монетному дворі в місті Азак.

Що стосується монетних легенд реверсу «Дарб ал-Джедід Азак» та «Дарб белед Азак ал-Джедід», то епітет «новий», за версією українського нумізмата-дослідника К.К. Хромова [13, с. 154–155], стосується в даному випадку не топоніма Азак, а є характеристикою типу монети («Нова», як на середньовічних західноєвропейських монетах), тобто ці монети відкарбовані за новою, загальноприйнятою в даному регіоні грошово-ваговою системою.

У цій статті було наведено зображення срібних дангів, стан легенд реверсу яких дозволяє провести їхню точну атрибуцію. Перспективи подальших досліджень визначаються тим, що автору відомі екземпляри азакських дангів Шадибека та Пулада, відкарбовані іншими парами штемпелів, монетні легенди яких поки що не можуть бути повністю реконструйовані; вони залишились поза розглядом у даній роботі як такі, що потребують подальшого вивчення. Знахідки нових комплексів монет і одиничних екземплярів даних емісій дозволять уточнити, доповнити й, можливо, переглянути атрибуції та висновки, зроблені в даній статті.

На закінчення хотілося б висловити щиру подяку за неоціненну допомогу в процесі підготовки статті вченому-досліднику А.О. Брагіну (Санкт-Петербург) та нумізмату В.О. Кравцову (Новоросійськ).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков И.В. Клад русских и золотоордынских монет первых десятилетий XV в. из Красноармейского района Республики Чувашия / И.В. Волков // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып. 4. – М.: 2012. – С. 132–165.
2. Гончаров Е.Ю. Монетные дворы Улуса Джучидов / Е.Ю. Гончаров // Труды II Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII– XV веков». – Муром, 2003. – М., 2005. – С. 97–102.
3. Добромислов Л.Б. Некоторые аспекты изучения штемпельных цепочек монет, выпускавшихся в золотоордынском г. Азаке при хане Токтамыше / Л.Б. Добромислов, А.А. Сизганов // Международный Золотоордынский форум. Программа. – Казань, 2013. – С. 16.

4. Зверев С.В. Клад монет Золотой Орды и Крымского ханства XIII–XV веков из Московского Кремля / С.В. Зверев // Московский Кремль XV столетия : [Сб. статей]. Т. 1 : Древние святыни и исторические памятники. – М. : Арт-Волхонка, 2011. – С. 476–483.
5. Казаров А.А. Два новых типа монет золотоордынского хана Тимура : к вопросу о перемещении штемпелей между монетными дворами / А.А. Казаров, А.В. Горлов // XVI Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург : Издательство Государственного Эрмитажа, 2011. – С. 77–79.
6. Лебедев В.П. Денежное обращение Сарая и его округи после 1395 года / В.П. Лебедев, В.Б. Клоков // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. – Вып. V. Нумизматический сборник. Т. 4. – Москва : Нумизматическая литература, 2004. – С. 23–75.
7. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа / А.К. Марков – Санкт-Петербург, 1896. – 879 с.
8. Савельев П.С. Монеты Джучидские, Джагатайские, Джелаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша (с 10-ю таблицами рисунков) / П.С. Савельев // Записки Императорского археологического общества. – Т. XII. – Выпуск первый. СПб : Типография А. Траншеля, 1865. – 326 с. и X таблиц.
9. Сагдеева Р.З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды / Р.З. Сагдеева – М., 2005. – 78 с.
10. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды / Г.А. Федоров-Давыдов – М. : Палеограф, 2003. – 352 с.
11. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Московской Руси. (Москва в борьбе за независимое и централизованное государство) / Г.А. Федоров-Давыдов – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 224 с.
12. Фомичёв Н.М. О реконструкции полных изображений оттисков азакских штемпелей для чеканки дирхамов Тохтамыша / Н.М. Фомичёв // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – Вып. IV. – Севастополь-Тюмень, 2012. – С. 259–273.
13. Хромов К.К. К проблеме интерпретации эпитета ал-Джедид на джучидских монетах / К.К. Хромов // Восточная нумизматика в Украине. – Часть III. Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII веках. Сборник публикаций. – К. : Логос, 2013. – С. 153–157.
14. Fraehnii Ch.M. Recensio numorum Muhammedanorum. / Ch.M. Fraehnii. – Petersburg : Academiae imp. scient. Petropolitanae, 1826. – 745 p.
15. Oriental Coins Database zeno.ru. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zeno.ru>.

Заёнчковский Ю.В. АЗАКСКИЕ СЕРЕБРЯНЫЕ МОНЕТЫ ДЖУЧИДСКИХ ХАНОВ ШАДИБЕКА И ПУЛАДА

Рассматриваются основные типы азакских дангов джучидских ханов Шадибека и Пулада; вводятся в научный оборот неопубликованные ранее типы монет с легендами реверса «Дарб ал-Джедид Азак» и «Дарб белед Азак ал-Джедид»; даётся реконструкция и перевод монетных легенд.

Ключевые слова: Шадибек, Пулад, данг, Азак, Азак ал-Джедид.

Zaenchkovsky Y. AZAKSKIE SILVER COINS AND JOCHID KHANS SHADYBEKOV PULAD

Basic types of Azaq's dangs of Juchid khans Shadi Beg and Pulad are analyzed, unpublished types of coins with reverse legends «Darb al-Jadidah Azaq» and «Darb beled Azaq al-Jadidah» are published, reconstructions and translations of coin legends are given.

Keywords: Shadi Beg, Pulad, Azaq, Azaq al-Jadidah.

РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ХУДОЖНІ ЗВ'ЯЗКИ У ТВОРЧОСТІ П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО

У статті розглядаються позамузичні зв'язки творчості П.І. Чайковського з французькою історією і художньою культурою, зокрема літературою. Охарактеризовано специфіку поглядів композитора на французьку літературу XIX ст. та визначено роль творчості французьких письменників у формуванні системи естетичних поглядів російського композитора.

Ключові слова: П. Чайковський, епістолярна спадщина, французька література, романс, опера.

На формування естетико-стильових засад російської композиторської школи XIX ст. значний вплив мали надбання західноєвропейського романтизму в своїх різноманітних проявах. Традиції піанізму Р. Шумана і Ф. Шопена, програмної поемності Ф. Ліста, оперної реформи Р. Вагнера у різній мірі знайшли своє національне відображення у творчості російських композиторів.

Історичні події першої половини XIX ст. сприяли як ствердженню російської національної самосвідомості, так і посиленню російсько-французьких культурних зв'язків. Важко переоцінити значення програмного симфонізму і реформи симфонічного оркестру, здійсненої французьким композитором Гектором Берліозом, у формуванні оркестрового письма М.О. Балакірева, М. Римського-Корсакова, О. Скрябіна. Взірцевими вважав балети Л. Деліба П. Чайковський. Французька лірична опера, що досягла своєї вершини у творчості Ш. Гуно, реалізм музичної драми Ж. Бізе вплинули на формування обличчя російської опери другої половини XIX ст. У численних дослідженнях, присвячених російській музиці XIX ст., різнобічно розкрито соціокультурний контекст її функціонування, суто музичні стильові особливості, естетичну платформу творчості митців, проте зв'язки між російською і французькою композиторськими школами ще не опинилися у фокусі наукового інтересу. Поза увагою дослідників залишаються також і міжвидові взаємини двох великих культур. Усвідомлюючи широту поставленої проблеми, автори статті ставлять за мету розкрити вплив французької літератури на формування художньо-естетичної системи видатного представника російської музики XIX ст. Петра Ілліча Чайковського. Такий підхід дозволяє не лише збагнути сутність музики композитора у контексті певної історичної та соціокультурної ситуації, але й наблизитись до усвідомлення глибинності міжвидових зв'язків між російською і французькою художніми культурами.

Значна літературна спадщина П. Чайковського (багатотомна переписка, щоденники, музично-критичні статті, фейлетони, рецензії, переклади, лібрето, власні вірші) свідчить про те, що літературні інтереси були супутником майже усіх його музичних задумів та ідей. Незважаючи на значну роль літератури у формуванні музичних концепцій П. Чайковського, сфера літературних інтересів як самостійна галузь творчих проявів композитора залишається недостатньо розкритою. Зокрема, лише у дослідженні Я. Платека [1] віднаходимо спробу цілеспрямованого вивчення історико-літературних уподобань композитора. Окремі розділи монографії О. Орлової [2] також розкривають літературно-естетичні позиції російського композитора у контексті його творчості.

В одному із своїх листів П.І. Чайковський писав: «Якщо метампсікоза (переселення душ. – Прим. авторів) не казка і я ще раз буду жити, то неодмінно стану філологом» [цит. за 3, с. 147]. Така обіцянка, можливо інтуїтивна, мала під собою міцне підґрунтя, оскільки тяжіння композитора до літератури у всіх її проявах було потребою його творчої і людської натури.

Загальновідомо, що П. Чайковський був одним із найбільш ерудованих людей свого часу. В ієрархії духовно-розумової діяльності людини композитор на перше місце ставив не лише літературу як таку, а й сам процес читання, котре було для нього одним «із найбільших блаженств, коли воно супроводжується спокоєм на душі і не робиться час від часу, а постійно» [цит. за 4, с. 124].

Літературні запити композитора були надзвичайно широкими. Однією з цікавих і дуже важливих сторін кругозору П. Чайковського стали його інтереси навколо історії, культури та літератури Франції, що було невід'ємною складовою не тільки тодішнього дворянського середовища, але і його особистості. З дитячих років, крім музики, П. Чайковського завжди вабило до себе саме мистецтво слова у різних своїх проявах: він виявляв схильність до складання вір-

.....
ців (в тому числі й французькою мовою), до участі в домашніх театральних виставах. Володіння французькою – звичайна справа для людини, котра отримала виховання у дворянській сім'ї. Важливо те, що П. Чайковський застосовував свою французьку не тільки в обов'язкових світських розмовах – перед ним відкривались усі багатства великої літератури, створеної цією мовою.

П. Чайковський віддавав пошану французькому класицизму XVII ст. в особі Ж.Б. Мольєра та П. Расіна, однак основний читацький інтерес П. Чайковського у галузі французької літератури був зосереджений на творчості письменників XIX ст. Перш за все з усіх французьких письменників, чия творчість привертала увагу російського композитора, слід виділити Альфреда де Мюссе. Розуміючи, що цей драматург поступається за масштабами охоплення життєвих явищ В. Шекспіру, композитор особливо цінує в п'єсах А. Мюссе невимушений гострий розум, легку іронію, вишуканість. Влітку 1878 р. П. Чайковський пише до Н. фон Мекк з Браїлова: «...Я до пристрасті люблю всі драматичні речі Мюссе. Скільки разів я мріяв зробити лібрето з якої-небудь його комедії чи драми!.. Не збагну, яким чином французькі музиканти до цих пір не черпали з цього багатого джерела?» [цит. за 5, 368]. Пізніше П. Чайковський повертався до думки про створення опери на сюжет А. Мюссе; до нездійснених задумів належать опери «Капризи Маріанни» (1878) та «Кармозіна» (1893). Поясненням, чому він так і не створив оперу на сюжети А. Мюссе, дає сам П. Чайковський: «...я взагалі сюжетів іноземних уникаю, бо тільки російську людину, російську дівчину, жінку я знаю та обіймаю. Середньовічні герцоги, лицарі, дами полонять мою уяву, але не серце, а де серце не задіяне – не може бути музики» [цит. за 6, 19]. Так, і через літературну обізнаність формувалось одне із основних положень творчого кредо російського оперного драматурга, його оперної естетики – психологічне розкриття національної російської ментальності.

Проте поезія А. Мюссе (у перекладі М. Грекова) поєдналась із музикою П. Чайковського у романсі «Нет, никогда не назову» (1875). Однак, як зазначає А. Альшванг, «схожість між композитором і поетом не йде далі лірико-елегійних рис, притаманних обом художникам, і закінчується саме там, де починається Чайковський – симфоніст і автор музичних трагедій. Там же, де ця схожість є (як у вказаному романсі), музика набуває особливої вишуканості. Загалом складність та багатоликість творчості Чайковського не допускають аналогії з чарівною, але по суті неглибокою та однобічною поезією Мюссе, якою би приємною вона не була» [7, с. 390].

На відміну від Альфреда Мюссе, його собрат по романтизму – Віктор Гюго – викликав у П. Чайковського цілком протилежну реакцію. Ні гострі сюжетні повороти, ні зіткнення характерів, ані навіть співчуття до обездолених – ніщо на сторінках знаменитих романів не могло зворушити композитора. «Читав, читав і все злився на його кривляння, манірності» [цит. за 8, с. 141]. Проза В. Гюго, насичена численними характерними романтичними атрибутами, була чужа естетичним смакам П. Чайковського; композитор прагнув (як завжди і в усьому) високої простоти та природності.

Однак не менш різкі атаки з боку П. Чайковського випали й на долю повного антипода автора «Собору Паризької Богоматері» – Еміля Золя. Творчість обох для російського композитора – дві сторони неприйнятної медалі. Пишномовні красивості та сентиментальна чуттєвість В. Гюго йому так само антипатичні, як і фотографічна нерозбірливість Е. Золя. Проте у міру знайомства з новими творами Е. Золя оцінки П. Чайковського стають неоднозначними. Він характеризує його як людину хоча і «обдаровану», але «щиніка», котрий любить «шпортатись у всякій людській мерзоті, моральній та фізичній». Прочитавши «Дамське щастя», «Жерміналь», «Радість життя», роман «Людина-звір», «Розгром», враження композитора стосовно окремих сторін цих творів хитаються від «гідка», «жахливий кошмар» до «зображено вірно та жваво», «але є щось геніальне», «поки що дуже захоплююсь» [цит. за 9, с. 142]. Тобто загалом відкидаючи художній метод Е. Золя, П. Чайковський не міг не піддатися час від часу силі його таланту. Однак естетичні принципи натуралізму викликали у композитора активний протест, а основну стилістичну ознаку творчості «найновіших французів» П. Чайковський окреслює як «афектацію простоти», котра відштовхувала його.

Неоднозначним було ставлення музиканта і до творчості Альфонса Доде. Особливе розчарування П. Чайковський пережив від морально описового роману «Сапфо» – книги, написаної «для розпусної французької публіки», щоб «нажити якомога більше грошей». Проте згодом композитор пише своєму брату Модесту з Берліна, що він придбав порядно книг, у тому числі й спогади А. Доде «Тридцять років у Парижі».

Отож, «стосунки» Чайковського з французькою літературою склалися не рівноцінно. Тут доречно згадати й епістолярну прочуханку, влаштовану А. Аренському за те, що той вибрав «Даму з камеліями» А. Дюма-сина в якості основи для симфонічної п'єси: «...Яким чином, коли є Гомер, Шекспір, Пушкін, Гоголь, Толстой, Данте, Байрон, Лермонтов і т. д. і т. д., освічений музикант може обрати творіння п. Дюма-фіса, що зображає пригоди продажної дівки...» [цит. за 10, с. 131].

Однак у французькій літературі XIX ст. П. Чайковський знаходить і певні симпатії, котрі пов'язані, в першу чергу, з іменами Г. Флобера та Г. де Мопассана. Перший приваблював П. Чайковського своїми листами, до другого композитор відчув смак поступово: «...перше оповідання «Мадемуазель Фіфі» я прочитав з величезним задоволенням»; «Вчора я прочитав ще два оповіданнячка Maupassant і цілком зачарований цим письменником»; «Читав «П'єра і Жана», новий роман Maupassant. Вперше від мопассанівського роману плакав...» [цит. за 11, с. 144].

П. Чайковський зумів оцінити і менш знаних своїх сучасників у французькій літературі. Композитор відзначав талант Поля Бурже і підмітив, що його роман «Злочин проти кохання» «написано під впливом Тургенєва і навіть Толстого...» [цит. за 12, с. 139]. З інтересом та повагою П. Чайковський ставився до прози П'єра Лоті, особливо до його реалістичного роману «Мій брат Ів», до Л. Жакольо: «Це дуже видатний сучасний письменник...» [цит. за 13, с. 132].

Окремою сторінкою у «художніх» стосунках П. Чайковського з Францією був театр, а справжньою театральною Меккою – Париж. Листи свідчать, що він приїжджав сюди неодноразово, жив тут часом подовгу, і чи не щовечора бував у театрі. Найчастіше П. Чайковський відвідував Комеді Франсез, де дивився найперше шедеври французьких класиків XVII ст. – Ж.-Б. Мольєра, П. Расіна, К. Корнеля. Твори старовинних майстрів знову і знову зачаровували композитора: «Я цілком закоханий у Расіна чи Корнеля... Що за вірші, що за краса і сила і, скажу більше, скільки художньої найвищої правди...» [цит. за 14, с. 153]. Проте від майстерно здійснених постановок сучасників П. Чайковський отримував не менше задоволення.

Як згадує Г. Ларош, «у натурі Петра Ілліча була дорогоцінна і рідкісна риса... Він був надзвичайно влюбленим, а любов, як відомо, буває пристрасна» [цит. за 15, с. 5]. П. Чайковський і у своїх «французьких» прихильностях дійсно пристрасний там, де він вбачав глибину розуміння внутрішнього сенсу речей і, найперше, тих прихованих від поверхового погляду тонких і складних психологічних процесів, що відбуваються в душі людини. Водночас композитор завжди залишався строгим до себе і тримав свої враження під контролем.

Треба віддати належне незмінній об'єктивності та безпосередності сприйняття композитора, і загалом його естетичній компетентності та розбірливості. Якість того чи іншого твору (а не ім'я автора) була для нього єдиним критерієм оцінки. П. Чайковський висловлювався сміливо, колоритно, навіть всупереч загальноприйнятим думкам, адже це була його власна естетична позиція. Тут варто підкреслити не тільки пристрасність, але і надзвичайну ерудицію композитора, відчуття суспільних та художніх потреб часу, здатність відгукуватись на найновіші події мистецького життя і критично до них ставитись. Разом з тим, як свідчать листи П. Чайковського, композитора ніколи не полишає почуття гумору – це дозволяє йому швидко модулювати від піднесеного до побутового, від пафосу до посмішки.

В колі інтелектуальних інтересів П. Чайковського знаходиться мемуарна та автобіографічна література: вона представлена в бібліотеці композитора, про неї часто згадується в листах та щоденниках. Найперше привертає увагу захоплення П. Чайковського «дивним», «незбагненим XVIII століттям». В одному з листів до Н. фон Мекк композитор із душевним підйомом ділиться враженнями про «Сповідь» («Les confessions») Ж.-Ж. Руссо, звідки намагається зрозуміти суперечливість природи автора, а за тим – і всього XVIII століття. Знаючи основний стрижень творчості композитора – розкриття потаємних рухів людської душі, – стає зрозумілим, що приваблювало композитора у назві та змісті книги Ж.-Ж. Руссо. В даному випадку зазначимо ще й особистий, рефлексивний інтерес композитора: «...я не можу не дивуватись, по-перше, вражаючій силі та красі його стилю і, по-друге, глибині та правдивості аналізу людської душі. Крім того, я відчуваю невимовну насолоду, коли знаходжу в його зізнаннях риси своєї власної природи...»; «Він висловлює речі, котрі мені дивовижно зрозумілі і про які я ніколи ні з ким не говорив, бо не вмів їх виразити, і раптом знаходжу саме повне їх вираження у Руссо» [цит. за 16, с. 150]. П. Чайковський також читає роботу французького історика І. Тена (1828–1893) «Су-

.....
часна Франція та її походження», «Історію мого життя» Ж. Санд, листи різних історичних діячів.

На підйомі патріотичних почуттів знаходився композитор, коли познайомився з книгою Ежена Мелькіора де Вогюе (1848–1910) «Російський роман» (1886). У ньому автор цілком обґрунтовано розвиває думку про перевагу російського літературного реалізму над відповідними досягненнями західноєвропейських письменників. Показово, що з чергової поїздки до Франції П. Чайковський привіз французькі переклади творів Л. Толстого, Ф. Достоєвського, І. Гончарова.

У композиторській творчості П. Чайковського французька література, а точніше, поезія представлена (крім згаданого романсу на вірші А. Мюссе) невеликою серією романсів на вірші французьких поетів ор. 65, написаних у 1888 р. Історія їх створення пов'язана з особистим захопленням П. Чайковського відомою французькою співачкою Дезіре Арто (1835–1907). Співачка попросила П. Чайковського написати для неї романс. Композитор виконав її прохання у жовтні 1888 р. і створив цілих шість романсів на слова французьких поетів Е. Тюркетті, П. Коллена і А. Бланшкотт (переклад О. Горчакової). Д. Арто заспівала присвячені їй романси на музичному вечорі у Парижі на початку 1890 р. Вона написала тоді П. Чайковському, що все більше і більше закохується в романси, і вони стають все більш і більш популярними. П. Чайковський відповів: «Дякую, тисячу разів за те, що Ви співали мої романси. Я біля Ваших ніг, цілую Ваші дорогі руки» [17].

Вибір текстів для романсів повний прямих и болючих натяків на минулі почуття і нездійсненні надії: «Розчарування» (№ 2), «Пускай зима погасит солнца светлый луч...» (№ 4), «Сльози» (№ 5); але завершується цикл вишукано-галантним поклоном, у типово французькому дусі: «Rondel» («Ты собою воплощаешь силу чар и волшебства») (№ 6).

Романси французького циклу привабливі, загалом прості за викладом. До безперечних їхніх достоїнств належить бездоганність музичної декламації французького тексту, де П. Чайковський тонко відчув зв'язок із жанром французької Lied або шансон. Однак в наш час романси не стали популярними, оскільки в оригіналі вони були написані французькою мовою, і у перекладі неминуче послаблювався зв'язок музики з текстом.

Хоча цикл французьких романсів був написаний на замовлення (і під власним захопленням), він зайняв своє місце у драматургії творчого шляху П. Чайковського. У 1888 р. композитор працює над 5-ю симфонією, увертюрою-фантазією «Гамлет», творами глибоко трагічними. За французьким циклом йде заключний опус на вірші Д. Ратгауза ор. 73, де композитор остаточно занурюється в атмосферу півми, мороку і туги. В цьому контексті французькі романси сприймаються як ніжне та легке інтермецо, їхній прозорий та просвітлений колорит відтіняє трагічно згущені фарби творів останніх років.

Творчі зв'язки П. Чайковського з французькою історією втілюються у зверненні композитора до постаті Жанни д'Арк. Інтерес до французької героїні – частина тієї симпатії до Франції, до французької культури, що постійно проходить крізь біографію композитора, «починаючи з написаного шестирічним Петриком вірша і закінчуючи ідеєю переробити власну оперу» [18, с. 19]. Геройко-патріотичний сюжет з історії Франції XV ст., подвиг французької дівчини Жанни д'Арк в ім'я спасіння батьківщини пов'язує цю оперу з традиціями «Івана Сусаніна» М. Глінки. Проте, як і завжди, П. Чайковський трактує ці традиції по-своєму: на перший план виходить конфлікт обов'язку та почуття – основа драми внутрішнього світу героїні. Саме він привабив композитора можливістю психологічного дослідження образу.

Процес написання П. Чайковським власного лібрето не тільки демонструє вже згадану пристрасність, але й засвідчує історико-дослідницьке, наукове мислення композитора: він не обминув увагою лібрето французького драматурга та сценариста Ж. Барб'є (1825–1901) та лібрето до опери «Жанна д'Арк» композитора О. Мерме (1810–1889), вельми критично проштудіював книги французьких істориків А. Валлона (1812–1904) та Ж. Мишле (1798–1874).

Під час створення цієї опери зв'язок з музичним мистецтвом Франції виявився частково в тому, що в одну із сцен опери П. Чайковський ввів справжню старовинну французьку мелодію (хор менестрелів у Другій дії). До речі, ця ж мелодія включена композитором в «Дитячий альбом» як «Старовинна французька пісенька».

Продовжуючи тему французьких музичних «вкраплень» у творчість П. Чайковського, згадаємо французьку арію Графині з другої картини Другої дії опери «Пікова дама», запозиченої з опери А.Е.М. Гретрі «Річард Левове серце» з метою підсилення стилізації, оскільки

П. Чайковський переносить місце дії опери з XIX ст. в улюблене ним XVIII ст.; Концерт № 1 для фортепіано з оркестром, у другій частині якого використана французька пісенька «Lefauts' amusser, danseretire»; в куплетах Трике з опери «Євгеній Онегін» запозичена популярна пісенька «Відпочинок» французького композитора Боплана.

Узагальнюючи усі прояви російсько-французьких художніх зв'язків у творчості П. Чайковського, можна дійти висновку про значну роль французької літератури у формуванні системи естетичних принципів композитора. Спостереження за літературними уподобаннями, смаками, симпатіями П. Чайковського у галузі французької культури загалом та літератури зокрема дозволяють простежити провідний вектор: значущість художнього літературного твору чи театральної п'єси визначалась найперше майстерністю правдивого психологічного аналізу, умінням глибоко зазирнути в душевний світ людини, вловити закономірності та мотивацію її життєвої поведінки. Оскільки саме такі проблеми покладені в основу естетичної платформи самого композитора – «майстра психологічного реалізму», – він чутливо і дуже швидко резонує на подібні риси у творчості французьких літераторів. З аналізу висловлювань композитора про французьку літературу можна також дійти висновку про те, що його висловлювання та характеристики, дуже тенденційні та вибіркові, схиляються у бік психологічного реалізму; його приваблює уміння передати еволюцію душі, розкрити діалектику почуттів, показати духовний світ людини як складний і часто суперечливий процес, в простому і буденному побачити поезію і красу. В цьому ракурсі французький психологічний роман, повість, драматичні жанри психологічного спрямування чи поезія, особливо XIX ст., стають благодатним ґрунтом для творчих пошуків П. Чайковського – і читача, і композитора. Усвідомлення специфіки поглядів композитора на французьку літературу дозволяє глибше зрозуміти сутність власної творчості П. Чайковського як надзвичайно цілісного, органічного і самобутнього митця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Платек Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. – М. : Сов. композитор, 1987. – 230 с.
2. Орлова Е. Петр Ильич Чайковский / Е. Орлова. – М. : Музыка, 1980. – 271 с.
3. Платек Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. – М. : Сов. композитор, 1987. – 230 с.
4. Орлова Е. Петр Ильич Чайковский / Е. Орлова. – М. : Музыка, 1980. – 271 с.
5. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. В 3-х т. / П.И. Чайковский. – М.-Л, 1936. – Т. 2. – 676 с.
6. Сорокина И. История одной жизни / Ирина Сорокина // Музыкальная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 19–20.
7. Альшванг А. П.И. Чайковский / А. Альшванг. – М. : Музыка, 1970. – 925 с.
8. Платек Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. – М. : Сов. композитор, 1987. – 230 с.
9. Там само.
10. Орлова Е. Петр Ильич Чайковский / Е. Орлова. – М. : Музыка, 1980. – 271 с.
11. Платек Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. – М. : Сов. композитор, 1987. – 230 с.
12. Там само.
13. Орлова Е. Петр Ильич Чайковский / Е. Орлова. – М. : Музыка, 1980. – 271 с.
14. Платек Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. – М. : Сов. композитор, 1987. – 230 с.
15. Музыкальные фельетоны и заметки Петра Ильича Чайковского 1868–1876 годов / [предисловие Г. Лароша]. – Печатня С.П. Яковлева, 1898. – 392 с.
16. Орлова Е. Петр Ильич Чайковский / Е. Орлова. – М. : Музыка, 1980. – 271 с.
17. Вайдман П.Е. Чайковский. Дезире Арто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tchaikov.ru/a>.
18. Сорокина И. История одной жизни / Ирина Сорокина // Музыкальная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 19–20.

Шатковская И.С., Верещагина–Белявская Е.Е. РУССКО-ФРАНЦУЗСКИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СВЯЗИ В ТВОРЧЕСТВЕ П.И. ЧАЙКОВСКОГО

В статье рассматриваются немusические связи творчества П.И. Чайковского с французской историей и художественной культурой, в частности литературой. Охарактеризована специфика взглядов композитора на французскую литературу XIX в. и определена роль творчества французских писателей в формировании системы эстетических взглядов русского композитора.

Ключевые слова: П. Чайковский, эпистолярное наследие, французская литература, романс, опера.

I.S. Shatkovska, E.E. Vereshcagina-Belyavskaya RUSSIAN-FRENCH ART TIES IN THE CREATIVE WORK OF P. CHAIKOVSKIY

In this article non-musical ties of Tchaikovsky's creative work with French history and artistic culture, literature in particular, are considered. The specificity of the composer's views on French literature of the

nineteenth century is characterized and the role of French writers' creativity in the formation of the Russian composer's system of aesthetic views are defined.

Keywords: Tchaikovsky, epistolary heritage, French literature, romance, opera.

УДК 94:327

В.Г. Ціватий

**ЄВРОПЕЙСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА, ІНСТИТУТИ ДИПЛОМАТІЇ
ТА ДИПЛОМАТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ
(XVI–XVIII СТОЛІТТЯ)**

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено інституціональному розвитку дипломатичних служб, інститутам дипломатії, дипломатичному інструментарію та моделям дипломатії провідних держав Європи, в контексті їх інституціонального розвитку. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії XVI–XVIII ст.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, дипломатичний інструментарій, моделі дипломатії, інституціоналізація політики, Європа, ранній Новий час (XVI–XVIII ст.).

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». Мир був противагою війнам, які на той час були візитівкою держав європейського зовнішньополітичного та дипломатичного простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формування нових інститутів влади, інститутів дипломатії, економічного розвитку та розвитку міждержавних стосунків. Одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин і дипломатичних систем упродовж тривалого історичного періоду [1, с. 268–274; 2; 3; 4].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, релігієзнавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати це поняття до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав та відповідних інституцій.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого суспільно-політичного або історичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, інституціоналізацією, ієрархією чи підпорядкованіс-

.....
тю різних рівнів влади та іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Виходячи з постановки проблеми, маємо не лише вивчати схему хронологічних подій зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності держав та їхній дипломатичний інструментарій, а й спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як історичного і політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи та їхніх інституцій.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, Б.О. Ачкіназі, В.В. Ададуров, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, Л.О. Лещенко, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, Л.О. Нестеренко та ін.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнев, О.Д. Люблінська, Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, Н.І. Басовська, П.Ю. Уваров, В.Л. Керов, Т.В. Зонова, А.О. Чубар'ян, Н.І. Девятайкіна, В.О. Ведюшкін, Л.І. Івоніна, М.А. Юсім, Т.П. Гусарова, І.Я. Ельфонд, О.Ф. Кудрявцев, В.М. Володарський, Л.М. Брагіна, Л.Р. Хут, М.А. Шпаковская та ін.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

У цілому аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Водночас необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду; тобто вказати на всі суттєві події та факти не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методи пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

З кінця XV ст. Європа вступає в новий період міжнародних відносин. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494–1559 рр.) [5]. Поряд із змінами в політичній, соціально-економічній, культурній сферах формуються підвалини основ державної дипломатичної служби й відбувається інституціоналізація зовнішньої політики європейських держав. Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади.

Нова дипломатична практика виникала, обособлювалася та оформлювалася на тлі світового багатівікового дипломатичного досвіду, що стало передаватися від формації до формації, від держави до держави. Саме дипломатія раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу, а Італія по праву вважається країною-фундатором постійної дипломатії. Постійна дипломатична служба набувала швидкого поши-

рення та вжитку в практиці міждержавних відносин, зокрема з 1510-х рр. – у Папській державі, з 1520-х рр. – в Англії, за доби Карла V – в Імперії. До середини XVI ст. це вже стало європейською традицією.

У нових політичних умовах формуються й нові погляди на зовнішню політику і дипломатію. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу та її зовнішню політику і дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Мак'явеллі: «...державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути вміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [6, с. 345], тобто вміти ступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Мак'явеллі, витoki якого чітко окреслюються у потребах епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу [7, р. 23–29].

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель, дипломат і публіцист того часу – Нікколо Мак'явеллі. Саме за його оцінкою дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням Філіпа де Коміна, сучасника Н. Мак'явеллі, – це «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств» [8, р. 140].

А Нікколо Мак'явеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе з якнайкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

Саме тому відомості про зовнішню політику і дипломатію наприкінці Середньовіччя та в добу раннього Нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі, інституціоналізацію їхньої зовнішньої політики і дипломатії.

Грань Середньовіччя та раннього Нового часу ознаменувалася появою на політичній арені нової та надалі провідної сили міждержавних відносин – постійної дипломатії. Уже наприкінці XV – на початку XVI ст. надто швидко поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом в Європі, перш за все – у Західній Європі, до сучасної системи організації посольської служби – постійних дипломатичних представництв; було покладено початок процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому. В нових політичних умовах формуються й нові погляди на зовнішню політику та дипломатію.

Постійна дипломатична служба у XVI–XVIII ст. набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Філіп де Комін відзначає: «Два могутніх владарів-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки» [9, с. 43]. Інформація про внутрішнє становище в інших державах, їхні зовнішньополітичні плани та особливості формування інститутів дипломатії незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їхнього світогляду.

Сутність і мету «загальноєвропейської рівноваги» визначали форми й методи дипломатії. За своєю природою «європейський баланс» припускав панування таємної дипломатії. Залаштункові переговори, відмова від обіцянок і зобов'язань, легка зміна союзників і партнерів, підкуп і підбурювання одних проти інших – усі ці атрибути таємної дипломатії розквітали в дипломатичній практиці кінця XV – кінця XVIII ст. Власне, ці методи існували і раніше, за часів Античності й Середньовіччя. Але тепер, у нових умовах, вони стали постійним засобом підтримання «європейської рівноваги». Вони були дієвими і в мирний час, і в періоди підготовки війн, створюючи тим самим політичний інструментарій блоків, союзів і коаліцій. Серед політичних засобів Філіп де Комін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Ф. де Коміна – це мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості [10].

У період раннього Нового часу триває етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і народів, і в центрі цієї практики, безперечно, споконвічно стояли питання війни й миру, адже, як стверджував Ф. де Комін, «дружба між государями далеко не одвічна» [11, с. 107]. Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські

війни (1494–1559). Саме в добу раннього Нового часу зароджується новий дипломатичний інструментарій, розвивається нова дипломатична традиція, а саме – раціоналістична [12; 13; 14].

Отже, доба раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) – це період процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії, ера постійних посольств, постійної дипломатії та інституціоналізації дипломатичних служб провідних держав Європи, етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики і моделей дипломатії досвідом багатьох держав і народів, і в центрі цієї практики, безперечно, споконвічно стояли питання війни й миру. Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські війни (1494–1559 рр.). Саме в цей історичний період відбувається генезис інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які пізніше знайдуть своє виявлення в інституціоналізації дипломатичних служб держав Європи протягом доби раннього Нового і Нового часу та сьогодення [15; 16].

Шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації в ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі й нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні концептів «зовнішня політика» і «дипломатія» у новий період політичної інституціоналізації інститутів дипломатії та дипломатичного інструментарію європейських держав раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу : проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К. : «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
2. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время : Монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. – М. : КДУ, 2011. – 600 с.
3. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени / Ю.Е. Ивонин. – Минск : Изд-во «Университетское», 1984. – 160 с.
4. Цатурова С.К. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV веков / С.К. Цатурова. – М. : Наука, 2012. – 638 с.
5. Циватий В.Г. Франко-испанские отношения конца XV – начала XVI века / В.Г. Циватий. Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. «Всеобщая история». – 1995. – 251 с.
6. Макиавелли Никколо. Государь / Н. Макиавелли // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М. : Художественная литература, 1982.
7. Namer Emile. Machiavel / E. Namer. – Paris : Presses universitaires de France, 1961.
8. Цит. за : Mousnier Roland. Le XVIe et XVIIe siècle / R. Mousnier. – Paris : Presses universitaires de France, 1961. – Т. 4.
9. Коммин Филипп де. Мемуары / Ф. де Коммин ; пер. с франц. Ю.П. Малинин. – М. : Наука, 1987. – Кн. 1. – Гл. XIV.
10. Commines Ph.de. Mémoires / Ph. de Commines. – P., 1924–1925. – Т. 3. – Ch. VIII.
11. Коммин Филипп де. Мемуары / Ф. де Коммин ; пер. с франц. Ю.П. Малинин. – М., 1987. – Кн. 3. – Гл. VIII.
12. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451–1789) / R.B. Mowat. – London : Hamden-Connecticut : Archon Books, 1971. – P. 3.
13. Demurger A. Chevaliers du Christ. Les orders religieux – militaires au Moyen Âge (XI–XVI-e siècle). – Paris, 2012.
14. Dumont J. Corps universelle diplomatique du droit des gens / J. Dumont. – Amsterdam, 1726. – Т. 3. – Pt. 2.
15. Феномен реформ на западе и востоке Европы в начале Нового времени (XVI–XVIII вв.) : сборник статей / под ред. М.М. Крома, Л.А. Пименовой. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 364 с.
16. Pigman G.A. Contemporary Diplomacy / G.A. Pigman. – Washington, 2010. – 288 p.

Циватий В.Г. ЕВРОПЕЙСКАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА, ИНСТИТУТЫ ДИПЛОМАТИИ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (XVI–XVIII ВЕКА)

В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств периода раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.). Особое внимание уделяется институциональному развитию дипломатических служб, институтам дипломатии, дипломатическому инструментарию и моделям дипломатии ведущих государств Европы в контексте их институционального развития. Определены направления развития теории и практики дипломатии XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, дипломатический инструментарий, модели дипломатии, институционализация политики, Европа, раннее Новое время (XVI–XVIII вв.).

Tsivatyi V.G. EUROPEAN FOREIGN POLICY, DIPLOMATIC INSTITUTES AND DIPLOMATIC TOOLS OF EUROPEAN STATES OF EARLY MODERN TIME (XVI–XVIII CENTURIES)

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (XVI–XVIII centuries). Particular attention is paid to the institutional development of the diplomatic services, the diplomatic institutes, the diplomatic tools and models of diplomacy of the main European states in the context of their institutional development. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy of the XVI–XVIII centuries are defined.

Keywords: foreign policy, diplomacy, diplomatic tools, models of diplomacy, institutionalization of policy, Europe, early Modern time (XVI–XVIII centuries).

УДК 94 (47)

Н.О. Гончарова

**РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПІКЛУВАЛЬНИКІВ ЛІКАРЕНЬ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ**

Аналізується нормативно-правова база в галузі піклування лікувальними закладами в Російській імперії в середині XIX ст., в якій затверджувалось встановлення громадсько-державного контролю за діяльністю міських, повітових та губернських лікарень. Розкривається зміст повноважень піклувальників, їхні завдання й основні напрямки діяльності. На конкретних прикладах доводиться теза про те, що серед піклувальників переважали представники дворянської верстви.

Ключові слова: піклувальник, лікувальний заклад, Піклувальна рада лікарні, дворяни, пожертвування, Миколаїв.

Піклування як соціальний феномен виникло та розвивалось одночасно із суспільством. Кожному періоду його розвитку відповідав адекватний тип піклування, предметом якого була соціальна сфера, а критерієм розвитку – ступінь реальної участі громадян в управлінні суспільством. У Російській імперії інститут піклування закладався еволюційно ще з XVIII ст. Все розпочиналося з призначення окремих заможних осіб для допомоги навчальним, лікувальним чи іншим закладам. З часом піклування перетворилося на державну ініціативу суворо регламентованого залучення громадськості до справи народної освіти та охорони здоров'я, насамперед з метою матеріального забезпечення суспільністю встановленого державою порядку в навчальних чи лікувальних закладах. Нарівні з цим держава заохочувала суто громадську благодійну ініціативу приватних осіб та добродійних товариств. Вивчення історії піклування дозволить отримати цінні уроки з накопиченого в цій сфері досвіду та застосувати їх в інтересах створення сучасної моделі системи соціального захисту на якісно новому рівні.

Історії піклування, висвітленню діяльності піклувальників присвячено чимало праць. Склад і основні функції піклувальників навчальних округів розкриваються у роботах С. Посохова [1]. Процес формування норм службової етики піклувальника навчального округу висвітлюється у праці К. Ільїної [2]. Вивченню внеску піклувальників у функціонування Оренбурзького навчального округу присвячено статтю І. Черказьянкової [3]; окремо дослідниця зупиняється на проблемі взаємовідносин піклувальника Західносибірського округу Л. Лаврентьєва з Томським університетом у 1900–1914 рр. [4]. У дослідженні А. Сеченової описано життя та діяльність першого піклувальника Західносибірського навчального округу В. Флоринського [5]. У роботах С. Галіулліної наведено біографічні дані піклувальників Оренбурзького навчального округу, аналізується їхній управлінський досвід та наукова діяльність [6], висвітлюється формування нормативно-правової бази в галузі піклування народними училищами [7]. Участі піклувальників у діяльності початкових народних шкіл Псковської губернії присвячено наукову розвідку Б. Борисова [8]. У статті Н. Потій визначається роль піклувальників у діяльності земських шкіл Чернігівської губернії [9]. Однак, попри достатню кількість наявної наукової літератури, участь піклувальників у роботі лікувальних закладів залишається недостатньо дослідженою.

Метою статті є визначити зміст повноважень піклувальників, виявити їхню соціальну приналежність, продемонструвати провідні позиції дворян у цій площині на прикладі лікарень м. Миколаєва на основі аналізу основних документів в галузі опіки лікувальними закладами.

У 1851 р. був затверджений Статут лікувальних закладів цивільного відомства, який містив низку положень щодо прав та обов'язків піклувальників лікарень. У § 40 Статуту зазначалось, що піклувальників у повітових та губернських лікарнях обирають з місцевих дворян та чиновників, котрі перебувають на службі або звільнені від неї, а також з почесних осіб купецького стану [10, с. 6]. Документ наголошував, що піклувальниками призначались «особи, відомі завзяттям до загальної користі та бажаючі, у почуттях благодійності, присвятити свої старання для облаштування лікарень» (§ 41) [10, с. 6]. Отже, право на звання піклувальника лікарні давали значне грошове пожертвування або особливе завзяття, виявлене в утриманні закладу. Про затвердження особи в цьому званні обов'язково повідомлявся Приказ громадської опіки.

На піклувальника покладалась значні обов'язки: зокрема, він повинен якомога частіше й, що важливо, в невизначений час відвідувати лікувальний заклад. Під час цих відвідин піклувальник мав розпитувати хворих стосовно їх утримування та опікування і у випадку скарг проводити їх розслідування (§ 43). Окрім того, піклувальник мав здійснювати постійний нагляд за харчуванням хворих, куштувати приготовані в лікарні їжу та напої, слідкуючи за їхньою якістю, періодично оглядати кухню, комору, цейхгауз (склад речей або продовольства) та інші лікарняні будівлі [10, с. 7]. Піклувальник мав контролювати, щоб утримання лікувального закладу здійснювалось «з можливою справністю та бережливістю у витратах» [10, с. 12].

У разі виявлення недоліків, несправностей та недоглядів у господарській частині, випадків непорядності серед службовців, порушень даного Статуту та невиконання розпоряджень керівництва § 45 документу зобов'язував піклувальника словесно чи письмово повідомляти про це Голову Ради лікарні. Також піклувальник повинен був виконувати особливі доручення, що стосувались упорядкування лікарні та покладалась на нього Радою лікарні, її Головою чи Приказом громадської опіки (§ 46).

У § 48 Статуту вказувалось: піклувальники вважаються такими, які перебувають на державній службі та носять мундири, в губернських, обласних та портових містах сьомого, а у повітових – восьмого розряду [10, с. 7]. Як правило, при лікарні було не більше двох піклувальників. В окремих випадках, за згоди Міністра внутрішніх справ, їх кількість могла бути збільшена (§ 49).

Варто зауважити, що вищезгадана Рада засновувалась при кожному лікувальному закладі для загального нагляду за його облаштуванням, утриманням підвідомчого закладу у відповідній справності та збереженням приналежного майна [10, с. 5]. Рада лікарні знаходилась під безпосереднім керівництвом Приказу громадської опіки. У губернських та обласних лікарнях до складу Ради входили: батальйонний командир внутрішньої варті, а за наявності комендантського управління, плац-майор або плац-ад'ютант, член Приказу громадської опіки, інспектор лікарняної (медичної) управи, старший лікар лікарні, міський голова (§ 13); при повітовій лікарні Рада складалась з командира інвалідної команди, городского або полицмейстера, старшого лікаря лікарні, міського голови (§ 14) [10, с. 4]. Головою Ради неодмінно був Предводитель місцевого дворянства. Рада приймала будь-які пожертвування на користь лікарні та про пожертви грошима, речами та ін., що сягали 500 крб. сріблом, повідомляла через Приказ громадської опіки в губернських відомостях, а про пожертвування понад цю суму доводила до відома Міністра внутрішніх справ (§ 21) [10, с. 5].

Піклувальник трактується як «турботливий», «дбайливий», тобто той, хто піклується про розвиток конкретного закладу на своїй території. Така діяльність обов'язково фіксувалась, тому в архівних джерелах збереглися приклади підтримки певними особами закладів освіти, церкви, культури чи медицини. Спробуємо визначити внесок дворян у піклування лікарнями м. Миколаєва.

У 1873 р. при Миколаївській міській лікарні засновано Піклувальну раду, членами якої були обрані переважно дворяни: надвірні радники І. Бартенев, М. Сиренко, І. Фотаки, гласні думи І. Клатковський, О. Подарев, Ф. Соболев [11, арк. 4 зв.]. У цілому, в різні роки до Піклувальної ради місцевої лікарні входили: статський радник О. Грачов, гласний думи Д. Курдюмов, колезький асесор К. Нельговський, статський радник Д. Плетньов, титулярний радник С. Самохоцький, дійсні статські радники О. Смирнов і В. Соболев, дворяни К. Федоров, О. Філіппович, колезький асесор Ф. Фрішен та ін. [12].

Миколаївською єврейською лікарнею у більшості випадків опікувались представники купецького стану, однак у 1887, 1897 і 1898 рр. піклувальниками закладу були обрані пани Я. Мешурес та А. Клейман [13, арк. 3–5, 12 зв.].

Російське товариство охорони народного здоров'я, засноване в 1877 р., мало 27 місцевих відділів, зокрема в м. Миколаєві. До складу Миколаївського відділення входили дворянин Д. Кудрявцев, гласний міської думи Х. Матвеев, титулярний радник С. Самохоцький та ін. [14, с. 188, 220, 296].

Підтвердженням тези про те, що дворяни активно допомагали лікувальним закладам у вирішенні нагальних проблем, можуть бути наступні факти. Дворянка А. Дмитрян надавала допомогу безкоштовній лікарні м. Миколаєва. Зокрема, у 1901 р. вона пожертвувала 50 тис. крб. з умовою, щоб половина суми була використана на будівництво будівлі для закладу, а на відсотки від другої забезпечувалось його функціонування [15, с. 3].

Поміщик Ф. Марченко опікувався справами Миколаївської міської лікарні, і навіть за духовним заповітом благодійник залишив закладу 5 тис. крб. на утримання з відсотків цієї суми двох ліжок для незаможних хворих [16, с. 722]. Значну допомогу надавала міській лікарні дворянка Ф. Віньон, уроджена Орешникова. Лише в період з 1910 по 1916 р. вона пожертвувала 15 тис. крб. сріблом на зведення на території лікувального закладу храму в ім'я св. мучеників Леоніда та Феодосії [14, с. 85]. Завдяки благодійній ініціативі гласного Миколаївської міської думи, головного лікаря Морського шпиталю, дійсного статського радника Е. Кібера навколо цього лікувального закладу було влаштовано сад [17, арк. 2].

Доречно зауважити, що кожна архівна справа про обрання піклувальника лікарні містить так звану Присягу, в якій, зокрема, говорилося: «Обіцяю і заприсягаюсь вірно та нелицемірно служити, не шкодуючи життя свого до останньої краплини крові у покладеному на мене чині, визначеному іменем Його імператорської величності; чинні інструкції, регламенти та укази відповідним чином та по совісті своїй виконувати; для своєї користі, дружби й ворожнечі супроти посади та присяги своєї не чинити. Таким чином себе благоприсойно вести та діяти, як належить вірному Його імператорській величності підданому, і як перед Богом та судом його страшним потім завжди готовим відповідь дати. Нехай мені Господь душевно та тілесно допоможе, щиро цілую слова та хрест Спасителя. Амінь» [18, арк. 2, 5]. Отже, наведена цитата засвідчує, наскільки серйозно сприймали піклувальники свою посаду.

Таким чином, нормативно-правова база інституту піклування зароджувалась одночасно з удосконаленням системи охорони здоров'я на основі приватно-державного партнерства. Це сприяло виникненню відповідного масиву нормативів та законів, котрі поступово перетворювались на ефективний важіль державного регулювання в площині практичного піклування. Піклувальниками лікарень обиралися особи різних соціальних станів, проте аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що значну роль у піклувальній підтримці лікувальних закладів відігравала дворянська спільнота відповідної місцевості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Посохов С.И. Попечители учебных округов : состав, функции, мнения / С.И. Посохов // Казанский университет как исследовательское и социокультурное пространство. – Казань, 2005. – С. 19–33 ; Посохов С.И. Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века : попытка реабилитации / С.И. Посохов // Университеты. Наука и просвещение : научно-популярный журнал / Ассоциация выпускников, преподавателей и друзей Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. – Харьков, 2009. – № 4. – С. 40–51.
2. Ильина К.А. Информация и профессиональная этика попечителя учебного округа (Казань, первая четверть XIX века) / К.А. Ильина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия : История. Политология. Экономика. Информатика. – 2010. – № 7 (78). – Вып. 14. – С. 111–117.
3. Черказьянова И.В. Оренбургский учебный округ и его попечители / И.В. Черказьянова // Материалы 2-й региональной научно-практической конференции «Этнические взаимодействия на Южном Урале». – Челябинск, 2004. – С. 210–212.
4. Черказьянова И.В. Попечитель учебного округа Л.И. Лаврентьев и Томский университет : сотрудничество и конфликты / И.В. Черказьянова // Вестник Томского государственного университета. – 2005. – № 289. – С. 177–187.
5. Сеченова А.А. Василий Маркович Флоринский – первый попечитель Западносибирского учебного округа / А.А. Сеченова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2009. – № 12 (90). – С. 139–141.

6. Галиуллина С.Д. Персональный состав попечителей Оренбургского учебного округа / С.Д. Галиуллина // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 356. – С. 58–61.
7. Галиуллина С.Д. Нормативно-правовое регулирование института попечительства в народных училищах Российской империи / С.Д. Галиуллина // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 5 [Электронное периодическое издание]. – Режим доступа : <http://teoria-practica.ru/-5-2012/history/galiullina.pdf>. Шифр Информрегистра 0421200093410.
8. Борисов Б.Ю. Участие попечителей в деятельности начальных народных школ Новоржевского, Торопецкого и Холмского уездов в 1912–1914 гг. / Б.Ю. Борисов // Псков. – 2005. – № 23. – С. 121–123.
9. Потій Н.М. Роль попечителів у діяльності земських шкіл Чернігівської губернії (др. пол. XIX ст.) / Н.М. Потій // Збірник матеріалів 2-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях : історія, проблеми, перспективи» / За заг. ред. В.А. Нестеренка. – Суми : Сумський державний університет, 2013. – С. 46–49.
10. Назначение, права и обязанности попечителей городских больниц / Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (1825–1881). – Т. 37 (1862) : Ч. 2 : Дополнение к т. 26 (1851).
11. Держархів Миколаївської області. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1487. – 8 арк. / Дело об учреждении при городской больнице Попечительного совета.
12. Держархів Миколаївської області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1010. – 89 арк. / Протоколы заседаний Попечительного совета городской больницы ; Держархів Миколаївської області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1142. – 1 арк. / Копия протокола заседания Попечительного совета городской больницы о постройке механической прачечной ; Держархів Миколаївської області. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1688. – 2 арк. / Копии постановлений Думы по прошению хуторян об отводе земли под выпас скота и об избрании членом попечительного совета городской больницы гласного Д.В. Курдюмова ; Держархів Миколаївської області. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 933. – 1 арк. / Отношение городской управы об утверждении гласных в члены Попечительного совета больницы.
13. Держархів Миколаївської області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 718. – 39 арк. / Дело об избрании попечителей Николаевской еврейской больницы.
14. Николаевцы. Энциклопедический словарь / Гл. ред. В.А. Карнаух. – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.
15. Внутренние известия // Южанин. – 1901. – № 7. – 9 января.
16. Пожертвования // Трудовая помощь. – 1904. – № 10 (декабрь).
17. Держархів Миколаївської області. – Ф. 446. – Оп. 1. – Спр. 1. – 8 арк. / Отчет о деятельности больницы за 1909 г.
18. Держархів Миколаївської області. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 396. – 16 арк. / Об избрании попечителя городской больницы и богадельни.

Гончарова Н.О. РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОПЕЧИТЕЛЕЙ БОЛЬНИЦ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Анализируется нормативно-правовая база в области попечительства лечебными заведениями в Российской империи в середине XIX в., в которой закреплялось установление общественно-государственного контроля над деятельностью городских, уездных и губернских больниц. Раскрывается содержание полномочий попечителей, их задания и основные направления деятельности. На конкретных примерах доказывается тезис о том, что среди попечителей преобладали представители дворянского сословия.

Ключевые слова: попечитель, лечебное заведение, Попечительный совет больницы, дворяне, пожертвование, Николаев.

Goncharova N.A. THE REGULATION OF ACTIVITIES OF THE TRUSTEES OF THE HOSPITALS IN THE RUSSIAN EMPIRE

The article reviews the legal and regulatory basis in the sphere of the guardianship treatment centres in the Russian Empire in the middle of the XIX century, alleging the establishment of the public supervision over the activities of city, County and provincial hospitals. It also reveals the contents of the powers of the Trustees, their objectives and main activities. Specific examples prove the thesis that representatives of the nobility dominated among the Trustees.

Keywords: Trustee, the facility, the Board of Trustees of the hospital, noblemen, donations, Mykolaiv.

УДК 94(430) «18/19» :368.042

О.А. Мельничук

**СТРАХУВАННЯ РОБІТНИКІВ ВІД НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ У НІМЕЧЧИНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

В статті висвітлюється соціальний захист робітників у Німеччині наприкінці XIX – на початку XX ст., що базувався на запровадженні загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків.

Ключові слова: нещасні випадки, промислові товариства, робітники, соціальний захист, соціальне страхування.

Ідея соціального захисту найманих працівників у своєму розвитку пройшла шлях від повного заперечення втручання держави у соціальну сферу (концепція держави-нічного сторожа) до принципу соціально відповідальної держави, втіленої в складних системах соціального захисту сучасних західноєвропейських країн. Рубіжним періодом становлення та формування «нового лібералізму» з його ідеєю соціально-політичної держави, покликаної забезпечити «загальне благо» всього народу, є кінець XIX – початок XX ст. Зростання чисельності робітничого класу в умовах активного розвитку капіталістичного виробництва та організація його в реальну політичну силу, здатну під впливом соціалістичних ідей становити серйозну загрозу для правлячого режиму, змусили уряди передових західноєвропейських країн започаткувати соціальні реформи [1, с. 97].

Одним із перших, хто зумів побачити і зрозуміти небезпеку активізації соціал-демократичного руху та необхідність не лише репресіями, але й реальними соціальними реформами протидіяти їй, був рейхсканцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк. Започаткована з його ініціативи на початку 1880-х рр. «ера робітничого законодавства» передбачала прийняття рейхстагом низки запропонованих імперським урядом законодавчих актів, що запроваджували соціальне страхування найманих робітників та службовців у разі настання основних соціальних ризиків. Саме вони склали зміст державної моделі соціального захисту, яка у світовій практиці отримала назву «бісмаркської» і стала в майбутньому зразком для основ соціального захисту в інших державах [2, с. 69].

Метою означеної статті є намагання автора висвітлити процес становлення та розвитку в межах запропонованих хронологічних рамок страхування робітників від нещасних випадків на території Німеччини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Загалом, проблема теорії та практики соціального страхування від нещасних випадків у Німеччині в означений період не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Водночас у працях Н. Вигдорчика [3–5], Б. Данського [6–7], Л. Зачинського [8], В. Яроцького [9], які на початку XX ст. вивчали досвід Німеччини з метою запровадження даного виду страхування в Російській імперії, подано загальну характеристику страхових інститутів у зарубіжних країнах. Безпосередньо страхуванню окремих видів соціальних ризиків у Німеччині досліджуваного періоду присвячені праці Є. Дементьєва [10], С. Литвинова-Фалинського [11], Ф. Маркузона [12], А. Мюллера [13], І. Озерова [14]. Серед сучасних публікацій варто відзначити наступні статті: С. Матвеева, Г. Музиченка [15], де подано загальну характеристику соціальної політики Отто фон Бісмарка; В. Москаленка [1], в якій простежується еволюція ідеї соціального захисту робітників; Г. Татаренко [2], яка описує типи моделей соціального захисту у світовій практиці. Окремі аспекти проблеми окреслені в контексті історії робітничого руху в Німеччині у досліджуваний період [16]. Загальну характеристику соціальних реформ подано в навчальних підручниках та посібниках [17–19].

З теоретичної точки зору нещасні випадки не належать до категорії соціальних ризиків. До групи останніх доречніше було б віднести наслідки нещасних випадків: тимчасову (хвороба) та постійну (інвалідність) втрату працездатності, а також смерть. Однак забезпечення робітників у разі настання нещасних випадків стало об'єктом законодавства значно раніше, ніж з'явилося державне соціальне страхування на випадок хвороби, інвалідності та смерті. До того робітники, що зазнали травматизму на виробництві, змушені були звертатися до судів із позовами про відшкодування збитків за травматизм в порядку цивільного законодавства. Якщо спочатку відповідальність роботодавців наступала лише за умови їх вини, то згодом у судовій практиці з'являється поняття професійного ризику. На основі цього нещасні випадки розглядалися вже як закономірне явище, притаманне для виробничої діяльності, що визначається певними кількісними характеристиками. Розповсюдження ідеї професійного ризику поставило на порядок денний необхідність обґрунтування у законодавстві принципу відповідальності підприємців за нещасні випадки із робітниками [4, с. 162].

Першою на цей шлях стала Німеччина, де у 1871 р. був прийнятий закон «Про відповідальність підприємців за травматизм робітників». Однак і це не вирішувало проблеми, оскільки кожен окремо взятий підприємець виявився неплатоспроможним при фінансуванні чисельних ризиків; особливо це стосувалося власників невеликих підприємств. Таким чином, законодавча норма сама по собі ще не гарантувала робітникам реалізації їхніх прав на винагороду. Встановлення колективної відповідальності роботодавців стало можливим лише через запровадження соціального страхування від нещасних випадків. На початковому етапі таке страхування мало добровільний характер і реалізовувалося через особливі товариства взаємного страхування або ж приватні товариства комерційного спрямування. За сплачений роботодавцем річний внесок на кожного робітника страхові товариства брали на себе ризик, пов'язаний із сплатою робітникам винагороди у разі настання травматизму. Однак добровільний характер страхування справляв певний ефект лише на великих підприємствах, дрібні ж потребували втручання держави. В таких умовах в урядових колах Німеччини визріла думка про запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків [4, с. 164]. Проект відповідного закону був внесений до рейхстагу Отто фон Бісмарком ще у 1880 р., однак під час розгляду восени 1881 р. він зазнав поразки. Належну підтримку в законодавчому органі закон здобув лише 5 червня 1884 р. і вступив в дію з 1 жовтня 1885 р. [19, с. 62]. Після внесення відповідних змін та доповнень він діяв в остаточній редакції 1900 р. [3, с. 15].

Примітно, що окрім промисловості закон поширював свою дію на сільське господарство, лісництво та судноплавство. Водночас дрібні промисли – ремісництво та торгівля – страхуванню не підлягали. При цьому страхування поширювалося на найманих працівників, річний зарібок яких не перевищував 3 000 (згодом – 2 000) марок. Станом на 1909 р. в Німеччині від нещасних випадків було застраховано 23,7 млн. осіб, що складало 37% від загальної чисельності населення (страхування від хвороби на цей час охоплювало 21% населення) [4, с. 165].

Організація страхування від нещасних випадків в Німеччині здійснювалася за принципом централізації – шляхом організації великих спілок підприємців за галузевою ознакою. Такі спілки отримали назву «промислових товариств» (Berufsgenossenschaften). В сільському господарстві та лісництві спілки створювалися за територіальним принципом в межах адміністративних округів. В середньому на кожне із 114 товариств, що існували в Німеччині на 1909 р., припадало близько 208 тис. застрахованих; в деяких кількість застрахованих сягала 1,3 млн. осіб [10, с. 54].

Оскільки страхування здійснювалося виключно на кошти підприємців, лише вони входили до складу страхових товариств, отримавши широкі повноваження щодо формування статутних документів. Організація роботи промислових товариств здійснювалася через правління та загальні збори. Найманим робітникам надавалося право голосу лише під час обговорення заходів запобігання нещасним випадкам, які не могли бути реалізовані без їхньої безпосередньої участі. Органами нагляду за страхуванням від нещасних випадків були третейські суди та Імперське страхове бюро. Якщо третейські суди розглядали спори між промисловими товариствами та застрахованими з приводу виплати винагороди, то Імперське бюро зосереджувало в собі функції нагляду за організаційною діяльністю товариств (затвердження статутів та звітів; ревізія діловодства; проведення виборів). Крім того, Імперське страхове бюро було найвищою інстанцією з вирішення спорів у сфері страхування.

До складу третейського суду входили призначений урядом голова та чотири виборних члени (по два від робітників та підприємців). Компетенція суду поширювалася в межах відповідного округу. Загалом, на 1909 р. в Німеччині діяло 124 третейських суди. Імперське страхове бюро складалося із призначеного імператором голови та декількох постійних членів, кількість яких з часом збільшилась. Так, у 1909 р. до складу бюро входили 2 директори, 22 голови окремих палат (Senatsvorsitzenden) та 39 незмінних членів. Крім того, союзна рада отримала право обирати для участі у бюро 6 своїх членів. В роботі бюро брали участь також 264 виборні члени – представники від робітників та промисловців у рівних пропорціях. Насамкінець, до бюро відряджали також державних чиновників різних відомств [12, с. 35–36].

Основним призначенням страхування від нещасних випадків було відшкодування матеріальних втрат, обумовлених зниженням працездатності потерпілого. Однак відшкодування таких втрат здійснювалося не в повному обсязі. Так, робітник, що постраждав від нещасного випадку і повністю втратив працездатність, міг претендувати на пенсію, що не перевищувала 2/3 його заробітку. Така пенсія отримала назву «повної», оскільки часткова втрата працездатності

.....
зменшувала пропорційно і розмір майбутньої пенсії. Повна пенсія могла бути підвищена до розмірів середнього заробітку у разі, коли потерпілий для задоволення своїх природних потреб не міг обійтися без сторонньої допомоги та здобути собі засоби для існування. За нормою закону повна пенсія передбачалася також для тих постраждалих, які через незалежні від них причини не могли підшукати собі підходящу роботу. Однак остання, за висловом А. Мюллера, мала переважно декоративний характер [13, с. 149].

У разі настання смерті робітника через нещасний випадок члени сім'ї отримували право на пенсію, що складала не більше 60% його річного заробітку. При цьому дружина отримувала пенсію до наступного шлюбу, а діти – до настання 15-річного віку. На поховання померлого видавалася допомога у розмірі 20-кратного заробітку. Часткові пенсії, що не перевищували 15% повної пенсії, могли бути за згодою із потерпілим замінені виплатою одноразової грошової суми [4, с. 169].

Незважаючи на те, що фінансування витрат за законом покладалося виключно на підприємців через сплату ними страхових внесків, законодавець все-таки зумів перекласти частину відповідальності й на самих робітників. Це було відображено в нормі, за якою лікування та забезпечення потерпілих упродовж 13 тижнів після нещасного випадку (вичікувальний період) покладалося на лікарняні каси, бюджет яких на 2/3 складався із внесків робітників. Так, за період з 1886 до 1895 р. лікарняними касами Німеччини було витрачено на обслуговування потерпілих від нещасних випадків 12% від усіх витрат промислових товариств [10, с. 6].

Для лікування потерпілих (як під час вичікувального періоду, так і після його завершення) промислові підприємства створювали власні лікувальні установи або ж укладали угоди із власниками приватних клінік чи з органами громадського самоврядування. Всі установи, що лікували потерпілих, перебували під наглядом Імперського страхового бюро і підлягали періодичним ревізіям. У разі поміщення потерпілого в лікарню його родичам виплачувалася допомога в тому розмірі, в якому вони б її отримували у випадку його смерті. Вид та розмір пенсії для потерпілого встановлювався після завершення лікування та визначення ступеня втрати працездатності. Якщо лікування тривало більше 13 тижнів, промислове товариство встановлювало тимчасову пенсію, яка згодом була замінена на постійну. Зміни у стані здоров'я потерпілого слугували підставою для переоформлення пенсії. Протягом перших п'яти років після настання нещасного випадку право на зміну пенсії належало промислому товариству, згодом – лише третейським судам [11, с. 198]. Якщо були підстави вважати, що лікування може суттєво покращити стан здоров'я потерпілого, промислові товариства отримували право поміщати таких хворих у лікарні чи спеціальні лікувальні заклади, що нерідко було приводом для зловживань з їх боку. Недаремно лікувальні установи промислових підприємств в народі отримали назву «вчавлювачів пенсій» (Rentenguetscher) [4, с. 187].

Невід'ємною складовою страхування була лікарська експертиза нещасних випадків. За 25 років функціонування медична наука в Німеччині здійснила значний прогрес у справі вивчення травматичних хвороб. Під впливом нового страхового інституту травматичні хвороби, розпорошені раніше по різних відділах медицини, стали поступово групуватися в особливу галузь медичної науки. Водночас практична діяльність лікарів із експертизи каліцтва, що потребувала, окрім медичних, також юридичних, соціальних та технічних знань, внесла в нову галузь науки і свій зміст. Таким чином, поступово сформувався своєрідний відділ прикладної медицини із змішаним науково-медичним та юридично-суспільним змістом, близький до судової медицини. Ця нова галузь отримала назву «вчення про нещасні випадки», «травматологія» [5, с. 18].

Окрім виплати компенсацій потерпілим, іншою функцією промислових товариств було вжиття заходів для запобігання нещасним випадкам. Зокрема, закон надавав товариствам право видачі обов'язкових постанов, що поширювали свою дію як на окремі галузі виробництва, так і на окремі підприємства. Невиконання обов'язкових приписів з боку підприємців тягнуло за собою накладення штрафу у розмірі до 1 000 марок або ж було підставою для збільшення розмірів страхових внесків. Спостереження за виконанням обов'язкових постанов покладалося на особливий штат інспекторів, що здійснювали перевірки безпосередньо на підприємствах. Так, приміром, на 1908 р. у складі 62 фабрично-заводських промислових товариств працювали 332 інспектори, а 48 сільськогосподарських товариств мали у своєму розпорядженні 37 інспекторів. До того ж, за виконанням постанов стежили й урядові фабричні інспектори [8, с. 56].

Наукові записки

З метою запобігання нещасним випадкам промислові товариства приділяли велику увагу боротьбі з алкоголізмом робітників. Окрім заборони прийняття на роботу злісних алкоголіків, товариства організовували заходи просвітницького та благодійного характеру: читання лекцій; розповсюдження брошур, що розкривали небезпеку алкоголізму; забезпечення робітників під час роботи безалкогольними напоями. Окремі фабриканти таким чином досягли на своїх підприємствах суттєвого скорочення вживання пива та горілки. Для зменшення небезпечності виробництв промислові товариства шляхом проведення конкурсів та надання премій заохочували будь-які винаходи у цій сфері [4, с. 175].

Як зазначалося вище, фінансову основу діяльності промислових товариств складали страхові внески. В кінці кожного звітного року проводився облік здійснених витрат, а весь залишок розподілявся між окремими учасниками промислових товариств. При розподілі брався до уваги розмір фонду заробітної плати, а також ступінь небезпеки окремих виробництв. Останній фактор визначався на основі статистичних даних щодо суми виплачених пенсій за визначений період часу. Співвідношення суми пенсій і суми виплаченої заробітної плати визначало клас небезпеки певного виробництва. Так, у 1898 р. найвищий клас небезпеки мали підприємства гужової і борошномельної промисловості, судноплавства. Зокрема, підприємства гужової промисловості платили по 26 марок на кожні 1 000 марок заробітної плати, в той час як тютюнові фабрики – 1,26 марки [14, с. 11].

Розкриваючи практику соціального страхування від нещасних випадків в Німеччині, перш за все хотілося б звернути увагу на динаміку охоплення даним видом страхування найманих робітників. Якщо у 1885 р. страхуванню підлягали лише 3 млн. робітників, то в 1889 р. – вже 13,4 млн.; в 1901 р. – 17,4 млн.; в 1909 р. – 23,7 млн. [4, с. 176]; в 1911 р. – 24,5 млн. робітників [17, с. 88]. Ще швидшими темпами зростали обсяги витрат промислових товариств: 1886 р. – 1,9 млн.; 1889 р. – 14,5 млн.; 1895 р. – 50,1 млн.; 1900 р. – 87,3 млн.; 1906 р. – 142,4 млн.; 1909 р. – 162,2 млн. марок [12, с. 42]. Основною причиною зростання витрат було прогресивне зростання кількості потерпілих від нещасних випадків: 1886 р. – 100 тис.; 1889 р. – 174 тис.; 1895 р. – 310 тис.; 1900 р. – 493 тис.; 1909 р. – 653 тис. [5, с. 143]. Така статистика, на думку економістів, була обумовлена розширенням обсягу застрахованих; покращенням реєстрації нещасних випадків; прогресуючою заміною ручної праці машинами. Статистичні дані стосовно нещасних випадків у досліджуваній період наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Статистика нещасних випадків в Німеччині у 1886–1909 рр.
(у розрахунку на 100 потерпілих) [4, с. 177]

Роки	Наслідки нещасних випадків			
	<i>смерть</i>	<i>повна інвалідність</i>	<i>часткова інвалідність</i>	<i>тимчасова втрата працездатності</i>
1886 р.	26,83	4,64	38,84	29,69
1889 р.	17,54	3,31	49,82	29,33
1894 р.	9,53	2,00	50,67	37,80
1898 р.	8,15	1,16	49,33	41,36
1909 р.	8,19	0,86	36,67	54,28

Подана вище таблиця, відображаючи наслідки нещасних випадків, що сталися із застрахованими працівниками на виробництві, яскраво засвідчує поступове зменшення кількості нещасних випадків, що призвели до смерті та повної втрати працездатності. Головною причиною, на наш погляд, було запровадження страхування від нещасних випадків, внаслідок чого не лише роботодавці були зацікавлені в забезпеченні здорових умов праці найманих працівників, а й останні почали уважніше ставитися до власного здоров'я. Крім того, значну роль відіграло покращення якості лікування потерпілих.

Діяльність третейських судів та Імперського страхового бюро в Німеччині визначалася наступними показниками. В 1909 р. до розгляду в третейських судах надійшло 115 667 справ, з них 76 352 – з боку застрахованих та 39 315 – від промислових товариств. Головним предметом скарг робітників була відмова в призначенні пенсії або її низький розмір. Загалом із кожних 100 постанов промислових товариств 18 були опротестовані перед третейськими судами. Справи, порушені промисловими товариствами, переважно стосувалися перегляду розмірів пенсії після завершення п'ятирічного терміну. Нерідко незадоволені рішеннями третейських судів заявники

зверталися до Імперського страхового бюро. Так, в 1909 р. було опротестовано 27,74% таких рішень, з них 21,58% протестів надійшло від робітників та 6,16% – від промислових товариств. Загальна кількість протестів, що надійшла упродовж 1909 р. до вищої апеляційної інстанції, становила 25 234 [13, с. 185].

Отже, інститут соціального страхування, запроваджений в Німеччині наприкінці XIX – на початку XX ст., був покладений в основу системи соціального захисту найманих робітників та службовців. Страхування робітників від нещасних випадків здійснювалося виключно за кошти роботодавців, шляхом відрахування страхових внесків, розміри яких залежали від класу небезпечності виробництва. Спеціально створені страхові органи – промислові товариства – виплачували потерпілим грошові компенсації, а також вживали профілактичних заходів для запобігання нещасним випадкам.

Предметом для подальших наукових розвідок у цій сфері є вивчення еволюції соціально-го захисту робітників і службовців у 20–30-х рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Москаленко В.В. Еволюція ідеї соціального захисту в останній чверті XIX – 30-х рр. XX століть / В.В. Москаленко // Історична наука : проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції 17–18 травня 2002 р. – Луганськ : СЛУ, 2002. – 212 с.
2. Татаренко Г. Моделі соціального страхування в контексті історії / Г. Татаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – С. 69–72.
3. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование / Н.А. Вигдорчик. – СПб. : Муравей, 1917. – 31 с.
4. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – СПб. : Практическая медицина, 1912. – 295 с.
5. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. 5. Страхование от несчастных случаев и травматологическая экспертиза / Н.А. Вигдорчик. – М. : Вопросы труда, 1925. – 183 с.
6. Данский Б.Г. Соцстрах за границей / Б.Г. Данский. – М. : Вопросы труда, 1927. – 46 с.
7. Данский Б.Г. Страхование рабочих в России и на Западе. Т. 1. Вып. 3. Организация больничной кассы / Б.Г. Данский. – СПб. : Прибой, 1914. – 206 с.
8. Зачинский Л. Страхование рабочих на Западе / Л. Зачинский. – СПб. : Молот, 1906. – 79 с.
9. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей / В. Яроцкий. – СПб. : «Труд», 1895. – Т. 1. – С. 1–496 ; Т. 2. – С. 497–1115.
10. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих / Е.М. Дементьев. – СПб. : «Труд», 1912. – 134 с.
11. Литвинов-Фалинский С.П. Организация и практика страхования рабочих в Германии и условия возможного обеспечения рабочих в России / С.П. Литвинов-Фалинский. – СПб, 1903. – 275 с.
12. Маркузон Ф.Д. Организация и деятельность страховых касс в Германии / Ф.Д. Маркузон. – М. : Вопросы труда, 1923. – 46 с.
13. Мюллер А. Рабочие секретариаты и государственный строй в Германии / А. Мюллер. – СПб. : Изд. С. Скимунта, 1907. – 201 с.
14. Озеров И.Х. Страхование трудящихся в Германии / И.Х. Озеров. – М. : Тип. Н.Н. Булгакова, 1906. – 16 с.
15. Матвеев С.О. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність / С.О. Матвеев, Г.В. Музиченко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 134–149.
16. Галкин И.С. Рабочее движение в Германии 1871–1914 годов. – Лекции / И.С. Галкин. – М. : Госполитиздат, 1957. – 84 с.
17. Гончар Б.М. Нова історія країн Європи та США (1870–1918) : Підручник / Б.М. Гончар, Н.Д. Городня. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». – 2008. – 416 с.
18. История Германии : учебное пособие : в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Т. 2 : От создания Германской империи до начала XXI века. – М. : КДУ, 2008. – 672 с.
19. Günter Nauman. Deutsche Geschichte 1806 bis heute / Günter Nauman. – Wiesbaden : marixverlag, 2010. – 256 s.

Мельничук О.А. СТРАХОВАНИЕ РАБОЧИХ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ В ГЕРМАНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье освещается социальная защита рабочих в Германии в конце XIX – начале XX в., основанная на внедрении общеобязательного государственного социального страхования от несчастных случаев.

Ключевые слова: несчастные случаи, промышленные общества, рабочие, социальная защита, социальное страхование.

Melnychuk O.A. ACCIDENT INSURANCE OF WORKERS IN GERMANY IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article highlights the social security of workers in Germany in the late XIX – early XX century, based on the introduction of compulsory state social insurance against accidents.

Keywords: accidents, industrial Society, work, social security, social insurance.

УДК 94(437.3:73) «1918»

О.М. Кравчук

ТОКІЙСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ Т.Г. МАСАРИКА ПРЕЗИДЕНТУ США Т.В. ВІЛЬСОНУ (КВІТЕНЬ 1918 РОКУ)

У статті висвітлено політичну діяльність в Японії у квітні 1918 р. лідера чехословацького визвольного руху періоду Першої світової війни. Розкрито зміст Токійського меморандуму Т.Г. Масарика президенту США Т.В. Вільсону. Показано контакти Т.Г. Масарика з японськими політиками.

Ключові слова: Т.Г. Масарик, Т.В. Вільсон, чехословацький визвольний рух, Японія.

Під час Першої світової війни розгорнувся визвольний рух чехів і словаків, лідером якого був чеський політик Т. Г. Масарик. Він сформував програму створення чехословацької держави та очолив інституційний центр національної боротьби – Чеський закордонний комітет (у 1916 р. реорганізований у Чехословацьку національну раду). Маловідомою сторінкою його діяльності під час світової війни є перебування на Далекому Сході, в Японії. Зокрема, зазначене питання в українській та зарубіжній історіографії частково висвітлювали Б. Бліжковський [7], С. Віднянський [2], Е. Задорожнюк [4], Д. Девіс і Ю. Трані [3], І. Ковтун [9; 10], В. Олівова [14], Я. Опат [15], С. Полак [16], Т. Сіллаба [17], А. Субігу [18], Т. Хайаші [8] та ін. Цієї теми торкався і сам Масарик у своїх спогадах про світову війну [13] і в розмовах з Е. Людвігом і К. Чапеком, що видані окремими книгами [6; 11].

Мета статті – розкрити значення Токійського меморандуму Т.Г. Масарика для зміцнення міжнародних позицій чехословацького визвольного руху.

У Японію Масарик приїхав з Росії після укладення Брест-Литовського миру з Центральними державами, що унеможливило перебування на її території політичних діячів, орієнтованих на Антанту. Японія була необхідним місцем зупинки для Масарика на шляху до США. З Москви потягом через Сибір (15 березня–2 квітня 1918 р.), Владивосток і Корею, 6 квітня 1918 р. кораблем він прибув до Сімоносекі, а 8 квітня приїхав до м. Токіо [18, s. 199].

Масарик цікавився Японією раніше. Ще в своїй праці «Росія і Європа» (1913 р.) Масарик відзначав успішність модернізаційних процесів у Японії наприкінці XIX – на початку XX ст., з чим пов'язував перемогу країни у війні 1904–1905 рр. з Росією. Для останньої це була поразка консерватизму та відсталості: «Японці переймали у Європи все, що тільки можливо, і з допомогою європейської цивілізації вони зуміли нав'язати Росії Портсмутський мир» [5, с. 163–164].

Японія була союзником країн Антанти. Політику було відомо, що в 1916–1917 рр. обговорювалась можливість відправлення японських військ до Європи через Сибір або морським шляхом [13, s. 168].

У Токіо для Масарика існувала можливість «негайно встановити контакти» з посольствами країн Антанти [13, s. 159]. Там перебували англійський посол К. Грін, французький – Е. Реньо, американський – Р.С. Морріс. Також Масарик бажав попередити японський уряд про те, що солдати Чехословацького корпусу «прибудуть в Японію для пересадки на пароплави», оскільки планував переправити корпус з Росії на Західний фронт в Європу [6, с. 157].

Дипломати США очікували Масарика в Японії. Зокрема, 29 березня 1918 р. державний секретар Сполучених Штатів Р. Лансінг, який дізнався про Масарика від американського підприємця Ч. Р. Крейна – прихильника слов'янських націй, наказав посольству своєї країни в Токіо зустрітися з лідером чехословацького руху і «повністю інформувати... про його погляди на ситуацію в Росії та на можливість організувати всередині Росії дієвий опір проти Центральних держав» [9, s. 20]. Саме тоді в країнах Антанти і США відбувалася дискусія щодо інтервенції в Росію за участю Японії. Президент США В. Вільсон виступав проти інтервенції, побоюючись

.....
посилення впливу Японії на Далекому Сході. Велика Британія і Франція, навпаки, підтримували інтервенцію в Росію, бажаючи відновлення Східного фронту, який би відтягнув на себе частину підрозділів Німеччини з Західного фронту. У цьому контексті майже невідомий політичний еліті США організатор Чехословацького корпусу в Росії Масарик викликав значний інтерес.

Американський посол передав Т.Г. Масарику прохання президента Т.В. Вільсона підготувати меморандум про стан Росії та більшовизм. Масарик погодився, розраховуючи здобути підтримку Вільсона у визвольній боротьбі чехів і словаків. Масарик згадував, що «Вільсон особисто і як представник Сполучених Штатів став у Європі великою моральною і політичною силою: Америка йшла на війну без територіальних домагань, і тому її голос так багато важив; американське військо стало вирішальною частиною союзницьких армій» [13, s. 249].

Варто відзначити, що під час підготовки меморандуму Масарик фактично висловлював Вільсону свої сумніви щодо його програми мирного врегулювання, викладені у «14 пунктах» [11, s. 109]. Це Масарик робив не вперше. Ще 13 грудня 1917 р. з Києва Масарик телеграфував президенту: фактично давав оцінку його «14 пунктам» і наголошував на необхідності зруйнування Австро-Угорщини як пережитку середньовічного феодалізму і утворення, згідно з демократичним національним принципом, незалежних держав у Центрально-Східній Європі, однією з яких мала бути чехословацька [10, s. 55–56]. Згодом зазначені аргументи в теоретичному викладі Масарик подав у праці, завершеній у січні 1918 р. в Києві під назвою «Нова Європа. Слов'янська точка зору» [12; 13, s. 251].

10 квітня 1918 р. текст меморандуму про стан Росії та більшовизм було завершено. Сам Масарик називав його «Меморандум про Росію і більшовизм» [13, s. 159]. Іноді текст меморандуму називають «Пропагандистська і економічна робота в Росії» [4, с. 155]. У 14 пунктах документу, в якому ситуацію в Росії Масарик розглядав як велику проблему в європейському і світовому контексті [15, s. 283], було проаналізовано стан справ у Росії та рекомендовано принципи конструктивної політики щодо неї. Особливо наголошувалася потреба координації демократичними країнами Заходу політики щодо Росії: «Союзники мусять мати один спільний план відносно Росії і допомоги для неї» [13, s. 160]. Масарик запропонував союзникам налагодити «більш тісні відносини з більшовицьким урядом, аж до його визнання де-факто», згадував про можливість організації російської армії. На його думку, визнання більшовицького уряду дозволило б Антанті впливати на нього [13, s. 159–160]. Політик не вважав доцільним підтримувати російських монархістів, кадетів, соціалістів-революціонерів і білий рух. Масарик був переконаний, що «більшовики втримають владу довше, ніж передбачають їхні противники», а шлях до заспокоєння країни лежить в утворенні коаліційного уряду соціалістичних партій з кадетською лівицею (за участі більшовиків). На його думку, «тривалий демократичний і республіканський уряд в Росії здійснюватиме великий тиск на Пруссію і Австрію». Крім того, всі малі нації Центрально-Східної Європи (фіни, поляки, естонці, латиші, литовці, чехи та словаки, румуни та ін.) потребують сильної Росії – як противаги Німеччини та Австрії. «Якщо німці підкорять Схід, потім підкорять і Захід», – стверджував політик. У зазначеній тезі російський науковець Е. Задорожнюк вбачає контури того, що можна назвати геополітичним статусом Чехословаччини та інших держав Центральної Європи [4, с. 155]. Науковець інтерпретує зазначену думку Масарика як його негативну оцінку розпаду Російської держави, яку він вважав противагою німецького впливу і можливим союзником у здобутті незалежності. Торкаючись України, Масарик вказував: «Належна форма правління може бути запроваджена і для українців, які повинні бути задоволені статусом автономної республіки, що складає частину Росії: це початковий план і самих українців, тільки згодом вони проголосили свою незалежність. Проте незалежна Україна стане фактично австрійською або німецькою провінцією; німці та австрійці проводитимуть щодо України таку ж політику, що й стосовно Польщі» [13, s. 160]. Також він писав, що Росія буде прагнути утримати південь, де зосереджені основні багатства країни (родюча земля, Донецький басейн, Чорне море). Очевидно, цією констатацією Масарик знову наголосив на проблематичності створення незалежної Української держави. На думку Масарика, спільний план союзників щодо Росії мав бути спрямований на подолання в Росії німецького і австрійського впливу шляхом економічного проникнення на російський ринок, підтримку російських залізниць, без яких «не буде армії, не буде промисловості і т. д.» [13, s. 161]. Також Масарик висловився про необхідність створення союзниками в Росії спілки по закупівлі російського збіжжя, щоб воно не дісталось німцям, але підкреслив, що «селяни не будуть продавати своє збіжжя за гроші, бо ті не мають для них вартості; вони потребують товарів (чоботи, одяг, мило,

залізо, реманент тощо». Оскільки «німці і австрійці не мають товарів, союзники мають найкращу нагоду здобути російський ринок...» [13, s. 161].

Країни Антанти і США особливо цікавила перспектива відновлення Східного фронту в Росії проти Центральних держав. Це питання посол США також поставив перед Масариком. Він позитивно відповів щодо можливості формування в Росії нової армії, відзначив, що реальним є її створення чисельністю в 1 млн. осіб впродовж 6–9 місяців [13, s. 162].

У меморандумі Масарик також згадував 50-тисячний Чехословацький корпус в Росії, стверджував про можливість формування другого корпусу і просив союзників надати транспорт для перевезення легіонерів до Франції [13, s. 161]. Масарик згадував французьку підтримку чеського і словацького визвольного руху і наголошував на його геополітичному значенні: «Чехословаки є найзахіднішим слов'янським бар'єром проти Німеччини та Австрії» [13, s. 161]. Далі в меморандумі Масарик згадав угоду від 5 квітня 1918 р. між Л. Троцьким і французьким урядом про роззброєння Чехословацького корпусу на шляху до Владивостоку. Ця угода не була першою: ще 26 березня 1918 р. в Пензі між представниками Раднаркому Радянської Росії і Чехословацької національної ради було підписано угоду про здачу частини зброї. Він обійшов мовчанням отримане вже в Японії повідомлення про затримання ешелонів для доставки чехословацьких легіонерів у Владивосток, звідки вони мали відправлятися японськими кораблями [13, s. 213]. На думку істориків США Д.Е. Девіса і Ю.П. Трані, цим меморандумом Масарик підштовхував В. Вільсона до інтервенції в Росію, хоча ці ж автори відзначали відсутність ентузіазму у лідера чехословацького визвольного руху в питанні інтервенції під час особистої зустрічі з Вільсоном 19 червня 1918 р. [3, с. 261, 271, 272].

В Японії Масарик продовжував слідкувати за міжнародними подіями. Згодом він згадував своє зацікавлення промовою міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна перед членами міських зборів Відня 2 квітня 1918 р., у якій йшлося про те, що нібито французький прем'єр Ж. Клемансо зондував ґрунт відносно готовності дунайської монархії до переговорів про укладення миру. Насправді саме Австро-Угорщина (О. Чернін знав про це) таємно займалась цим у Франції, розраховуючи розпочати переговори. Саме після цієї промови Черніна Ж. Клемансо зрозумів неможливість укладення сепаратного миру з Австро-Угорщиною. Був, зокрема, оприлюднений лист принца С. Бурбонського – брата дружини австро-угорського імператора Карла I – до Ж. Клемансо від 31 березня 1917 р., в якому висловлювалися мирні пропозиції Карла I Антанти. Таким чином, була промовисто показана ненадійність і фальш політики правлячих кіл Австро-Угорщини. Зрештою, 15 квітня 1918 р. О. Чернін подав у відставку [13, s. 163]. «Тим, що Клемансо відкрив переговори Карла і Черніна політичній громадськості, викрив австрійців у нелояльності, приніс нам велику користь і полегшив нам протиавстрійську акцію», – підсумовував Масарик [13, s. 211]. Один з висловів Черніна («Є такі Масарики також всередині монархії»), що звучав як звинувачення чеської нації у прихильності до програми Масарика, несвідомо сприяв успіху визвольного руху [13, s. 171].

В Токіо Масарик отримав повідомлення про з'їзд пригнічених націй Австро-Угорщини в Римі 8–11 квітня 1918 р. Чехословацький рух на ньому представляли Е. Бенеш і М.Р. Штефанік. На ньому «всі пригнічені нації Австро-Угорщини домовились про спільний виступ проти свого гнобителя» [13, s. 189]. З'їзд продемонстрував солідарність зазначених націй у спільній боротьбі за створення незалежних держав і розпад Австро-Угорщини. Учасники з'їзду звернулись до країн Антанти з проханням заявити про підтримку національно-визвольної боротьби пригноблених націй і визнання їхніх армій як союзних збройних формувань [1, с. 21].

В Японії Масарик продовжив свою діяльність для ознайомлення світової громадськості з чехословацькою визвольною програмою. Так, 14 квітня 1918 р. він дав інтерв'ю провідному японському часопису «Токуо Asahi Shimbun», в якому опублікував 19–20 квітня статтю «Німецький наступ на Схід» [8, s. 90].

15 квітня 1918 р. Масарика відвідав інспектор еміграційного відділу міської поліції Я. Такаяма. Масарик пояснив йому, чому він користується британським паспортом на ім'я Т.Г. Марсен. Згодом від Н. Макіно, колишнього міністра закордонних справ і посла Японії в Австро-Угорщині, Такаяма дізнався більше про Масарика і зацікавився чехословацькою визвольною боротьбою. Він допоміг політику відвідати 19 квітня 1918 р. секретаря міністерства закордонних справ Японії К. Шідехарі, якому Масарик вручив меморандум з проханням про допомогу у вивезенні чехословацьких частини з Владивостоку, в забезпеченні їх одягом і взуттям.

За іншими відомостями, Масарик встановив контакти з японськими ліберальними політиками – депутатом і колишнім дипломатом Н. Макіно, лідерами партій «Сейюкай» (Партія друзів політики) Т. Хара і «Кенсейкай» (Конституційна партія) Т. Като.

Масариком також зацікавилися японські військові. Політик зустрівся з прихильником ідеї японської інтервенції в Сибір, заступником начальника генерального штабу генералом Г. Танакою. Щоб використати Чехословацький корпус у Росії в інтересах своєї країни, Танака прагнув підпорядкувати його японському командуванню для можливих спільних військових операцій в Сибіру. У той час, під приводом захисту інтересів своїх підданих, Японія 4 квітня 1918 р. вже ввела свої військові підрозділи до Владивостока. Очевидно, на зустрічі відбувся лише обмін думками, оскільки певного рішення на ній ухвалено не було [8, s. 91].

Згодом у розмовах з К. Чапеком Масарик згадував: «Роздивитися Японію я не зміг; не було часу навіть оглянутися довкола себе» [6, с. 157]. У «Світовій революції» він писав: «Дво-тижневе проживання в Японії моїх знань про неї переважно не збагатило. Вся моя увага була звернена до долі легіонів, на війну і на очікуваний мир» [13, s. 164]. Проте певне знайомство з Японією у Масарика все-таки відбулося: «Я відвідав у Токіо ті чи інші храми декількох релігій, подивився багато на що, до чого був доступ...» [13, s. 164]. Також Масарик побував у книжкових і мистецьких магазинах, де йому «пощастило придбати чудові японські гравюри на дереві та деякі європейські книги...» [13, s. 164].

19 квітня 1918 р. Масарик приїхав до Йокогами, звідти наступного дня відплив пароплавом «Empress of Asia» і, перетнувши Тихий океан, 29 квітня прибув на американський континент, до м. Ванкувера (Канада) [18, s. 199].

Як політик Масарик відзначав динамізм економіки Японії: «Цікавив мене економічний стан Японії і в ньому шукав досвід; я хотів бачити, як війна економічно відбилася на всій Японії». Він підкреслив, що війна стримала Англію і певною мірою Францію від звичайних поставок збіжжя на Далекий Схід, що надало Японії можливість розширити свою торгівлю в Азії та дійти аж до Єгипту в Африці [13, s. 164].

Політико-дипломатична діяльність Масарика в Японії мала важливі наслідки для подальшого розгортання чехословацького визвольного руху, підтримки його США. Завдяки Токійському меморандуму Вільсон почав вважати Масарика одним з експертів у справах Росії, а Масарик встановив контакти з вищим керівництвом США, що дозволило ширше ознайомити американських політиків з чехословацькими визвольними прагненнями. Згодом Масарик писав про конфіденційне ознайомлення президентом Вільсоном союзників із змістом його Токійського меморандуму [13, s. 193]. Для США Чехословацький корпус став одним із важливих чинників у громадянській війні в Росії. За проектом США, 2 серпня 1918 р. уряд Японії видав декларацію про військову інтервенцію на захист Чехословацького корпусу [13, s. 237]. 9 вересня 1918 р. уряд Японії визнав чехословацьке військо регулярною армією у війні з Австрією, а Національну раду – керівним органом, з яким бажав підтримувати постійні відносини [13, s. 239]. Втім, чесько-японський союз перед спільним ворогом у 1918 р. не став довготривалим. Після проголошення ЧСР суперечності між японцями і чехословацьким корпусом щодо дій в Росії стали явними. В час, коли чехи і словаки боролися за незалежність від габсбурзької монархії, Японія готувалась до розширення своєї імперії [8, s. 94].

Отже, японська сторінка у визвольній діяльності Т.Г. Масарика відіграла важливу роль. Токійський меморандум президенту Вільсону загалом допоміг Масаріку актуалізувати чехословацьке питання в зовнішній політиці однієї з найвпливовіших держав.

Перспективи подальшого дослідження зазначеної тематики передбачають вивчення дипломатичних документів Великої Британії та Франції про перебування Масарика в Японії, дослідження його політичної активності як лідера чехословацького визвольного руху в США у відносинах з президентом США Т.В. Вільсоном.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляева В.И. Чехословацкий вопрос в политике Великобритании в годы Первой мировой войны / В.И. Беляева // К 70-летию образования самостоятельных государств в Центральной и Юго-Восточной Европе. Выпуск II. – Москва, 1989. – С. 13–23.
2. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа : від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов. – К. : Інститут історії України, 2009. – 376 с.

3. Дэвис Д.Э., Трани Ю.П. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях / Д.Э. Дэвис, Ю.П. Трани. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 479 с.
4. Задорожнюк Э. Г. Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика / Э. Г. Задорожнюк // Новая и новейшая история. – 2012. – № 5. – С. 151–163.
5. Масарик Т.Г. Россия и Европа / Т.Г. Масарик. – СПб. : РХГИ, 2000. – 448 с.
6. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек. – Л.: Астролябія, 2010. – 464 с.
7. Blížkovský V. Masarykova cesta kolem světa za demokratické Československo / V. Blížkovský // Živé hodnoty Masarykova Československa. Směrodatné hodnoty pro 21. století [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.ceskenarodnilisty.cz/clanky/masarykova-.html>. – Дата доступа : 18.03.2012.
8. Hayashi T.T. G. Masaryk, československé legie a Japonsko / T. Hayashi // První světová válka, moderní demokracie a T.G. Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G. Masaryka ve dnech 22. – 24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1995. – S. 89–95.
9. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun. – Praha : Odeon, 1991. – 542 s.
10. Kovtun G.J. Masaryk and America. Testimony of a relationship / G. J. Kovtun. – Washington : Library of Congress, 1988. – 82 s.
11. Ludwig E. Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem / E. Ludwig. – Praha : Česka expedice RIOPRESS, 1996. – 189 s.
12. Masaryk T.G. Nová Evropa (Stanovisko slovasnské) / T. G. Masaryk. – Brno : Doplněk, 1994. – 193 s.
13. Masaryk T.G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918 / T.G. Masaryk. – Praha : Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G. Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.
14. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová. – Praha : Karolinum, 2000. – 356 s.
15. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G.Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 2003. – 536 s.
16. Polák S. Za ideálem a Pravdou 5 (1915–1918) / S. Polák. – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 2009. – 568 s.
17. Syllaba T. T.G. Masaryk a revoluce v Rusku / T. Syllaba. – Praha : Naše vojsko, 1959. – 268 s.
18. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou. – Praha : Paseka, 2004. – 456 s.

Кравчук А.Н. ТОКИЙСКИЙ МЕМОРАНДУМ Т.Г. МАСАРИКА ПРЕЗИДЕНТУ США Т.В. ВИЛЬСОНУ (АПРЕЛЬ 1918 ГОДА)

В статье раскрыта политическая деятельность в Японии в апреле 1918 г. лидера чехословацкого освободительного движения периода Первой мировой войны. Раскрыто содержание Токийского меморандума Т.Г. Масарика президенту США Т.В. Вильсону; показаны контакты Т.Г. Масарика с японскими политиками.

Ключевые слова: Т.Г. Масарик, Т.В. Вильсон, чехословацкое освободительное движение, Япония.

Kravchuk O. TOKYO MEMORANDUM OF T. G. MASARYK TO THE PRESIDENT OF THE USA T.W. WILSON (APRIL 1918)

The article highlighted the political activities in Japan in April 1918 of the leader of the Czechoslovak liberation movement during the First World War. In the article the author opened the context of Tokyo Memorandum of T.G. Masaryk to the president of the USA T.W. Wilson. The author showed the contacts of T.G. Masaryk with Japan's politicians.

Keywords: T.G. Masaryk, T.W. Wilson, Czechoslovakian liberation movement, Japan.

УДК [94:364.3] «19» (47+57)

О.І. Вальчук

ОРГАНІЗАТОРИ ТА ПРОВІДНИКИ РАДЯНСЬКОГО СОЦСТРАХУ 1920–1930-х РОКІВ

Вплив окремих особистостей на формування організаційної системи державного соціального страхування в СРСР мав зворотню дію із відповідними наслідками для їхнього життя. Ознайомлення з практичною діяльністю відповідальних страхових працівників і науковими поглядами теоретиків радянського соцстраху дозволяє краще зрозуміти процеси, в яких вони брали безпосередню участь.

Ключові слова: соціальне страхування, радянські теоретики, реконструктивний період, наукові погляди, професійні інтереси, Цусстрах НКП СРСР, відповідальні страхові працівники.

Важливими аспектами дослідження радянської системи соціального страхування у 1921–1933 рр. є питання її організаційного оформлення, економічне підґрунтя, практичне значення. Однак за великою кількістю законодавчих ініціатив, розпоряджень, директивних листів і фінансових звітів складно побачити людей – особистостей, чий суб'єктивізм (власні переконання, досвід, знання, інтереси, прихильності, прихована чи відкрита неприязнь) значною мірою впливав на хід процесів, які й визначали загальний вигляд інституту соцстраху на кожному з етапів його існування.

Звісно, роль, яка відводилася соціальному страхуванню в Радянській державі, передбачала постійний контроль з боку керівних органів влади. Його соціальний та економічний потенціал водночас посилював і послаблював самостійність функціонування цього інституту. Це породжувало постійну конфронтацію окремих відомчих структур, які безпосередньо були причетні до системи управління радянським соцстрахом. Крім того, такий стан речей спонукав до частих кадрових ротацій. Змінювалися не просто прізвища, а погляди на майбутнє соціального страхування.

Означена проблема не знайшла належного висвітлення в сучасній українській і зарубіжній історіографії, за винятком питань, які стосувалися власне аналізу або ж критики наукових поглядів окремих теоретиків радянського соцстраху, що розглядалися в працях О.А. Мельничука [1]. Джерелами для написання цієї роботи слугували архівні документи і матеріали, опубліковані на сторінках часопису «Вопросы страхования».

Мета статті – показати місце і значення окремих особистостей в процесі формування радянської моделі соціального страхування у 1921–1933 рр.

Відродження соціального страхування відбулося в 1921 р. у структурі Народного комісаріату соціального забезпечення РСФРР [2, л. 7–9]. Однак в результаті посилення Народного комісаріату праці, який отримав статус союзного, соцстрах перейшов у його відання [3, с. 76]. Звісно, підвищення централізованого рівня управління було важливим фактором, але не єдиним. Вагоме місце у цьому процесі належало наркомуну праці СРСР Василю Володимировичу Шмідту.

Народився він у 1886 р. в сім'ї домашньої робітниці. У 1904 р. закінчив чотирикласне міське училище. Працював слюсарем на залізниці, в період еміграції (1907–1911 рр.) – малярем у Німеччині, після повернення на батьківщину – слюсарем в механічній майстерні арсеналу. В 1914 р. був секретарем Ленінградського союзу металістів. Під час перебування в засланні в Катеринославі працював на заводі і в лікарняній касі. Двічі був заарештований (у 1915 і 1916 рр.). В жовтні 1917 р. увійшов до складу «комісії праці» як завідувач відділу ринку і бірж праці. З 1918 по 1928 р. перебував на посаді народного комісара праці РСФРР, а з 1923 р. – й СРСР. 11 серпня 1928 р. його призначили заступником голови Ради Народних Комісарів СРСР [4, с. 3].

В.В. Шмідт розглядав соцстрах не лише як важливу для робітників систему забезпечення, але й як необхідну умову для розвитку промисловості. У своїй промові на Всесоюзній нараді працівників страхових органів він зазначив: «...питання продуктивності праці і росту добробуту будуть залежати головним чином від того, наскільки ми матимемо здорову робочу силу. Соціальне страхування є тим засобом, який гарантує робітничому класу відновлення сил, здоров'я, продуктивності» [5, с. 2].

Система соціального страхування, яка могла б ефективно працювати в складних умовах відбудови, відновлення промисловості, вимагала кваліфікованого теоретичного обґрунтування. Саме тому до цієї справи були залучені спеціалісти, які вже мали досвід роботи у цій сфері: М.А. Вигдорчик, З.Р. Теттенборн, Л.В. Забелін, В.І. Гутцайт.

Значний внесок в розробку теорії соцстраху належить Миколі Абрамовичу Вигдорчику. Саме він запропонував порядок встановлення страхових тарифів. Це питання викликало чи не найбільше труднощів. Неприятливі внутрішні чинники – слабка промисловість, нестабільна грошова одиниця, нерівномірна зміна цін – не дозволяли застосувати статистичний метод. Необхідно було шукати інший шлях, в обхід ідеальної теоретичної побудови, з притаманними для практики неточностями. Спроба приблизного вирішення питання про страхові тарифи, зроблена професором М.А. Вигдорчиком, передбачала використання даних досвіду і вказівок практики. За таких умов статистичні матеріали виконували роль допоміжного засобу [6, с. 153].

Статті М.А. Вигдорчика щодо перспектив радянського соцстраху містили чимало конкретних пропозицій, реалізація яких дозволила б усунути певні негативні фактори в роботі стра-

хових органів і покращити обслуговування застрахованих. Однак соціальне страхування в його початковому вигляді було тимчасовим явищем. Тому потреби його вдосконалення в обраному на початку 1920-х рр. напрямку не було.

У реконструктивний період погляди Миколи Абрамовича були піддані нищівній критиці, що значною мірою позначилося на необхідності збереження інформації щодо їхнього автора. У фондах Державного архіву Російської Федерації знаходимо лише короткі автобіографічні відомості та перелік основних праць, надісланих М.А. Вигдорчиком у вересні 1937 р. до Комісії сприяння вченим.

Згідно з цими даними, М.А. Вигдорчик народився у 1864 р. У 1898 р. закінчив медичний факультет Київського університету. У 1924 р. його обрали і затвердили професором з професійної патології Державного університету для вдосконалення лікарів ім. С.М. Кірова в Ленінграді. За сумісництвом він також працював в Інституті лікарсько-трудової експертизи Ленінградської міської ради. У 1934 р. отримав ступінь доктора медичних наук без захисту дисертації [7, л. 1].

До неповного переліку головних наукових праць професора Вигдорчика, надрукованих окремими виданнями, належать: «Теорія і практика соціального страхування. Вип. I–VII» (1919–1926 рр.), «Лікарська експертиза у разі непрацездатності» (1921 р.), «Інвалідність» (1924 р.), «Нариси з професійної гігієни» (1925 р.), «Природний професійний відбір» (1928 р.), «Трудове каліцтво» (1929 р.), «Професійна патологія. Курс професійних хвороб» (1930 р.), «Компенсаторне професійне пристосування» (1934 р.). Крім того, до 1937 р. в періодичних виданнях і в Працях наукових інститутів було опубліковано 147 статей, в тому числі 11 іноземними мовами [7, л. 1–2].

Ще одним з провідних спеціалістів у сфері соціального страхування в період його становлення в Радянській державі був Володимир Ісидорович Гутцайт. Його особова справа зберігається у фонді Народного комісаріату праці СРСР. Народився він 12 серпня 1883 р. у м. Мінську. За національністю – єврей, за соціальним походженням – службовець, безпартійний, з 1918 р. був членом профспілки радянських юридичних службовців, за професією – юрист-страховик. У 1912 р. отримав диплом першого ступеня про закінчення юридичного факультету Томського університету, захистив кандидатську дисертацію з теми «Страхування працівників у Росії і на Заході», займався дослідженням методу побудови страхового тарифу. З 1913 по грудень 1914 р. був завідувачем Управління московських центральних загальних лікарняних кас. За цей період виконав усю необхідну роботу для їх організації: розробив форми діловодства і рахівництва, інструкції про порядок стягнення внесків і виплати допомог, а також сформував при касах статистичний відділ. У 1915 р. працював юрисконсультом, завідувачем відділу, у 1922 р. був діловодом в юридичному відділі Державного гальмівного заводу; цього ж року перейшов на роботу в Центральне управління соціального страхування при НКСЗ, а 17 січня 1923 р. його було зараховано в Цусстрах НКП СРСР на посаду завідувача фондовим відділом. 20 травня 1926 р. В.І. Гутцайта було переведено на посаду завідувача бюджетно-плановим підвідділом, а з 1 травня 1928 р. – на посаду консультанта [8, л. 5–5 об., 7, 39].

До кола його професійних інтересів належали питання, пов'язані з формуванням бюджету соцстраху, значенням запасного фонду і загалом всією фінансовою системою радянського соцстраху.

Володимир Ісидорович був людиною освіченою, компетентною у фінансових питаннях соцстраху, з необхідним досвідом і стажем роботи. Однак на хвилі зміни політичних та економічних настроїв другої половини 1920-х рр. зникла потреба в спеціалістах такого рівня. Поступово його було усунуто від активної участі в справі будівництва радянського соцстраху.

Реалізація соціального страхування на практиці потребувала додаткового тлумачення страхового законодавства. Завдяки роботі у цій сфері стало відомим ім'я Віталія Давидовича Кузятіна. Короткі біографічні відомості про нього містяться в некролозі, надрукованому на сторінках журналу «Вопросы страхования» за 1929 р.

Народився В.Д. Кузятін в м. Батумі 11 червня 1891 р. Після закінчення Батумської гімназії вступив на юридичний факультет Гейдельберзького університету, а в 1915 р. склав контрольний іспит у Харківському університеті. Здобувши вищу освіту, п'ять років працював на різних відповідальних посадах. В повній мірі присвятив себе соцстраху з 1918 р. З 1923 р. і до останніх днів життя (23 січня 1929 р.) працював в Цусстрасі НКП СРСР.

Віталій Давидович був постійним співробітником журналу «Вопросы страхования». Саме

йому належала ініціатива видання картотеки, започаткування «юридичних консультацій» та багато іншого. Напередодні смерті В.Д. Кузятін обіймав посади відповідального секретаря Союзної страхової ради і заступника завідувача організаційного відділу Цусстраху [9, с. 15]. В середовищі страхових працівників його знали як автора друкованих праць з питань соцстраху, як лектора страхових курсів і, зрештою, як одного з авторитетних теоретиків і практиків соціального страхування.

Досвідченими практиками були також керівні працівники в системі управління державним соціальним страхуванням, в першу чергу на загальносоюзному рівні. Головним органом, який здійснював безпосереднє управління соціальним страхуванням, було Центральне управління соціального страхування НКП СРСР. 1 лютого 1923 р. начальником Цусстраху було призначено Л.П. Немченка [10, л. 10].

Лев Павлович Немченко працював на посаді начальника Цусстраху протягом 6 років. Відповідно до даних анкетного листа № 97 організаційного відділу ВЦВК по Всеросійському обліку кваліфікованих радянських працівників РСФРР, народився він 16 червня 1890 р. в м. Генічеськ Таврійської губернії в сім'ї службовця. За національністю був євреєм. Навчався у Сімферопольському реальному училищі, іспити склав екстерном у 1910 р. У 1907–1908 рр. близько року жив у Швейцарії та Німеччині. В графі «Партійність» зазначалося: з 1905 по 1919 р. – меншовик, з січня 1920 р. – член РКП(б). Протягом 8 місяців (1917–1918 рр.) був заступником голови Харківського губвиконкому; 3 місяці (1919 р.) – членом президії Сімферопольського виконкому, 9 місяців (1922–1923 рр.) – членом ВЦВК. Працював також в установах по лінії ВЦРПС і відомствах НКП та НКСЗ: 1918–1919 рр. – секретар Кримської ради професійних спілок; 1919–1920 рр. (4 міс.) – член президії Союзу радянських службовців Харківської губернії; 1920–1921 рр. (4 міс.) – голова Кримської ради професійних спілок; 1921–1922 рр. (10 міс.) – секретар Південного бюро ВЦРПС; 1922–1923 рр. – уповноважений НКП при РНК УСРР і член президії Південного бюро ВЦРПС; з червня 1923 р. – член колегії Народного комісаріату праці. На час призначення начальником Центрального управління соціального страхування був одружений і мав двох дітей [11, л. 1–2, 5].

Л.П. Немченко був автором одних із перших брошур і книг, присвячених питанням соцстраху в СРСР. В них він використовував матеріали, доступні йому як начальнику Цусстраху. Ця традиція була збережена його наступником – щоправда, вона набула своєрідних рис, враховуючи перехід соціального страхування в Радянському Союзі на якісно інший рівень.

Паралельно з ревізією теоретичних положень радянського соцстраху у реконструктивний період розпочалася реорганізація страхових органів і перегляд їхнього кадрового складу. В першу чергу цей процес охопив центральні органи управління соціальним страхуванням.

9 березня 1929 р. на засіданні Колегії НКП СРСР на посаду начальника Цусстраху було затверджено кандидатуру В.А. Котова [12, л. 21].

Василь Афанасійович Котов народився у 1885 р. У віці 13 років його віддали на навчання до ковальсько-слюсарської майстерні. У 1913 р., працюючи в механічному відділі на фабриці Абрикосова, він був обраний уповноваженим до лікарняної каси, а згодом і до правління каси, де й залишався до 1915 р. З першого листопада 1918 р. працював у Сокольницькому райкомі ВКП(б), був членом військової комісії і організатором загону особливого призначення, а з травня 1919 р. по січень 1925 р. – секретарем. У 1919 р. під час наступу Юденича його мобілізували на фронт. 29 січня 1926 р. В.А. Котова обрали секретарем Московського комітету ВКП(б). На цій посаді він залишався до кінця 1928 р. Василь Афанасійович був членом ЦК ВКП(б) з XIV партз'їзду і членом ЦВК з III З'їзду Рад [13, с. 7]. У 1929–1933 рр. був членом Колегії Народного комісаріату праці СРСР, у 1933–1935 рр. – завідувачем бюро соціального страхування ВЦРПС, з 1935 р. – управляючим будівельним трестом «Держвідділбуд» Наркомату комунального господарства РСФРР. 19 вересня 1936 р. його заарештували, 25 травня 1937 р. вироком Військової Колегії Верховного суду СРСР засудили до смертної кари і розстріляли. Реабілітували В.А. Котова у 1958 р. у зв'язку з відсутністю в його діях складу злочину [14].

В умовах взяття курсу на модернізацію промисловості розпочалася активна трансформація системи соцстраху, яка характеризувалася відходом від власне страхових принципів. Її результатом стала поява радянської моделі соціального страхування в тому вигляді, в якому сьогодні вона розглядається в підручниках поряд з моделями Бісмарка і Беверіджа.

Таким чином, в період з 1921 по 1933 р. завдяки використанню знань і досвіду талановитих теоретиків і практиків соцстраху радянській владі вдалося повною мірою використати весь

.....
можливий (за реалій того часу) потенціал цього інституту.

Проблема, окреслена в статті, залишається недостатньо вивченою і потребує подальших досліджень, особливо в напрямку висвітлення поглядів відповідальних страхових працівників на рівні союзних республік.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мельничук О.А. Розвиток науки радянського соціального страхування у 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Мельничук // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2012. – Вип. 45. – С. 91–94 ; Мельничук О.А. Критика наукових поглядів теоретиків радянського соцстраху в умовах взяття курсу на модернізацію промисловості / О.А. Мельничук // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – Вип. 21. – Вінниця, 2013. – С. 199–201.
2. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 95, оп. 1, д. 35, 15 л.
3. Из истории социального страхования в России // Вестник государственного социального страхования. – 2010. – № 9. – С. 73–80.
4. На службе у рабочего класса. Жизненный путь тов. Шмидта // Вопросы страхования. – 1928. – № 47. – С. 3.
5. Десять лет на славном посту. Юбилей тов. В.В. Шмидта // Вопросы страхования. – 1928. – № 47. – С. 1–2.
6. Развитие социального страхования в России. Роль фонда социального страхования в социальной защите граждан. – М. «Визави», 2001. – 321 с.
7. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. Р4737, оп. 2, д. 881, 4 л.
8. ГАРФ, ф. Р5515, оп. 35, д. 458, 44 л.
9. В.Д. Кузятин // Вопросы страхования. – 1929. – № 4. – С. 15.
10. ГАРФ, ф. Р5528, оп. 13, д. 2, 103 л.
11. ГАРФ, ф. Р5515, оп. 35, д. 1650, 19 л.
12. ГАРФ, ф. Р5528, оп. 7, д. 516, 105 л.
13. Назначение В.А. Котова начальником Цусстраха и председателем Союзного страхового совета // Вопросы страхования. – 1929. – № 11–12. – С. 7.
14. Биографический указатель. Василий Афанасьевич Котов [Электронный ресурс] // Режим доступа : http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kotov_va.php.

Вальчук Е.И. ОРГАНИЗАТОРЫ И РУКОВОДИТЕЛИ СОВЕТСКОГО СОЦСТРАХА 1920–1930-х ГОДОВ

Влияние отдельных личностей на формирование организационной системы государственного социального страхования в СССР имело обратное действие с соответствующими последствиями для их жизни. Ознакомление с практической деятельностью ответственных страховых работников и научными взглядами теоретиков советского соцстраха позволяет лучше понять процессы, в которых они принимали непосредственное участие.

Ключевые слова: социальное страхование, советские теоретики, реконструктивный период, научные взгляды, профессиональные интересы, Цусстрах НКТ СССР, ответственные страховые работники.

Valchuk O.I. THE ORGANIZERS AND LEADERS OF THE SOVIET SOCIAL INSURANCE IN THE 1920–1930s

The influence of individuals on the formation of the organizational system of state social insurance in the USSR had the opposite effect, with consequences for their lives. Familiarization with the practical activity of responsible insurance workers and scientific views of the soviet theorists of social insurance helps to better understand the processes in which they were directly involved.

Keywords: social insurance, soviet theorists, reconstruction period, scientific views, professional interests, The Central Social Insurance Administration, responsible insurance workers.

УДК 371(477.43) «19» : 058.237

О.А. Посвітак
ФОРМУВАННЯ МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В РАДЯНСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ 1930-х РОКІВ

У статті здійснено спробу розкрити специфіку масової політичної культури в радянському суспільстві 1930-х рр. та показати дії радянської влади, спрямовані на її формування.

Ключові слова: масова політична культура, тоталітарний режим, ідеологічний контроль.

Приєднання людей до політичної системи і політичної діяльності відбувається за допомогою політичної культури. Враховуючи те, що політична культура містить знання про політику, знайомство з фактами, інтерес до них, оцінку політичних явищ, оцінні думки про те, як повинна здійснюватися влада, емоційну складову політичних позицій, більшовики особливу увагу зосередили на формуванні політичної культури радянських громадян у потрібному владі напрямі. В межах політичної культури можна розрізнити елітарну та масову культури, де, на думку Б. Кухти, до поняття масової культури включаються ілюзії доступності політичної діяльності для загалу громадянства [1, с. 222]. Масову політичну культуру в тоталітарному суспільстві можна визначити як уніфіковану політичну культуру, нав'язану масам відповідним політичним режимом і підтримувану ним, орієнтовану на примусову монолітну єдність як результат повного підкорення особистості колективу, а суспільства – державі [2, с. 396]. Слід зауважити, що одним із найважливіших складових масової політичної культури за тоталітарного режиму став ідеологічний контроль, тому в комплексі ідей та методів більшовиків, направлених на зміну самої людської природи, чільне місце займає жорсткий контроль над свідомістю. Більшовики намагалися примусити не просто діяти, а навіть думати у визначених рамках. Вони застосовували цілий набір засобів впливу на свідомість населення.

Феномену масової політичної культури присвячена низка праць. Серед них роботи К. Головешкіної [2], К. Гаджисєва[3], Б. Беттельгейма [4], які звертаються до проблеми тоталітарної свідомості як складової частини політичної культури та аналізують можливості існування масової політичної культури в тоталітарних суспільствах.

Метою ж даного дослідження є розгляд конкретних дій влади, які призвели до встановлення у радянському суспільстві масової політичної культури у 1930-х рр.

Тоталітарним суспільствам був притаманний особливий специфічний вид масової політичної культури. Ця політична культура передусім відрізняється монолітністю еліти і маси за відсутності внутрішнього антагонізму всередині цих страт. У свою чергу, масова культура при тоталітарному режимі має свої особливості. Насамперед це керування свідомістю людей та доктринальність. Формуванню образу людини-гвинтика – бездоганного виконавця волі держави – приділяється особлива увага. За тоталітарного режиму нав'язуються такі властивості масової ментальності, як колективізм, аксіома «як усі», пов'язані з агресивною ксенофобією (острахом іноземців); схиляння перед харизматичним лідером; влада партії нового типу, а головне – політизація, яка охоплює всі сторони соціального існування особистості, і заснований на такій політизації ентузіазм. Комуністична партія охоплює своїм впливом кожен бік життя та діяльності людини. Починаючи зі шкіл та вищих учбових закладів, вона проникає і до інших сфер життя. Так, наприклад, в 1930-х рр. в усіх вишах створюється спільне вузівське партбюро, а там, де налічується більш ніж 500 комуністів, – партком; на факультетах – партосередки; в академічних групах за наявності трьох і більше членів партії – партгрупи [5, с. 69]. Запроваджується обов'язкове вивчення всіма викладачами і студентами марксистсько-ленінських предметів [5, с. 69]. Значна увага приділяється формуванню політичних орієнтирів вчительства. Вчителі в обов'язковому порядку опрацьовували «Короткий курс історії ВКП(б)»; з метою перевірки їхніх знань у всіх школах проводилися теоретичні конференції, в яких повинні були взяти участь 100% педагогів [6, арк. 9]. В умовах ідеологічного тиску при прийомі на роботу на передній план висувалися не професійні здібності, а примат політичної доцільності. Це мало негативний вплив на якісні параметри праці. Наприклад, у сфері освіти та науки не вдалося належним чином налагодити роботу навіть до кінця 1930-х рр.; зокрема на Поділлі у 1937 р. з 14 тис. вчителів більш ніж 10 тис. не мали навіть середньої освіти [6, арк. 9].

Ідеологічний і політичний контроль державних і політичних структур набуває тотально-го характеру. Створюються такі умови, які забезпечують втручання, насамперед органів державної безпеки, у справи літератури, мистецтва, у творчий процес, діяльність громадських організацій, виробництво, медицину і навіть особисте життя. Увага в першу чергу звертається на підготовку необхідних кадрів, які були б спроможні виконати висунуті владою завдання.

Вище політичне керівництво країни, державні та партійні структури у регіонах ставлять за мету виховати засобами культури, мистецтва, художнього слова потрібного режиму виконавця через створення і поширення творів мистецтва, відповідних «регламенту». Їх творення відбувалось в умовах заміни владою ідейно-естетичних поглядів вузькокласовими рамками, зведення багатогранності до уніфікації.

У свою чергу, уніфікація зажадала вироблення зрозумілих і зовсім конкретних аргументацій і понять. Так, у лютому 1929 р. І. Сталін у своєму листі драматургу В. Біль-Білоцерківському зазначає, що найдоцільніше було б оперувати у художній літературі поняттям класового порядку або навіть такими поняттями, як «радянське», «антирадянське», «революційне», «антиреволюційне» і т. д. [7, с. 107]. Реалізацією таких установок як в центрі, так і на місцях мали займатися різноманітні творчі організації. Це, зокрема, асоціації пролетарських письменників та їхні філії в регіонах, асоціація пролетарських музик, асоціація пролетарських художників, товариство пролетарських архітекторів тощо, діяльність яких базувалася на добровільно-примусових засадах.

Показовою в цьому контексті стала постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-творчих організацій» [8, с. 62], якою практично ставилася під контроль Комуністичної партії будь-яка творча діяльність і здійснювався поворот від плюралізму до уніфікації. Згадаймо хоча б метод соцреалізму у мистецтві.

Чимала увага у масовій політичній культурі за тоталітаризму відводилася процесу формування «образу ворога». В уявленні більшості людей дійсність перетворилася на певний шабаш «ворогів», «зрадників», «змовників», «шкідників», «саботажників» тощо. Іншими словами, увесь світ був розділений на два непримиренні табори: «ми» та «вони», «друзі» та «вороги». В цьому аспекті пропитувалася теорія змови, яка відкидала можливість реалістичної оцінки соціальних, історичних та політичних факторів [3, с. 15–18]. Тут можна пригадати боротьбу із куркульством, націоналізмом тощо і в контексті цього – цілу низку сфабрикованих кримінальних справ.

Зазначимо, що з початком 30-х рр. переслідування інакодумства, що в офіційній термінології отримало визначення «вороги», набуває системного усвідомленого характеру. Виходить низка постанов і таємних інструкцій, в яких роз'яснюють, кого можна вважати «ворогами» та що з ними робити. Наприклад, у квітні 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив спеціальну цілком таємну інструкцію «Про чистку прикордонних округ», у якій визначалися основні категорії громадян, що підлягають виселенню: це ті особи, «про контрреволюційну діяльність яких є певні матеріали, а також особи, що мають видатне антирадянське минуле» (обіймали керівні посади в антирадянських урядах і арміях, брали активну участь в контрреволюційному русі тощо), та «фахівці з антирадянським минулим», що мають близькі або родинні зв'язки в Польщі і Румунії і підтримують їх листовно або в інший спосіб, «не беруть участі в радянському будівництві, як активні робітники» [9, с. 71–72].

1930-ті рр. характеризуються також пошуком «недобитків класового ворога», «вовків у овечій шкурі». Варто сказати, що громадяни брали активну участь у таких кампаніях. До органів ДПУ слалися листи, часто анонімки, в яких всі бажаючі викладали свої думки відносно окремих «неблагонадійних», на їхню думку, осіб. Інколи все доходило до абсурду. Так, в одному з таких листів звинувачували студента Кам'янець-Подільського ІНО С. Шамеса у приховуванні джерела існування батьків – продажу самогону. Крім того, дописувач повідомляв про листовний зв'язок матері студента з Америкою та отримання нею «великої кількості доларів», «контрреволюційних листів». Вступ матері до колгоспу названо «замазуванням очей»; зверталася особлива увага на те, що С. Шемес витрачає свою стипендію на «розкоші» [10, арк. 5–6].

Крім окреслення образу «ворога», для масової культури тоталітарного режиму характерним є проголошення держави новим геополітичним центром світу. У свідомості людей формувалося міфічне, обожнене уявлення про державу, яке в основному зводилось до того, що держава володіла необмеженою силою та владою стосовно кожного члена суспільства; не було і не могло бути такої сфери приватного життя, яка була б недоступна державному регулюванню; тільки держава могла забезпечити найкращі умови кожній людині [2, с. 398].

Ще однією особливістю масової культури тоталітаризму можна визначити феномен «вождизму», який для Радянського Союзу знайшов втілення у «культі особи». При Сталіні партійно-державний апарат був перетворений на засіб забезпечення неподільного єдиновладдя, утвердження своєрідного неоецезаризму. Соціалістична фразеологія слугувала лише прикриттям се-

редньовічного тоталітарного режиму в душі Чингісхана, Тамерлана чи інших тиранів і диктаторів. При цьому заохочувалося довічне його звеличування як батька народів, перебільшення його персонального внеску в революційні процеси, фальсифікація історії. Водночас жорстко, аж до фізичного винищення, пригнічувалися прояви інакомислення, будь-яких відхилень від генеральної лінії Комуністичної партії, що ототожнюється з суб'єктивними переконаннями Сталіна [11].

Окремої уваги варті орієнтації та установки на нормативну систему радянського суспільства, яка утворилась в результаті прийняття (переважно формального) суспільством тих норм, що надходили згори. В ній необхідним було розрізняти декларовані, але не працюючі норми, та офіційно не сформульовані, але реально діючі.

Орієнтація на подвійну мораль, характерна для масової культури тоталітарних суспільств, що глибоко вкоренилася в СРСР, призводила до того, що радянські люди жили за подвійним стандартом: думали одне, а говорили зовсім інше. Прислів'я «Ми вдаємо, що працюємо, а вони вдають, що нам платять» є відображенням подвійної моралі, притаманної суспільству. Апофеозом прояву подвійних стандартів на державному рівні стала сталінська Конституція 1936 р., положення якої були відірвані від дійсності [12, с. 40].

Таким чином, за умов тоталітаризму влада виробила цілу систему методів та засобів нав'язування населенню масової політичної культури. За умов постійного ідеологічного контролю процвітав «культ вождя» та чітко вималювався образ «ворога», боротьба з яким велася рішуче та систематично. Особлива роль відводилася державі, яка вважалася центром світу, а людина усвідомлювалася звичайним гвинтиком на службі системи. За умов постійного контролю виробилася система «подвійних стандартів», яка призводила до роздвоєння особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи політичної науки : Курс лекцій / За ред Б. Кухти. – Ч. 3. Політична свідомість і культура. – Львів : Кальварія, 1998. – 556 с.
2. Головешкіна К. Феномен масової політичної культури в тоталітарних суспільствах / К. Головешкіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 395–403.
3. Гаджиев К. Заметки о тоталитарном сознании / К. Гаджиев // Вестник МГУ. Серия 12. – 1993. – № 4. – С. 13–31.
4. Беттельгейм Б. О психологической привлекательности тоталитаризма / Б. Беттельгейм // Знание – сила. – 1997. – № 8. – С. 102–109.
5. Кам'янець-Подільський державний університет : минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2003. – 408 с.
6. Державний архів Хмельницької області, ф. р. 902., оп. 1, спр. 13, 44 арк.
7. Глухова Т. Творческая интеллигенция и власть в период 1920–1930-х годов в Среднем Поволжье : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Т. Глухова ; Сам. гос. ун-т. – Самара, 2005. – 226 с.
8. Постановления ЦК ВКП(б) // Партийное строительство. – 1929 – № 9. – С. 4.
9. Жезицький В. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х років / В. Жезицький. – К. : Рідний край, 1997. – 95 с.
10. Держархів Хмельницької області, ф. р. 302, оп. 4, спр. 68, 31 арк.
11. Горлач М. Політологія : наука про політику [Електронний ресурс] / М. Горлач, В. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – <http://townbookie.com/book> (19.01.2014).
12. Курілло В. Політична субкультура ГУЛАГу : осмислення історичного досвіду минулого / В. Курілло, І. Фатьянова // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 122. – Вип. 109. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 38–44.

Посвистак О.А. ФОРМИРОВАНИЕ МАССОВОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ 1930-х ГОДОВ

В статье предпринята попытка раскрыть специфику массовой политической культуры в советском обществе 1930-х годов и показать действия советской власти, направленные на ее формирование.

Ключевые слова: массовая политическая культура, тоталитарный режим, идеологический контроль.

Posvistak O.A. THE FORMATION OF MASS POLITICAL CULTURE IN SOVIET SOCIETY IN THE 1930s

The article is an attempt to reveal the specificity of the mass political culture in the Soviet society in the 1930s and to show the actions of the Soviet government directed on its formation.

Keywords: mass political culture, totalitarian regime, ideological control.

УДК 94(438)»1939-1945»

С.В. Роїк

ТРУДОВА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ГЕНЕРАЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРСТВА (1939–1945 РОКИ)

Стаття присвячена аналізу повсякденних трудових практик польських працівників в період нацистської окупації (1939–1945 рр.). В роботі розглянуто різноманітні аспекти соціальної політики окупаційної влади в сфері праці. Особливу увагу звернено на специфіку ринку праці, особливості працевлаштування, оплати та виконання трудових обов'язків.

Ключові слова: історія Польщі, Генеральне Губернаторство, трудова повсякденність, нацистська окупація, Друга світова війна.

Зміни в європейській історичній науці в другій половині ХХ ст. призвели до перегляду її методологічних підходів. Зростання популярності антропологічного підходу в методології історичних досліджень, що передбачає її максимальне наповнення «людським змістом», зумовило зміну направленості наукових пошуків з перенесенням центру ваги з дослідження подій на дослідження людини в умовах цих «подій» та «структур». Динамічне зростання напрацювань істориків у цьому напрямку супроводжується збагаченням методологічної основи досліджень за рахунок міждисциплінарних запозичень, розширенням географічних і хронологічних рамок, включенням нових аспектів проблем повсякденності.

Слід погодитися з точкою зору відомого російського історика А. Сенявського, що повсякденність будь-якого суспільства не може бути вивчена повною мірою через масштабність предмета дослідження, а тому слід говорити про типологію повсякденності та її «образи», які ілюструють конкретні елементи цієї типології [1]. Трудова повсякденність як один з основних аспектів повсякденного життя суттєво розширює уявлення про умови екзистенції різних соціальних груп, розкриває специфічні риси трудових буднів, а також пов'язаних з ними щоденних турбот і переживань, сподівань і прагнень.

Значний внесок у дослідження соціально-економічних проблем Польщі періоду нацистської окупації здійснили Ч. Мадайчик [2], Ч. Лучак [3, 4], К. Вика [5]. Їхні праці вважаються класичними і досі є опорою для подальших досліджень соціальної та економічної історії Польщі 1939–1945 рр. Проте польська історіографія до початку 90-х рр. ХХ ст. основну увагу звертала на економічні процеси, пов'язані з насильницькою трудовою міграцією поляків до Німеччини, соціальну політику окупаційної влади в сфері праці та результати її реалізації. Натомість діяльність особи в процесі праці не знаходила суттєвого відображення в працях істориків. Зрушення в цьому контексті відбулися на межі ХХ та ХХІ ст., з появою низки праць, присвячених окремим аспектам трудової діяльності поляків на теренах Генерального Губернаторства та анексованих Третім Рейхом польських земель [6–8].

Для проведення воєнних кампаній Третій Рейх потребував величезних матеріальних та трудових ресурсів. Правове та фактичне забезпечення значної за чисельністю, дешевої робочої сили постало першочерговим завданням окупаційної адміністрації. Аналіз планів нацистського керівництва стосовно долі Центральної Європи та її мешканців спонукає з'ясувати специфіку соціальної політики окупантів у сфері трудових відносин та підходи до вирішення основних проблем, пов'язаних із трудовою активністю населення окупованих земель, осмислити зміни у ставленні суспільства до праці як соціокультурного феномена. В цій статті ми спробуємо проаналізувати особливості трудової повсякденності польського суспільства з огляду на соціальну політику нацистської Німеччини.

Відповідно до розпоряджень Генерального Губернатора від 26 жовтня 1939 р. та 14 грудня 1939 р. щодо впровадження трудової повинності для польського населення Генерального Губернаторства, усі поляки у віці від 14 до 60 років мали бути обов'язково переведені на трудовий облік. Молодь від 16 до 25 років, тобто народжені від 1 січня 1915 р. до 31 грудня 1924 р., мала пройти перевірку на придатність до виконання трудових обов'язків. Юнаки і дівчата мали з'явитися до місцевих управлінь праці, щоб пройти огляд. Ті, хто не пройшов огляд і не став на облік, каралися ув'язненням [9].

Запровадження загальної трудової повинності та прив'язування робітників до сталого місця роботи дозволяло окупантам диспонувати величезним трудовим ресурсом та встановити, по

.....
суті, монополію на ринку праці. Будь-які зміни в працевлаштуванні працівник повинен був здійснювати виключно за посередництва управління праці – Арбайтсамту (Arbeitsamt).

Визнаний фахівець з історії повсякденності Варшави періоду Другої світової війни Т. Шарота акцентує увагу на динамічному зростанні трудової зайнятості у роки окупації. Подібна тенденція була характерна й для всього Генерального Губернаторства. Так, у 1940–1941 рр. зросла кількість робітників на підприємствах текстильної промисловості, що пов'язано з піднесенням попиту на ринку. У 1942–1943 рр. зросла кількість робітників воєнної промисловості, що було продиктовано ситуацією на фронті. Укрупнення підприємств, які працювали на армію, стало поштовхом до збільшення кількості працівників у цій галузі. Подібні процеси простежувалися і у металообробці [7, s. 137–138].

Матеріальне становище та побут трудящих значною мірою залежали від місця роботи. Різниця ситуація, в якій перебували працівники тих фірм, які безпосередньо опинилися під контролем, а по суті у власності окупаційної влади, та тих, над якими було встановлено т. зв. окупаційний нагляд. Істотним фактором був також характер випускної продукції. Працівники підприємств, що належали до категорії «крігсфіхтіг»^{*}, отримували вищу заробітну плату і т. зв. «депутати»[†], ніж їхні колеги з інших підприємств. Проте й рівень трудової дисципліни тут підтримувався на значно вищому рівні. Ось що з цього приводу писали у повідомленні Делегатури Лондонського уряду: «Найважчі умови праці на фабриках, що працюють на користь війська і німецької влади. В них суворо дотримується норма, що забороняє вільно, з власної ініціативи змінювати місце праці. Над робітниками здійснюється жорсткий контроль та нагляд, а за найменші похибки запроваджено покарання, аж до різних форм терору» [7, s. 139–140].

Оплата праці на окупованих землях офіційно повинна була утримуватися на довоєнному рівні. Втім, ціни постійно зростали, що створило фікцію матеріальної винагороди за працю. Грунтувалася окупаційна система оплати праці на тарифних ординаціях і реєстрах. Перша тарифна ординація, що регулювала заробітну плату робітників, з'явилася 15 січня 1940 р. Наступна тарифна ординація від 25 квітня 1940 р. запровадила більш еластичну систему нарахування заробітної плати. Щодо регіональної специфіки, то ставки зарплати у Кракові та Варшаві були вищими за середні по Генеральному Губернаторству. Також різнилися заробітки від віку працівника. Так, повну ставку отримували особи від 21 року, натомість 16-літні – трохи більше 60%. Оплата праці жінок була більш ніж на 10% нижчою за платню чоловіків. За ординацією від 28 грудня 1942 р. максимальна ставка становила 1,32 zł за год., мінімальна – 30 gr за год. (дівчата до 16 р.). Усвідомлення того, чим були ці зароблені гроші для польського робітника, настає при зіставленні їх з коштами, необхідними на утримання. Основна ж тенденція була такою: зростання заробітних плат було мінімальним, тоді як зростання видатків на продовольство та комунальні послуги (опалення, освітлення) відбувалося стрімко [7, s. 140–141].

Середньомісячна заробітна плата робітника в 1942–1943 рр. становила 165 zł. Щомісячні оклади окремих соціальних груп були такими: вищий технічний персонал і управлінці – 180 zł, учитель у школі – 140–180 zł, майстер – 120 zł, некваліфікований робітник – 80 zł, медсестра в госпіталі – 180 zł, артисти і музиканти в рестораціях – пересічно 120 zł [10, s. 121, 133]. Щодо оплати праці примусових громадських робіт, до яких залучалися тисячі жителів міст і які запроваджувалися місцевими органами влади, то заробітна плата таких працівників становила в середньому 40–50 gr за годину. Заробітна плата в мінімальному обсязі покривала лише кошти на утримання. Така ситуація підтримувалася окупантами свідомо, оскільки мала на меті заохочення до працевлаштування в Німеччині. Проте у суспільній свідомості виробився принцип: найгірша робота в Генеральному Губернаторстві – все ж краща, ніж вивезення до Третього Рейху. Пояснювалося це тим, що на батьківщині, у Польщі, завжди можна було якось пережити, знайти джерела додаткового заробітку, натомість виїзд до Німеччини вважався катастрофою, особливо для тих, хто мав родину. Ті, хто працював у Генеральному Губернаторстві, розуміли, що навіть за найгірших умов праці залишитися – краще, ніж виїздити.

Ринок праці був дуже нестабільним, особливо у перші роки окупації. Переселенські акції призвели до появи на території Генерального Губернаторства значної кількості мігрантів. Утікачі, переселенці з вищою та середньою освітою шукали роботу, яка б могла забезпечити їх

^{*} з нім. «kriegswichtig» – такий, що має важливе воєнне або/та стратегічне значення.

[†] з пол. «deputaty» – частина заробітної плати або ж додаткова винагорода за працю, що виплачувалася у вигляді товарів першої необхідності та продуктів. В роки нацистської окупації такими, передусім, були вугілля та продукти харчування.

.....
виживання. Місцеві поляки також намагалися знайти офіційну роботу, яка б уберегла від вивезення до Німеччини. Про вільні робочі місця часто довідувалися від друзів, товаришів, знайомих. Наприклад, полька Данута Волічко працювала на службі у відділі промислової статистики уряду Генерального Губернаторства [11]. На роботу потрапила завдяки подрузі, яка там працювала і повідомила про вакансію. Спеціальних перевірок на професійну придатність не було, не питали про освіту; працювали тут 17-річні дівчата, які ще навіть не склали випускних іспитів, і таких було чимало. Роботи у статистичному відділі було небагато, тому нерідко службовці не знали, чим заповнити усі вісім годин робочого часу: «...хтось читав книги. Проте у великих кабінетах вівся суворий нагляд за тим, хто чим займається... На роботу приходили на 7.30. Суворо дотримувалися пунктуальності, на вході до урядової будівлі сидів німець, який контролював за годинником час приходу працівників. На лавках сиділи люди і говорили, що тут, певно, якась школа, бо стільки молоді виходило. Люди не орієнтувалися, бо не було жодного напису, тож не знали, що тут урядова будівля». Заробітна плата пані Волічко становила 125 zł, що за цінами того часу було еквівалентом 1 кг масла. В інших інституціях оплата праці була значно вищою. «На роботу носила фотоапарат Кодак... фотографувалися з подругами... Німці, напевно ж, розуміли, що не було там роботи на вісім годин. І якби навіть тримали 4 години, то цілком вистачало на виконання обсягу роботи. На поверсі таких було, певно, понад 100. Скільки ж було в усій будівлі? Для чого німці це робили?» [11, s. 95].

Щоб вижити, доводилося відмовлятися від окремих моральних постулатів, які виховували в собі протягом років, а часом і всього життя. Наприклад, моральність праці. Польський історик і публіцист К. Вика так пояснює цю тенденцію так: «Робітник, який отримує задовільну платню і задоволений своїм робочим місцем, відчуваючи контроль за своїми діями, не буде вносити зі свого заводу продукцію. За окупації робітник крав, бо змушений був красти. І жодні заходи контролю, якими б жорсткими вони не були, не могли змінити ситуацію. Вносили, хто що міг: спирт, сірники, навіть зброю. В 1943 р. на краківській фабриці цигарок тютюнової монополії було проведено позапланову ревізію на пропускному пункті. Вже за хвилину весь двір білів від пачок з цигарками. Покарати не було кого, адже винні були усі» [5].

У цьому контексті значно складнішим було становище робітників важкої промисловості. Вносити продукцію (камінь, метал) було неможливо, тому постала необхідність виробити складніші механізми заробітку «додаткових» (які часто в декілька разів перевищували основний, офіційний заробіток) грошей. Вихід був – зайнятися торгівлею. Однак для заняття торгівлею потрібен був час – 2–3 вільних дні на тиждень, але вільних таким чином, щоб офіційно рахувалися робочими, тобто не наражаючи себе на небезпеку потрапити в облаву і бути вивезеним до Рейху. Як у такому випадку виконати норми видобутку? Відповідь на це питання знаходимо у вже згаданого нами К. Вики: «ще більше працювати і... домовитися з контролюючими та охороною. За чотири дні виконати шестиденну норму, а далі домовитися з необхідними людьми про розподіл виробітку на необхідний строк. Звичайно ж, вищезазначені особи не «підуть на зустріч» задарма. Тому із заробленого за два вільні дні десята частина буде призначена для них» [5].

Багато робітників не могли собі дозволити проводити такі махінації з робочими днями і відповідно до технологічного процесу мусили щодня бути на робочому місці, оскільки їхня відсутність була не просто помітною, а неприпустимою. Проте в будь-якому разі всі працівники намагалися дістати або товар, який був вартісний, або вільний час, який був конвертований у гроші і мав свою вартість.

В період нацистської окупації змінилося ставлення польського суспільства до праці. Погано працювати, як виявилось, – це не погано, навпаки – це прояв опору окупаційній системі. Робітник, навіть помічаючи якісь недоліки, що сталися не з його волі, не намагався їх виправити, працював далі. Виробити продукцію, яка містила дефект, особливо якщо це стосувалося продукції військової промисловості, було небезпечно з огляду на можливі репресії, проте навіть це не зупиняло робітників. Саботаж на промислових об'єктах був поширеним явищем.

Гербом робітників періоду окупації стала черепаха з написом «PPP», який часто тлумачили «Поляк, працюй повільно!». Відповідне графіті малювали на мурах фабрик і заводів. Водночас, коли робітники в Радянському Союзі та США відчували свій персональний обов'язок ефективної праці, глибокий зміст свого внеску в загальну перемогу, якій і присвячували свою працю, польські робітники були позбавлені цього психосоціального настрою. Повільність у

.....
праці, до якої закликали підпільні організації, мала сприяти, як вони вважали, тій самій цілі – перемозі над нацизмом.

Отже, повсякденності польських працівників Генерального Губернаторства були притаманні такі особливості: непевність завтрашнього дня, нужденність, постійний пошук нових джерел заробітку, катастрофічно низька оплата праці, змінність настроїв, участь у пасивному рухові опору (саботаж і т. п.). Вважаємо перспективним подальше дослідження цього питання шляхом ширшого вивчення таких джерел, як щоденники та нотатки представників інтелігенції та робітників, конспіраційна преса, інформація підпільних інституцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сенявский А.С. Повседневность как предмет исторического исследования : теоретико-методологические проблемы / А.С. Сенявский // Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 13.
2. Madajczyk Cz. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce : okupacja Polski, 1939–1945, Volume 1 / Cz. Madajczyk. – Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukowe, 1970. – 1217 s.
3. Łuczak Cz. Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej / Cz. Łuczak. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.
4. Łuczak Cz. Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945) / Cz. Łuczak. – Poznań : PSO, 2001. – 164 s.
5. Wyka K. Życie na niby. Pamiętnik po klęsce / K. Wyka. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. – S. 138–175.
6. Toborek T. Ukraść czy skombinować / T. Toborek // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2003. – № 2 (25). – S. 40–41.
7. Szarota T. Okupowanej Warszawy dzień powszedni / T. Szarota/ – Warszawa : Czytelnik, 1988. – 654 s.
8. Kaczmarek R. Górny Śląsk podczas II wojny światowej / R. Kaczmarek. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006. – 526 s.
9. Obwieszczenie dot. obowiązku pracy ludności polskiej od dnia 25 czerwca 1940 r. // Zbiór afiszy i plakatów. – S. 1711.
10. Kasperek J. Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej / J. Kasperek. – Lublin, 1989.
11. «Pracowałam w wydziale przemysłu...» Wspomnienia Danuty Woliczko o pracy w Statistisches Amt für das Generalgouvernement // Alma Mater: miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 2009. – № 118. – S. 94–95.
12. Afisz okupacyjny. Rok 1942 w Bilej Podlaskiej (katalog wystawy). – Radzyn Podlaski, 2009. – 30 s.

Роик С.В. ТРУДОВАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ПОЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА ГЕНЕРАЛЬНОГО ГУБЕРНАТОРСТВА (1939–1945 ГОДЫ)

Статья посвящена анализу повседневных трудовых практик польских рабочих в период нацистской оккупации (1939–1945 гг.). В работе рассматриваются различные аспекты социальной политики оккупационной власти в области труда. Особое внимание уделяется специфике рынка труда, особенностям трудоустройства, оплате и выполнению трудовых обязанностей.

Ключевые слова: история Польши, Генеральное Губернаторство, трудовая повседневность, нацистская оккупация, Вторая мировая война.

Royik S.V. LABOR EVERYDAY LIFE OF POLISH SOCIETY OF THE GENERAL GOVERNMENT (1939–1945)

The article contains an analysis of everyday work practices of the polish inhabitants of the General Government (1939–1945). Such aspects as the specifics of the labor market, features of the employment, the payment and execution of the job duties are considered.

Keywords: the history of Poland, the General Government, labor everyday life, the nazi occupation, the Second World War.

УДК 94(420)

О.А. Неприцкий ПОГЛЯДИ УОЛЛІ ОЛІНСА НА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

В статті розглядаються погляди британського фахівця із брендингу Уоллі Олінса на формування іміджу Польщі: показана ідея «творчої напруги», проаналізовані характерні риси

Польщі і поляків та з'ясовані перепони і перспективи у формуванні впізнаваної польської марки у світі.

Ключові слова: Польща, образ, імідж, марка, громадська думка.

Напередодні вступу Республіки Польща до Європейського Союзу перед країною гостро постало питання цілеспрямованого формування нового міжнародного іміджу держави, який би зробив Польщу «ближчою», «зрозумілою» і «чітко впізнаваною» у Європі. З 2003 р. Національною Економічною Палатою та Інститутом Польської Марки для роботи над створенням польської марки було запрошено світову легенду, відомого британського експерта, власника рекламної Агенції «Saffron Brand Consultation», автора багатьох книг («Про марку», «Підручник брендингу» та ін.) Уоллі Олінса. До цього він консулював багато міжнародних організацій і держав щодо ідентичності, брендів та піару, зокрема займався промоцією Іспанії і Португалії, коли вони ставали членами Європейського Економічного Співтовариства, ребрендингом Німеччини та Великої Британії, консулював адміністрацію Нью-Йорку тощо. Протягом своєї кар'єри Олінс викладав як запрошений фахівець у бізнес-школі ім. В. Саїда Оксфордського університету, Ланкастерському університеті та Копенгагенській бізнес-школі.

Проблема формування міжнародного іміджу Польщі на початку XXI ст. становить значний інтерес для сучасних дослідників – політологів, маркетологів, істориків. Це публікації В. Смочинського [1], Л. Колярської-Бобінської [2] та багатьох інших. Протягом останніх десяти років Уоллі Олінс дав велику кількість інтерв'ю польським засобам масової інформації (Wprost, Polska та ін.) [3, 4, 5]. Ці публікації стали основою проведення даного дослідження.

Метою автора є дослідити погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польща протягом останнього десятиліття, тобто того періоду, коли експерт займався консулюванням польських владних інституцій щодо промоції польської марки у Європі і світі.

Уоллі Олінс вважає, що національний брендинг потрібно будувати на поєднанні націоналізму XIX і маркетингу XXI ст. В дуже короткому і спрощеному вигляді історичне обґрунтування цієї думки виглядає таким чином. Ідея сучасних національних держав почала формуватися наприкінці XVIII ст., одночасно із буремними подіями у революційній Франції та республіканській Америці. Пізніше, у XIX ст., відбулося об'єднання Німеччини та Італії. На цих об'єднаних землях почала формуватися окрема національна ідентичність, гордість за спільну історію і культуру. Далі, після закінчення Першої світової війни, коли було зруйновано Османську, Австро-угорську та Російську імперії, на територіях цих колишніх держав почали швидко формуватися нові утворення. В 1919 р. у світі було близько 80 держав, а сьогодні їх уже близько 200. Велика кількість держав нагадує велику кількість однотипних продуктів на ринку. Щоб мати успіх і виглядати краще, ніж конкурент, потрібно чимось відрізнятись. Так до національної складової додався комерційний елемент. Завдяки глобалізації сьогодні можна поїхати будь-куди, купити будь-що, а бізнес може діяти будь-звідки. І держави конкурують між собою за надходження від туризму та інвестиції.

Бренд – це впізнаваність і довіра, що дає додаткову вартість продукту. Наприклад, у Словаччині вироблялося найбільше автомобілів на душу населення, але на жодному з них не написано «Зроблено у Словаччині»: такий напис не підвищив би ціну на даний автомобіль, а знизив би її, оскільки Словаччина не асоціюється у свідомості споживачів із виробництвом хороших автомобілів. Натомість, якщо з'являвся напис «Зроблено у Німеччині» або «Зроблено у Японії», то автомобіль набував додаткової вартості, пов'язаної з іміджем країни, в якій його виготовили (Німеччина: інженерія, безвідмовність, висока якість; Японія: сучасні технології, дизайн, безпека). Так само користуються популярністю французькі парфуми, італійський одяг. Але аналогічний продукт, вироблений у Польщі, продається гірше і коштує менше у зв'язку з відсутністю доданої вартості бренду країни.

У 2003 р. Уоллі Олінс розпочав роботу над пошуком бренду Польщі на замовлення Національної Економічної Палати. В результаті відповідних досліджень було виділено чотири риси, що характеризували Польщу і польське суспільство на початку 2000-х рр. Першою такою рисою була орієнтація Польщі і на Схід, і на Захід одночасно. Образне втілення цієї риси Уоллі Олінс бачив у «Янусі» – дволикому богові.

Можемо зазначити, що «дволикість» не сприймається позитивно у сучасній європейській культурі. Борючись із дохристиянською язичницькою спадщиною та опираючись на людино-подібність Бога, церква створила негативну конотацію усіх варіацій на тему неприродних змін

.....
людського тіла. Такі приклади ми можемо бачити по всій території континенту. Кентавр – людинокінь, вурдалаки – люди, що можуть обертатися вовками, Збруцький Світовид – бог з чотирма обличчями, поверненими на всі чотири сторони світу. У цей же ряд вписується і бог з двома обличчями – дволикий Янус. Дволикість має значення підступності, подвійних стандартів, нечесності. З огляду на активне обговорення питання подвійних стандартів у політиці, у тому числі європейській, дволикість, на нашу думку, не могла бути базою для формування позитивного іміджу країни. А орієнтація на Схід і на Захід явно більше пасує Україні, яка лежить на стику цивілізацій – Західної та Православної (за С. Хантінгтоном). На території Польщі, де переважна більшість суспільства є мононаціональною і монорелігійною, а держава офіційно сповідує католицизм, показати відкритість до Сходу і Заходу одночасно – це надзвичайно складне завдання. І реалізація такого завдання явно не буде опиратися на характерні риси Польщі і поляків, як про те говорив Уоллі Олінс.

Другою характерною рисою був «індивідуалізм», який проявлявся у підприємливості та незалежності поглядів. Із цією тезою теж важко беззаперечно погодитися. Неможливо, звичайно, і заперечити притаманність індивідуалістичних рис населенню Польщі, але навряд чи можна виділяти їх як найбільш характерні для польського народу.

Перш за все, виходячи з дослідження комунітарності чи індивідуалістичності нації, найбільш індивідуалістичними народами є, наприклад, англосакси, а не мешканці Центральної Європи [6]. За результатами згаданих досліджень поляки, що мають тісні зв'язки з громадою, з родиною та орієнтовані на створення міцних спільнот, є більш «комунітарною», ніж «індивідуалістичною» нацією.

Вагомість тези Уоллі Олінса про «незалежність поглядів» підриває усталене переконання західних суспільств про засилля католицької церкви у Польщі та її вплив на формування суспільної думки. І щоб досягнути визнання за поляками «незалежності поглядів», потрібно змінити одну об'єктивну обставину – це комунітаризм нації (який, між іншим, проявляється і в релігійній однорідності), та один суб'єктивний наслідок – сформовану громадську думку поза межами Польщі, що в країні панує засилля костюлу у суспільній свідомості [7]. А, як пам'ятаємо, мета Олінса була повністю протилежною – не змінювати ключові характеристики, а базуватися на них у формуванні нового іміджу країни.

Третьою характерною рисою було визначено стан «ідуть роботи». Цей стан передає постійні зміни і водночас постійну незакінченість. Польща, насправді, протягом останнього десятиріччя минулого століття і першого десятиріччя ХХІ ст. істотно змінювалася як зовнішньо, так і внутрішньо. Це було видно навіть неозброєним оком звичайного туриста. Але тут потрібно говорити не лише про стан змін, але й про мету, що спричинила ці зміни.

І, нарешті, «полярність», тобто існування крайнощів, які частково суперечили одна одній. Результатом цього стала непередбачуваність поляків, а з іншого боку – їхня креативність. Насправді, слов'янська пострадянська Польща видається для західних дипломатів і просто громадян непередбачуваною. Але водночас польське прагнення змінити ситуацію, підняти роль польської держави у Європі і світі та піклування про власні громади і власні родини породжує неабияку креативність. Вавжинець Смочиньські, кореспондент «Політики», ілюструючи дану думку, пише: «Поляки надзвичайно емоційні, хаотичні і непередбачувані, – каже один із західних дипломатів у Варшаві. – Але у той же час це надзвичайно творчі люди, врешті-решт, з вами завжди вдається домовитися. У вас є свій стиль і нескінченна енергія, на фоні якої Західна Європа виглядає дещо втомленою» [1, с. 32].

Підсумовуючи польські можливості для формування бренду, Олінс переконаний, що Польща має велетенський потенціал – прекрасні міста, такі як Вроцлав і Краків, туристичні скарби на Мазурах, чудові театри, кіно і музику. Якщо до цього додати ще майже 40 млн. мешканців, що для Європи є неабиякою цифрою, то можна запустити дуже резонансну кампанію. А загальною ідеєю кампанії, визначив Уоллі Олінс, має бути «творча напруга» (англ. «creative tension», поль. «twórcze napięcie»). За даний вислів Олінса часто критикували і продовжують критикувати, оскільки важко зрозуміти, а тим паче передати, що таке «творча напруга». Яким зображенням, рухом, чим взагалі можна показати «творчу напругу»? Автор цього виразу У. Олінс постійно наголошує, що «творча напруга» – це не рекламний слоган, а ключова ідея. Рушійна сила Польщі – це протиріччя і поєднання Заходу і Сходу, ідеалістичності і підприємливості, швидких змін, що самі собою творять напругу.

.....

Як бачимо, важко однозначно погодитись зі всіма тезами Уоллі Олінса щодо вихідної бази формування бренду Польщі на міжнародній арені. Але й неможливо однозначно заперечувати та відмовляти їм у раціональному зерні. Загальний принцип необхідності змін і використання сильних сторін для формування марки залишається в силі.

Говорячи про брендинг Польщі, і особливо про вихідну точку, з якої потрібно було формувати польську марку у світі, Уоллі Олінс полюбляє розповідати, як він каже, «історію однієї країни». В XVI ст. була імперія, яка поступово втрачала своє значення і силу. Дійшло до того, що вплив у Європі зійшов нанівець, а різні держави претендували на її землі й трон. Після довгих років мілітарної диктатури і громадянської війни це була бідна і відстала країна. До того ж, вона перебувала під величезним впливом католицької церкви і крайніх правих політичних сил, що гальмувало розвиток. А тепер, казав Уоллі Олінс, вгадайте, що це за країна. Відповіддю є Іспанія 70-х рр. XX ст., тобто перед ребрендингом країни і зміною її міжнародного іміджу. Цей приклад, безперечно, багатьма елементами нагадує Польщу. Олінс каже: «Навіть природна перевага Іспанії – її сонячна погода – була колись вадою. Для багатьох туристів відпочинок на іспанських пляжах асоціювався з дешевим алкоголем і вечірками. Але у 80-х рр. іспанці прийняли сміливе рішення: привернути світову увагу до іспанської культури, «розкручуючи», між іншим, один із найславніших музеїв світу «Прадо», різноплановість міст Барселони, Севільї та Сантьяго де Компостела. Тепер Іспанія може похизуватися відомими в усьому світі марками, такими як «Zara», «Repsol», «Telefonica», має впізнаваних політиків – Хосе Марія Аснар чи Хав'єр Солана, а також діячів культури – Педро Альмадовар, Сантьяго Калатрава» [5].

Безперечно, приклад дуже вдалий. До аналогічних дій повинна була вдатися і будь-яка інша країна, у тому числі й Польща, якщо вона прагнула сформувати позитивний імідж країни і народу в світі.

Уоллі Олінс багаторазово наголошував на тому, що Польща мала гігантський потенціал для розвитку своєї марки. Але що ж тоді, на його думку, стояло на заваді польському народу в прагненні швидко досягти позитивних змін? Перш за все, це недостатність віри у свою країну. Напівжартома Олінс заявив в інтерв'ю, що, може, було б варто провести таку собі загальнонаціональну психотерапію, щоб повірили у те, наскільки поляки мають потужний потенціал [5]. При цьому він наголошував, що бракує віри не у самих себе. Індивідуальна віра є. Відсутня віра у потенціал країни. Причину цього явища Уоллі Олінс вбачає в історичному шляху Польщі. До недавнього часу полякам особливо не було чим пишатися, якщо говорити про державу загалом. Вони могли вести мову лише про особисті досягнення або родинні успіхи – у відриві від розвитку держави. Але по завершенню першої декади XXI ст. можна стверджувати, що Польща мала одну із найкраще функціонуючих економік у Європі, стабільний і орієнтований на реформи уряд тощо. Тим паче, що починаючи із кризи 2008 р. ситуація у Польщі все покращувалася, а в Європі, загнаній у рецесію, – навпаки, ставала все менш оптимістичною. Цей же період позитивно відзначився не лише на польській економіці, але й на політиці. В 2006–2007 рр. (час перебування при владі коаліції «Право і Справедливість» – «Ліга Польських Сімей» – «Самооборона Республіки Польща») Уоллі Олінс навіть припинив співпрацю із Польщею, оскільки, як він пише, «важко було займатися промоцією країни на міжнародній арені, коли політична ситуація всередині країни була нестабільна. Внутрішньополітичні і міжнародні суперечки призводять до того, що газетні заголовки, пов'язані з ними, завжди заглушають все інше, в тому числі і творення марки» [4].

Іншою важливою перепорою на шляху до формування позитивного бренду Польщі, на думку Уоллі Олінса, є розрізненість зусиль окремих інституцій. Безперечно, імідж не формується за одну ніч. Для зміни усталеного образу потрібно, за найбільш оптимістичними підрахунками, десять і більше років. Проте, щоб програма змін не була подібною до пострілів у пустоту, потрібно сконцентрувати зусилля на досягнення спільної, чітко окресленої цілі. А в Польщі саме цього не вистачає. Є багато ініціатив і стратегій різних установ, таких як Міністерство економіки, Міністерство закордонних справ, Туристична Палата, Міністерство культури та ін., але всі вони працюють в різнобій. Олінс стверджує, що було б набагато ефективніше, якби уряд взяв на себе координацію всіх заходів по всій країні. Ідеально, він стверджував, такий орган міг би працювати при Президентові держави, і цей орган повинен стежити, щоб заходи, спрямовані на промоцію, виглядали однаково у Вроцлаві, в Любліні і в Лондоні. А польське президентство в Європейському Союзі (друге півріччя 2011 р.) – це взагалі унікальна нагода розповісти Європі про країну. Але, додавав Олінс, про це потрібно розповідати самому [3]. Загалом у цьому не-

має нічого надскладного, – продовжував фахівець з брендингу. Вистачить вибрати декілька цілей і здійснити подібні заходи. Коли вони виявляться успішними, всі навколо будуть їх наслідувати. Такі ж прості підходи радить Олінс використати і у виборі «візиток» Польщі. Це мають бути наочні приклади – наприклад, фірми, що вже мають успіх на зовнішніх ринках, спортсмени, що здобули призові місця у міжнародних змаганнях, артисти, які виступають на найкращих сценах світу. Хоча таку роль можуть виконати й магазини з польськими м'ясними продуктами (у Лондоні вони мають шалену популярність.) Після здійснення такого відбору потрібно візуально пов'язати ці всі об'єкти між собою і з Польщею. Можна навіть застосувати певне поєднання кольорів. Іспанці, наприклад, стежать, щоб усе, що з ними пов'язане, було червоно-жовтим.

Перспективу розвитку бренду Польщі Уоллі Олінс окреслив у притаманний йому афористичний спосіб, назвавши її «незакінченою» країною. Як він пише, кожна країна розвивається і є «незакінченою», але це особливо стосується Польщі. Держава ще не досягла того рівня, щоб використати всі можливості, які перед нею з'являються. Вона знаходиться якраз на шляху до використання можливостей. Це яскраво видно, стверджує Олінс, із досліджень, які він провів на замовлення Національної Економічної Палати, щоб з'ясувати, які асоціації викликає Польща у мешканців Росії, Німеччини і Великої Британії. Як виявилось, основні асоціації були пов'язані з гастрономією: ковбаса, горілка, вареники. Але цей асоціативний ряд не вирізняє чітко Польщу на тлі Центру і Сходу Європи [4]. Тому і дозволяє собі Олінс говорити про «незакінченість» країни як її особливість. Не існує чіткої картинки, з якою асоціюється Польща. Ці асоціації можуть відповідати дійсності або бути абсолютно хибними, але вони повинні бути виразними. А Польща для людей на Заході все ще залишається «сірою» – дедалі «більшою», але все одно «сірою». Її потрібно розмалювати, однак кольори повинні бути унікальні і справжні. Щоб ці кольори представляли польський бренд, вони повинні передати дух «творчої напруги».

Отже, концепція формування міжнародного бренду Польщі, на думку Уоллі Олінса, повинна бути підпорядкована ідеї «творчої напруги», яка виникає між різнополюсними характерними рисами країни і її населення. Проте дати відповідь, що це за характерні риси і в яких чітких образах можна ці риси втілити, дуже важко. Готових відповідей на ці запитання не існує. Тому погляди У. Олінса часто піддавали критиці у Польщі, але водночас на реалізацію його концепції покладали і продовжують покладати значні сподівання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Smoczyński W. Polska kraj bez twarzy [Текст] / W. Smoczyński // Polityka. – 2009. – 4 lipca. – S. 30–34.
2. Kolarska-Bobińska L. (red.), *Obraz Polski i Polaków w Europie* [Текст] / Kolarska-Bobińska L. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2003. – 344 s.
3. Wally Olins : Polska cały czas nie jest znana. Dla Europy jesteście szarzy // Polska. – 2013. – 5 czerwca [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polskatimes.pl/artukul/>. – Назва з екрана.
4. Wally Olins : Sprzedajcie wreszcie Polskę // Wprost. – 2013. – 19 kwietnia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wprost.pl/blogi/grzegorz>. – Назва з екрана.
5. Olins W. Teraz jest czas na Polskę! // Instytut Obywatelski. – 2011. – 13 listopada [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.institutobywatelski.pl/3448/>. – Назва з екрана.
6. Соснин В.А. Культура и межгрупповые процессы : этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации [Текст] / В. Соснин // Психологический журнал. – 1997. – № 1. – С. 50–60.
7. Fomina J., Frelak J. *Wizerunek Polski i polaków w Wielkiej Brytanii* [Текст] / J. Fomina, J. Frelak. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2011. – 39 s.

Неприцкий А.А. ВЗГЛЯДЫ УОЛЛИ ОЛИНСА НА ФОРМИРОВАНИЕ ИМИДЖА РЕСПУБЛИКИ ПОЛЬША В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье рассматриваются взгляды британского специалиста по брендингу Уолли Олинса на формирование имиджа Польши: показана идея «творческого напряжения», проанализированы характерные черты Польши и поляков, а также определены преграды и перспективы на пути формирования узнаваемой польской марки в мире.

Ключевые слова: Польша, образ, имидж, марка, общественное мнение.

Neprytskyi O.A. THE VIEWS OF WALLY OLINS ON FORMING THE IMAGE OF THE REPUBLIC OF POLAND AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

Наукові записки

.....
The views of a British specialist in branding, Wally Olins, on forming the image of Poland are studied in the article. The idea of «creative tension» is shown, the characteristic features of Poland and the Poles are analyzed and the obstacles and perspectives in forming a recognizable Polish brand in the world are outlined.

Key words: Poland, image, public opinion, globalization, brand.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(477.42) «19/20»

О.М. Біла

ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПУБЛІКАЦІЙ НА СТОРІНКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ «ВОЛЫНСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»)

Досліджено тенденції започаткування та розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі газети «Волынские губернские ведомости»); проаналізовано особливості функціонування преси Волині в системі періодики Російської імперії, охарактеризовано тематику досліджень та проблеми, які цікавили науковців того часу.

Ключові слова: Волинська губернія, Російська імперія, періодика, історико-краєзнавчі публікації, автори, тематика, газета «Волынские губернские ведомости».

Вивчення регіональної історії є одним із помітних напрямів сучасної історичної науки. Важливим джерелом відомостей виступає періодика. Видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ ст. містили багато історико-краєзнавчих публікацій, які в комплексі складають цінну джерельну базу для розуміння політичних, соціально-економічних і культурних проблем у межах досліджуваного періоду на теренах губернії.

Проблеми періодики Волинської губернії висвітлені у працях В. Бойка [1], Р. Арцишевського [2], І. Міляевич [3], М. Романюка, Л. Снісарчук [4] та ін. Проте на сьогоднішній день бракує цілісного історіографічного дослідження тенденцій започаткування та розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках періодики губернії ХІХ – початку ХХ ст., що є важливими для вивчення минулого краю.

Дослідження даної проблеми є актуальним і необхідним, адже воно дає змогу виконати низку завдань: охарактеризувати етапи цього процесу та особливості функціонування преси Волині в системі періодики Російської імперії; проаналізувати тематику досліджень та проблеми, які цікавили науковців того часу.

Розвиток періодики Волинської губернії ХІХ – початку ХХ ст. обумовлювався політичними, економічними і культурними особливостями губернії.

Землі Правобережної України в межах досліджуваного періоду, частиною яких була Волинь, відійшли до складу Російської імперії внаслідок другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої. Це суттєво вплинуло на суспільно-політичне становище та культурний розвиток краю.

Зародження періодики Волинської губернії відноситься до 1838 р., коли почали виходити «Волынские губернские ведомости» [5]. Взявши за основу дану газету, яка виходила протягом 79 років, ми й проаналізуємо тенденції започаткування та розвитку історико-краєзнавчих публікацій на сторінках волинської періодики ХІХ – початку ХХ ст.

Відповідно до норм «Общих Губернских Учреждений» Російської імперії (стаття 532 [6]), для полегшення співпраці між губернським начальством і швидкого опублікування на огляд широкого загалу офіційних постанов, розпоряджень, приписів і інших відомостей у всіх підвладних губерніях при губернському правлінні видавалися губернські відомості. Самим законом було визначено основну мету видання газети як специфічного органа адміністрації – взаємозв'язок між посадовими і приватними особами і передача ними всіх необхідних для населення даної місцевості відомостей з різних галузей адміністративного управління і народного життя. Дана інформація розміщувалася в першому відділі газети – офіційній частині. Другий відділ був неофіційною частиною; саме на її сторінках ми зустрічаємо публікації, що слугують показником поточних історичних подій того часу, приватні об'яви щодо купівлі-продажу, віддачі в найм, пропозиції послуг, загальноісторичні публікації, а також історико-краєзнавчі публікації. Останні й становлять для нас найбільший науковий інтерес, адже містять географічні, топогра-

фічні, археологічні, статистичні, етнографічні, історичні матеріали і висвітлюють історію безпосередньо Волинської губернії.

«Волинские губернские ведомости» видавалися у Волинській губернській друкарні. Видавцями та редакторами газети були А. Братчиков, В. Вітковський, С. Горбачевський, П. Капустін, П. Петровський, В. Шеніовський; серед них були історики та краєзнавці В. Каменцов, Ф. Кітченко, М. Мацкевич, А. Перлштейн [3, с. 326–333].

Упродовж років неодноразово змінювалася періодичність виходу газети, що впливало на можливість розміщення та обсяг історико-краєзнавчих публікацій. Так, упродовж 1838–1867 рр. газета виходила щотижня; 1868–1871 рр. – три рази на тиждень; 1872–1892 рр. – два рази на тиждень; у 1838, 1892–1893, 1893–1913, 1914–1917 рр. – три рази на тиждень: у вівторок, четвер і суботу [1, с. 42–43; 3, с. 358–362].

Через це історико-краєзнавчі публікації на її сторінках в різні роки мали свої особливості, змінювали форму та змістове наповнення. Одним із чинників такого процесу був тягар цензури: «Волинь не мала свобідної преси, безстороннього інформатора, трибуни публічної opinio та справедливого суддю думок та подій» [1, с. 9].

Все ж, незважаючи на чисельні заборони і утиски, редактори віднаходили можливість розробляти і доносити до народу цікаві історичні замітки про героїчне минуле Волині, поміщали бібліографічні довідки про відомих діячів, зачіпали етнографічні питання, досліджували історію церкви, піднімали соціальні та національні проблеми. До того ж, вони робили доступними історичні публікації інших видань, таких як «Киевский телеграф», «Вечерняя газета», «Правительственный Вестник», «Wiek», передруковуючи статті з них на сторінки досліджуваної газети та піддаючи їх власному аналізу.

На початку існування газети історико-краєзнавчі публікації розміщувалися в неофіційній частині в рубриках «Внутренние известия», «Местный отдел». Дані статті друкувалися у жанрі історичних спогадів чи статистичних описів. В цей період більша увага приділялася матеріалам, які містили рекомендації для ведення сільського господарства, кулінарії, народної медицини, мисливства тощо. В рубриках «Газетныя сообщения», «Телеграммы», «Городские происшествия» містилися публікації, що відображали поточні події місцевого життя.

У 1840-х рр. спостерігаються зміни в характері публікацій неофіційної частини, а саме запровадження окремого історичного відділу, в якому друкувалися переважно загальноісторичні статті, але обсяг краєзнавчих заміток залишався все ще незначним.

У 1850–1860-х рр. ситуація змінилася, і на перший план вийшли історико-краєзнавчі публікації, що стосувалися безпосередньо Волинської губернії. Тематика статей урізноманітнілася, з'явилися етнографічні матеріали. Варто лише згадати статтю «Поговорки и пословицы употребляемые в Волинской губернии», яка містить відомі прислів'я, що використовуються в наш час, зокрема такі: «Людей слухай, а свій розум май», «На тобі небоже, що мені негоже», «Що з воза впало та пропало» [7].

Свою популярність у цей період не втратили історико-статистичні замітки, що поєднувалися з краєзнавчими матеріалами про виникнення та розвиток міст Волинської губернії [8]: «Историко-статистическое описание г. Острога и Острогского уезда», «Местечко Новая Чартория», «Местечко Любарь», «Заметка о Радзивилове». Вони містять матеріали, в яких ми знаходимо відомості про час заснування міст, фундаторів, топографічні характеристики розташування, особливості економічного розвитку містечка та аналіз етнічного складу населення. Джерельну базу, що була використана для написання даних статей, визначити важко. Інколи лише зазначається, що матеріал взято з «Полного сборника русских летописей», без безпосереднього посилання, але при цьому наголошується: «В історії дрібних удільних князівств наявні значні пробіли і літописи, що збереглися, нерідко намічають тільки уривками чи неясними натяками події політичного життя» [8].

Зустрічаємо ряд статей соціально-економічного характеру, що дають можливість вивчити становище соціальних верств, рівень торгівлі, розвиток сільського господарства, промисловості та фінансової сфери Волинської губернії [9].

В період 1855–1865 рр. преса зазнавала не такого суворого контролю з боку влади: більша увага в той час була звернута на соціальні реформи. На думку О. Бойка, наприкінці 1865 р. Кримська війна надала пресі нового звучання, і «замість «превентивної» цензури було залучено карні заходи»; при Міністерстві внутрішніх справ було відкрито «управу» по справах друку, а в кожному з губернських міст були оновлені чи створені цензурні комітети. У Волин-

.....
ській губернії такий комітет розміщувався в Житомирі. Негативне значення відіграв Валувський указ від 18 липня 1863 р. в якому зазначалося: «...ніякої особливо малоросійської мови не було, і бути не може» [1, с. 10–11]. Цей документ значно обмежив свободу друку і слова українських журналів і газет. Але якщо безпосередньо аналізувати його вплив на розвиток волинської преси, то він мало вплинув на особливості її функціонування, адже статті даної періодики друкувалися виключно російською мовою. Одним із прикладів прояву обґрунтованих цензурних рішень є «Про заборону розміщення об'яв студентів університету та інших вищих навчальних закладів з пропозицією надання послуг навчання дітей» (1866 р.), в якому зазначалося: «Студентам ще не дозволено законом право займатися викладанням і тому розміщення ними подібних об'яв складає пряме порушення закону» [10, с. 244].

Також ми можемо згадати наступну постанову, що стосувалася історичних і критичних статей, які розміщувалися в деяких спеціальних чи суто наукових періодичних виданнях, зміст яких не зовсім відповідав діючим постановам про друк і при цьому вони передруковувалися в інші популярні періодичні видання, які поширювалися в значній кількості екземплярів і по більш доступній ціні. «Дані статті призначенні для досягнення певних наукових цілей, а не для поширення безрозбірливо в публіці яких-небудь шкідливих теорій» [11, с. 259].

У другій половині 60–70-х рр. історичний відділ «Волынских губернских ведомостей» розширився. З 1866 р. за проханням начальників губернії відбулося розширення спеціального юридичного відділу місцевих губернських ведомостей, де розміщалися звістки про діяльність судових постанов [12, с. 197]. З 1875 р. з'явилася нумерація сторінок в газеті, що значно полегшує роботу з нею.

Тематика історико-краєзнавчих публікацій була спрямована за попередньо зазначеними напрямками, а також поступового поширення набували замітки, присвячені підсумкам розвитку губернії за минулі роки, географічним, археологічним дослідженням, військовій справі, розвитку науки та освіти, економічній та сільськогосподарській сфері, статистичним та демографічним проблемам, бібліографії відомих діячів, вшануванню пам'ятних дат, поточним подіям.

Увагу хотілося б звернути на низку статей, присвячених етнографічним дослідженням. На основі статей цієї групи ми простежили особливості становища національних меншин: євреїв, чехів, циганів, поляків, німців. Дослідники характеризують процеси їх розселення та проживання на території Волинської губернії. Простежується лояльне ставлення до них, але при цьому народності розглядаються як асимільована складова Російської імперії. Так, у статті «Цыгане в Европе и преимущественно в России» ми знаходимо наступне: «У Росії законодавство намагалось злити циган з місцевим населенням, зробити їх осілими, і ніколи не видавалися закони про переслідування, тим менш щодо вигнання циган за межі держави» [13].

У статтях наголошується увага на прийняття асимільованими народами російських цінностей та культури: «В чеських колоніях, що утворилися в недавній час, діти вже досить добре говорять російською. Самі чехи також, по-можливості, стараються ознайомитися з російською мовою, вони навіть у столиці своїй, Празі, не дивлячись на всякі гоніння, говорять і співають російською» [14].

Як бачимо, для всіх історико-краєзнавчих публікацій цього періоду характерна хоч завуальована, але загальна ідеологічна проросійська спрямованість.

В руслі даного питання не менш цікавою статтею є «Этнографическая карта России» [15]. Карту і анотаційний текст до неї на 133 листах склав А. Рігтіх та І. Стрельбіцкий у 1873 р. Вони розробили класифікацію народів по гілках, групах, мовних особливостях, народностях і племенах. Виділили арійське плем'я (88%), туранське (4,3%) (кочові східно-іранські народи), урало-алтайське (4%), семітське (3,6%). Як зазначається в самій статті, «це питання важливе для Росії саме в тому відношенні, що науково підтверджується невірність закордонних поглядів, нібито кожне з наших «наречий» складає окреме плем'я, нібито ці 115 «наречий» настільки відрізняються один від одного, наскільки німці, наприклад, від слов'ян, мадярів, румунів, італійців в Австрії. Наші «наречія» – не більше як різновиди... по Європейській Росії самостійних племен тільки дев'ять». Спростовується думка Кольбе про те, що «Росія досить слабка держава, по її різноманітному етнічному складу... вона тільки тому в кращому положенні, що російський елемент переважає».

В статтях релігійного характеру порушувалися питання розбудови церков Волинської єпархії. Автори, беручи за основу матеріал книги архієпископа Макарія «Історія християнства в Росії до Володимира», характеризують процес хрещення Русі [16].

Варто звернути увагу на цікаву статтю «Типы деятелей православия на Волини» [17]. В ній ми знаходимо розлогу характеристику процесу поширення православ'я на території Волині за часів Київської Русі, Литовсько-руського періоду. Досліджуються роль і значення в цьому процесі політики князів Романа і Данила галицьких, князя Любарта Гедиміновича, князя Острозького, ставлення козаків і Богдана Хмельницького, митрополита Йосифа Семашко. При цьому чітко простежується негативна характеристика процесів ополячення та окатоличення, хоч конкретних фактів цих процесів не наводять.

У 1892 р. неофіційна частина розширилася: «Частина в теперешньому 1892 не збільшуючи підписної плати буде значно розширена: виключаючи телеграми про внутрішні і зовнішні події, будуть поміщатися статті по відділах: історичному, біографії видатних діячів Росії, техніці, педагогіці, сільському господарству та іншим загальнокорисних відомостями» [18]. На сторінках газети з'явилися об'ємніші історико-краєзнавчі публікації. Вони стосувалися етнографічних, соціально-економічних, громадсько-політичних, релігійних, біографічних, освітніх, наукових, містознавчих проблем, які висвітлювали особливості історичного розвитку та життя Волинської губернії.

На увагу заслуговує низка історико-краєзнавчих статей щодо входження Волині до складу Російської імперії, а саме: «Волинские губернаторы» [19], «Къ вопросу о Воссоединении Волини с Россией» [20].

Історичними джерелами для написання даних заміток були праці Вольтера, Руссо, польського письменника Крашевського «Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy» та періодичні видання, зокрема німецька газета «Cowersations Lexicon». Так, з перших рядків статті «Волинские губернаторы» ми читаємо: «6 серпня 1796 р. урочисте відкриття Волинської губернії мало значення не тільки як вступ у владу російських чиновників, а мало глибоке політичне значення: з цього моменту Волинь увійшла у загальне життя російської держави й саме відкриття в Житомирі Волинського намісництва знаменувало собою положення вкрай міцного початку російської суспільно-державної сили». Волинь розглядається як «споконвічно російський край – російської народності і російського землеволодіння». При цьому, здійснюючи аналіз попередніх особливостей розвитку краю в складі Речі Посполитої, згадуються лише негативні аспекти. Наводяться тенденційно підібрані краєзнавцями цитати – з німецької газети «Cowersations Lexicon»: «Польща чи не єдина країна, яка не заслужила майже ніякої поваги в перебігу багатовікового існування. Вона являє велику рівнину в Європі, на якій живе дванадцять мільйонів невільників, які стогнуть під ярмом дванадцяти мільйонів тиранів»; висловлювання прусського короля Фрідріха Великого: «В Польщі немає закону, там не користуються свободою». Тобто, як ми бачимо, попередня ідейна спрямованість лишається незмінною.

Змінилася форма подання історико-краєзнавчих публікацій. Вони друкувалися меншим шрифтом, інколи без заголовків; дана тенденція спричинена тим, що неофіційна частина розширилася, але об'єм самої газети не збільшився.

Наприкінці XIX ст. історико-краєзнавчі публікації майже зникли зі сторінок газети. Вони зустрічалися досить рідко, але були змістовними та цікавими. Вагоме місце у неофіційній частині було відведено статтям про поточні події; друкувалися оголошення, телеграми.

У 1898 р. були намагання змінити таку ситуацію і повернути багатотематичне наповнення неофіційної частини. Для цього постановили видавати окрему щотижневу газету «Волинские губернские ведомости. Отдел неофициальный». Це на певний час змінило ситуацію і повернуло авторитет видання та попит читачів, що навіть дозволило у 1903 р. за розпорядженням віце-губернатора двору його величності Камергара підвищити вартість газети: «З початку 1903 року всім міщанським управам і старостам Волинської губернії наказую виписувати губернські відомості... і встановлена їх плата буде складати по 6 руб. в рік за екземпляр» [21]. Але все ж із 1904 р. дві частини газети знову об'єдналися, і проблема залишилася на попередньому рівні.

10 березня 1904 р. було видано розпорядження генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній «О несоответствии содержания Губернских ведомостей Юго-Западного края во многих отношениях ко своему назначению и желательности насколько возможно улучшить и оживить издание...» [22], у якому генерал-губернатор відзначав невиконання затвердженої програми відомостей. Така ситуація у цей час спостерігалася на теренах не лише Волинської, а й Подільської і Київської губерній. «Дотримання програми... наблизило б їх до суттєво наміченої мети і зробило б їх необхідними для кожного, діловою і довідковою газетою», а так це «...сухе перелічення владних розпоряджень...» [22, с. 13–14]. Це призвело до

незацікавленості приватних осіб цим періодичним органом. Тому перевіряючий дав вказівку «наскільки можливо покращити і оживити видання губернських відомостей» [22, с. 14], а також надати детальні відомості щодо прибутків і витрат друкарні губернського правління за три останні роки. Але волинський губернатор не мав можливостей виконати дану рекомендацію. У своїй відповіді він виділив три причини, що виключали можливість виконання розпорядження: «недостатня кількість матеріальної бази, неможливість конкурувати з щоденними газетами і труднощі, пов'язані з вкоріненим упередженням проти губернських відомостей як сухого офіційного органа» [22, с. 16].

Отже, ситуація не змінилася; історико-краєзнавчі публікації на сторінках газети «Вольнские губернские ведомости» початку ХХ ст. вже не друкувалися, а сама газета виступала суто друкованим органом Волинської губернської адміністрації.

Як бачимо, історико-краєзнавчі публікації проходять етапи свого становлення та занепаду на сторінках «Вольнских губернских ведомостей», характеризуються різними особливостями та становлять важливий багаж історичного матеріалу, який дозволяє всебічно і більш ґрунтовно вивчити життя Волинської губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко М. Бібліографія періодики Волині / Максим Бойко. – Блюментон : Волин. вид. фонд, 1982. – 156 с.
2. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / (Арцишевський р. А., Бурчак Н. В., Заброварний Б.Й. та ін.) ; під ред. Михайлюка О.Г. – Львів, 1988. – С. 20–60.
3. Мілясевич І.В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ століття : Історико-бібліографічне дослідження / І.В. Мілясевич ; наук. ред. М.М. Романюк. – Львів, 2004. – 376 с.
4. Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст. : Іст.-бібліограф. дослідж. Т. 1 : 1812–1890 рр. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ «Науково-дослідницький центр періодики» ; уклад. : М.В. Галушко, М.М. Романюк (керівник проекту), Л.В. Снісарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2007. – 560 с. ; Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст. : Іст.-бібліограф. дослідж. Т. 2 : 1891–1905 рр. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ «Науково-дослідницький центр періодики» ; уклад. : М.В. Галушко, М.М. Романюк (керівник проекту), Л.В. Снісарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2009. – 480 с.
5. Лисовський Н.М. Русская периодическая печать 1703–1894 гг. : Библиография и графические таблицы. – Вып. II. / Н.М. Лисовский. – С-Пб., 1901. – 96 с.
6. Свод законов Российской империи [Т. 2.]. Свод Губернских Учреждений. Раз. II. Учреждения начальников губерний, Губернских Правлений, Статистических Комитетов и полиции. Гл. II. Учреждение Губернских Правлений. Отдел. VI. Обнародование распоряжений высшего и местного правительства. – Ст. 532, ст. 540–541 [Електронний ресурс]. – 1892. – Режим доступу : <http://www.old.fripi.ru/newfripi/cnt/news/history/01/034/>.
7. Пословицы и поговорки. Поговорки и пословицы употребляемые в Вольнской губернии // Вольнские губернские ведомости. – 1861. – 21 января. – № 3. – С. 13–14 ; 28 января. – № 4. – С. 18–20.
8. Историко-статистическое описание г. Острога и Острогского уезда // Вольнские губернские ведомости. – 1861. – 18 февраля. – № 7. – С. 35–36 ; 25 февраля. – № 8. – С. 40–41 ; 4 марта. – № 9. – С. 44–45 ; 11 марта. – № 10. – С. 50–51 ; 18 марта. – № 11. – С. 55–56 ; 25 марта. – № 12. – С. 62–63 ; 1 апреля. – № 13. – С. 68–69 ; 8 апреля. – № 14. – С. 40–41 ; Комашко В. Местечко Новая Чартория / В. Комашко // Вольнские губернские ведомости. – 1861. – 30 сентября. – № 39. – С. 237–239. ; Комашко В. Местечко Любарь / В. Комашко // Вольнские губернские ведомости. – 1861. – 7 октября. – № 40. – С. 241 ; 14 октября. – № 41. – С. 245–247 ; 21 октября. – № 42. – С. 250–252 ; Розенталь Х. Заметка о Радзивилове / Х. Розенталь // Вольнские губернские ведомости. – 1873. – 20 января. – № 5. – С. 1.
9. Несколько замечаний о промышленности жителей Вольнской губернии // Вольнские губернские ведомости. – 1861. – 11 февраля. – № 6. – С. 30–31 ; 30 сентября. – № 39. – С. 237–239 ; 30 сентября. – № 40. – С. 237–239.
10. О невольности печатания об'явлений студентов университетов и других высших учебных заведений с предложениями услуг по обучению детей (30 сентября 1866 г., № 1994) // Материалы, собранные особою коммисиею, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 года, для пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати. Ч 2. Административныя распоряжения. – С-Пб, 1870. – С. 244.
11. С. П. № 191, 1866 г. // Материалы, собранные особою коммисиею, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 года, для пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати. Ч 2. Административныя распоряжения. – С-Пб, 1870. – С. 259.
12. О разширении особаго юридического отдела для губернских ведомостей (27 дек. 1866 г. № 2788) // Материалы, собранные особою коммисиею, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 года, для пере-

-
- смотра действующих постановлений о цензуре и печати. Ч 2. Административныя распоряжения. – С-Пб, 1870. – С. 197.
13.ский. Цыгане в Европе и преимущественно в России // Волынские губернские ведомости. – 1873. – 6 июня. – № 38. – С. 1–2.
 14. О чехах поселившихся въ Дубенском уезде // Волынские губернские ведомости. – 1873. – 17 марта. – № 20. – С. 1.
 15. Этнографическая карта Россіи // Волынские губернские ведомости. – 1874. – 24 апреля. – № 27. – С. 1.
 16. Памятки православия на Волине // Волынские губернские ведомости. – 1875. – 6 июня. – № 50. – С. 4.
 17. Типы деятелей православия на Волини // Волынские губернские ведомости. – 1875. – 19 мая. – № 44. – С. 4 ; 23 мая. – № 45. – С. 6 ; 28 мая. – № 46. – С. 6 ; 4 июня. – № 49. – С. 6.
 18. Отъ редакции // Волынские губернские ведомости. – 1875. – 18 января. – № 5. – С. 4.
 19. Волынские губернаторы // Волынские губернские ведомости. – 1875. – 19 ноября. – № 110. – С. 4 ; 24 ноября. – № 111. – С. 6 ; 1893. – 21 ноября. – № 7. – С. 3.
 20. Къ вопросу о Воссоединении Волини с Россіей // Волынские губернские ведомости. – 1894. – 2 августа. – № 75. – С. 4.
 21. Справа про підвищення вартості «Волынские губернские ведомости». – 1903. – Ф. 442, оп. 633, спр. 60. – С. 1–12.
 22. От 10 марта 1904 г. № 1964. О несоответствии содержания Губернских Ведомостей Ю. З. Края, во многих отношениях, своему назначению и желательности насколько возможно улучшить и оживить издание оных, с целью увеличения доходности Губернских типографий // Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Н.В. Клейгельса с февраля 1941 г. по февраль 1902 г. – К. : Типография окружного штаба, Банковская улица № 11, 1905. – С. 13–16.
 23. Волынские губернские ведомости. – 1842, 1847–1849, 1851–1853, 1857, 1873, 1882, 1892–1894, 1914–1917.

Біла О.Н. ОСНОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ ПУБЛИКАЦИЙ НА СТРАНИЦАХ ВОЛЫНСКОЙ ПЕРИОДИКИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ГАЗЕТЫ «ВОЛЫНСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ»)»

Исследованы тенденции создания и развития историко-краеведческих публикаций на страницах волынской периодики XIX – начала XX века (на примере газеты «Волынские губернские ведомости»); проанализированы особенности функционирования прессы Волини в системе периодики Российской империи, охарактеризованы тематика исследований и проблемы, которые интересовали ученых того времени.

Ключевые слова: Волынская губерния, Российская империя, периодика, историко-краеведческие публикации, газета «Волынские губернские ведомости», тематика, авторы.

Bila O.M. THE FOUNDATION AND DEVELOPMENT OF LOCAL HISTORICAL PUBLICATIONS IN VOLYN PERIODICALS IN THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY (BY AN EXAMPLE OF THE NEWSPAPER «VOLYNSKIE GUBERNSKIE VEDOMOSTI»)»

The article analyzes the tendencies of the beginning and development of local historical publications in periodicals in Volyn in the XIX – early XX century (by an example of the newspaper «Volynskie Gubernskie Vedomosti»), the features of functioning of the press in Volyn as part of the system of periodicals of Russian Empire, the research topics and issues of interest of scholars of the time.

Keywords: «Volyn», Volyn province, Western region, Russian Empire, periodicals, publications, directions, authors, Volynskie Gubernskie Vedomosti.

**ДОСЛІДЖЕННЯ Ю. АЛЕКСАНДРОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
КАМЕНОТЕСНОГО ПРОМИСЛУ НА ПОДІЛЛІ**

В статті охарактеризовано працю Ю. Александровича «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» як джерело до вивчення каменотесного промислу на Поділлі, підкреслено значущість і унікальність дослідження.

Ключові слова: камінь, каменотесний промисел, пісковик, надмогильні пам'ятники, хрест.

Серед актуальних завдань сучасної етнологічної науки важливе місце займає вивчення традиційно-побутової культури, зокрема її невід'ємної складової – народних ремесел та промислів, позначених етнічною специфікою.

Чільне місце в системі традиційних ремесел та промислів подолян займає обробка каменю. Втім, варто наголосити, що каменотесний промисел розвивався тільки у місцевостях з покладами легко оброблюваних кам'яних порід (на Поділлі це пісковик і вапняк). Власне кажучи, узагальнених праць з каменотесного промислу на сьогодні немає, ми маємо тільки епізодичні напрацювання етнографів та істориків.

Метою даної статті є розкрити значення праці Ю. Александровича «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» [2] у питанні вивчення каменотесного промислу на Поділлі.

Ю. Александрович був одним із перших, хто почав досліджувати каменотесне ремесло. На початку ХХ ст. за пропозицією влади він здійснював на території Подільської губернії «кореспондентське дослідження».

В 1912 р. місцева губерніальна влада розіслала у всі волості опитувальні листи з метою збору відомостей про ремесла і промисли Подільської губернії. З метою уточнення даних було запрошено кореспондентів, які мали зібрати відомості по 10 найважливіших ремеслах Поділля. Ю. Александрович взяв відповідальність за деревообробний та каменотесний промисли [3, с. 95]. Протягом 1913–1914 рр. було зібрано та систематизовано етнографічний матеріал, що знайшов місце у праці «Кустарні промисли Подільської губернії» (1916) [1].

Попри те, що дана етнографічна студія має описовий характер, вона є унікальною, оскільки це перше узагальнююче дослідження з історії і техніки каменотесного ремесла краю.

Автор на тлі багатьох повітів увиразнює Ямпільський, бо на його території завдяки багатим покладам пісковика був локалізований кам'яноробний промисел, тоді як в інших – лише видобування каменю для будівничих потреб.

Ю. Александрович подав стислий екскурс з історії каменотесного ремесла на Поділлі. Початок виготовлення кам'яних виробів дослідник виводить із XIV ст., про що свідчать численні написи на кам'яних карнизах, сходинок, плитах, на яких висічені герби і девізи.

Завдяки Ю. Александровичу стали відомі центри каменотесного промислу в Ямпільському повіті, зокрема у селах Русаві, Дзигівці, Мервинцях, Букатинці і Бандишівці. Також автор торкається міжкультурних контактів, зокрема українсько-італійських, що вплинули на розвиток нової техніки шліфування каменю, привезеної із Італії (с. Дзигівка, Русава), та українсько-німецьких, що стали новим імпульсом у розвитку каменотесного промислу в Букатинці, Бандишівці і Мервинцях (німець Геде заснував підприємство з обробки каменю в середині ХІХ ст.). Згодом ці села спеціалізувалися на виготовленні тільки жорнових каменів, які користувались великим попитом.

В етнографічній розвідці знаходимо важливі факти про число кустарів впродовж ХІХ ст., їхній майновий рівень, ринки збуту, ціни на вироби, види пісковиків та відповідно до них класифікацію різнотипних виробів, а також їхній асортимент (надмогильні хрести і пам'ятники, тротуарні плити, сходинок, карнизи, жолоби, кільця для криниць, ворітні стовпи, комини і жорнові камені тощо). Автор подає детальний опис технології та техніки виробничого процесу, досліджує контакти та взаємовпливи каменотесного промислу з іншими кустарними галузями, а також субкультуру перекупників («хрестовозів»), що виводить дослідження на дотичні площини, зокрема побутових стосунків, менталітету та етнічного характеру, фольклору та ін.

Ю. Александрович зачепив не менш важливі в будь-якому промислі питання, як-от організації праці, зокрема сезонності, питання гендерного та вікового принципів відбору працівників, оплати.

Етнограф торкається звичаєво-обрядової сторони промислу, уявлень, вірувань, повір'їв, що дає можливість в подальших студіях простежувати когнітивні механізми сприйняття місця та ролі каменю у світоглядній системі українців.

Важливими не тільки в площині каменотесного промислу, а й для вивчення реформування адміністративної системи на Поділлі є матеріали про вплив політики земств на витіснення кам'яних виробів цементовими.

Цінною є інформація і для такого нового у вітчизняній етнології напрямку, як міська етнологія, оскільки дослідник подає відомості про місце та роль у каменотесному промислі місцевих майстерень, які конкурували з кустарною продукцією.

Таким чином, праця Ю. Александровича є інформативною і важливою, оскільки розкриває різні сторони розвитку каменотесного промислу на Поділлі. Вона є своєрідним путівником для сучасних дослідників промислу, а також можливістю розширити предмет наукового дослідження каменотесного промислу, вийшовши за межі лише технологічно-технічної сторони.

Історичні обставини та перипетії ХХ ст., на жаль, деформували і загальмували ці процеси, внаслідок чого помітно зруйнована культурна міжпоколінна тяглість, а отже, і наступність. Актуальність вивчення каменотесних виробів полягає в тому, що вони є носіями життєво важливої інформації і сакральних знань етносу. Адже кожна річ в процесі вжитку набувала символічної домінантності і перетворювалась на культурний знак, призначення якого було закодувати і зберегти інформацію для наступників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465–501.
2. Там само. – С. 4–39.
3. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля : історико-етнографічні дослідження краю ХІХ–ХХ ст. / О. Ющенко // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 92–98.

Иванчишен В.Р. СОИСКАНИЯ Ю. АЛЕКСАНДРОВИЧА КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ КАМЕНОТЭСНОГО ПРОМЫСЛА НА ПОДОЛИИ

В статье охарактеризован труд Ю. Александровича «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» как источник к изучению каменотесного промысла на Подолье, подчеркнута значимость и уникальность исследования.

Ключевые слова: камень, каменотесный промысел, песчаник, надгробные памятники, крест.

Ivanchishen V.R. YURI ALEXANDROVICH'S RESEARCH AS A SOURCE FOR STUDY OF STONECUTTING IN PODILLIA

This paper analyzes the scientific research “Stonecutters-handicraftsmen and craftspeople” by Yu. Alexandrovich as a source for study of stonecutting in Podillia, emphasizing the uniqueness and importance of this work.

Keywords: stone, stonecutting, sandstone, gravestones, cross.

ДИСКУРС ЩОДО ДЕФІНІЦІЇ «ІНТЕЛІГЕНЦІЯ» ВПРОДОВЖ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто визначення поняття «інтелігенція», особливості його трактування і зміст, яким воно наділялось, від найдавніших часів і до кінця ХІХ ст. Акцентується увага на тому, як змінювалось трактування дефініції протягом ХІХ ст. Розкрито пріоритети російських дослідників-публіцистів щодо введення даного терміна до вітчизняного лексичного обігу. Висвітлено роль П.Д. Боборикіна та І.С. Аксакова, які одними з перших вжили термін «інтелігенція» в друкованих виданнях.

Ключові слова: інтелігенція, розумова здібність, культура поведінки, освічене суспільство, самосвідомий народ, мислячий пролетаріат, «нові люди».

У творенні культури будь-якого народу провідну роль відіграє інтелігенція, яка виступає духовним чинником у формуванні і розвитку самосвідомості народу. Фундамент вітчизняної інтелігенції був закладений ще за часів Київської Русі, оскільки вже з того часу освіченість на українських землях набула масового характеру. Від найдавніших часів і до сьогодні інтелігенція пройшла нелегкий шлях: культурні, мовні, цензурні обмеження тощо. Певно, що «друзині» сусіди не були зацікавлені в розумній Україні, однак утиски та гніт не стали на заваді формуванню української наукової еліти. З часів незалежності України спостерігається повернення до вивчення феномена інтелігенції, і ця тенденція залишається актуальною на сьогодні.

Метою даної статті є показати особливості визначення дефініції «інтелігенція» від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.; висвітлити, як змінювався сенс поняття протягом зазначеного періоду.

Проблема визначення поняття «інтелігенція» є предметом наукових пошуків О.В. Бондаренка, А.А. Гусейнова, Г.В. Касьянова, В.Д. Косенка, К.Б. Соколова, В.В. Тенікіна та інших науковців.

До сьогодні не існує єдиного одностайного підходу до визначення поняття «інтелігенція». По-перше, існує величезна кількість тлумачень даного поняття (польські соціологи нараховують близько трьохсот). По-друге, протягом тривалого часу у вітчизняній науковій традиції осмислювався переважно феномен російської інтелігенції, оскільки введення поняття «інтелігенція» до вітчизняного лексичного обігу на початку ХІХ ст. класично пов'язують з іменами саме російських дослідників: П.Д. Боборикіна, В.П. Боткіна, О.І. Герцена, І.А. Гончарова, В.І. Даля, В.О. Ключевського, М.К. Михайловського, Л.М. Толстого, І.С. Тургенева та ін., хоча його витоки сягають найдавніших часів.

Першоджерелом дефініції вважається грецьке слово «noesis», що трактується як свідомість та розуміння у його найвищому прояві та сенсі. Згодом грецьке визначення було відображено в римському варіанті «inteligentia», яке мало дещо інший, глибший зміст. З латинської це «здібність до розуміння» (розумова здібність) [1, с. 14; 2, с. 23].

Більшість істориків зазначають, що слово «інтелігенція» з'явилося на російсько-українському лінгвістичному ґрунті у першій половині ХІХ ст. з початковим змістом: «розумові здібності» («мисляча сила»), а згодом трансформувалося у «соціальну групу, що складається з людей, які займаються розумовою працею на професійному рівні» [3]. Останнє офіційно подається у словнику Даля за 1880 р. [4, с. 46] та частково зберігає сенс до сьогодні.

Протягом 1845–1865 рр. поняття «інтелігенція» починає розглядатись як суб'єкт історичної самосвідомості народу [5, с. 20]. Саме з цього часу «інтелігенція» почала виступати не як «розум» чи «народний дух», а як конкретна соціально-історична частина нації, яка взяла на себе соціальну функцію суспільної самосвідомості від імені та в ім'я всього народу. Власне, це і є, на нашу думку, основний зміст терміна. Цікавою з цього приводу є теза російського історика С.В. Могіна, який зазначає, що зміст поняття «інтелігенція» протягом всього історичного періоду був і залишається однаковим, ніби «рамка кадру», яка «приміряється», пересувається з однієї соціальної групи на іншу в пошуках суб'єкта самосвідомості нації. Їх зміна, а в кінцевому результаті фіксація відбувається шляхом громадського осмислення – саме так формується інтелігенція як носій суспільної самосвідомості [6, с. 838].

Щодо першості вживання терміна «інтелігенція» існують деякі суперечності. Так, російський історик С.О. Шмідт зазначає, що вперше дефініція в Російській імперії була вжита

В.А. Жуковським у щоденниковому записі (лютий 1836 р.) і асоціювалось «не лише з приналежністю до певного соціокультурного середовища, але й з моральністю та культурою поведінки» [7, с. 217].

Український дослідник В.Д. Косенко у своїй статті «Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення» згадує прізвище російського журналіста П.Д. Боборикіна як одного з перших, хто вжив термін «інтелігенція» в друкованих виданнях, датованих 60-ми рр. XIX ст. [8, с. 35]. І дійсно, у 1904 р. П.Д. Боборикін стверджував: «Близько сорока років назад, у 1866 р., в одному зі своїх критичних етюдів я вперше ввів у обіг російської літературної мови... слово інтелігенція, надавши йому те значення, яке, з іншої європейської літератури або преси, закріпилось лише у німців: інтелігенція, тобто найосвіченіший, культурний і передовий прошарок суспільства» [9, с. 80]. У своїх працях П.Д. Боборикін не обмежувався розумовим та класовим аспектами поняття («освічені люди», «мислячий пролетаріат») – він переносив центр з голови на душу і серце. На його думку, відмінними рисами вітчизняної інтелігенції були невлаштованість побуту, життєві митарства, не надто багатий освітній багаж і водночас неспинна жага до роботи, життя за своїми внутрішніми ідеалами [10, с. 382]. А це вже було не лише соціологічне, а й ціннісне, етичне тлумачення.

Отже, проголошуючи себе «хрещеним батьком» нового поняття, П.Д. Боборикін акцентував свою увагу на тому новому значенні, яке вкладалось у даний термін: він визначав інтелігенцію як осіб «високої розумової та етичної культури», а не як «працівників розумової праці». На його думку, інтелігенція – це суто російський морально-етичний феномен. До інтелігенції в цьому розумінні він відносив людей різних професійних груп із різними політичними поглядами, але з єдиною духовно-моральною основою. Саме з цим особливим змістом слово «інтелігенція» повернулося потім назад на Захід, де стало вважатися специфічно російським (intelligentsia).

А. Поллард і Ю. Сорокін критично реагують на «боборикінську легенду» й доводять, що термін «інтелігенція» зустрічався раніше 1860-х рр., а саме у публіцистичних та критичних статтях І.С. Аксакова, П.Н. Ткачова та Н.В. Шелгунова [11, с. 142]. Крім того, ще в 1865 р. міністр внутрішніх справ П.А. Валуєв та професор літератури А.В. Нікітенко в своїх щоденниках словом «інтелігенція» називали чиновників та представників адміністративної влади [6, с. 840].

Такі дослідники, як А.А. Гусейнов («Слово об интеллигенции») [12], К.Б. Соколов («Мифы об интеллигенции и историческая реальность») [13], Е.Б. Фурсова («И.С. Аксаков: апология народности и самодержавия») [14], вказують на той факт, що саме І.С. Аксаков вперше вжив слово «інтелігенція» у статті «Відчуженість інтелігенції від народної стихії», опублікованій в газеті «День» 21 жовтня 1861 р. У тексті статті власне термін «інтелігенція» Іван Сергійович не вживає, проте чітко виводить характерні ознаки інтелігентів його часу: «шалене рабське відношення до всього іноземного, безглузда покірність, зрада народному духу при зовнішній грубій підробці під руську народність» [15, с. 111]. В даному випадку важливо знати, що назву цієї статті – втім, як і всіх інших статей, – було дано видавництвом збірнику творів.

Протягом 1861–1862 рр. І.С. Аксаков виступав у газеті «День» із серією статей, в яких розвивав ідею «самоврядування» дворянства як панівного стану, його об'єднання із «земством» і створення на цій основі принципово нової, народної інтелігенції (за термінологією І.С. Аксакова, «суспільства», що складалося б із кращих представників усіх станів), яка була б здатна зруйнувати головне протиріччя російського життя – протиріччя між «землею» (тобто народом) і «державою». Починаючи з 1863 р. автором постійно та активно вживається термін «інтелігенція».

На початку 1863 р. у статті «Про необхідність перевиховання нашого суспільства в дусі російської народності» І.С. Аксаков задавався питанням: чи може руське суспільство «називатись дійсно виразом народної свідомості, діяльністю живих сил, що називають себе народом, народною інтелігенцією у вищому значенні цього слова?» – і відповідав: «Навіть прагнень на цей зв'язок з народом ми тепер не маємо... До сьогодні наше суспільство носило характер переважно дворянський; навіть наша література може бути названа дворянською або чиновницькою. Дворянство було найбільш забезпеченим класом в державі і завжди відокремлювалося від маси простого народу своїм службовим становищем. Звільнене Петром I від органічного зв'язку з народним побутом, вивчене, з його волі, всяким наукам і мистецтвам, воно, звичайно, являло собою силу інтелігентну, – але не народну, і не становило й суспільства, як би черство

це не звучало... Очевидно, що державний або урядовий характер головної маси того, що називається у нас суспільством, не могло сприяти розвитку справжніх моральних сил російського суспільства». І додає, що після 19 лютого 1861р. «дворянство перестає бути виключно служивим, урядовим, державним, – і переходить в земство, покликане внести в нього стихію свідомості, просвітництва і силу інтелігенції» [15, с. 388–395]. У цій статті слово «інтелігенція» означає не збірне поняття, а більшою мірою абстрактне – що сходить до ідеї про самосвідомість народу.

Таким чином, І.С. Аксаков був одним з перших російських публіцистів, що постійно вживали слово «інтелігенція». Той прошарок суспільства, який сьогодні називається «інтелігенцією», автор називав «суспільством» або «освіченим суспільством» [16, с. 132]. Саме він у циклі статей «Про взаємне відношення народу, держави і суспільства» вводить поряд з поняттями «земля» і «державна» ще й третій елемент – «суспільство», і на його думку, це «те середовище, в якому здійснюється свідомо розумова діяльність народу, розробляючи суспільну самосвідомість, що створиться за допомогою духовних сил народу» [16, с. 73–74].

У 1907 р. російський соціолог Р.В. Іванов-Розумник зазначав: «По суті справи Аксаков, який визначав інтелігенцію як «самосвідомий народ» і вказував, що інтелігенція «не є ні стан, ні цех, ні корпорація, ні гурток», був правий... Це навіть не збори, а сукупність живої сили, що виділяється народом» [17, с. 73]. Неважко помітити, що суспільством, за Аксаковим, є краща частина народу, що формує народну самосвідомість, і саме в цьому полягає принципова відмінність суспільства від так званої «інтелігенції».

Отже, протягом 1860–1870-х рр. термін «інтелігенція» був наділений низкою характерних ознак та часто-густо розумівся як «освічена меншість» (О.І. Герцен і М.П. Огарьов), «нові люди» (М.Г. Чернишевський), «мислячий пролетаріат» (Д.І. Писарев), «критично мислячі особистості» (П.Л. Лавров) та навіть «нігілісти». З цього приводу російський публіцист Микола Васильович Шелгунов писав так: інтелігенція – «свідомо-мисляча сила, і в цій ролі – її державна функція. Вона ж створює нову державу, руйнуючи критикою все, що віджило» [6, с. 842].

З цього можна зробити висновок, що смислове визначення цього терміну на той час мало не стільки соціологічний зміст, скільки морально-етичне забарвлення. Поняття інтелігенції асоціювалося з розумовою та моральною вищістю. Морально-етичне тлумачення інтелігенції перегукується з позицією російських соціологів та інших дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, О.І. Солженіцин стверджував, що інтелігенція в Росії – це моральна категорія, ті, хто не підтримує брехні і не бере участі в ній. «Інтелігенцію можна впізнати та виокремити: не за науковими досягненнями, не за кількістю виданих книг, не за рівнем освіченості та прагненням до роздумів... Але за чистотою прагнень, за душевною самовідданістю – в ім'я правди, і перш за все, для країни, де живеш» [18].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Степанов Ю.С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
2. Теникин В.В. Культура и интеллигенция. – Иваново : Ивановский гос. ун-т., 2006. – 78 с.
3. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка : Т. 1–2. – М. : Русский язык, 1994. – 623 с.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М. : Русский язык – Медиа, 2003. – Т. 2. – 688 с.
5. Степанов Ю.С. «Жрец» нарекись, и знаменуйся : «Жертва» (К понятию «интеллигенция» в истории российского менталитета) // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 1999. – С. 14–44.
6. Мотин С.В. О понятии «интеллигенция» в творчестве И.С. Аксакова и П.Д. Боборыкина // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 838–844.
7. Шмидт С.О. Подвиг наставничества : В.А. Жуковский – наставник наследника царского престола // Русское подвижничество / Сост. Т.Б. Князевская. – М. : Наука, 1996. – 408 с.
8. Косенко В.Д. Феномен інтелігенції : історичні етапи становлення // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 3. – С. 35–39.
9. Боборыкин П.Д. Русская интеллигенция // Русская мысль. – 1904. – № 12 – С. 80.
10. Катаев В.В. Боборыкин и Чехов (К истории понятия «интеллигенция» в русской литературе) // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 1999. – С. 382–397.
11. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка : 30–90 годы XIX века. – М. : Наука, 1965. – 564 с.
12. Гусейнов А.А. Слово об интеллигенции // На рубеже веков. – 1997. – № 1. – С. 64–71.
13. Соколов К.Б. Мифы об интеллигенции и историческая реальность // Русская интеллигенция. История

- и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 149–207.
14. Фурсова Е.Б. И.С. Аксаков : апология народности и самодержавия / под ред. С.В. Перевезенцева. – М. : Социально-политическая мысль, 2006. – 244 с.
 15. Аксаков И.С. Отчего так нелегко живется в России? – М. : РОССПЭН, 2002. – 1008 с.
 16. Аксаков И.С. Наше знамя – русская народность – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – 640 с.
 17. Иванов-Разумник Р.В. Что такое интеллигенция // Интеллигенция. Власть. Народ. Русские источники современной социальной философии : Антология / Сост. Л.И. Новикова, И.Н. Сиземская. – М. : Наука, 1993. – С. 73–86.
 18. Солженицын А. Образованщина [Электронный ресурс]. – Адрес доступа : [http://www.lib.ru/ PROZA/ SOLZHENICYN/ obrazovan.txt](http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/obrazovan.txt).

Новосадова Н.Г. ДИСКУРС ОТНОСИТЕЛЬНО ДЕФИНИЦИИ «ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ» НА ПРОТЯЖЕНИИ XIX ВЕКА

В статье рассмотрены определение понятия «интеллигенция», особенности его трактовки и содержание, которым оно наполнялось от древнейших времен и до конца XIX в. Акцентируется внимание на том, как изменялся смысл дефиниции в течение XIX в. Раскрыты приоритеты русских исследователей-публицистов по введению данного термина в отечественный лексический оборот. Освещена роль П.Д. Боборыкина и И.С. Аксакова, которые первыми употребляли термин «интеллигенция» в печатных изданиях.

Ключевые слова: интеллигенция, умственная способность, культура поведения, образованное общество, самосознательный народ, мыслящий пролетариат, «новые люди».

Novosadova N.G. THE PROBLEM OF THE DEFINITION OF THE TERM «INTELLIGENTSIA» DURING THE XIX CENTURY

This article considers the definition of the term «intelligentsia», peculiarities of its interpretation, and the content it has been filled with from ancient times to the end of the XIX century. It focuses on how the meaning of the definition has changed during the XIX century. The researchers disclosed the priorities of Russian publicists for the introduction of the term in the domestic lexical circulation and showed the role of P.D. Boborykin and I.S. Aksakov as those who had been the first to use the term «intelligentsia» in printed media.

Keywords: intelligentsia, mental ability, culture, behavior, educated society, self-conscious people, thinking proletariat, «new people».

УДК 94(477.4)»1917/1921»:930

О.І. Погуляєв

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РОКИ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розкривається історіографічний аспект проблеми, аналізуються здобутки сучасної української історичної науки та визначаються перспективні напрямки подальшого дослідження стану національних меншин України у період Української революції. Представлено недостатньо вивчені питання.

Ключові слова: національні меншини, історіографія, Правобережна Україна, Українська революція.

Українська революція 1917–1921 рр. і відновлення національної державності України, її політичне і національно-культурне відродження дали могутній поштовх вивченню історії не тільки українського народу, але й інших етносів, що проживали на українських етнічних землях. Законодавчі акти Української Народної Республіки, зокрема Закон Центральної Ради й Ухвала Директорії про національно-персональну автономію заклали принципово нові юридичні норми і гарантії забезпечення прав національних меншин і задоволення їхніх потреб та послужили стимулом для відповідного наукового осмислення проблеми [58, с. 17].

Першими українськими вченими у часи революції, які у своїх працях підняли питання про національні меншини та статус їх проживання в Україні, були Михайло Грушевський [14], Володимир Винниченко [9], Павло Христюк [71]. На їхню думку, будівництво української державності неможливе без підтримки партій та громадських організацій нацменшин. Тому для М. Грушевського та В. Винниченка завдання врахування інтересів усіх народів України було одним із першочергових.

Цінним дослідженням революційної доби є праця М. Каржанського (Качанова), в якій він висвітлює історію та життя чехів і словаків Росії, значна частина яких проживала у Волинській губернії. Автор описує розселення чехів і словаків, їхнє соціальне та освітнє життя [26].

Вагомими джерелами вивчення історії національних меншин Правобережної України є статистичні бюлетені, в яких можна знайти цікаву інформацію стосовно переписів населення Київської та Подільської губерній та демографічні дані цих регіонів [45; 46]. Деякі відомості з соціально-економічного та суспільно-політичного життя народів України можна знайти у працях О. Доценка («Літопис Української революції») та Д. Дорошенка («Історія України 1917–1923»). Проте жодне з вищезазначених джерел не може бути фундаментальною базою для вивчення такої складної теми, як національні меншини Правобережної України у часи Української революції, бо вони є лише дотичними до неї. Це ж стосується і праць М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, О. Доценка та Д. Дорошенка. Ці праці дозволяють нам поринути в епоху тих подій та більш змістовно проаналізувати й охарактеризувати умови життя і розвитку нацменшин Правобережжя.

У радянській історіографії відомо небагато праць, присвячених вивченню національних меншин Правобережної України. Одним із перших українських радянських істориків, що досліджували революційні події в регіональних масштабах, був І.С. Зеленюк. У книзі «1917 рік на Поділлі» він описує політичну боротьбу за владу в часи Української Центральної Ради. Ця боротьба не оминула національні меншини, зокрема єврейську та польську [19]. Також варто відзначити тритомну «Громадянську війну на Україні (1918–1920 рр.)», яка вийшла у світ у 1967 р. В книзі зібрано величезну кількість матеріалів та документів часів революції, серед яких можна знайти цінні відомості для вивчення історії нацменшин Правобережної України [13].

Надзвичайно цікаву працю написав єврейський науковий, громадський та політичний діяч С.І. Гольдман. У своїй роботі автор прославляє Українську революцію, вважаючи, що саме українська влада могла гарантувати мирне співіснування євреїв та інших меншин в Україні. Гольдман дає об'єктивну та неупереджену оцінку діяльності єврейських політичних партій та організацій, засуджуючи їхню недовіру до українського уряду. З іншого боку, автор позитивно оцінює мобільність єврейської спільноти на політичній арені, що дозволило збудувати, хоча б на короткий термін, єврейську національну автономію в Україні [16].

Деякі відомості про німецькі поселення в Україні можна простежити у праці І.М. Кулинича «Українсько-німецькі історичні зв'язки», яка вийшла друком у 1969 р. [27]. М.К. Колісник, І.І. Компанієць, М.І. Куліченко доповнюють список радянських істориків, які займалися вивченням подій 1917–1920 рр. Їхня тритомна праця може слугувати цінним джерелом дотичної інформації для вивчення історії національних меншин революційного періоду [66].

З падінням тоталітарного режиму та незалежністю України вивчення історії національних меншин отримало новий стимул. Поліетнічність населення та демократичні свободи вимагають нового погляду на події революції 1917–1921 рр. та їх вплив на життя нацменшин України. У 90-х рр. ХХ ст. з'являється ціла низка праць, які в певній мірі торкаються історії народів Правобережжя [30; 47; 48; 53; 56]. Оригінальним за своїм задумом є двотомний документальний довідник «Національні процеси в Україні» [51]. Його друга частина містить 280 назв документів і довідкових матеріалів про характер і зміст національних процесів в Україні у ХХ ст.

І. Самарцев [60], Б. Хандрос [68], В. Гусев [15], І. Погребінська [55], В. Сотниченко [62], В. Хитерер [69] зробили значний внесок у вивчення історії єврейської меншини в Україні. Проте найбільш помітними є дослідження єврейського історика О.Я. Наймана. Він надзвичайно змістовно розкриває життя євреїв у добу Української революції, детально аналізує діяльність єврейських партій та організацій і розкриває їхній внесок у державотворчі процеси в Україні [37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Надзвичайно захоплюючою є книга іноземного видавництва «Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective», в якій зібрана колекція з 23 нарисів. В основі збірника лежать матеріали конференції українсько-єврейських відносин, яка відбулась в Університеті МакМастер у Канаді в 1983 р. Книга відображає динамічний і часто суперечливий характер конференції, матеріали якої охоплюють період з VII по ХХ ст., а окремий розділ присвячений єврейській національній автономії в Україні у добу Української революції [2].

За часів незалежності в Україні з'явилася велика кількість періодичних видань, які зосередили свою увагу на вивченні національних меншин, зокрема українських німців.

М. Дмитрієнко, Б. Чирко [17], В. Сергійчук [61], М. Лутай [32], Д. Архирейський та В. Ченцов [4] намагалися з'ясувати вплив революційних подій на життя у німецьких колоніях. Цікаве поєднання висвітлення історії чеських та німецьких поселень на Волині вдалося Л. Потапчуку, В. Комару, О. Савчуку [57]. Надзвичайно корисними будуть дані наукового бібліографічного покажчика «Німці в Україні», який охоплює період з 1917 по 1941 р. [52]. Варто відзначити, що книжкова палата України з 1997 р. регулярно видає бібліографічну серію «Етноси України», в якій вже побачили світ збірники про загальні питання, а також про євреїв, поляків, татарів на інші народи України.

Більш ґрунтовно дослідили життя німецьких колоній на Україні І. Кулинич та Н. Кривець [28]. Всебічно описує історію українських німців М.В. Васильчук [8]. Змістовно та поетапно автор висвітлює всі аспекти життя німецької національної меншини та відбитки епох, в тому числі Української революції, на умови їх проживання поряд з українським народом. Цікаві матеріали знаходяться також у книзі «История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах». Ця праця багата на цінні відомості з життя німців на Правобережжі у революційний період [20].

Особливу увагу привертає робота польсько-німецького історика Франка Гольчевського «Німці та українці: 1914–1939 рр.» [1]. Книга видана німецькою мовою та дозволяє вийти за рамки лише української історіографії й поглянути на життя німецької меншини з точки зору її представника. Стрижневою думкою, покладеною в основу дослідження, стало бачення автором історії німецько-українських стосунків періоду 1914–1939 рр. як процесу послідовного розвитку певних ідей та «історичних міфів», що їх було вироблено обома сторонами на початку взаємин і які визначали їхній подальший перебіг і прагматичний зміст.

Не залишилася непоміченою чеська національна меншина: їй свої праці присвятили Л. Аза [3], І. Заславський [18], О. Воловик [10], І. Гофман [12], Ю. Луцький [33], А. Хоренков [70]. Особливо цінним внеском у дослідження волинських чехів є науковий збірник «Велика Волинь» [72]. Історія чехів Волині привернула увагу О. Боряка, який знайомить читача з одним із основних чеських промыслів – хмелярством [6; 7].

Активно розвивається вивчення польської національної меншини. Дослідженнями поліністики Правобережжя доби Української революції займаються О. Старух [63], Д. Малаков [35], В. Мазорчук [34].

Але найвагомійший внесок у вивчення українських поляків зробив О.Я. Калакура. У своїх працях автор розглядає життя польської нацменшини з усіх сторін, найбільшу увагу приділяючи етнополітичним процесам та поглядам поляків на Українську революцію [21; 23; 24; 25]. Надзвичайно цінною є монографія О.Я. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.», у якій автор виклав результати етнополітологічного дослідження історичних, етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст. У монографії висвітлені етапи етнополітичної історії формування української колонії, демографічні та соціальні зміни в її складі, проаналізовані причини міжетнічних конфліктів та обґрунтовані пропозиції щодо подальшого вивчення розвитку польської людності в Україні [22].

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні дослідження національних меншин набирає все більшої популярності. Вивчення історії та культури національних меншин здійснюється у контексті політичного і культурно-національного життя українського народу [5; 36; 50; 59; 73].

На особливу увагу заслуговує монографія О.О. Рафальського, в якій він дослідив провідні тенденції розвитку знань з історії національних меншин України у ХХ ст. Домінуюче місце займає історіографічний аналіз праць, опублікованих після проголошення державної незалежності України. Виділені актуальні для науки і практики аспекти міжнаціональних відносин, правового захисту етнічних груп, які ще не дістали достатнього висвітлення в історичній та етнологічній літературі [58].

Великий пласт неопублікованої документальної інформації, що безпосередньо стосується історіографії національних меншин Правобережної України, містять архівні фонди, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівів м. Києва, Вінницької, Хмельницької, Житомирської, Київської областей.

Незаперечне інформаційне значення для розвитку науки, для постановки нових проблем, розгортання наукових обговорень і дискусій, підведення підсумків виконання науководослідних програм мають наукові форуми. Особливу цінність становлять матеріали тих конференцій, що присвячувалися розвитку історичної, етнологічної та інших наук, а також реальним етнонаціональним процесам. Низка конференцій відбулися під егідою Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса Національної Академії Наук України, на яких серед інших розглядалися питання, безпосередньо пов'язані з історією національних меншин [67]. Традиційними стали регіональні наукові конференції, що проводяться осередками етнонаціональних досліджень у Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Тернополі й інших містах та мають особливу наукову цінність для краєзнавства через зв'язок із відповідним регіоном [11; 29; 31; 49; 54; 64; 65; 67].

Отже, історіографія національних меншин Правобережної України у добу Української революції 1917–1921 рр. представлена досить великою кількістю праць, здебільшого статтями, які розкривають різні аспекти проблеми. Через дослідження національно-демократичного спрямування постійно проходить думка про те, що визвольні змагання і утворення УНР відкрили шанс для всіх народів України, в тому числі національних меншин, самовизначитися, відродити свої традиції, культуру, отримати правовий захист з боку держави.

Головна особливість новітньої історіографії нацменшин Правобережжя полягає в тому, що їй вдалося подолати ідеологічні стереотипи радянської доби, утвердити наукові підходи до оцінки Української Центральної Ради та її політики щодо національних меншин. Пріоритетне місце в дослідженнях відводиться суспільно-політичним, культурно-освітнім питанням розвитку євреїв і поляків; натомість життя інших груп, зокрема росіян, німців, чехів, їхнє ставлення до державотворчих процесів в Україні висвітлено недостатньо. Маловідомим залишається діяльність генеральних секретарств УНР з польських, російських, єврейських справ, а також національно-культурних товариств, органів преси та видавництв. Нерозкритим є питання про відношення національних меншин до встановлення радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Frank Golczewski *Deutsche und Ukrainer : 1914–1939*. – Paderborn : Ferdinand Schöningh Verlag, 2010. – 1085 s.
2. *Ukrainian-Jewish relations in historical perspective*. Edited by Howard Aster and Peter J. Potichnyj. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1990. – 531 p.
3. Аза Л. Чехи // *Етнічний довідник*. Ч. II. Етнічні меншини в Україні. – К. : Фенікс, 1996. – С. 166–168 (А).
4. Архирейский Д.В., Ченцов В.В. *Немецкие колонисты и повстанческое движение в Украине в период гражданской войны и новой экономической политики // Вопросы германской истории*. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001. – С. 7.
5. Биков О.М. Права та свободи національних меншин України у ХХ столітті / О. М. Биков // *Вісн. Одес. ін-ту внутрішніх справ*. – 2007. – № 1. – С. 27–32.
6. Боряк О. Євген Рихлік про історію чехів на Волині / О. Боряк // *Україна : етнокультурна мозаїка*. – К., 2006. – С. 226.
7. Боряк О. Чеське хмелярство на Волині / О. Боряк // *Україна : етнокультурна мозаїка / О. Боряк*. – К., 2006. – С. 200.
8. Васильчук В.М. Німці в Україні : історія і сучасність (друга половина XVIII – початок ХХІ ст.) / В.М. Васильчук. – К., 2004. – 341 с.
9. Винниченко В.К. *Відродження нації* : в 3 ч. / В.К. Винниченко. – Київ–Відень : Дзвін, 1920.
10. Воловик О.В., Рішан Н.А. Чехи на Вінниччині // *Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність*. – Житомир, 1998.
11. Гончаров О. Національні меншини України в дослідженнях учених історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / О. Гончаров // *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць*. – К., 2005. – № 18. – С. 80–86.
12. Гофман Іржі. Чехи на Волині. Основні відомості. / Іржі Гофман. – Прага, 1998. – 32 с.
13. *Гражданская война на Украине (1918–1920) : Сборник документов и материалов*: В 3 т., 4 кн. – Т. 1, кн. 2. – К., 1967. – 922 с.
14. Грушевський М.С. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 138.
15. Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У : місце у політичному житті України (1917–1921). – К., 1996. – 132 с.

Наукові записки

16. Гольдман С.І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 / С.І. Гольдман. – Мюнхен–Париж–Єрусалим, 1967. – 138 с.
17. Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні : Історія і сучасність // Віче. – 1992. – Серпень. – С. 135–147.
18. Заславський І. Волинські чехи : маловідомі сторінки історії // Вітчизна – 1998. – С. 147–149.
19. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі / І. С. Зеленюк. – Львів: Каменяр, 1966. – 168 с.
20. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах / под. ред. А.А. Дынгес. – Донецк : Апекс, 2007. – 311 с.
21. Калакура О. Архівні матеріали як джерело дослідження української полонії в 1917–1939 роках // Спеціальні галузі історичної науки : Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 175–180.
22. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
23. Калакура О. Поляки на землях України : ментально-етнографічний портрет ХХ століття // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД, 2006. – Вип. 30, кн. 1. – С. 173–186.
24. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД, 1999. – Вип. 8. – С. 103–109.
25. Калакура О.Я. Ставлення польської меншини до УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 126–135.
26. Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России : по неизведанным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). – М. : Змії, 1918. – С. 138.
27. Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969. – 286 с.
28. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.
29. Лазарович М. Етнодемографічна специфікація та соціально-професійна стратифікація національних меншин на Україні напередодні національної революції 1917–1921 рр. / М. Лазарович, Н. Лазарович // Українська думка : минуле, сучасне, майбутнє : Щорічник. – Вип. 17. – Тернопіль, 2012. – С. 72–89.
30. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради. Історичний нарис. – К. : б. в., 1999. – 329 с.
31. Лозовий В.С., Нестеренко В.А. «Просвіти» на Поділлі (1906–1923 рр.) / Упоряд. М. Мошак, В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта», Історико-культурологічне Подільське Братство, 1996. – С. 28–40.
32. Лутай М. Німці на Волині / М. Лутай // Кожному мила своя сторона (краєзнавчі нариси про видатних людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї населення краю) / упоряд. : Л.І. Бондарчук та ін. – Житомир, 1997. – С. 83–85.
33. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917–1918 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педуніверситету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 275.
34. Мазорчук В. Українські поляки : історико-хронологічний нарис / В. Мазорчук, В. Павлюк // Вісн. Ін-ту досліджень діаспори. – 2007. – Т. 13, ч. 1. – С. 36–42.
35. Малаков Д. Поляки в Києві у ХХ столітті / Д. Малаков // Пам'ять століть. – 2005. – № 6. – С. 98–103.
36. Міронова І.С. Національні меншини України. Навчально-методичний посібник / І.С. Міронова. – Миколаїв – Одеса : ТОВ ВіД, 2006. – 305 с.
37. Найман О. Єврейські партії та об'єднання (1917–1925 рр.) : Монографія. – К., 1998. – 190 с.
38. Найман О. Халуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 2. – Запорожье, 1998.
39. Найман О.Я. Громадсько-політична діяльність єврейських організацій в Україні доби Центральної Ради // Єврейське населення Півдня України : історія та сучасність. – Запоріжжя, 1997.
40. Найман О.Я. Діяльність єврейських партій доби Центральної Ради // Пам'ять століть. – 1998. – № 6.
41. Найман О.Я. Єврейські організації України напередодні революції 1917 року // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21–22 серпня 1995. – К., 1996.
42. Найман О.Я. Єврейські партії України після лютневої революції 1917 року // Євреї України та держава Ізраїль. – К. : ВПОЛ, 1998.
43. Найман О.Я. Історія євреїв України / О.Я. Найман. – К. : Ін Юре, 2003. – 496 с., іл.
44. Найман О.Я. Міністерство єврейських справ УНР // Хроніка 2000. – 1988. – № 23–24.
45. Население Киевской губернии: Перепись 1920 г. : (Стат. таблицы) // Статистичний бюлетень. – 1922. – № 2. – С. 17–21 ; № 4. – С. 34–36.
46. Населення міст Подільської губернії по перепису 1920 р. : (Демогр. статистика) // Бюлетень Подільського губернського статистичного бюро. – 1922. – № 1 (15). – С. 3.
47. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів і матеріалів / ред. І. Ф. Курас. – К. : Наукова думка, 1994. – 560 с.
48. Національні відносини на Україні : Запитання і відповіді [Текст] / В.А. Беспалий, С.П. Бритченко, В.М. Бріцин [та інші] ; за ред. М.О. Шульги. – К. : Україна, 1991. – 238 с.

49. Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : Наук. зб. : Праці Житомирського науково-краєзнавчого т-ва дослід. Волині. – Житомир, 1998.
50. Національні меншини України у XX столітті : політико-правовий аспект / М.І. Панчук, В.А. Войналович, О. Галенко та ін. – К. : ІПЕІНД, 2000. – 358 с.
51. Національні процеси в Україні : історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляховицький, В.Ф. Панібудьласка ; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с., Ч. 2. – 704 с.
52. Німці в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажчик (1917–1941 рр.) / уклад. : Н.Л. Македон. – К. : Кн. палата України, 1998. – 180 с.
53. Орлик В.М. Молдавська національна меншина в Україні (1919–1923 рр.). – Кіровоград, 1998.
54. Панчук М.И. Национальные отношения в Украине в XX веке : сб. документов и материалов / М.И. Панчук, И.Л. Гошуляк, С.С. Диброва. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.
55. Погребинская И. Документы по истории еврейских политических партий и молодёжных организаций в архивах г. Киева : (краткий темат. обзор) // Євреї в Україні : історія, культура, традиції. – К. : Нац. академія наук України ; Ін-т нац. відносин і політології, 1997.
56. Поділля / Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. – К. : Вид. НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.
57. Потапчук Л., Комар В., Савчук О. З історії чеських та німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність : Науковий збірник : Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». – Т. 18. – Житомир : Волинь, 1998. – 226 с.
58. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті : Історіографічний нарис. – К. : Поліс, 2000. – 447 с. – Бібліогр. : с. 390–444.
59. Рябошапко С. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / С. Рябошапко. – Л., 2000. – 483 с.
60. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І.Г. Самарцев // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4. – С. 27.
61. Сергійчук В. Українські німці // Молодь України. – 1992. – 21–23, 30 квітня.
62. Сотниченко В. Єврейське землеробство в Україні : деякі аспекти історичного досвіду // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 200–209.
63. Старух О. Польські політичні партії і організації та самовизначення України за доби Центральної Ради // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». – Чернівці. 16–18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 237–242.
64. Трофименко К.В. Вірменська етнічна меншина з часів появи на Поділлі / К.В. Трофименко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – 2005. – Вип. 32. – С. 215–219.
65. Україна у XX столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). – К. : ІЗМН, 1997. – 448 с.
66. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. [Текст] : у 3-х т. / [М.К. Колісник, І.І. Компанієць, М.І. Куліченко [та ін.]] ; редкол. А.Д. Скаба (голова) [та ін.] ; Ін-т історії партії ЦК КП України, Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПКРС. – К. : Політвидав, 1967 – Т. 1. – 1967. – 472 с. : іл.
67. Устименко В. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. – Вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 432 с.
68. Хандрос Б. Подольское местечко // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали [Другої міжнарод.] конференції, 8–9 грудня 1994 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1995. – С. 204–205.
69. Хитерер В. Документы по еврейской истории XVI–XX веков в киевских архивах. – М. : Мосты культуры. – К. : Ін-т іудаїки, 2001. – 219 с.
70. Хоренков А. Волинські чехи. Картина з життя переселенців у 1862–1947 рр. // Житичі. – 2002. – № 5. – С. 7.
71. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали : у 4 т. / П. Христюк : Український Соціологічний Інститут, 1921–1922.
72. Чехи на Волині : історія і сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 24. Житомир – Малин. – 2001.
73. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.

Погуляев А.И. НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНЬШИНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ЭПОХУ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ (1917–1921 ГОДЫ): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Раскрывается историографический аспект проблемы, анализируются достижения современной украинской исторической науки и определяются перспективные направления дальнейшего исследования

.....
положения национальных меньшинств Украины в период Украинской революции. Определены недостаточно изученные вопросы.

Ключевые слова: национальные меньшинства, историография, Правобережная Украина, Украинская революция.

Pogulyev A.I. NATIONAL MINORITIES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF THE UKRAINIAN WAR OF INDEPENDENCE (1917–1921): HISTORIOGRAPHY

In the following article historiographic aspect of the problem and achievements of modern Ukrainian historical science are analyzed. The author has made an effort to determinate the perspective directions in further research of the national minorities of Ukraine in the period of the Ukrainian War of Independence and outlined insufficiently studied issues.

Keywords: national minorities, historiography, Right-Bank Ukraine, Ukrainian War of Independence.

УДК: 947(477)(094.9)“1917/1920”

В.М. Щербатюк

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА СЕВАСТОПОЛЯ ЯК ВАГОМЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В КРИМУ 1917–1920-х РОКІВ

Показано висвітлення антибільшовицького селянського повстанського партизанського руху в Криму 1917–1920-х рр. у фондах Державного архіву м. Севастополя. Розкрито значення документальних матеріалів з фондів архіву як важливої джерельної бази в дослідженні проблеми.

Ключові слова: архівні матеріали, документи, антибільшовицький селянський повстанський партизанський рух, Крим, селянство, більшовики, боротьба.

В Україні на даному етапі розвитку історичної науки характерним є підвищений інтерес до раніше замовчуваних тем. Одна з таких – це селянський повстанський рух 1917–1920-х рр. Домінуючі в науці узагальнюючі праці з цієї теми потребують деталізації, тому досить актуальним і цілком закономірним явищем є вивчення даної проблеми на регіональному рівні. Такі дослідження дають розуміння специфіки повстанства, зокрема на Правобережжі, Лівобережжі, Півдні України та в Криму. В окремих працях автори намагаються більш детально вивчити повстанський рух на цих територіях на місцевому рівні, що надає можливість деталізувати особливості розвитку повстанства, дослідити обласні відмінності в типології повстань тощо. В цілому це сприяє більш чіткому розумінню повстанського руху в контексті регіонального викладу та в загальноукраїнському вимірі. До таких праць у сучасній вітчизняній історіографії селянського повстанського руху належать дослідження Ю. Котляра [1], П. Стегнія [2], Ю. Федоровського [3], П. Ісакова [4], А. Лисенка [5], О. Нестерова [6], А. Ішина [7], С. Богана [8], Я. Мотенка [9], Д. Красносілецького [10] та ін. Інші дослідження безпосередньо розкривають окремі повстання в тому чи іншому регіоні України, з'ясовують їхню специфіку, висвітлюють вплив на розвиток повстанства 1917–1920-х рр. в цілому, показують набування селянами досвіду повстансько-партизанської боротьби [11–14].

Проте повстанський рух у різних регіонах України ще залишається недостатньо висвітленим; зокрема це стосується й Криму [15, с. 372]. Щоправда, розмах антибільшовицького руху в Криму з кінця 1920 р. та боротьбу з ним радянських органів влади досліджував А. Ішин. Так, у дисертаційному дослідженні «Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920–1925 рр.)» [7] автор розглянув антибільшовицькі виступи й боротьбу проти них як продовження гострого суспільно-політичного конфлікту, який почався безпосередньо в роки громадянської війни і тривав в умовах «воєнного комунізму» та червоного терору. Проте поза увагою автора залишилися матеріали Державного архіву м. Севастополя, які, на наше переконання, ще більше посилили б вагому працю дослідника.

Безсумнівним в історіографії селянського повстанського руху є твердження, що найбільш повну і максимально наближену до істини картину в дослідженні повстанства 1917–1920-х рр. у тому чи іншому регіоні дають документи архівів. Зокрема, значні матеріали щодо його розвитку в Криму черпаємо з фондів Державного архіву (далі – ДА) м. Севастополя. Тому

метою даної праці є показати вагу матеріалів зазначеного архіву для дослідження селянського повстанського руху означеного часу. Досягнення цієї мети забезпечується виконанням наступних завдань: показати висвітлення селянського повстансько-партизанського руху в Криму 1917–1920-х рр. у знайдених документах архіву; на основі документів розкрити особливості розвитку повстанства, в тому числі в його часовому та просторовому вимірах; висвітлити, як представлена боротьба пануючого режиму з повстанством і на основі інформативності документів назвати причини поразки повстанського руху.

У відповідності з метою та завданнями дослідження для нас виявилися доречними справи таких фондів архіву: Севастопольське міське відділення Всесоюзного товариства політичних каторжан і засланих поселенців (Ф.Р-209), управління радянської робітничо-селянської міліції (Ф.Р-229), виконавчий комітет Севастопольського відділення Всеросійського союзу моряків та річників торгового флоту (Ф.Р-238), Севастопольська [повітова] тюрма карального [обласного] відділу юстиції Кримського революційного комітету (Ф.Р-243), колекція документів про революційні події у м. Севастополь в 1905–1920 рр. (Ф.Р-391), Севастопольський революційний комітет (Ф.Р-422), Каранський сільський революційний комітет (Ф.Р-423), Любимівський сільський революційний комітет (Ф.Р-424), Балаклавський районний революційний комітет (Ф.Р-427), об'єднаний фонд органів воєнного управління м. Севастополь (Ф.Р-523), управління Севастопольської радянської робітничо-селянської міліції Центрального адміністративного управління Кримської АРСР (Ф.Р-527), Севастопольський комітет лівих соціал-революціонерів (Ф.Р-577) та ін. Документи розглянутих нижче справ окремих із цих фондів стосуються переважно антибільшовицького селянського повстанського руху, найбільший розмах якого у Криму припав на 1920–1922 рр. Цей рух можемо поділити на дві складові: а) діяльність повстанських загонів; б) розгортання широкого антибільшовицького підпілля. Якщо перший зосереджувався здебільшого у лісовій та гірській частині Криму, то другий – переважно у містах. Характерно, що повстанський рух 1920-х рр. у Криму визначався діями так званої «Зеленої Радянської Армії». У радянських документах, будучи віднесеним до політичного бандитизму, він здебільшого зафіксований як рух «біло-зелених» [16, арк. 8, 90, 104, 161]. Останні виступали як проти білих, так і проти червоних і висували гасло: «Геть громадянську війну, ми проти білих і проти червоних!» [17, с. 128, 129; 18, с. 196].

У справі за № 22 «Рапорти про боротьбу з бандитизмом в районі м. Севастополя» (дата справи: 21 квітня–22 вересня 1921 р.) опису першого фонду Ф.Р-229 зберігаються звіти, рапорти, листи, повідомлення, телеграми, відомості та інше щодо «движення бандитизма в 8-м районі Севастопольської Уездгор. милиції» [16]. З них простежуємо місце дій зазначених у документах повстанських загонів «біло-зелених»: села Фоті Сала, Коккоз, Чоргун, Алсу, Адим-Чокрак, Юхари-Каралез та ін. [16, арк. 57, 81, 90, 161] – територія нинішнього Бахчисарайського району та передмістя м. Севастополя*.

До «біло-зеленого» руху, окрім місцевих селян, входили й солдати колишньої царської армії, які перебували у Франції в складі російського експедиційного корпусу. Вони відмовилися допомагати армії А. Денікіна після того, як були перекинуті французьким командуванням на його підтримку. Значна їх частина поповнила загони «біло-зелених». Ці професійні військовослужбовці, як свого часу відзначав радянський історик П. Балковий, значно підсилили військову боєздатність партизанських загонів [19, с. 171–173]. Водночас слід враховувати, що на повстансько-партизанський рух «біло-зелених» певною мірою впливав махновський рух.

Документи стверджують, що антибільшовицький повстанський партизанський рух у Криму етнічно був представлений здебільшого українцями і кримськими татарами, а також росіянами та представниками інших національностей, які населяли півострів. До загонів Апаса, Мустави-Курби, Меметуза Рамазан та інших входили переважно кримські татари. Після розгону армії генерала П. Врангеля до загонів приєдналася частина врангелівських офіцерів [16, арк. 56]. Їхня присутність, на наш погляд, також сприяла підсиленню партизанських загонів. У соціальному аспекті у складі загонів переважали місцеві селяни. Проте, незалежно від національності, соціального походження та роду своїх занять до участі у повстанському

* Села Фоті Сала (нині с. Глубинка), Коккоз (нині Соколине), Юхари-Карамез (Залісне) входять до Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим (АРК). Чоргун (Чорноріччя) – село Балаклавського району Севастополя. Села Алсу (після 1945 р. – Морозівка), Адим-Чокрак (після 1948 р. – Истоки) – зниклі населені пункти відповідно Балаклавського району Севастополя та Бахчисарайського району АРК.

..... партизанському русі, серед повстанців зустрічалися й кримінальні елементи. Більше того, у партизанському русі були й цілі загони кримінального характеру, які воювали заради наживи. Так, з м. Севастополя телефонограмою завідувач районним лісом Лопуфін 13 червня 1921 р. повідомляв, що у п'ятницю 10 червня увечері була пограбована контора підприємства з вирубки лісу в Ай-Тодорі та Адим-Чокраці. Усі службовці були пограбовані, а співробітниць згвалтували [16, арк. 56].

Окремі документи ДА м. Севастополя кількісно деталізують повстанські партизанські загони, дають відомості щодо озброєння, забезпечення кіньми та ін. За різними даними чисельність загонів коливалась від 12 до 150 осіб [16, арк. 15, 56, 57, 81, 90]. На озброєнні знаходилися револьвери, гвинтівки, кулемети, гранати, тачанки та ін. [16, арк. 15, 56, 57]. Загони повстанців діяли як пішими, так і на конях [16, арк. 81, 90].

Виходячи з трактування селянського повстанського руху в сучасній українській історіографії, сформованого на основі його бачення дорадянськими, західноукраїнськими авторами міжвоєнного часу, істориками діаспори, сучасними вітчизняними дослідниками, яке звучить як збройна боротьба селян проти спроб насадження невластивих форм господарювання та неприйнятної політики з боку тієї чи іншої влади, встановлюваної в Україні [20, с. 5], антибільшовицький повстанський рух в Криму повністю підпадає під це визначення. Так, партизанські загони перешкоджали не лише встановленню влади більшовиків, а й їхній господарській діяльності. Зокрема, у рапорті одного з районних начальників міліції начальнику Кримської міліції від 11 травня 1921 р. йдеться про те, що мешканці с. Толе заявляли, що у лісі повстанці зупиняли підводи з дровами. Якщо дізнавались, що селяни везли дрова собі, то відпускали, а якщо для потреб залізничної дороги, то заставляли скидати з воза дрова і наказували більше їх не возити. В тому ж рапорті зазначено про регулярне перешкоджання повстанцями доставці матеріалів і продуктів на будівництво Бешуйської залізничної дороги [16, арк. 15]. Водночас повстанці активно противились політиці продрозверстки. Документи архіву повідомляють про масові вбивства начальників більшовицьких продзагонів та більшовицьких партійних діячів: 18 травня 1921 р. поблизу Бахчисарая убито начальника продзагону Феофалева [16, арк. 23]; 27 травня того ж року під час нападу партизан на села Фоті Сала і Коккоз був убитий більшовицький партпрацівник, який прибув із Ялти [16, арк. 57], тощо.

Місцеве населення проявляло активне невдоволення й щодо встановлення з боку більшовицької влади трудових повинностей. Зокрема, згідно з наказом № 2 Балаклавського міського комітету з проведення загальної трудової повинності від 3 січня 1921 р. за підписами голови ревкому Семенова і голови комітету праці Штаммера, повідомлялося, що реєстрації підлягає усе чоловіче населення віком від 18 до 55 років, що проживає у Балаклаві та його околиці, за винятком інвалідів, нездатних до фізичної праці (при пред'явленні ними відповідної довідки), та учнів середніх і студентів вищих навчальних закладів. Було зазначено, що усі, хто ухилявся від реєстрації, оголошувались «дезертирами праці з передачею їх до суду по закону військового часу та відправкою до таборів примусової праці» [21, арк. 10]. Встановлювався й облік за спеціальностями. Так, у наказі № 117 ревкому Криму щодо проведення загальної трудової повинності від 15 грудня 1920 р. йшлося про реєстрацію «осіб, що займаються науковою та викладацькою діяльністю у якості професорів, лекторів, викладачів, інструкторів і т. д.» [21, арк. 45]. У такий спосіб більшовицька влада намагалася тримати під своїм контролем робочий та науковий потенціал населення Криму. Після перепису створювалась біржа праці, як зазначалось, «для точного обліку та планомірного розподілу робочих рук» [22, арк. 1]. Іншими словами – з метою їх використання задля своїх інтересів. Тому влаштування на роботу мало відбуватись лише через новостворену біржу. Порушники каралися позбавленням волі на строк до шести місяців або штрафом у розмірі до десяти тисяч рублів [22, арк. 2].

Винятком з порядку використання праці населення були члени сімей червоноармійців. У наказі № 34 ревкому Криму щодо надання господарської допомоги сім'ям червоноармійців від 27 квітня 1921 р. було прописано, що при проведенні трудової повинності членів сім'ї червоноармійців залучати у випадку крайньої необхідності, а якщо член сім'ї є єдиним працюючим у цій родині, то не залучати його взагалі. Більше того, на населення кожного району покладалося як повинність забезпечення виконання робіт з обробітку поля, саду, виноградників, заготівлі сіна у незабезпечених робочою силою та інвентарем господарствах сімей червоноармійців, які перебували у лавах Червоної армії або загинули [23, арк. 10]. Це спричиняло соціальну

напругу серед сільського населення, породжувало між односельчанами ворожнечу, а подекуди й відкрити ненависть. Цьому сприяла й поведінка самих червоноармійців. Так, начальник міліції Севастополя доповідав начальнику губернської міліції, що у період з 21 листопада по 14 грудня 1920 р. з боку червоноармійців, підрозділи яких тимчасово дислокувалися у місті, були зафіксовані випадки самовільних обшуків місцевого населення, грабежі, вбивства [24, арк. 4]. Не поодинокими були конфлікти з місцевою робочо-селянською міліцією. Йдеться про ліквідацію червоноармійцями міліцейських постів, збройний спротив з боку червоноармійців при спробах їх затримати тощо [24, арк. 4 зв.]. Селянин І. Коталевич, який проживав в Ікерманській долині на власному хуторі, у заяві Балаклавському ревкому 28 листопада 1920 р. просив захисту і повідомляв: «На хутір приїжджають солдати і забирають все, що попадає під руку: солону, полову, дошки, зерно... навіть забрали весь засол з підвалу і зброю» [25, арк. 6].

Документи переконують, що міліція проявляла безсилля. Та інакше й не могло бути. Звітуючи про стан міліції у Балаклаві напередодні зими 1921 р., її керівник відзначав: «...штат міліції в районі недостатній, особливо його кінна частина. Що стосується сіл, то охорона в них або відсутня, або організована у вигляді самоохорони...» [25, арк. 4]. У рапорті начальника третього району начальнику Севастопольської міліції йдеться про те, що 27 листопада «після установленого часу, тобто 22 годин, по місту ходить маса озброєних груп та окремих осіб, які на питання який сьогодні пропуск відповідають, що пропуск це їх справа і на затримання вдаються до збройного опору». У цьому, як і в багатьох інших випадках, міліція просила роз'яснення щодо своїх подальших дій [26, арк. 42]. Такі роз'яснення були зроблені у вигляді інструкцій, наказів, розпоряджень тощо як на загальноукраїнському, так і, відповідно, на місцевому рівні. Щоправда, вони дедалі більше застосовувались не для реальної охорони порядку в суспільстві, а для боротьби з селянським повстанським рухом – з трактуванням цієї боротьби як з політичним бандитизмом, для збереження встановленої влади більшовиків і тим самим нібито задля забезпечення громадського спокою та показу переваг радянської влади. В цьому контексті наказ № 3 Кримського ревкому від 7 січня 1921 р. містить інструкцію волосним міліціонерам, де у дев'ятому параграфі член Кримревкому Гавен, завідувач відділу управління Антипов та секретар Олександров, чий підписи стоять під цим документом, зобов'язували: «У своєму районі міліціонер повинен як можна більше зближуватися з біднішим селянством, стараючись заслужити його довіру. Об'їжджаючи село міліціонер зобов'язаний спостерігати за глухими місцями, які можуть служити притонами підозрілих осіб...» [23, арк. 14]. Перша частина інструкції щодо зближення з біднішим селянством тісно переплітається з класовою теорією більшовиків, яка внесла в середовище українського селянства розбрат, налаштувала бідніші верстви проти заможних. Залучивши в цій боротьбі на свою сторону середній за достатком прошарок українського села, таким чином значною мірою руками самих же селян більшовики забезпечили собі перемогу в українському селі.

Водночас, аналізуючи цю боротьбу, не слід залишати поза увагою й інші методи впливу на українського селянина, а відтак і на селянський повстанський рух – терор, оголошення амністій, впровадження нової економічної політики, пропаганду переваг радянського способу життя та ін. [26].

Червоний терор, що здійснювався в Криму у боротьбі з так званім політичним бандитизмом, який перешкоджав діяльності радянської влади, пов'язаний із різноманітними «надзвичайними органами радянської влади», і у першу чергу з ВНК (від рос. ВЧК). У ДА м. Севастополя зберігається документ цієї структури, яка діяла в Криму, – наказ № 1, де йдеться про те, що «Надзвичайна комісія на виконання розпоряджень Революційного комітету вступила у виконання своїх обов'язків з 28 квітня [1919 р. – В.Щ.]» [27, арк. 1]. Погодимось з А. Ішиним, що важливе місце серед репресивних органів у придушенні повстанства посіли частини особливого призначення (ЧОП) Криму – створені партійними органами військові загони, які на півострові було сформовано 17 червня 1921 р. [28, с. 13] Сюди активно долучалися й особливі відділи частин Червоної армії, загони міліції, комнезамів, самооборони, робітничі загони, координовані Особливою нарадою по боротьбі з бандитизмом, а згодом – Надзвичайною трійкою по боротьбі з бандитизмом та РНК Кримської АРСР. Найбільшого розмаху у Криму

* У м. Севастополь Надзвичайна комісія знаходилась у колишньому приміщенні Новікова по вул. Чесменській, 9 (2) [28, арк. 1].

червоний терор досягнув наприкінці 1920 р. Страчених часто не встигали навіть засипати землею. Так, у листі заввідділом управління Балаклавського воєнревкому до Балаклавського пункту особливого відділу Чорноазморів від 21 січня 1921 р. йшлося про можливість епідемії у с. Кадиківка у зв'язку з «близькістю розташування до неї трупів осіб, розстріляних особливим відділом 46 дивізії Червоної армії [29, арк. 27]. Йдеться про місце масового розстрілу жертв більшовицького терору.

У такий спосіб більшовики намагалися досягти повного контролю над суспільством, придушити будь-яку протидію їхній владі. Проте це викликало ще більші виступи, що переросли у масовий збройний антибільшовицький рух, який у травні–червні та восени 1921 р. поставив під загрозу існування влади більшовиків у Криму. Як показують віднайдені архівні документи, впровадження нової економічної політики (НЕП), яка дозволила замінити продрозкладку на продподаток, в результаті чого селяни отримали можливість розпоряджатися залишками продукції свого сільськогосподарського виробництва, значною мірою знизило активність селянського повстанського руху [16]. Водночас документальні джерела зазначеного архіву наочно демонструють, що терористичні, військові, політико-економічні заходи більшовиків та стихійність повстанства, відсутність у нього єдиного координаційного центру і чітких дій згодом призвели до ліквідації селянського повстансько-партизанського руху в Криму.

Таким чином, чимала цікава група письмових джерел, які знаходяться у фондах ДА м. Севастополя, є вагомою джерельною базою з вивчення повстанського партизанського руху в Криму як складової частини селянського збройного руху в Україні 1917–1920-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Котляр Ю.В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (на матеріалах Півдня України) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю.В. Котляр ; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1997. – 176 с.
2. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / П.А. Стегній ; Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. – Кременчук, 2000. – 230 арк.
3. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю.Р. Федоровський ; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 180 с.
4. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / П.М. Ісаков ; НАН України. Інститут історії України. – К., 2001. – 250 арк.
5. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лисенко А.А. ; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – 233 с.
6. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Нестеров ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 188 арк.
7. Ішин А.В. Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920–1925 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А.В. Ішин ; Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2002. – 193 с.
8. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / С.М. Боган ; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2003. – 220 арк.
9. Мотенко Я.В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я.В. Мотенко ; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005.
10. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Д.П. Красносілецький ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 244 с.
11. Ревегук В.Я. Протибільшовицькі селянські повстання на Полтавщині в 1920–1923 рр. / В.Я. Ревегук // Полтавська петлюріана : Матеріали Третіх петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. – Полтава, 1996. – С. 156–171.
12. Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році : погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – Лютий.
13. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання / В. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
14. Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В.М. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.

15. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні в 1917–1921 роках : українська історіографія : Дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / В.М. Щербатюк ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.
16. Державний архів м. Севастополь (далі – ДА м. Севастополь). – Ф.Р-229, оп. 1, спр. 22. – 226 арк.
17. Кин Д. Крестьянская и гражданская война / Д. Кин // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12.
18. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 13. – С. 183–201.
19. Балковий П.М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П.М. Балковий. – К. : Наукова думка, 1966. – 304 с.
20. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні в 1917–1921 роках : українська історіографія : Автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / В.М. Щербатюк ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – 36 с.
21. ДА м. Севастополь, ф.р-247, оп. 1, спр. 1. – 148 арк.
22. ДА м. Севастополь, ф.р-422, оп. 1, спр. 13. – 3 арк.
23. ДА м. Севастополь, ф.р-427, оп. 1, спр. 8. – 111 арк.
24. ДА м. Севастополь, ф.р-229, оп. 1, спр. 34. – 32 арк.
25. ДА м. Севастополь, ф.р-427, оп. 1, спр. 98. – 80 арк.
26. Щербатюк В.М. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі / В.М. Щербатюк // Визвольний шлях. – 2002. – № 8. – С. 38–47.
27. ДА м. Севастополь, ф.р-229, оп. 1, спр. 7. – 67 арк.
28. ДА м. Севастополь, ф.р-422, оп. 1, спр. 5. – 1 арк.
29. Ішин А.В. Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920–1925 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А.В. Ішин ; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
30. ДА м. Севастополь, ф.р-427, оп. 1, спр. 69. – 238 арк.

Щербатюк В.М. ФОНДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА Г. СЕВАСТОПОЛЯ КАК ВЕСОМЫЙ ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОВСТАНЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КРЫМУ 1917–1920-х ГОДОВ

Показано освещение антибольшевистского крестьянского повстанческого партизанского движения в Крыму 1917–1920-х гг. в фондах Государственного архива г. Севастополя. Раскрыто значение документальных материалов из фондов архива как важной источниковой базы в исследовании проблемы.

Ключевые слова: архивные материалы, документы, антибольшевистское крестьянское повстанческое партизанское движение, Крым, крестьянство, большевики, борьба.

Shcherbatyuk V.M. THE MATERIALS OF SEVASTOPOL NATIONAL ARCHIVE AS AN INFLUENTIAL SOURCE OF THE RESEARCH IN THE PEASANT INSURRECTIONARY MOVEMENT OF 1917–1920 IN CRIMEA

The coverage of anti-Bolshevist peasant insurrectionary movement of 1917–1920 in Crimea in materials kept in Sevastopol National Archive has been shown. The importance of documentary evidence available in the stock of the archive as a significant source basis for the research of the stated issue has been emphasized.

Keywords: archival materials, anti-Bolshevist peasant insurrectionary movement, Crimea, peasantry, Bolsheviks, struggle.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ В ГАЛИЧИНІ
В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ**

Стаття присвячена аналізу джерельної бази проблеми аграрної політики Польщі в Галичині у 1921–1939 рр.

Ключові слова: аграрна політика, джерельна база дослідження, архівні матеріали, періодичні видання, статистичні збірники, его-документи, неопубліковані джерела.

Розвиток української історичної науки вимагає сьогодні особливої уваги до джерельної бази дослідження. Введення до наукового обігу нових джерел дозволяє більш ґрунтовно та об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася в той чи інший історичний період. У розбудові економіки незалежної України, а саме у проведенні аграрної реформи може прислужитися історичний досвід минулого, зокрема соціально-економічні перетворення, що мали місце у період існування Другої Речі Посполитої.

У вітчизняній історіографії без належного аналізу з боку науковців залишились не тільки основні напрямки аграрних реформ польських урядів 1921–1939 рр., а й їх наслідки. У зв'язку з цим актуальним, на нашу думку, є звернення до наукового аналізу особливостей аграрного розвитку Польщі в Галичині міжвоєнної доби загалом і висвітлення джерельної бази цієї проблеми зокрема. Незважаючи на беззаперечну актуальність означеної проблеми, деякі аспекти її джерелознавчого аналізу ще залишаються поза увагою вчених.

Джерелознавчі аспекти аграрної політики польських урядів у Галичині (1921–1939 рр.) не були об'єктом спеціальних наукових досліджень. Частково її окремі позиції в різні часи висвітлювались у працях Л. Алексієвець, Б. Гудя, І. Васюти, В. Комара, С. Макарчука, В. Смоля, Я. Шабали та ін.

Мета статті – дослідити стан джерельної бази з проблеми аграрної політики Польщі в Галичині в міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

Відомо, що тривалий час обмежений джерельний простір позбавляв вітчизняну історичну науку можливості об'єктивно і неупереджено досліджувати аграрну політику Другої Речі Посполитої. Окремі її аспекти досліджувались радянськими істориками на основі обмеженої джерельної бази і трактувались виключно на догоду партійній політиці та в контексті польської економічної експансії на галицьких землях. Крім того, всебічно простежити шляхи реалізації аграрних реформ не дозволяла закритість багатьох архівних документів.

Лише у 90-х рр. минулого століття з відкриттям невідомих раніше джерельних пластів розпочався новий – сучасний період в українській історіографії. Розширений доступ до архівних фондів, відкриття спецховищ бібліотек, можливість опрацьовувати документи у польських та інших закордонних архівах створили умови для інтенсивного заповнення «білих плям» історії. В оцінках дослідників цього періоду простежується спроба відійти від усталених раніше стереотипів і висвітлювати досліджувані проблеми з об'єктивної точки зору, базуючись на широкій джерельній базі, у тому числі й на архівних матеріалах.

Крім того, сучасна українська історична наука позначена якісними змінами у своєму розвитку. Швидкими темпами розвивається історіографія, насамперед аграрної історії Галичини міжвоєнного періоду, яка відображає складність та суперечливість трансформації новітньої української історичної науки.

Джерельну базу окресленої проблеми становлять різнопланові за своєю ідейно-тематичною спрямованістю та інформаційним потенціалом джерела, а саме: 1) опубліковані джерела з фондів державних архівних установ України, зокрема Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, а також Республіки Польща; 2) праці польських та українських авторів міжвоєнної доби; 3) статистичні збірники щодо окресленої проблеми; 4) тогочасні періодичні видання; 5) мемуарна література; 6) неопубліковані джерела.

Незаперечно джерелознавчу та науково-інформаційну цінність становить величезний за обсягом пласт архівних документів, що знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Зокрема, це справи фонду Окружного земельного управління (ф. 171), Земельного парцеляційного акційного товариства (ф. 282), Польської ліквідаційної комісії (ф. 211). Різноманітну інформацію щодо форм і методів ведення сільського господарст-

.....
ва містять справи фонду 429 (Сільськогосподарська палата Міністерства землеробства і аграрних реформ, м. Львів) [I].

Основні напрями аграрної політики польських властей у Галичині відображені також у матеріалах Державного архіву Івано-Франківської області. Це в першу чергу фонди 2 (Станіславське воєводське управління), 6 (Станіславське повітове староство) [II]. Вони містять різнобічну інформацію про офіційні накази, доповідні записки, звіти, різного роду заяви, повідомлення повітових старост, донесення поліції, діяльність органів влади та ставлення до неї місцевого українського населення.

Різноманітний масив конкретних, інформаційно насичених матеріалів відклався в документах та матеріалах Державного архіву Тернопільської області, зокрема фонду 231 (Тернопільське воєводське управління), фонду 3 (Тернопільське повітове староство), фонду 137 (Тернопільський повітовий відділ самоврядування) [III]. Отримані із вказаних документальних архівних джерел матеріали дають можливість проаналізувати наслідки проведених польськими урядами аграрних реформ.

Звісно, автентичні документи, що збереглися в зазначених архівах, сприяють більш глибокому з'ясуванню суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у польському суспільстві в міжвоєнну добу, однак джерельна база аграрної політики Другої Речі Посполитої в цих архівах є ще недостатньою для широкого дослідження проблеми. Її суттєво доповнюють офіційні документи вищих державних органів влади; періодичні видання; опубліковані праці громадсько-політичних діячів; збірники документів і матеріалів з питань здійснення соціально-економічної політики, які знаходяться поза межами України, зокрема у фондах державних архівних установ Польщі.

Важливим для дослідження аграрної політики Польщі в Галичині є комплекс джерел, який зосереджений в Архіві Нових Актів у Варшаві (Archiwum Aktów Nowych). На особливу увагу заслуговують матеріали фонду 423 Міністерства фінансів (м. Варшава) [6]. Багато з них ще залишаються не опрацьованими дослідниками.

Додаткову інформацію про аграрну політику Польщі в Галичині міжвоєнного періоду надає неупереджений аналіз друкованих збірників документів засідань і стенограм сейму та сенату Польщі [11–14]. У роботі їх використано для аналізу законодавчої бази, що регламентувала основні напрями аграрної політики Другої Речі Посполитої (закони та постанови польського сейму та ін.).

Зосереджена в державних архівах України та Польщі документальна база дозволяє здійснити аналіз аграрних перетворень в Галичині міжвоєнного періоду, простежити їх еволюцію, трансформацію та наслідки, ставлення різних політичних партій до їх проведення тощо.

Особливо відзначимо, що своєрідним продовженням законодавчих актів і розпоряджень можна вважати праці діячів міжвоєнного періоду, які виступали укладачами зведень польського законодавства в тій чи іншій сфері аграрної політики польських урядів та коментували її.

Вже на початку 1920-х рр. з'явилися перші ґрунтовні дослідження авторитетних учених новітньої історії Польщі, присвячені окремим аспектам розбудови Другої Речі Посполитої, зокрема провідним напрямом аграрних реформ, економічній політиці держави за умов кризи, аграрним відносинам, проблемам пристосування економіки до нових реалій тощо. Розширилася джерельна база наукових досліджень: автори історичних праць дедалі частіше почали аналізувати статистичні матеріали, дані, факти, цифри, описи, пов'язані з виробництвом, сільським господарством тощо. У центрі уваги польських політиків, урядовців і науковців було аграрне питання, яке за доби створення Другої Речі Посполитої набувало національно-державного значення. До ґрунтовних досліджень міжвоєнної доби можна віднести праці Ф. Буяка [9], Т. Голувка [3], Є. Квятковського [17], С. Кутшеби» [16] та ін. Ці дослідження відображають також стан суспільної свідомості щодо шляхів аграрного поступу Другої Речі Посполитої.

Одним із компонентів джерельної бази дослідження можна вважати праці західноукраїнських істориків і політиків, відомих громадських діячів, лідерів політичних партій та організацій. Будучи не лише сучасниками, але й учасниками подій, їх автори висвітлювали і фіксували безліч фактів, подавали унікальні подробиці того часу. Їхній аналіз дасть історикам можливість не лише з'ясувати особливості розвитку аграрної сфери галицького села, а й визначити рівень сприйняття цієї проблеми в тогочасному українському та польському суспільстві. С. Баран, З. Порай [1], І. Витанович [2], В. Кучабський [5], Ю. Павликовський [7], Є. Храпливий [8] та ін. у своїх дослідженнях оперують розлогим статистичним матеріалом, який деталізує хід аграрної

реформи на різних історичних етапах. Саме тому їхні праці мають не тільки історіографічну, але й джерелознавчу цінність.

Велику допомогу для аналізу аграрних реформ польських урядів в Галичині (1921–1939 рр.), систематизації статистичного матеріалу з дослідженої проблеми надають науково-довідкові видання (статистичні довідники, покажчики і т. д.), які є вираженням узагальнюючих цифрових показників, що характеризують соціально-економічний потенціал Другої Речі Посполитої, дозволяють виявити зміст і наслідки польської урядової аграрної політики, окреслити основні тенденції розвитку сільського господарства у досліджуваний період. У статистичних довідниках простежується розвиток українського села, його динаміка та питома вага в економічному розвитку Польщі [II; III; 8].

Окрема група джерел представлена багатоаспектною газетною та журнальною періодикою міжвоєнного періоду, яка в умовах тиску польської влади була речником захисту національних інтересів галицьких селян і чи не єдиним засобом прояву їх життя. Як україномовні, так і польськомовні матеріали періодики міжвоєнного періоду містять різнопланову інформацію про життя українського населення, його відносини з поляками, вплив аграрних реформ на їхнє повсякденне життя. Серед них – урядовий вісник «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*»; польські газети: «*Monitor Polski*», де публікувалися законодавчі акти уряду в період 1918–1939 рр., а також «*Głos Polski*», «*Robotnik*», «*Gazeta Lwowska*», «*Gospodarka Narodowa*», «*Tygodnik rolniczy*»; українські газети: «*Діло*», «*Українська нива*», «*Гасло*», «*Сель-Роб*», «*Українські вісті*» та ін.

У дослідженні теми важливим, на наш погляд, є використання фахових господарських українських видань – наприклад, ілюстрованого календаря «*Сільський Господар*», «*Рільничі Відомості*», «*Діло*», «*Національна політика*», «*Новий час*», а також польських видань – «*Rolnik*», «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*», «*Słowo narodowe*» та ін.

Аграрна політика Польщі в Галичині 1921–1939 рр. належить саме до тих тем, які потребують залучення широкого комплексу джерел приватного походження, відомих під назвою «его-документи». Спогади політиків, громадських та державних діячів, щоденники, автобіографії, життєписи, приватне листування, мемуарна література тощо [4] є унікальними історико-графічними документами. Незважаючи на те, що вони не позбавлені певного суб'єктивізму, їхній зміст являє собою оригінальний, своєрідний документальний аналіз епохи.

Так, детальну інформацію про повсякденне життя галицького селянина, його побут (що рідко коли представлено в джерелах іншого типу) можна почерпнути виключно з мемуарів та епістолярної спадщини, які є винятково цінним джерелом дослідження аграрної політики Польщі в Галичині 1921–1939 рр. Ці документи дають цікаві оцінки фактів і явищ, про які не залишилося документальних свідчень, допомагають відчувати духовну атмосферу минулої епохи, глибше висвітлити з різних боків багато нових сторінок аграрної історії галицького села, сприяють об'єктивному висвітленню подій і становлять неабияку джерелознавчу цінність.

Важливу інформацію про аграрні перетворення в галицькому селі міжвоєнного періоду містять біографії визначних державних, політичних та громадських діячів того часу, які допомагають глибше та повніше з'ясувати історичні події, несуть в собі не лише інформативний, але й вагомий дослідницький потенціал. Це стосується в першу чергу біографій В. Вітоса [18], В. Грабського [15], Р. Дмовського [10] та ін.

Як зазначають дослідники цієї проблеми, опубліковані джерела дають поверхову, неповну інформацію про аграрну політику Другої Речі Посполитої в Галичині. Саме тому, за їх твердженням, важливе джерелознавче та науково-пізнавальне значення можуть мати неопубліковані джерела центральних та обласних архівів України, а також різних установ, відділів землеробства і аграрних реформ, товариства «*Сільський господар*», Державного сільськогосподарського банку тощо.

Таким чином, аналіз доступного сьогодні комплексу документів як українського, так і польського походження свідчить про те, що джерельна база даного дослідження є змістовною і достатньо репрезентативною для всебічного і ґрунтовного висвітлення аграрної політики Другої Речі Посполитої як багатоаспектного суспільно-політичного і соціально-економічного явища. Водночас здійснений джерелознавчий огляд досліджуваної теми свідчить про те, що вона потребує подальшого висвітлення в українській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- I. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 171. Окружне земельне управління м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 39, 44, 50, 54, 92, 210, 211, 230, 252, 292, 294, 318, 346, 409, 411, 455, 474, 498, 509–511, 574, 583, 584, 838. Ф. 211 ; Польська ліквідаційна комісія у м. Кракові. Оп. 1. Спр. 54, 509–511, 583 ; Ф. 282. Земельне парцеляційне акційне товариство м. Львів. Оп. 1. Спр. 211, 212, 365 ; Ф. 429. Сільськогосподарська палата. Опис 1. Спр. 2, 16 ; Опис 2. Спр. 28, 29.
- II. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Станіславське воєводське управління. Опис 1. Спр. 68, 376, 715, 855 ; Опис 9. Спр. 1209.
- III. Державний архів Тернопільської області. Тернопільське воєводське управління. Ф. 231. Опис. 1. Спр. 459, 496, 1394, 1562, 2355, Опис 6. Спр. 724, 725, 743, 2747 ; Тернопільське повітове староство. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 166 ; Тернопільський повітовий відділ самоврядування. Ф. 137. Опис 1. Спр. 459, 496.
1. Баран С., Порай З. За рідну землю. Справа колонізації / С. Баран, З. Порай. – Львів, 1936. – 70 с.
 2. Витанович І. Українське селянство на шляху до перемоги. Історія українського селянства / І. Витанович. – Львів : Самоосвіта, 1936. – Ч. III. – 40 с.
 3. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах / Т. Голувко // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / За ред. Павла Ковалюка, Яна Олдаковського, Моніки Зухняк. Перекл. з польської Сергія Гірки. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2012. – 440 с.
 4. Коростіль Н. Побут і повсякденність українських аграріїв Східної Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.) / Наталія Коростіль // Схід. аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2007. – С. 53–56.
 5. Кучабський В. Отверта відповідь польському консервативістці / В. Кучабський. – Львів, 1932. – 208 с.
 6. Міністерство фінансів (м. Варшава), ф. 423.
 7. Павликовський Ю. В обороні рідної землі / Ю. Павликовський. – Львів, 1925. – 73 с.
 8. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель / Є. Храпливий. – Львів : Накладом фонду «Учітеся брати мої», 1936. – 347 с.
 9. Bujak Fr. Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie / Fr. Bujak. – Warszawa : Druk F. Wyszynskiego i 8-kl, ZGODA, 1920. – 62 s.
 10. Dmowski R. Pisma. – Т. 6. Polityka polska I odbudowanie państwa : Wyd. II. / Dmowski R. – Warszawa, 1989. – 356 s.
 11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922. – 1864 s.
 12. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – 1602 s.
 13. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – 1714 s.
 14. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927.– 1714 s.
 15. Grabsri W. «Myśli o Rzeczypospolitej» : autonomia, reforma, edukacja obywatelska : wybór myśli politycznych i społecznych / W. Grabsri. – Krakow : Wydawnictwo Literackie, 1988. – 204 s.
 16. Kutrzeba S. Polska odrodzona. 1914–1921 / S. Kutrzeba. – Krakow, 1921. – 230 s.
 17. Kwiatkowski E. Kryzys współczesny i zagadnienie odbudowy życia gospodarczego / E. Kwiatkowski. – Warszawa : Związek Izb i Organizacyj rolniczych, 1935. – 47 s.
 18. Witos W. Wybór pism i mów. Z podobizną autora, przedmową, objaśnieniami i bibliografią / W. Witos – Lwów, 1939.
 19. Wojciechowski S. Wspomnienia, orędzia, artykuły / S. Wojciechowski. – Warszawa : Bellona, 1995. – 367 s.

Крюков А.В. ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ В ГАЛИЧИНЕ В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Статья посвящена анализу источниковой базы проблемы аграрной политики Польши в Галичине в 1921–1939 гг.

Ключевые слова: аграрная политика, источниковая база исследования, архивные материалы, периодические издания, статистические сборники, эго-документы, неопубликованные источники.

Kryukov A.V. STUDY OF THE ISSUES OF AGRICULTURAL POLICY OF POLAND IN GALICIA IN THE HISTORICAL ASPECT

The article is devoted to the analysis of source base of agrarian policy problem of Poland in Galicia in 1921–1939.

Key words: agrarian policy, source base of research, archived materials, magazines, statistical collections, ego-documents, unpublished sources.

УДК 930(47+57):930(438):327:341.241.11»1932»

Н.Н. Мезга

ПРОБЛЕМА ЗАКЛЮЧЕНИЯ ДОГОВОРА О НЕНАПАДЕНИИ МЕЖДУ СССР И ПОЛЬШЕЙ В МЕЖВОЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ И ПУБЛИЦИСТИКЕ ДВУХ СТРАН

В статье осуществлен сравнительный анализ советской и польской межвоенной историографии по проблеме подписания договора о ненападении 1932 г. между СССР и Польшей. Выявлены те аспекты проблемы, которые были отражены в работах историков двух стран, установлена степень научности сформулированных в них положений и выводов, показано влияние политического фактора на изучение указанной проблемы.

Ключевые слова: историография, СССР, Польша, польско-советские отношения, договор о ненападении, «историческая политика».

Одним из важнейших событий польско-советских отношений межвоенного периода стало подписание в 1932 г. договора о ненападении между двумя странами. Подготовка и подписание договора сопровождалось острой идейно-политической борьбой между Москвой и Варшавой. Важным участником этой борьбы стала историческая наука России и Польши. Изучение работ советских и польских историков межвоенного времени позволяет поставить важную проблему о связи исторической науки и политики и идеологии, особенно если она изучает события, близкие к современности. Белорусский исследователь В.И. Меньковский в этой связи писал, что «относительная политизация вполне естественна для исторической науки, особенно для специалистов, изучающих новейшую историю» [1, с. 45]. Эта проблема обсуждается и в современной украинской историографии. О.М. Ситник отмечает, что политические факторы могут историческую мысль искривлять, деформировать. Избежать этого влияния невозможно [2, с. 165]. В связи с активным использованием исторической науки во внутри- и внешнеполитических целях государства в современной историографии получил применение термин «историческая политика» [3, с. 243]. В данной статье предпринята попытка выяснить, в какой степени проблема заключения польско-советского договора о ненападении 1932 г. нашла отражение в советской и польской межвоенной историографии, какова степень научности работ, посвященных названной проблеме, насколько политический фактор, «историческая политика» государства повлияли на содержание работ.

Советская и польская межвоенная историография достаточно слабо исследована. Советские, постсоветские, польские историки концентрировали свое внимание в основном на послевоенном этапе развития историографии советско-польских отношений. Примером в отношении исследования советской историографии могут служить многотомные «Очерки исторической науки в СССР» [4], а польской – работа Л.А. Зашкильняка [5].

Советская межвоенная историография при изучении истории подготовки договора обращала внимание на длительный и непростой путь к его подписанию; при этом в качестве главной причины неудачи советско-польских переговоров о договоре о ненападении в середине 1920-х гг. называлось стремление Польши сделать его коллективным, с участие прибалтийских государств, что было «равнозначно осуществлению прибалтийского союза» [6, с. 28, 78, 95]. М. Вислинский писал, что Польша отвергла советское предложение о заключении договора о ненападении, «поставив тогда условия, принятие которых противоречило мирной пропозиции нашего правительства». Польша не только сама не подписывала договор о ненападении с СССР, но и пыталась удержать от такого шага другие государства. Далее М. Вислинский делает вывод, что Польша не хочет быть связанной с СССР договором о ненападении, чтобы оставить за собой свободу в подготовке войны против него [7, с. 121]. Л. Волинский, проследивая ход переговоров о заключении договора о ненападении между СССР и Польшей, также делает вывод о нежелании Польши подписать этот договор в середине 1920-х – начале 1930-х гг. Причину этого он видел опять же в намерении Польши продолжить экспансию на восток через захват «всей Литвы, Советской Беларуси, Правобережной Украины с Киевом и Одессой» [8, с. 22, 33]. Утверждения советской межвоенной историографии о том, что стремление Польши к продолжению экспансии на восток стало основной причиной срыва переговоров о договоре о ненападении в 1925–1926 гг., выглядят малоубедительными. Главным неприемлемым для Москвы моментом в польской позиции на переговорах было стремление Польши зафиксировать в будущем договоре свои интересы в Прибалтике. 8 марта 1926 г. на коллегии НКВД СССР было принято решение заявить полякам, что какое-либо фиксирование интересов Польши в Прибалтике не может быть базой для переговоров [9, л. 24]. Ничего не говорили российские исследо-

.....
ватели о советской позиции, где также имелись элементы, отрицательно влиявшие на ход переговоров, прежде всего – германский фактор [10]. На наш взгляд, тезис о том, что заключение договора о ненападении затягивалось именно по вине Польши, имеет под собой основание. Решения Политбюро осени 1931 – лета 1932 г. свидетельствуют о действительном стремлении СССР в тот момент заключить договор о ненападении с Польшей [11, с. 63–64].

Несмотря на все противоречия, в начале 1930-х гг. Польша пошла на договор с Советским Союзом. Советские исследователи объясняли это тем, что первая пятилетка была выполнена за четыре года, и тем самым был обеспечен «громадный рост экономической мощи и обороноспособности Страны советов». Польское правительство к подписанию договора подтолкнул также рост симпатий к СССР со стороны не только польского пролетариата, но и крестьянства и мелкой буржуазии, «являющийся следствием побед СССР на фронте строительства социализма и внешней политики» [12, с. 38–39]. К. Радек в качестве важной причины, подтолкнувшей Польшу на договор с СССР, называл рост угрозы со стороны Германии. По его мнению, выборы 1930 г. продемонстрировали реальность фашистского переворота в Германии. Цели германских фашистов, согласно данному автору, заключаются в увеличении армии, ликвидации польского коридора, присоединении Верхней Силезии, то есть непосредственно угрожают Польше [13, с. 24]. В другой работе К. Радек в качестве мотива, приведшего Польшу к подписанию договора о ненападении, определяет «восстановление позиций германского империализма» и «настроения народных масс», принудившие правящие круги Польши подписать договор о ненападении с СССР [14, с. 13, 26]. А. Врублевский считал, что Польша пошла на заключение договора о ненападении «под давлением рабочего класса и трудящихся масс, с одной стороны, с другой, учитывая условия международной обстановки» [15, с. 205]. В современной историографии обоснована близкая концепция, согласно которой ухудшение внешнеполитического положения Польши в начале 1930-х гг., прежде всего на германском направлении, подтолкнуло ее к подписанию договора с СССР. Еще один фактор, повлиявший на позицию Польши, – давление со стороны Франции, которая сама готовила в это время подписание договора о ненападении с СССР и стремилась добиться улучшения и польско-советских отношений [16, с. 162–163]. Таким образом, современная историческая наука значительно расширяет комплекс причин, подтолкнувших Польшу к заключению договора о ненападении с СССР, по сравнению с межвоенной советской историографией.

Польская историография также значительное внимание уделила истории переговоров между СССР и Польшей о заключении договора о ненападении. Согласно точке зрения Я. Гжимала-Грабовецкого, впервые идея пакта о ненападении была высказана польской делегацией на Московской конференции по разоружению в 1922 г., но советское правительство ее отвергло. Затем этот вопрос обсуждался во время визитов в Варшаву В. Коппа в 1923 г. и Г. Чичерина в 1925 г. Причину провала попыток договориться о подписании договора о ненападении в середине 1920-х гг. он видит в том, что СССР предлагал в качестве образца аналогичный договор с Германией, который предполагал некоторое отступление от Устава Лиги наций. Польша же для достижения соглашения с СССР не могла идти на нарушение Устава этой международной организации. Новый советский проект договора о ненападении от 24 августа 1926 г. оставался на тех же позициях и не учитывал членство Польши в Лиге Наций. По словам Я. Гжимала-Грабовецкого, Эстония, Латвия и Польша выступали за заключение коллективного договора о ненападении с СССР [17, с. 145–147].

На наш взгляд, польские историки несколько неточно указывали время зарождения идеи советско-польского договора о ненападении. Впервые она была предложена во время визита в Варшаву заместителя наркома иностранных дел РСФСР М. Литвинова в августе 1922 г. Неполно они определяли и причины, которые привели к срыву переговоров о договоре о ненападении между СССР и Польшей в 1925–1926 и 1927 гг. СССР подчинил ход переговоров с Польшей развитию переговорного процесса с Германией относительно нового политического договора. В инструкции НКВД полпреду в Варшаве П. Войкову от 2 января 1925 г. отмечалось, что переговоры с Польшей следует начать немедленно, но затягивать таким образом, чтобы «мы могли раньше договориться с Германией. ...Наше соглашение с Польшей полностью убивает ее (Германия – *Н. Мезга*) надежды на всякое сотрудничество с нами» [18, л. 3–4].

К числу факторов, которые сделали политику СССР по отношению к Польше более дружественной и открыли дорогу к подписанию договора, польские историки относили угрозу прихода к власти в Германии национал-социалистов и крайнюю напряженность в отношениях

СССР с Японией. Это заставило Москву предпринять шаги, чтобы обеспечить мир на своей западной границе, «где одним из наиболее грозных их противников могла быть Польша» [19, s. 166]. Этот тезис отстаивает и современная польская историография. В новейших изданиях утверждается, что Москва была обеспокоена ростом влияния антикоммунистической партии Гитлера в Германии и ростом угрозы на Дальнем Востоке, и польская инициатива о подписании договора о ненападении «встретила благоприятный прием» [20, s. 212]. Действительно, в Москве уже как минимум с лета 1932 г. отмечался рост влияния Гитлера в Германии и возможность его прихода к власти, а также антисоветский курс НСДАП [21, с. 387–388].

Угрозу со стороны Германии как фактор, подтолкнувший и Польшу к улучшению отношений с СССР в начале 1930-х гг. (в частности, к подписанию договора о ненападении), отмечал Г. Свобода [22, s. 383]. Изменения в политике Ю. Пилсудского по отношению к России в сторону сближения в 1932–1933 гг., по мнению С. Мацкевича, были вызваны и тем, что в это время Франция делала уступки Германии на международной арене. С помощью сближения с СССР Пилсудский демонстрировал самостоятельность польской политики. Россия, по мнению С. Мацкевича, также была обеспокоена политикой Германии в отношении Европы, возможным близким приходом Гитлера к власти, и со своей стороны идет на сближение с Польшей [23, s. 241–242]. В то же время польская историография, как и советская, обошла вниманием факт взаимосвязи заключения польско-советского пакта о ненападении с заключением аналогичного франко-советского договора. Документы свидетельствуют о том, что вопрос подобной увязки французская дипломатия поставила еще в сентябре 1931 г. [24, с. 536].

В 1930-е гг. инициатором заключения договора о ненападении польская историография считала Ю. Пилсудского, так как исключительно ему отводилась руководящая роль во внешней политике Польши в условиях санации. В историографии, близкой к санации, доказывалось, что Ю. Пилсудский стремился к улучшению отношений с Россией и таким образом хотел урегулировать ситуацию на восточной границе, результатом чего стало заключение договора о ненападении [25, s. 134]. Ю. Лукасевич указывал по этому поводу, что, по мнению Пилсудского, Россия и Польша достаточно навоевались, поэтому он дал распоряжение начать переговоры о договоре о ненападении. Характеризуя отношение польской элиты к договору с СССР 1932 г., он отмечал, что пакт о ненападении был принят без энтузиазма, но и без критики [26, s. 34, 36]. В. Липиньский также подчеркивал решающую роль Ю. Пилсудского в подписании польско-советского договора о ненападении, высоко оценивал этот договор как фактор, стабилизировавший отношения между Польшей и СССР [27, s. 9]. В современной польской историографии получила распространение точка зрения, что сближение с Россией нужно было Ю. Пилсудскому в той дипломатической игре, которую он вел в отношении Германии, учитывая ее разрыв с Рапалло [28, s. 73].

Таким образом, как советская, так и польская межвоенная историография не смогли в полной мере произвести научную реконструкцию процесса подготовки договора о ненападении между СССР и Польшей, выявить весь комплекс причин, которые подтолкнули стороны к его подписанию. Главная задача историков в обеих странах заключалась в проведении в жизнь государственной «исторической политики», в рамках которой требовалось обосновать внешнеполитический курс своего государства, а вину за сложности в отношениях возложить на противоположную сторону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Меньковский В.И. История и историография : Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов / В.И. Меньковский. – Минск : БГУ, 2007. – 359 с.
2. Ситник О.М. Роль ідеології в історичному процесі : проблеми та особливості дослідження / О.М. Ситник // Український історичний журнал – 2009. – № 4. – С. 164–174.
3. Вялікі А. Гістарычная палітыка ў Беларусі : 1921–1939 гг. Польскі напрамак // Спрэчныя пытанні. 3 гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у 1918–1945. Зборнік навуковых прац II–IV міжнародных навукова-гэарэтычных канферэнцый. Мінск, 2010–2012 / пад рэдакц. Э. Расоўскага, А. Вялікага. – Мінск : І.П. Логвінаў, 2013. – 282 с. – С. 242–249.
4. Очерки истории исторической науки в СССР : в 5 т. – Т. 4. – М. : Наука, 1966. – 854 с.
5. Зашкільняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше / Л.А. Зашкільняк. – Львов : ЛГУ, 1986. – 82 с.
6. Вансоўскі Б. Куды вядзе Пилсудскі Польшчу / Б. Вансоўскі, Г. Рудоміно. – Мінск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1927. – 100 с.

7. Віслянські М. Замежная палітыка польскага фашызму / М. Віслянскі // Польша. – 1930. – № 3. – С. 112–123.
8. Волинский Л. Антисоветский союз шести. Франция и ее союзники / Л. Волинский. – М. : Партиздат, 1932. – 40 с.
9. Телеграмма Члена Коллегии Народного Комиссариата Иностранных Дел СССР С. Аралова Полномочному Представителю СССР в Варшаве П. Войкову. 9 марта 1926 г. // Архив внешней политики Российской Федерации. – Фонд 04. – Оп. 32. – П. 217. – Д. 52672.
10. Мязга М. Польска-савецкія перамовы аб дагавору аб ненападзе ў 1924–1926 гг. // Веснік БДУ. Серыя 3. – Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 1996. – № 1. – С. 47–51.
11. Протокол № 76 от 20 ноября 1931 г. заседания Политбюро ЦК ВКП(б) // Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) – ЦК ВКП(б) по вопросу польско-советских отношений. 1923–1944 гг. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 63–64.
12. Братковский Ю. Польско-германские противоречия и угроза антисоветской интервенции / Ю. Братковский // Коммунистический Интернационал. – 1933. – № 21 – С. 35–41.
13. Радэк К. Небяспека фашысцкага перавароту ў Германіі / К. Радэк. – Мінск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. – 125 с.
14. Радек К. Подготовка борьбы за новый предел мира. / К. Радек. – М. : Партийное издательство, 1934. – 168 с.
15. Врублевский А. Польша / А. Врублевский. – М. : Гос. социально-экономическое издательство, 1936. – 212 с.
16. Мельтюхов М.И. 17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918–1939 / М.И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2009. – 624 с.
17. Grzymala-Grabowiecki J. Polityka zagraniczna Polski w roku 1926 / J. Grzymala-Grabowiecki. – Warszawa : Nakładem księgarni F. Hoesieka, 1928. – 204 s.
18. Телеграмма Члена Коллегии Народного Комиссариата Иностранных Дел СССР В. Коппа Полномочному Представителю СССР в Варшаве П. Войкову. 2 января 1925 // Архив внешней политики Российской Федерации. Фонд 04. – Оп. 32. – П. 217. – Д. 52670.
19. Polska wyzwolona. 1918–1933. – Warszawa : Wyd. Karola Merperta, 1933. – 245 s.
20. Welka Historia Polski. Tom 9. Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny switowej (1918–1945). – Krakow : Oficyna wydawnicza, 2001. – 423 s.
21. Письмо Полномочного Представителя СССР в Германии Заместителю Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Н.Н. Крестинскому. 25 июня 1932 г. // Документы внешней политики СССР : в 22 т. – Т. 15. – М. : Издат. Политической литературы, 1969. – С. 387–389.
22. Swoboda H. Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej (1918–1933) / H. Swoboda. – Warszawa : Wyd. «Rabotnik», 1933. – 436 s.
23. Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 wrześnja 1939 r. / S. Mackiewicz. – London : M.I. Kolin, 1958. – 347 s.
24. Телеграмма Полномочного Представителя СССР во Франции В.С. Довгалевского в Народный Комиссариат Иностранных Дел СССР. 23 сентября 1931 г. // Документы внешней политики : в 22 т. – Т. 14. – М. : Издат. Политической литературы, 1968. – С. 535–537.
25. Józef Piłsudski, 1867–1935. – Warszawa : «Spółka wydawnicza Kurjer S. A.», 1934. – 188 s.
26. Łukasiewicz J. Polska jest mocarstwem / J. Łukasiewicz. – Warszawa : Narład Gebethnera i Wolffa, 1938. – 63 s.
27. Lipiński W. Wielki Marszałek (1867–1835) / W. Lipiński – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1936. – 225 s. – S. 223.
28. Batowski H. Między dwiema wojnami 1919–1939 / H. Batowski. – Krakow : Wyd. Literackie, 1988. – 546 s.

Мязга М.М. ПРОБЛЕМА ПІДПИСАННЯ ДОГОВОРУ ПРО НЕНАПАД МІЖ СРСР ТА ПОЛЬЩЕЮ В МІЖВОЄННІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ І ПУБЛІЦИСТИЦІ ОБОХ КРАЇН

В статті здійснено порівняльний аналіз радянської та польської міжвоєнної історіографії з проблеми підписання договору про ненапад 1932 р. між СРСР та Польщею. Виявлені ті аспекти проблеми, які були відображені в роботах істориків обох країн, встановлено ступінь науковості сформульованих у них положень і висновків, показано вплив політичного фактору на вивчення вказаної проблеми.

Ключові слова: історіографія, СРСР, Польща, польсько-радянські відносини, договір про ненапад, «історична політика».

Miazga M.M. THE PROBLEM OF SIGNING SOVIET-POLISH NON-AGGRESSION PACT IN THE INTER-WAR HISTORIOGRAPHY AND OPINION JOURNALISM

The article discusses the comparative analysis of Soviet and Polish historiography regarding the problems that arise from signing the Soviet-Polish Non-Aggression Pact of 1932. It also discusses the problems from

a Soviet and Polish historic perspective, the credibility of statements and views formulated in the works of polish and soviet historians, as well as the influence of political factors on studying the problem itself.

Keywords: historiography, USSR, Poland, Polish-Soviet relationship, Non-Aggression Pact, «politics of memory».

УДК 63.001.5(477)(«1939-1945»)

О.В. Корзун

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті характеризується наукові праці, в яких досліджено історію сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни. Визначено, що у радянську добу це питання розглядалось побічно. За часи незалежності окреслився новий концептуальний підхід щодо вивчення історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, який започатковано та системно провадиться на базі Центру історії аграрної науки. Окремий пласт публікацій з цієї тематики представлено закордонними вченими (Росія, Японія, Німеччина).

Ключові слова: сільське господарство, наука, сільськогосподарська дослідна справа, Друга світова війна, історіографія, Академія наук, окупація.

Розбудова незалежної суверенної української держави, обстановка ідеологічного плюралізму, багатопартійність утворили умови не тільки для перегляду змістового навантаження радянської ідеологізованої історіографії, але й розвінчання тих її положень, тверджень і висновків, які не відображали правди історії. Тема Другої світової війни залишається в історичній науці досить гострою. Не сходять зі сторінок наукових видань розкриття різного роду аспектів цієї проблематики, адже відкриваються все нові й нові документи, по-новому інтерпретуються вже відомі. Застосування нових методологічних підходів у висвітленні малодосліджених, замовчуваних або сфальсифікованих проблем, особливо історії українського народу, зокрема й періоду Другої світової війни, дозволить розширити наші знання про ті трагічні роки. Варто також зауважити, що популярною лишається тема дослідження стану та проблем сільського господарства, яке зазнало неймовірних руйнувань у роки війни. Однак вивчення наукового забезпечення галузі досі було поза увагою фахівців. Нині дослідниками і вченими неспростовно доведено, що український геостратегічний чинник посідав важливе місце в глобальних розрахунках радянської і німецької тоталітарних систем. Сама залежність воюючих сторін від українських промислових, сільськогосподарських, людських ресурсів зумовила вкрай безкомпромісний, жорсткий характер бойових дій на території УРСР. Війна гостро поставила питання про найповніше використання всіх сільськогосподарських ресурсів для забезпечення потреб країни і фронту продовольством, промисловості – технічною сировиною. Продовольчому питанню, яке є ключовим у ході будь-якої війни, надавалось першорядне значення. А головним завданням сільськогосподарських науково-дослідних установ є мінімізація людських, сировинних, енергетичних та транспортних витрат та максимальне збільшення продуктивності аграрної галузі. Тому з усіх галузей природничої науки сільськогосподарській напрямком в ході війни в першу чергу опинився під пильною увагою обох ворогуючих сторін.

Історіографія питання функціонування сільськогосподарських дослідних установ у зазначений період не відзначається, на нашу думку, значним розмаїттям. Радянські історики якщо і згадували цю тему у дослідженнях, то тільки для ілюстрації втрат Радянського Союзу у кількісному відношенні, матеріальному забезпеченні дослідних установ в ході війни [1]. Окремі аспекти сільськогосподарської роботи, що проводилась евакуйованими спеціалізованими дослідними установами, а також після звільнення українських земель від загарбників, розглядає М.І. Орловський [2]. Однак узагальнюючих спеціальних досліджень, присвячених цьому питанню, не проводилось, як і замовчувалось існування в роки окупації аграрних НДІ та результати їхньої роботи на теренах українських земель.

За роки незалежності виникла потреба досконалого та неупередженого висвітлення вітчизняної історії та культури, складовою якої є й аграрна наука. Новий концептуальний підхід щодо вивчення історії вітчизняної дослідної справи започатковано та системно провадиться на базі створеного у 2000 р. Центру історії аграрної науки при Національній науковій сільськогос-

подарській бібліотеці НААН України на чолі із членом-кореспондентом НААН В.А. Вергуновим. За роки свого існування Центр став фактично координуючим методичним осередком відтворення цілісної картини у вивченні галузевої історії науки, освіти і техніки. На сторінках праць, що вийшли друком в історико-бібліографічній серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» (71 книга), започаткованій Центром, було повернуто цілу плеяду видатних постатей, подій, фактів, висвітлювались регіональні проблеми розвитку аграрної науки. Серед численних публікацій, підготовлених під егідою Центру історії аграрної науки, окреме синтезуюче місце належить працям В.А. Вергунова [3]. У своїх роботах дослідник виступає як методолог об'єктивного вивчення всього комплексу історичних досліджень науково-освітнього забезпечення аграрного сектора України. Саме йому належить розробка періодизації становлення та розвитку сільського господарства, організаційної структури вітчизняної аграрної науки та її управління, основних етапів розвитку сільськогосподарської освіти. Окремо розглянуто еволюцію наукової думки для потреб тваринництва, ґрунтознавства, меліорації. У своїх узагальнюючих працях вчений вперше звернув увагу на висвітлення організаційної структури галузевого дослідництва в роки Другої світової війни [4]. Науковій громадськості було повернуто із забуття ім'я відомого у світі ґрунтознавця Г.Г. Махова [5], який через активну співпрацю з німецькою окупаційною владою на науковій ниві був «назавжди» викреслений з аналізів історії наукової думки.

Ініційована В.А. Вергуновим робота у цьому напрямку знайшла своїх продовжувачів на регіональному рівні. У своїх дослідженнях до цих питань звернулись Г.І. Комликова [6] (Сумщина), Л.Б. Борисенко [7] (Вінниччина), П.П. Євич [8] (Київщина) та ін.

Суттєве інформаційне доповнення дана тема отримала після виходу у світ збірки документів та матеріалів «Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у роки Другої світової війни (1940–1945)» [9]. На сторінках цієї праці вперше оприлюднено звіти вітчизняних науково-дослідних установ про результати їхньої діяльності в евакуації, проблеми реєвакуації та відбудовчих процесів, пов'язаних із відновленням діяльності дослідних інституцій аграрного спрямування. Окупаційний період діяльності вітчизняних наукових установ знайшов своє висвітлення у ґрунтовному двотомному виданні документів та матеріалів «Історія Національної академії наук України (1941–1945)», підготовленому Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського [10].

Лише побічно питання наукового забезпечення аграрної галузі республіки висвітлено у роботах О.Г. Перехреста [11], який спеціалізується на вивченні проблем галузі та соціально-економічного становища українського села доби Великої Вітчизняної війни.

Даною проблематикою цікавляться російські історики природничої науки, однак у своїх роботах вони розглядають загальносоюзний контекст, не виокремлюючи республіканські. Серед них заслуговує на увагу праця професорки О.Ю. Єліної [12], де вперше комплексно аналізуються дані, подані Надзвичайною державною комісією, що займалась оцінкою втрат радянського господарства в роки війни, зокрема у питанні щодо сільськогосподарських дослідних установ, особливо їхніх гербарних та насінневих колекцій, наукової документації та літератури. Її дослідження проводились як частина міждержавної російсько-німецько-норвезької грантової програми в рамках діяльності Товариства Макса Планка «A Comparative History of the Kaiser Wilhelm Society under National Socialism». В роботі вченої не тільки аналізуються кількісні показники, але й наголошується на унікальності і неповторності деяких колекцій. Одночасно з інформацією про втрати О. Єліна ґрунтовно доводить, що війна, окупація та грабунки допомогли «замаскувати» ті втрати, які понесли НДІ у роки «лисенківщини», адже відомо, що Т.Д. Лисенко більш ніж скептично ставився до «вавіловських» колекцій та їх збереження. Отже, війна, безумовно, була головною, але не єдиною причиною наукових втрат. Крім того, авторка чи не вперше у науковій фаховій літературі ставить питання про реституцію у галузі науки, зокрема у селекції, піднімає проблеми, які з цим пов'язані, і наводить підстави для цього процесу.

Серед російських вчених до аналізу наукових доробок аграрної галузі часів війни звертався Г.А. Широков [13]. Вирішення зернового питання, яке постало після втрати українських територій в ході війни, вимагало переформатування тематики та в цілому організації наукової діяльності всього аграрного сектора Радянського Союзу. Зокрема, вчений аналізує внесок НДІ зернового господарства південного сходу СРСР (м. Саратов), його співпрацю з фахівцями інших республік, запозичення досвіду українських вчених тощо.

Діяльності вчених на ниві агрономії та тваринництва, що працювали в системі Академії наук УРСР за часів евакуації у Башкирії, присвячена робота член-кореспондента РАН М.А. Ільгамова та М.А. Саїтової [14]. Однак недоліком даного дослідження, на нашу думку, є лише констатація досягнень вчених, без аналізу змін організаційної складової науково-дослідної діяльності, що відбулись в ході евакуації, проблемних питань, які стояли перед вченими тощо.

Діяльності Академії Наук СРСР, зокрема у питаннях сільськогосподарської науки, присвячено дослідження японського вченого Хірофумі Сайто [15], що здійснювалось в рамках гранту Японського фонду наукових досліджень згідно з проектом «Генштаб науки» у 2010–2012 рр. під головуванням професора Ічікави Хіроші (Хіросіма). Автор статті на основі переписки академіка АН СРСР Т.Д. Лисенка з різними державними установами під час війни розглядає механізм прийняття рішень і планування наукової діяльності в сільськогосподарській науці Радянського Союзу. Крім того, вчений детально аналізує наукову діяльність академіка, його пропагандистську роботу стосовно власних наукових ідей, до якої він залучав весь свій тогочасний адміністративний ресурс. Ґрунтовна характеристика «лисенківщини» у японській історіографії дозволяє стверджувати, наскільки глибоко вчені цієї держави вивчають даний науковий та суспільний феномен. Цікавими є висновки вченого щодо характеристики аграрної науки воєнного часу, її пріоритетів та організаційної побудови.

Стратегічні плани Німеччини щодо продовольчого питання і наукових досліджень в галузі агрономії висвітлено у статті сучасника тих подій – статс-секретаря у відставці Ганса-Йохима Ріке [16]. Автор наводить дані, які доводять, що готуючись до війни, німецькі спеціалісти уважно аналізували розвиток аграрного сектора різних держав, детально планували розподіл продовольства, базуючись на помилках Першої світової війни, і володіли інформацією про новітні на той час технології та методи, оприлюднені радянськими науковцями в аграрній сфері.

Таким чином, аналізуючи історіографію наукового забезпечення сільського господарства УРСР часів Другої світової війни, слід зазначити, що незважаючи на звернення вчених до різних аспектів даної тематики, до цього часу повної оцінки сільськогосподарської дослідної справи зазначеного періоду не було надано. Залишилися незаслужено забутими вчені, які працювали в умовах окупації, та їхній внесок у сільськогосподарську дослідну справу; повністю не зроблено аналіз діяльності наукових установ галузі, які перебували в евакуації; не розглядаються проблеми реєвакуації дослідних установ аграрного спрямування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства України / О.П. Канєвський. – К. ; Х. : Держсільгоспвидав, 1947. – 286 с. ; Лаута С.П. Колгоспне село радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С.П. Лаута. – К., 1965. – 208 с.
2. Орловський Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н.И. Орловский. – К., 1973. – 156 с.
3. Вергунов В.А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект / В.А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).
4. Вергунов В.А. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни / В.А. Вергунов, В.П. Хижняк // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – Вип. 1. – С. 19–25.
5. Г. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки / УААН, ДНСГБ ; уклад. : В.А. Вергунов, В.І. Мельник, за заг. ред. В.М. Єжова ; наук. ред. В.А. Вергунов. – Сімферополь : Таврида, 2006. – 160 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 13).
6. Комликова Г.І. Сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційних період (1941–1943 рр.) / Г.І. Комликова // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – Вип. XVI/XVII. – С. 217–222.
7. Борисенко Л.Б. Діяльність Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції під час німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) / Л.Б. Борисенко // Роки випробувань і звершень (до 125-річчя Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції). – Вінниця : ТОВ «Нілан», 2013. – С. 76–85.
8. Вергунов В.А. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911–1968 рр.) До 100-річчя заснування Миронівського ін-ту пшениці ім. В.М. Ремесла НААН / В.А. Вергунов, П.П. Євич ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. чл.-кор. НААН В.А. Вергунова. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., 2012. – 172 с. ; портр., фото. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 61).

9. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у роки Другої світової війни (1940–1945) : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України ; уклад. : В.А. Вергунов, О.В. Корзун, О.О. Черниш, В.І. Кучер, А.С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н.В. Маковська ; під заг. ред. М.В. Присяжнюка ; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2012. – 754 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 62).
10. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : в 2-х ч. Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; редкол. : О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007.
11. Перехрест О. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / Олександр Перехрест ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с. – (Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945») ; Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище / О.Г. Перехрест ; НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
12. Елина Е.Ю. Селекція на фронті : судьба советських селекційних станцій в годы второй мировой войны / Е.Ю. Елина // История социокультурных проблем науки и техники. – М., 2004. – Вып. 3. – С. 49–68.
13. Широков Г.А. Научные изыскания ученых сельскохозяйственной науки в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / Г.А. Широков // Вестник СамГУ. – 2007. – № 5/3 (55). – С. 23–26.
14. Ильгамов М.А. «Как путники у общего костра...» Академия наук Украинской ССР в Башкирии в годы Великой Отечественной войны / М.А. Ильгамов, М.А. Сайтова // Вестник Российской Академии Наук. – 2001. – № 6. – С. 43–56.
15. Сайто Хирофуми. Проблема отношений Лысенко с сельскохозяйственной наукой во время войны – в свете результатов анализа писем, направленных Лысенко председателям власти / Хирофуми Сайто // «Генштаб науки» : всестороннее исследование Российской / Советской / Российской Академии наук. Сб. ст. – Т. 2. Труды японцев / Сост. Ичикава Хироши. – СПб., 2012. – С. 16–32.
16. Рильке Ганс-Йоахим Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны / Статс-секретарь Ганс-Йоахим Рильке // Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. – СПб. : Полигон, 1998. – С. 104–119.

Korzun E.V. НАУЧНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ОБЩИЙ ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ

В статье характеризуются научные труды, в которых исследована история сельскохозяйственного опытного дела в Украине в годы Второй мировой войны. Выявлено, что в советский период этот вопрос рассматривался как второстепенный. Со времен независимости Украины наметился новый концептуальный подход относительно изучения истории отечественного опытного дела, который системно проводится на базе Центра истории аграрной науки. Отдельный пласт публикаций по этой теме представлен зарубежными учеными (Россия, Япония, Германия).

Ключевые слова: сельское хозяйство, наука, сельскохозяйственное опытное дело, Вторая мировая война, историография, Академия наук, оккупация.

Korzun O. AN OVERVIEW OF THE HISTORIOGRAPHY OF SCIENTIFIC PROVISION OF AGRICULTURE OF THE USSR DURING THE SECOND WORLD WAR

The article characterizes the scientific works, which explore the history of agricultural research work in Ukraine during the Second World war. It has been found out that during the Soviet period, this matter was considered as secondary. Since independence of Ukraine there has been a new conceptual approach to the study of the history of national research work, which is systematically carried out on the basis of the Center of history of agricultural science. A separate stratum of publications on this topic has been submitted by foreign scientists (Russia, Japan, Germany).

Keywords: agriculture, science, agricultural research work, the Second World War, historiography, Academy of Sciences, the occupation.

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА НА ВІННИЧЧИНІ У 1950–1960-х РОКАХ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу наукових праць переважно радянських та сучасних вітчизняних дослідників з історії діяльності релігійних організацій Вінниччини у період «хрущовської відлиги». Проаналізовано релігійну ситуацію в регіоні, релігійне життя населення і стосунки церков та віруючих з місцевими органами державної влади.

Ключові слова: історіографія, релігійне життя, монастир, храм, обрядовість, антирелігійність, атеїзм.

Функціонування й існування релігії та влади в суспільстві, їхні взаємовідносини та боротьба у 1950–1960-х рр. є досить актуальною історичною темою.

Ситуація в радянській країні змінюється з приходом до влади М. Хрущова. Логічно було б очікувати, що діяч, який розпочав політику лібералізації у багатьох сферах життя в Радянському Союзі, проводитиме більш лояльну політику стосовно церкви, дозволивши їй користуватися хоча б обмеженими правами, які були визначені статтею 124 (проголошення права свободи совісті) сталінської Конституції. Насправді ж, якщо хрущовський період відомий в радянській історіографії як «відлига», то цей же період у житті церкви дослідники позначають терміном «сувора відлига» [1, с. 12–25].

Період 1950–1960-х рр. за часів правління М. Хрущова мав антирелігійний характер, що супроводжувався атеїзацією та пропагандою серед простого українського населення. Антирелігійна політика на Вінниччині була не менш нав'язливою. Становище храмів, монастирів та молитовних будинків було важким. Багато з них було знищено чи закрито, їхні приміщення забирались силоміць або перетворювались на спортивні зали чи зерносховища.

В статті аналізується дослідження про релігійні організації Вінниччини, релігійність населення та стосунки віруючих з державними органами влади. Думки дослідників даної проблематики є досить різними та неоднозначними.

Свою специфіку мають дослідження радянського періоду. У них більше уваги приділяється політичній стороні, зокрема трактуванню постанов ЦК КПРС, що регламентують діяльність релігії і церкви. Праці радянських науковців несли відбиток тогочасного офіційно негативного ставлення до релігії, а церква визнавалася реакційним антинародним інститутом, породженим безпросвітним становищем народних мас. Серед цих авторів вирізняється дослідник В. Баран. У праці «Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках» мова йде про внутрішнє налаштування М. Хрущова на «процес відмирання релігії», оскільки основним своїм завданням він вважав побудову комунізму – нового суспільства, яке б мало бути суспільством безрелігійним [2, с. 113–128]. Історик В. Єленський у праці «Сувора «відлига»: Замітки про антицерковну кампанію кінця 1950-х – початку 1960-х рр.» [3, с. 35] добре висвітлює політику КПРС і Радянської держави щодо релігії, церкви і віруючих. Він говорить про те, що боротьба з релігією була міцно вмонтована в концепцію «загострення класової боротьби в міру побудови соціалізму», і наводить приклади того, що служителів культу різних віросповідань було піддано репресіям. В. Єленський стверджує, що можна закрити монастир і виселити звідтіль черниць; можна відібрати у віруючих храм і переобладнати його під склад чи сховище; можна наглухо забити двері молитовного будинку, заборонивши користуватись культовим приміщенням з причини його аварійного стану, але ніколи ти не вирвеш релігію з людської душі [3, с. 35]. Ці автори – В. Баран і В. Єленський – пояснюють зміст постанов та рішень ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Вони зазначають, що постанова «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди» від 10 листопада 1954 р. і постанова «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» (1960 р.) були спрямовані на те, щоб релігія стала недоступною широким масам населення.

Головним методом, який застосовували для закриття монастирів і церков, був економічний тиск, підсилений ідеологічними заявами та адміністративно-директивним втручанням. Так, постанова № 1160, прийнята Радою Міністрів СРСР у 1958 р., вимагала зменшити середню площу земель, якими міг володіти монастир, з 357 до 60 га включно. Постанова «Про переоцінку будівель монастирів та інших молитовних будинків» підіймала рівень оподаткування монас-

тирських приміщень і була лише однією з низки подібних постанов. Про це говорять в своїх працях автори В. Бовкун («Головне – кадри пропагандистів») та В.А. Куроєдов («Религия и церковь в советском обществе») [4, с. 31–33; 5, с. 128–132].

У селах на Вінниччині швидко розповсюджувалась антирелігійна пропаганда серед населення. Але заборонити культу та релігійні традиції владі не вдавалось. Наприклад, у 1957 р. у Вінницькій парафії було здійснено 314 хрещень; 45 шлюбів; 57 поховань; 3600 сповідей [6, с. 11–25].

В кінці 1950-х рр. починається новий наступ на релігію з боку влади, внаслідок чого на Вінниччині було закрито або передано у іншу власність багато костелів. Хоча державна влада і намагалась втручатись в особисте релігійне життя населення, люди продовжували вірити в Бога, ходити до діючих церков, нелегально збиралися на богослужіння у закритих церквах, відзначали релігійні свята. Церква і надалі залишилась, по суті, єдиною інституцією, яка контролювала найважливіші події у житті кожної людини: народження, шлюб та смерть. Ці питання досліджували радянські вчені Ч. Симонович і Л. Волохатий [7, с. 56–68]. Вони подають інформацію і про релігійну ситуацію на Вінниччині та показують рівень протистояння та невідкормлення подільського селянина політичним нововведенням.

Серед праць сучасних дослідників початку 90-х рр. ХХ ст., присвячених загальним питанням політики «відлиги», існують ті, що конкретно займались впровадженням та наслідками антирелігійної кампанії на Вінниччині, повсякденним життям українського населення та протистоянням і непокою цього населення політиці М. Хрущова. Серед цих дослідників слід виділити тих, хто займався цією проблемою в кінці ХХ ст., – це В. Войналович, О. Бажан, В. Баран. Однак усі вони працювали в різних напрямках: В. Войналович і О. Бажан досліджували політичну сторону антирелігійної кампанії, а В. Баран більше уваги приділяв повсякденності селянства та боротьби церкви і атеїстичної політики. Наприклад, дослідник В. Войналович у своїй праці «Чорні дні «чорного» духовенства: Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років» висвітлює проблему гоніння на церковне духовництво та переслідування віри і церкви в Україні, що ніяк не поступались «сталінському» періодові [8, с. 209–217], розповідає про знищення церковно-релігійних інституцій, занепад монастирського життя, ліквідацію храмів, про посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення.

Антирелігійна кампанія в Україні досягла масштабів, небачених для інших православних регіонів СРСР. Лише протягом 1958–1964 рр. тут були зняті з реєстрації 3 933 православні релігійні громади. Більше того, на території Вінницької області за цей час було закрито більше половини всіх храмів. Про це в своїх працях «Розділяючи на «чистих» і «нечистих»: Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60–80 роках» говорить О. Бажан [9, с. 218–234].

Не обійшов увагою досліджувану проблему й В. Баран. Він критично ставиться до державної політики радянської влади, наводить статистичні дані стосовно храмових будівель на Україні і окремо говорить про Вінницьку область. Дослідник також аналізує постанови, прийняті ЦК КПРС щодо питання атеїстичної пропаганди та стану церковно-приходського життя, і характеризує важке повсякденне життя українських селян, адже їхня релігійна віра як основний компонент традиційної культури постійно піддавалася тиску з боку державних структур [10, с. 345–350].

Заслужують на увагу дослідження істориків початку ХХ ст. Серед них П. Бондарчук, В. Пашенко, М. Шкаровский. Значний внесок у вивчення даної проблеми зробив дослідник П. Бондарчук. Його монографія «Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін» стосується релігійності населення України. Він подає окрему інформацію про релігійну ситуацію на Вінниччині, аналізує особливості та тенденції зміни церковної та релігійної ситуації. Намагаючись системно висвітлити питання і показати соціокультурні впливи, автор розглядає політику радянської влади, внутрішньоконфесійне життя релігійних об'єднань, соціодемографічні характеристики віруючих тощо. Основна увага приділена розгляду релігійної свідомості та релігійної поведінки пересічних віруючих. Аналізується синтез релігійного віровчення в їхній свідомості, існування язичницьких світоглядних елементів у віруваннях та традиціях українського народу, особливості вияву релігійних почуттів та настроїв, переживання релігійного досвіду. Висвітлюється проблема участі ві-

руючих у богослужіннях та відзначення свят; виконання обрядів життєвого циклу; ставлення до молитов, постів, паломництв, читання релігійної літератури [12, с. 140–150].

В. Пащенко подає аналіз розвитку та становлення православної церкви в умовах становлення державного та політичного порядку різних періодів, починаючи з 1940-х і закінчуючи 1990-ми рр. У монографії «Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початок 1990-х років» на основі маловідомих архівних документів зроблено спробу проаналізувати розвиток політики КПРС і Радянської держави щодо православної церкви в Україні впродовж 1940-х – початку 1990-х рр. [13, с. 129–143].

Вітчизняна історіографія свідчить, що релігійність усувалася із суспільства насильницькими методами, натомість насаджувалася нова атеїстична мораль. При цьому радянська влада надавала перевагу прямій політичній конфронтації. Тому М. Шкаровський у праці «Русская Православная церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)» стверджує, що стосовно віруючих людей в радянському суспільстві створювалася атмосфера глумлення, і говорить, що політичні сили шукали будь-які причини, щоб закрити той чи інший храм у місті, навіть вдавалися до причин відсутності діючого священнослужителя, тому будівлі храмів використовували під потреби інших установ – наприклад, для складів паливно-мастильних матеріалів, вугілля чи мінеральних добрив [14, с. 220–250].

Релігійна віра і відправлення культу мало велике значення для українського селянина. Для віруючих селян закриття церков було справжньою трагедією, адже окремі з них були справжніми пам'ятками історії. Дослідниця В. Лисак аналізує елементи релігійних уявлень у житті українських селян, що відбулися в повсякденності населення у період впровадження атеїзації суспільства. В своїй праці «Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр.» вона говорить про ставлення представників влади до церковних регалій. Прихожани Покровської церкви с. Сестринівки Вінницької області скаржились, що 2 серпня 1951 р. о 4-й ранку приїхала машина з району, зламала замки на дверях церкви, зняли хрест і без відома релігійної общини розмістили у храмі клуб, де ввечері вже демонстрували кіно. Автор стверджує, що найбільша кількість храмів була вилучена у Вінницькій, Тернопільській, Полтавській, Одеській та Хмельницькій областях [15, с. 18–23].

Дослідники сучасності – Т. Семененко, І. Романюк, М. Смірнов, І. Данілова, А. Лисий, О. Логінов – теж присвятили свої роботи досліджуваній проблемі, використавши переважно матеріали Державного архіву Вінницької області.

Про активну підтримку церкви та релігії з боку сільського населення свідчить матеріальна підтримка храмів. Так, у 1959 р. на Хмельниччині, як стверджує дослідниця Т. Семененко, було відремонтовано 49 церковних будинків. Тому у повсякденному житті селян залишалися значущими релігійні обряди і свята, такі як хрещення, поховання, молитви священників вдома у віруючих, вінчання, соборування, Різдво, Пасха, Хрещення, Вербна неділя та ін. Селяни платили священникам та церкві за здійснення релігійних обрядів грошима, а також натуральними продуктами [16, с. 35–45].

Окремі питання становища церкви на Поділлі знайшли своє відображення у працях І. Романюка «Історико-правові відносини радянської держави і християнської церкви у 1917 – на початку 60-х років ХХ ст.», «Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир», «Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-ті – першій половині 60-х рр. (на матеріалах Вінницької області)». Автор розкриває проблеми становлення взаємин політичної влади та держави стосовно християнської церкви, говорить про наступ держави на церкву, про всі постанови та постулати програм, що приймалися та застосовувалися ЦК КПРС задля пропаганди та встановлення атеїзму в суспільстві. Дослідник зазначає про трансформацію церковно-релігійного життя в умовах «відлиги» і на архівних матеріалах Вінниччини показує, як в атеїстичній країні існувала непереможна релігійність сільського населення Вінниччини [17, с. 88–92], а також наводить приклади того, як віруючі люди у селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району Вінницької області намагалися скаржитися, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитися у храмі [18, с. 145–151].

Антирелігійна пропаганда органів радянської влади та її реалізація на Вінниччині у повоєнний період набирала свого розмаху, – так стверджує дослідниця І. Данілова. Автор зазначає, що післявоєнний період становлення політики щодо релігійних конфесій та моральності суспі-

льства загалом є досить оманливим, адже політику даного періоду можна розглядати в різних аспектах. Дослідниця звертає свою увагу на створення протестантських організацій та сект на території Вінниччини і шукає відповідь на питання, чому всупереч державній політиці пошвидко відкриття цих релігійних організацій. В роботі йдеться про політику, що супроводжувалась науково-атеїстичною пропагандою та посиленням ролі розповсюдження релігійної ідеології. Наведено приклади статей періодичних видань з науково-атеїстичної тематики – «Радянська Україна», «Правда України», «Сталінське плем'я» [19, с. 33–39].

На Вінниччині активно створювались атеїстичні організації. До їх складу записували членів комсомольських організацій, працівників сільських рад, культосвітніх закладів, агрономів, вчителів, лікарів та інших активістів. Члени антирелігійних товариств поширювали агітаційні листи, антирелігійну літературу, проводили бесіди з жителями м. Вінниці, організовували читання газет, виголошували доповіді [19, с. 33–39].

Цікавий матеріал вводить в обіг А. Лисий. Він акцентує свою увагу на ставленні опозиційних сил до простого українського селянина та поступову зміну його повсякденного життя в умовах гоніння влади на релігію та церковно-приходське життя. Його праця «Нариси історії Подільської (Вінницької – Брацлавської) єпархії 1795–1995» підготовлена на матеріалах Державного архіву Вінницької області. Автор, зокрема, розглядає переселення черниць з Немирівського монастиря до Браїлівського як приклад втручання у внутрішні справи релігійних організацій, змальовує, чим воно супроводжувалось і як на це відреагувало населення, а також розповідає про діяльність священнослужителів вінницьких церков та монастирів і долі священників, до яких застосовувалися методи тиску владних структур. У роботі подається структурна характеристика духівництва, що поділялось на категорії та вносилося до картотечного обліку. Трактуючи компартійні документи, дослідник звертає увагу на звіт уповноваженого І.В. Труфанова до обкому партії в грудні 1955 р. і наводить статистичні дані стосовно хрещень, вінчань та погребінь на Вінниччині протягом 1962–1963 рр. [20, с. 45–85].

Значний внесок у вивчення даного питання зробив О. Логінов. Автор говорить про вилучення та закриття приміщень храмів на Вінниччині у першій половині 1960-х рр. та мітинги селян, які протистояли цій незаконній діяльності місцевих органів влади. Він стверджує про застосування репресій проти релігійників та релігійних течій і показує суть політики держави стосовно релігії, яка часто переходила у антирелігійний терор проти самого народу [21, с. 49–56].

Отже, у 1950 – 1960-х рр. в країні сталися докорінні зміни в політиці у сфері релігії. Політична влада країни докладала багато зусиль для припинення релігійності населення, посилюючи антирелігійну та атеїстичну пропаганду. Сучасна вітчизняна історіографія свідчить про те, що релігійні конфесії і духовенство стали об'єктом жорстокого тиску з боку держави і місцевих органів влади. На прикладі релігійних організацій Вінниччини показано складне становище віруючих, адже тут протягом періоду «хрущовської відлиги» було закрито або вилучено більше половини церковних приміщень, що викликало супротив вінничан, які, незважаючи на таку політику, продовжували відзначати релігійні свята та дотримуватись релігійних обрядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шліхта Н. «Українська модель» державно-церковних взаємин : боротьба партії та викорінення релігії / Н. Шліхта. – Київ, 2010. – 225 с.
2. Баран В. Влада і церква : з історії взаємин у 1945–1965 роках : [В т. ч. в обл.] / В. Баран // Сучасність. – 1985. – № 5. – С. 113–128.
3. Єленський В.Є. Сувора «відлига» : Замітки про антицерковну кампанію кінця 1950-х – початку 1960-х рр. / В.Є. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – с. 35.
4. Бовкун В. Головне – кадри пропагандистів. [Про атеїстичне виховання в Вінницькій області] / В. Бовкун // Людина і світ. – 1972. – № 1. – С. 31–33.
5. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. — 2-е изд., доп. / В.А. Куроедов. – М. : Политиздат, 1984. – 256 с.
6. Сымонович Ч.А. Советская деревня в 50-80-е годы : Взаимосвязь экономического и политического развития / Ч.А. Сымонович // Вопросы истории. – 1988. – № 2. – С. 11–25.
7. Під маскою святості : Нариси про реакційну діяльність церковників і сектантів написані на основі фактів, які мали місце у Вінницькій і Хмельницькій областях. // Волохатий Л.Г., упорядник. – газ. вид., 1961. – 68 с.

8. Войналович В. Чорні дні «чорного» духовенства : Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х років / В. Войналович // 3 архівів. – 1995. – № 1–2. – 340 с.
9. Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих» : Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60–80 роках / О. Бажан // 3 архівів. – 1995. – № 1–2. – С. 218–234.
10. Баран В. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.
11. Петренко О. Джерела з історії традиційних християнських церков у дорадянських фондах державного архіву Вінницької області / О. Петренко // Подільська старовина : Наук. зб. : До 85-річчя з часу заснування Він. обл. краєзн. музею : Він. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2003. – 145 с.
12. Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. : Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – Київ, 2009. – 220 с.
13. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі : Україна 1940 – початку 1990-х років // В. Пащенко. – Полтава, 2005. – 256 с.
14. Шкаровский М. Русская Православная церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье ; Общество любителей церковной истории, 2000. — 400 с.
15. Лисак В. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр. / В. Лисак // Актуальні проблеми. – Київ. – 2009. – Вип. 12. – С. 18–23.
16. Семененко Т.М. До питання історії Немирівського жіночого монастиря (50-ті роки ХХ ст.) / Т.М. Семененко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – 250 с.
17. Романюк І.М. Історико-правові відносини радянської держави і християнської церкви у 1917 – на початку 60-х років ХХ ст. / І.М. Романюк // Православ'я – наука – суспільство : питання взаємодії. – Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції (24–25 травня 2007). – Київ, 2008. – 120 с.
18. Смірнов М.А., Романюк І.М. Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир. Історичний Нарис / М.А. Смірнов, І.М. Романюк. – Вінниця, 2009. – 180 с.
19. Данілова І.Ю. Релігійна ситуація на Вінниччині в післявоєнний період (1945–1955 рр.) / І.Ю. Данілова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – 250 с.
20. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницької – Брацлавської) єпархії 1795–1995 / А.К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.
21. Логінов О. Гоніння на православну церкву на Вінниччині за часів Хрущова (1954–1964 роки) / О. Логінов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – 250 с.

Науменко В.И. РЕЛИГИЯ И ЦЕРКОВЬ НА ВИННИЧЧИНЕ В 1950–1960-х ГОДАХ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В данной статье представлен анализ монографий и материалов научно-краеведческих конференций, соответствующих данной теме. Автор пытался раскрыть суть нелегких отношений между религией, церковью и государственной политикой в второй половине 1950-х – первой половине 1960-х гг., показать свое видение работ исследователей, занимающихся изучением проблематики.

Ключевые слова: историография, религиозная жизнь, монастырь, храм, атеизм.

Naumenko V.I. RELIGION AND CHURCH IN VINNYTSIA REGION DURING THE 1950–1960s: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

This article presents an analysis of the treatises and materials of science and local history conferences regarding the topic. The author tries to reveal the essence of the complicated relationship between religion, church and the state policy in the late 1950s – early 1960s and show his own vision of the works of researchers involved in the study of the problem.

Keywords: historiography, religious life, monastery, temple, atheism.

**НАРОДНА І НАЦІОНАЛЬНА ТРАДИЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЬЯТЬ
У КОНТЕКСТІ СТУДІЙ ПАМ'ЯТІ**

Через порівняння змісту, форм, способів передачі та функцій народної та національної традицій здійснено їх концептуалізацію. З'ясовано значення народної та національної традицій у формуванні колективної пам'яті.

Ключові слова: народна традиція, національна традиція, колективна пам'ять, ідентичність.

В сучасній українській науці відбувається активне напрацювання теоретико-методологічного апарату. Процес підсилюється розвитком перспективного напрямку – студій пам'яті, що базуються на міжгалузевих дослідженнях. Важливе місце при цьому відводиться вивченню традицій, які мають розмаїття видів і відіграють значну роль у формуванні національної пам'яті.

Сучасні соціогуманітарні науки не проводять чіткого розмежування між поняттями «етнос», «народ», «нація», до того ж часто їх об'єднують або вживають як синоніми. Це відбивається на позначенні традицій: вона називається народною, етнічною, етнонаціональною тощо. У вітчизняній соціогуманітаристиці в теоретичному плані розробленими є поняття етнічної та етнонаціональної традицій [1, с. 322–323; 2, с. 238; 3, с. 600–601], а народна та національна традиції є здебільшого предметом конкретних досліджень. Так, українськими науковцями народні традиції вивчаються в галузях архітектури, образотворчого мистецтва, пісенного виконання, педагогіки, містобудування, самоврядування, тобто загалом в тих, які лежать поза політичною сферою, а національні традиції розглядаються у зв'язку з націє- та державотворчими процесами.

Фахівці студій пам'яті оперують категорією «традиція» без виокремлення видів, хоча при цьому розмежовують традицію суспільства традиційного і сучасного. Розрізнення традицій також здійснюється за контекстом, хронологією тощо. Е. Гобсбаум використовує означення «стара» і «нова» традиції [4, с. 17–18]; Ф. Арієс для позначення давніших традицій вживає поняття «народна вдача» [5, с. 247–248]. З огляду на те, що у вітчизняному науковому просторі меморіальне вивчення народної і національної традицій лише започатковується, існує потреба конкретизації цих категорій.

Термін «традиція» походить від лат. «traditio» і означає «передача». З назви виду традиції є зрозумілим, що народна традиція передається серед представників певного народу, а національна – відповідно, серед членів національної спільноти. Сучасній людині притаманне розмаїття соціальних ідентичностей, тож вона одночасно може бути носієм народної, національної та інших (релігійних, культурних, освітніх тощо) традицій. Через прояв соціальної належності забезпечується долучення до збереження і ретрансляції тієї чи іншої традиції.

У розвитку української народної традиції виокремлюються кілька періодів. Її основи були закладені у дохристиянські часи, які можна вважати першим періодом розвитку. Культура того часу, за висловом О. Воропая, є найстаршою традицією. Кутя – це символ урожаю; писанка – народження весняного сонця; зеленим гіллям охороняли житло від нечистих духів. Пізнішою є традиція, запозичена з Візантійської імперії разом із християнством. У цей період відбулося поєднання традицій, складові частини яких із плином часу стали непомітними: і тепер українці не уявляють Різдва без куті, Великодня – без писанки, Трійці – без клечання [6, с. 11–12].

Українська народна традиція на свої початках формувалася у селянському середовищі. Геокліматичне розташування українських земель та достоту незадоволене віковичне прагнення мати власну землю зумовили формування образу українського селянина як безмірно витривалої й терплячої, байдужої, хоча й працьовитої людини. Наступний період пов'язаний із появою козацтва, яке додало нові складові до української народної традиції. Для українців козацтво асоціюється насамперед із Запорізькою Січчю, яка відзначалася особливим устроєм і нетерпимістю до соціального, національного і релігійного гноблення. Суперечливість традиції, породжена селянською і козацькою складовими частинами, згладилася у міру того, як формувалося позастанове суспільство і поняття народу поширилося на все населення України. Цим характеризу-

.....
ється сучасний період розвитку української народної традиції. Загальною ж її ознакою є демократичність.

Попри те, що витоки народної традиції сягають давнини, не зафіксованої у писемних документах, вона уявляється сталою. Це відбувається через повільне складання стереотипу. Дії, уявлення, речі стають загальноприйнятими після багаторазового повторення й схвалення. У вимірах великої соціальної групи – такої, як народ – це відбувається майже непомітно, тому традиція зумовлює повільну модифікацію колективної пам'яті.

Народна традиція може проявлятися на різних соціальних рівнях. Основною соціальною одиницею творення, збереження та передачі народної традиції є сім'я. Оскільки для українців сім'я є пріоритетним комунікативним простором, то й традиції в українського народу є живучими. Також народні традиції можуть проявлятися у колі друзів, серед мешканців населеного пункту, краю і народу загалом. Народна традиція має регіональні особливості. Так, в українського народу існують традиції окремих етнічних груп: гуцулів, лемків, бойків, поліщуків та ін.

Існує уявлення, що народні традиції сформувалися ще за давніх часів як явище цілісне, а місцеві колорити є результатом пізніших варіацій; у зв'язку з цим давніші традиції сприймаються як оригінальні, а пізніші – як викривлені. Сучасні дослідження доводять протилежне: народна традиція на своїх початках існувала як варіаційна множинність місцевих традицій, і з часом вони набули спільних рис [7, с. 118]. Тож через уніфікацію народної традиції формувалася й цілісність колективної пам'яті народу.

Загалом народні традиції можна поділити на такі види: властиві народу у віддаленому минулому і властиві сучасним поколінням, віджили або такі, що відживають. Сучасна народна традиція може мати своє коріння і в далекому, і в недавньому минулому. Давні традиції мають більш сталу форму, проте з розвитком суспільства вони поступово осучаснюються.

Прихильність українців до народної традиції пояснюється консервативним менталітетом. Завдяки народній традиції життєвий плин усвідомлюється як закономірний, а існуючий спосіб життя (незалежно ні від власної, ані від чужої оцінки) сприймається як належний. Дотримання традиції зумовлює постійну задоволеність досягнутим, породжує відчуття гармонійного існування.

В умовах урбанізації зросла мобільна активність і були винайдені засоби масової комунікації, тож сучасне місто є хоча й своєрідним, але продовжувачем народних традицій. Більш того, міське середовище сприяє демократизації простору, а відтак і поширенню народних традицій. Мешканці міст насамперед вбирають не місцеві, а загальнонародні традиції, таким чином забезпечуючи їхню уніфікацію. У міському просторі відбувається спрощення і модернізація народної традиції, натомість зміст традиції інтелектуалізується, породжуючи ідеологічні настанови. Завдяки повільній зміні колективної пам'яті народу світоглядні компоненти народної традиції залишаються більш сталими; водночас побутова і господарська сфери зазнають активнішого інноваційного втручання.

Через властивість пам'яті розділятися на функціональну та «пам'ять-сховище» актуальні складові народної традиції виходять на передній план, а незадіяні – витісняються. Проте завдяки можливості фіксації та стрімкій інформатизації суспільства будь-який елемент народної традиції може бути відтворений та пристосований до сучасних умов життя; технічний розвиток надав можливість її передачі через масову книгу, радіо, кіно, телебачення, пресу, Інтернет. Свідомих модернізаційних впливів народна традиція зазнає, коли використовується з метою популяризації, а також в рекламній галузі.

Оскільки колективна пам'ять не має фізіологічної основи, її заміщає в цьому випадку народна традиція. Вона містить комплекс знань, що об'єктивовані у символічних формах: міфах, піснях, танцях, приказках, орнаментах тощо. Зберігаючи і продовжуючи традицію, народ відтворює у пам'яті власне минуле та декларує правомірну спадкоємність.

Основною формою народної традиції є обряд (ритуал). Його сутність полягає у відтворенні визначеного порядку, по можливості у незмінній формі. Кожне багаторазове повторення обряду призводить до виникнення уявлення про колообіг часу; людина вписується у циклічну структуру природних процесів і відчуває причетність до всесвіту. Обряд допомагає «пригадувати» сенс, адже обрядова повторюваність – це лише форма для сенсу, який у ній зберігається і «воскресає» у пам'яті. Без смислового навантаження обряд був би ритуалізованою рутинною.

Найпоширенішою вербалізованою формою народної традиції є прислів'я. Їх використання слугує виробленню відчуття спільності через комунікативні сенси. Ці сенси насамперед сто-

.....
суються цінностей, норм і правил повсякденного життя. Саме повсякденне вживання прислів'їв породжує враження, що у народі «циркулює мудрість», а сам народ постає в образі мудрої й досвідченої спільноти.

Народна традиція невідривна від культурної спадщини народу. У пам'ятках культури традиція знаходить свої прояви. Через традицію культурні надбання транслюються через покоління. У збереженні народної традиції важливу роль відіграє матеріальна культура, яка забезпечує символічний ряд та робить традицію привабливою для наступних поколінь.

Домінування народної традиції характерне для традиційного суспільства, час існування якого у кожного народу різниться. У вимірах європейської історії цей час обмежується ХІХ століттям. Тоді значного поширення набув романтизм. «Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції, як вияв своєрідного національного духу. Вони зруйнували старе зверхнє ставлення до народної культури як до чогось явно нижчого, вульгарного, ствердивши, що саме з народного джерела інтелектуали можуть черпати найкращі зразки для своєї творчості. Кожна народна культура має свою самостійну цінність і по-своєму спричиняється до духовного збагачення світу» [8, с. 29]. Для більшості європейських народів, у тому числі й українського, ХІХ ст. стало часом формування модерних націй, відтак започатковувалися нові, національні, традиції, в основу яких здебільшого були покладені народні традиції.

Яскравим прикладом постання української національної традиції є вишиванка. Вона із практичного вжитку селян наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. стала поширюватися серед прихильників національного руху, її почали носити у поєднанні з сучасними елементами одягу. Вона, засвідчуючи пов'язаність національної та народної традицій, демонструє, як історичне минуле вмонтовано у нову традицію. Вишиванка символізує патріотичні устремління українців і слугує оригінальним маркером колективної пам'яті нації.

Спіраючись на висновок Ф. Аріеса (який уважав сенсом життя традиційного суспільства ідеал комунікативності, а у сучасній Європейській культурі – приватного життя) [5, с. 248], можна відзначити особливість дії національної традиції. Підтримання традиції в суспільстві традиційному не потребувало особливих зусиль, адже спосіб буття того часу був побудований на безпосередньому спілкуванні. Індивідуалізація сучасного простору задля збереження колективної ідентичності вимагає свідомого підтримання традиції всіма можливими засобами комунікації. Потреба у традиції існує тому, що за умов змін і новацій модерного світу вона забезпечує незмінність і сталість багатьох сегментів суспільного життя.

Більшість фахівців студій пам'яті наполягають на штучності традицій – тобто вважають, що традиції є винайденими, – а отже, і на тому, що ритуали (обряди), які є основною формою традиції, певною мірою мають розглядатися як свідомі відповіді на конкретні та змінювані соціальні й політичні контексти. На думку П. Коннертона, такий підхід є однобоким, бо у ньому наголошується на моменті «винайдення» традиції; його прихильники не здатні побачити перформативну властивість ритуалу, тобто неясним залишається питання щодо «винаходу» ритуалів, з одного боку, і питання їхньої надзвичайної живучості – з іншого [9, с. 159].

П. Коннертон описав, як у ХІХ ст. відбувалося формування національних традицій: «...національні еліти почали винаходити й започатковувати ритуали, через які можна було б заявити про зв'язок із відповідним відрізком історичного минулого, а задля цього почали організовувати церемонії, проводити паради і масові зібрання та споруджувати нові будівлі, де б розмістилися нові ритуальні простори» [9, с. 85].

Традиції, що постали наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., Е. Гобсбаум умовно поділяє на політичні та соціальні. Перші творилися переважно державою чи в державі або організованими соціальними й політичними рухами; другі запроваджувалися здебільшого формально не організованими соціальними групами та тими, хто свідомо не ставив перед собою конкретних політичних цілей – наприклад, клубами, братствами, незалежно від того, виконували вони політичні функції чи ні [4, с. 303–305]. Політичні традиції формувалися згори, їхнє основне завдання полягало у вихованні лояльного колективного ставлення або до держави, або до демократичного устрою загалом. Соціальні традиції були започатковані ініціативою знизу і, сприяючигуртуванню громадян, радше спричинялися до формування громадянського суспільства, опозиційно налаштованого до держави.

Особливістю традицій української нації, як й інших націй, що формувалися в умовах бездержавності, є те, що і політичні, і соціальні традиції започатковувалися знизу. Більш того, їх

.....
впровадженню на підросійській території протидіяла офіційна влада. Так сталося із вшануванням пам'яті Івана Котляревського, Тараса Шевченка та ін.

Загалом національною традицією можуть виступати:

- ідеї національної і державної тяглості;
- вшанування постатей політичних, громадських, культурних, наукових, освітніх, спортивних діячів;
- національна та державна символіка;
- національні інститути (голова держави, представницький орган, церква, школа, бібліотека, музей тощо);
- загальнонаціональні свята й меморіальні заходи;
- архітектурні й монументальні пам'ятки.

Національна традиція слугує легітимзації нації. Повага до нації формується через опору на авторитет давнини: чим давніші апеляції національної традиції, тим повноправнішою сприймається нація. Тому національна традиція має особливе значення для держав, які перебувають у процесі розбудови і зміцнення своєї державності. Одним із механізмів національної традиції є «націоналізація» історії, коли упорядковуються історичні події, добираються кумири, створюються державні символи, які укладаються у потрібну канву.

Формування модерної української нації розпочалося у XIX ст. через створення національної традиції, побудованої на козацькому міфі. Самобутній досвід козацької державності слугував обґрунтуванням правомірності претензій української нації на державну окремішність.

На сьогодні склалася модель спадкоємності української державності, у якій піками державотворення визначаються Київська Русь – Гетьманщина – УНР – сучасна незалежна Україна. Останнім часом здійснюються спроби відходу від однозначно негативного сприйняття радянської спадщини, використання прикладу альтернативної державотворчої моделі, втілюваної свого часу гетьманом П. Скоропадським, а у зв'язку з євроінтеграційними процесами із наукового у публічний простір поширилися уявлення про часи перебування у складі Великого Князівства Литовського українських земель як сприятливі для розвитку. З огляду на ці новації традиційна модель державної тяглості може поповнитися новими складовими.

В українській національній традиції наявний пантеон постатей, життя і діяльність яких визнаються авторитетними. Чільне місце у цьому пантеоні належить Тарасу Шевченку. Він сприймається як духовний батько нації, його мученицька доля стала джерелом національного міфу. Традиція вшанування пам'яті Т. Шевченка потужно культивується меморіальними заходами на рівні держави, культурно-освітньою сферою.

Українська національна традиція можливість вільного розвитку дістала лише за доби незалежності. В українців через повільне формування нації та тривалу бездержавність народна та національна традиції переплітаються. Громадська індіферентність українців спричиняє низьку активність у формуванні національної традиції, натомість спостерігається тенденція до широкого використання елементів народної традиції у національному традицієтворенні або й перформатування народної традиції у національну.

Науковий дискурс передбачає розрізнення народної та національної традицій. Народна традиція полягає у передачі досвіду життєдіяльності, складовими елементами якого є норми поведінки, звичаї, обряди, вірування, уподобання, способи мислення, господарювання, споживання, лікування, виховання тощо. Національною традицією транслуються пов'язані з нацією і державотворчими процесами цінності, колективні форми поведінки, уявлення про моральні авторитети і пріоритетні напрями розвитку, свою й інші нації.

На відміну від народної традиції, успадкування якої зумовлене фактом народження людини, долучення до національної традиції відбувається за індивідуального вибору. Якщо народна традиція передається через поколіннєву спадкоємність, то національна – ще й через горизонтальні соціальні зв'язки. Народна традиція має більш сталу форму, національна – більш гнучко реагує на кон'юнктурні запити, зумовлені мінливістю політики. Для тяглості народної традиції суб'єктивний чинник грає малопомітну роль, для національної – навпаки: одна людина може започаткувати традицію, сприяти її поширенню, трансформації чи згасанню.

Спільним для обох видів традиції є форми, в яких вони здійснюються, тобто обряди, ритуали, церемонії тощо. Функціональне призначення народної та національної традицій також є схожим – вони є механізмами колективної пам'яті. Через дотримання народної та національної традицій відбувається формування ідентичності як окремої особи, так і спільноти в цілому.

Традиція забезпечує тяглість історичної пам'яті та вирізняє її носіїв з-поміж інших осіб. Через традицію у колективній пам'яті формуються маркери, консенсусне визнання яких визначає цінність пам'яті, а відтак і самої спільноти. Традиція сприяє створенню єдиного ціннісного простору, в якому ідеали і зразки стають настановами прямої дії.

Проведене у пам'ятєвому контексті розмежування народної та національної традицій сприятиме конкретизації розуміння цих видів традицій у загальнонауковому дискурсі та глибшому розумінню історичного розвитку суспільних, націє- та державотворчих процесів в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К. : ННДІУВІ, 2012. – 376 с.
2. Енциклопедія етнокulturознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи / Ю.І. Римаренко [та ін.] ; ред. Ю.І. Римаренко ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2002. – Част. 1, Кн. 3 : Особа, нація, культура ; «Н-Я». – 2001. – 248 с.
3. Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. С. Павлука. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2007. – 832 с.
4. Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 448 с.
5. Хаттон П. История как искусство памяти / П. Хаттон. – Спб. : Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 424 с.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис. У 2-х т. / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – Т. 1. – 456 с. – (Репринтне видання 1958 р.)
7. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории / К.В. Чистов. – Л. : Наука, 1986. – 304 с.
8. Грицак Я. Нарис історії України : Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
9. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко / П. Коннертон. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

Привалко Т.В. НАРОДНАЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАДИЦИИ: КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЙ В КОНТЕКСТЕ СТУДИЙ ПАМЯТИ

Посредством сравнения сущности, форм, способов передачи и функции народной и национальной традиции проведена их концептуализация. Определено значение народной и национальной традиций для формирования коллективной памяти.

Ключевые слова: народная традиция, национальная традиция, коллективная память, идентичность.

Pryvalko T.V. FOLK AND NATIONAL TRADITIONS: CONCEPTUALIZATION OF THE NOTIONS IN THE CONTEXT OF THE MEMORY STUDIES

The article contains conceptualization of the notions of folk and national traditions realized through the comparison of their gist, forms, modes of transmission and functions. Value of folk and national traditions to form a collective memory is defined.

Keywords: folk tradition, national tradition, collective memory and identity.

УДК 323.2 (477)

О.Ю. Гайдай

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У ВІДПОВІДЯХ СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ОПИТУВАННЯ)

У статті розглядаються особливості «пам'ятання» студентами перших та останніх курсів п'яти центральноукраїнських університетів радянського періоду. Зважаючи на те, що респонденти належать до покоління, народженого вже у незалежній Україні, аналіз їхніх оцінок та інтерпретацій дозволить розкрити вплив освіти, виховання та соціального оточення на конструювання образу радянського минулого.

Ключові слова: респондент, радянський період, політика пам'яті, Друга світова війна, Голодомор.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. розпочалася активна робота з формування національного нарративу вітчизняної історії. Але якщо в оцінці давніх періодів історії вдалося досягти певного консенсусу, то оцінка радянського періоду продовжує роз'єднувати українське суспільство. Політична та наукова еліта України обрали стратегію дистанціювання від радянського досвіду. Період УРСР розглядався як вимушена зупинка між УНР та незалежною Україною. Таке трактування входило у суперечність з поглядами тієї частини суспільства, яка звикла сприймати період існування УРСР як час основних економічних успіхів, промислового та політичного розвитку.

Те, що в суспільстві існують різні оцінки радянського періоду, зрозуміло, адже цей період належить до сфери комунікативної пам'яті. Це поняття свого часу ввів німецький історик релігії і культури Я. Ассман на означення того, як спільнота пам'ятає своє недавнє минуле. Зважаючи на те, що ця пам'ять передається і зберігається в процесі повсякденного спілкування, вона позбавлена організації, а тому може включати різні інтерпретації одних і тих же подій [1, р. 17–20]. Завдання ж держави – через освіту та комеморативні заходи подолати суперечності в оцінках та виробити єдиний образ минулого. Це і є основою політики пам'яті, яка, за визначенням дослідниці політичної історії України Лариси Нагорної, є політичним процесом з вироблення максимально наближеного до реальності «образу минулого» як дієвого засобу впливу на суспільну свідомість [2, с. 116]. Звісно, держава – не єдиний гравець на полі історичної пам'яті, але зважаючи на наявність у неї значних ресурсів, часто її вплив найсильніший.

Питанням історичної пам'яті, а також політики пам'яті в Україні займалися такі дослідники, як В. Кравченко, Г. Касьянов, Л. Нагорна, Ю. Шаповал, В. Кулик, Я. Грицак, А. Портнов, Н. Яковенко та ін. Використовуючи дані соціологічних опитувань чи аналіз навчальної літератури, вони окреслили основні проблеми в цій сфері. Тому, зважаючи на обмежені обсяги даної статті, розглянемо лише основні оціночні стереотипи про радянський час у молодого покоління. Для цього скористаємося даними, які були отримані під час анкетування у жовтні–листопаді 2013 р. студентів-істориків першого і останніх курсів п'яти університетів Центральної України*.

В опитуванні взяли участь 705 студентів, з них 287 першокурсників та 418 студентів старших курсів Житомирського державного університету імені І. Франка (ЖДУ), Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (ЧНУ), Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (ВДПУ), Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (ПНПУ) та Ніжинського державного університету імені М. Гоголя (НДУ). Вибір цих п'яти вузів вмотивований їхнім розташуванням у центральному регіоні України, населення якого не має чітко артикульованих поглядів щодо радянського періоду. Крім того, університети надають педагогічну освіту; три з них (ЧНУ, ЖДУ, НДУ) є багатопрофільними і два (ВДПУ і ПНПУ) мають лише педагогічний профіль. Тому частина їхніх випускників (за словами опитаних – 53%) працюватиме в освітній сфері та безпосередньо впливатиме на формування світоглядних орієнтирів та історичних оцінок школярів та студентів.

Варто підкреслити, що студенти, які взяли участь в опитуванні, – це представники покоління, народженого вже у незалежній Україні, а тому безпосереднього досвіду перебування в СРСР вони не мають. Визначальний вплив на формування їхніх уявлень про радянський час мали, крім освіти, виховання та соціальне оточення, в якому вони зростали.

Відповідаючи на питання про оцінку періоду 1917–1991 рр. в історії України, 56% респондентів оцінили його негативно (43% – «швидше негативно» і 13% – «дуже негативно»), 20% – «швидше позитивно», решта не змогла визначитися. Таким чином, кожен другий оцінив період 1917–1991 рр. як загалом негативний в історії України. Потрібно зазначити, що результати по університетах майже не відрізняються, але помітна певна відмінність між першим і останніми курсами. Студенти першого курсу частіше давали негативну оцінку періоду (64%, з них 15% – «дуже негативно») і серед них менше невпевнених (28%). На противагу, на старших курсах кількість невпевнених склала 37%, а кількість тих, хто негативно оцінив період, зменшилася до 52% респондентів (з них 12% – «дуже негативно»).

Якщо говорити про оцінку окремих періодів радянської історії, то найбільшу солідарність у відповідях студенти як першого, так і останніх курсів продемонстрували в оцінці «сталінсь-

* Опитування проведено у рамках спільного проекту Інституту історії України НАНУ та міжнародного дослідного проекту «Region, Nation and Beyond. A Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine».

Серія: ІСТОРІЯ

кого періоду». Так, негативно цей період оцінили 82% всіх респондентів, з них 51% обрали варіант «дуже негативно» (5% респондентів оцінили період позитивно та 13% не змогли відповісти). «Період відлиги» оцінюють переважно позитивно (58%), «період застою» – негативно (61%) і «період перебудови» – позитивно (56%). При цьому ПНПУ став єдиним університетом, де старшокурсники оцінили період Горбачова негативно (61% студентів на 4-му курсі та 50% на 5-му курсі). Кількість невизначених в оцінці цих періодів була стабільно високою – близько 25% опитаних. Отож, найвпевненіше студенти почували себе в оцінці «сталінського періоду»; оцінки інших періодів були менш однозначними, але й тут певний погляд переважив.

Значні труднощі для студентів становило завдання вказати позитивні події в історії УРСР та СРСР. Близько третини студентів назвали лише одну або не назвали жодної позитивної події, особливо на першому курсі. У ВДПУ 25% першокурсників залишили питання про позитивні події в УРСР без відповіді. В НДУ і ПНПУ не змогли дати відповідь на питання про позитивні події в УРСР загалом 44% респондентів. Частково це можна пояснити незнанням, а також переважною негативною оцінкою радянського періоду серед студентів.

До однозначно позитивних подій в історії як УРСР, так і СРСР студенти віднесли перемогу у Другій світовій війні, а також індустріалізацію. Позитивні події в історії УРСР подекуди збігаються з подіями, які студенти визначили як позитивні в історії СРСР, і за винятком кількох, вони мають виразно політичний чи військовий характер (див. табл. 1).

Таблиця 1

Найбільш позитивні події в історії УРСР та СРСР

Найбільш позитивні події	
УРСР	СРСР
Перемога у Другій світовій війні	Перемога у Другій світовій війні
Приєднання українських земель (Західна Україна, Крим)	Освоєння космосу
Проголошення незалежності України	Розпад СРСР
Індустріалізація («розвиток промисловості»)	Індустріалізація
Доволі часто зустрічалися	
«Відлига»	«Відлига»
Розпад СРСР	«Перебудова»
Смерть Сталіна	Смерть Сталіна/Леніна
Освоєння космосу	Олімпіада 1980 р.
Заснування ООН («Україна – член-засновник ООН»)	Будівництво «хрущовок»
Політика українізації	

Разом з тим, «позитивність» окремих подій доволі сумнівна. Так, навряд чи «розпад СРСР» можна вважати позитивним для СРСР чи УРСР як держави, як і факт смерті радянських лідерів. Але в системі координат постійної боротьби за національну самостійність такий вибір цілком виправданий.

Завдання назвати негативні події в історії УРСР та СРСР викликало значно менші труднощі, але й тут частина студентів (від 15% до 20% в різних вузах) залишила питання без відповіді. Респонденти називали більш-менш сталий список негативних подій в історії УРСР та СРСР (табл. 2). Проблема у тому, що часто події республіканського значення проектувалися на Союз загалом і навпаки. Йдеться перш за все про Голодомор, який займає чільну позицію як у списку негативних подій в історії УРСР, так і в історії СРСР.

Таблиця 2

Найбільш негативні події в історії УРСР та СРСР

Найбільш негативні події	
УРСР	СРСР
Голодомор	Голодомор (закон про 5 колосків,

Наукові записки

	колективізація)
Репресії («сталінські репресії»)	Репресії («сталінський режим», «політичний терор»)
Друга світова війна	Друга світова війна
Чорнобильська катастрофа	Чорнобильська катастрофа
Доволі часто зустрічалися	
«Розстріляне відродження» (репресії у сфері культури)	«Холодна війна» («гонка озброєнь»)
«Русифікація»	Війна в Афганістані
Заборона свободи слова (заборона інакодумства)	«Русифікація», радянська, придушення національної свідомості
Прихід до влади більшовиків	Розпад СРСР, «перебудова»
	Винайдення ядерної та водневої бомб
	«Хрущовська відлига»

Чільні позиції Голодомору в обох списках пояснюються впливом освіти. Саме на шкільні роки респондентів припадає активізація діяльності президента В. Ющенка в сфері історичної політики. В 2008 р., в рік 75-х роковин Голодомору, який був оголошений Роком пам'яті жертв, студенти опитаного п'ятого та четвертого курсів навчалися в 10-му та 11-му класах школи, а отже, були безпосередньо залучені до системи державних заходів з «донесення правди про геноцид Українського народу» та вшанування пам'яті жертв голоду [3]. Також значна частина студентів походить з маленьких містечок чи сіл (у ВДПУ таких було 63%, у НДУ – 50% респондентів), де досить сильно збереглася пам'ять про голод 1932–1933 рр. Тому зрозуміло, що абсолютна більшість студентів визнає Голодомор в Україні геноцидом: від 88% до 98% студентів-істориків в усіх університетах на питання про те, чи вважають вони голод 1932–1933 рр. геноцидом, дали ствердну відповідь. Таким чином, Голодомор в уявленні студентів став трагедією не лише загальноукраїнського, але й загально союзного масштабу.

Вагомим маркером в репрезентації радянського минулого є також Друга світова війна, яка потрапила до списку як найбільш негативних, так і найбільш позитивних (перемога у війні) подій радянської історії. Зважаючи на це, респондентам було запропоновано визначити найоптимальнішу, на їхній погляд, назву для війни з нацистською Німеччиною. Хоча жоден із запропонованих варіантів не здобув однозначної підтримки, назва «Велика Вітчизняна війна» продовжує переважати (40%). Разом з тим збільшується кількість прихильників варіанту «Друга світова війна» (31%), а у відповідях студентів першого курсу ПНПУ та останніх курсів ЧНУ другий варіант навіть переважив (48% і 49% відповідно). Спробуємо порівняти ці дані з означенням війни, яке студенти використовували у відповідях на інші питання. Кількість вживань назв «Велика Вітчизняна війна» і «Друга світова війна» у відкритих питаннях анкети майже однакова (в середньому 30%); найменше використовувалась назва «німецько-радянська війна» – нею послуговувались менше 10% респондентів. Привертає увагу те, що близько третини студентів на означення війни з нацистською Німеччиною вживали тільки слово «війна», навіть без вказівки часових рамок, ніби підкреслюючи те, що війна була лише одна, а тому будь-які уточнення зайві.

Значний акцент на темах Голодомору і Другої світової війни у відповідях студентів пояснюється їхнім активним використанням у вітчизняній політиці пам'яті. Загалом, ці теми можна віднести до т. зв. «активного минулого», адже спогади про них постійно актуалізуються під час комемораційних заходів. Ритуали й церемонії як формалізовані акти, які мають тенденцію до стилізації, стереотипності та повторюваності, сприяють встановленню відчуття зв'язку з минулим; більше того, вони відкрито проголошують таку неперервність [4, с. 73–74]. Тому з позиції політики пам'яті надзвичайно важливою є участь молоді у святкових заходах. Як показали результати опитування, студенти беруть активну участь у комемораційних заходах, приурочених до Дня Перемоги. Типовими відповідями на питання про те, як вони провели день 9 травня минулого року, стали: «Відвідання мітингу, вшанування загиблих у війні», «Участь у параді, присвяченому Перемозі», «Покладання квітів до пам'ятника невідомому солдату», «Хо́да до вічного вогню». Часто також зустрічаються згадки про святкування Дня Перемоги вдома з друзя-

ми/родичами, про перегляд фільмів про війну, трансляції парадів у Москві та Києві. Тому лише для невеликої кількості студентів (близько 10%) це був звичайний день.

Отже, студенти оцінюють радянське минуле як переважно негативний досвід в історії України; більше того, цей негатив повністю переноситься на т. зв. «значущого Іншого», в нашому випадку – це радянське/більшовицьке керівництво (або в редукованому вигляді – Москва), відповідальне за всі утиски та репресії на території України. Як вказує Л. Нагорна, з часу незалежності в українській історіографії акцент незмінно робився на героїзації «свого» й дистанціюванні від «чужого»; в останньому постійно відшукувалися ознаки ворожості [5, с. 136–142]. Історична політична карта України вибудовується у гостро конфліктному руслі, на основі протиставлення «скривджених» українців сусідам, насамперед Росії, яка асоціюється з експансією, русифікацією, національним гнітом [4, с. 192]. Як наслідок – розгляд радянського періоду в контексті антиколоніального дискурсу. Метафора «Україна – колонія Російської імперії та СРСР» перетворилася на інтерпретаційну основу всієї радянської історії. Замість «опрацювання» минулого, а саме усунення причин, які породжували у ньому ті чи інші негативні явища, відбулося витіснення «незручного» досвіду. УРСР представлялася як нав'язаний ззовні антиукраїнський проект, а тому зрозуміло, що вартими пам'ятання, на думку студентів, є лише ті події, які співвідносяться з українським рухом в його найширшому значенні.

Опитування продемонструвало, що оцінка і судження студентів про радянський період загалом вкладається у загальну інтерпретаційну модель радянського минулого, представлену в підручниках з історії. Крім того, студенти демонструють низьку обізнаність в історії СРСР, навіть на старших курсах університетів, що є результатом відсутності спеціалізованого курсу з історії СРСР чи УРСР. Також відповіді студентів продемонстрували надмірну зосередженість навчальної програми на проблемі національного відродження України, політичній та військовій історії. Радянський побут, культура, наукові досягнення залишаються поза увагою студентів-істориків. При цьому радянський період вже став «іншою реальністю» для студентів; більшість з них схильні розглядати його лише як частину минулого України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Assmann J. Communicative and Cultural memory / Jan Assmann // Cultural Memories. The Geographical Point of View / ed. by Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder. – Springer, 2011 – 384 p.
2. Нагорна Л. Історична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії / Лариса Нагорна – К. : ІПЕНД, 2012. – 328 с.
3. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» від 24 листопада 2007 року // Відкритий текст : веб-сайт/ Офіційний портал Верховної Ради України. – Адреса доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua> (Дата доступу : 14.01.14).
4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон ; переклад з англ. С. Шліпченко. – К. : «Ніка – Центр», 2004. – 184 с.
5. Культура історичної пам'яті : європейський та український досвід / за загальною ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПЕНД, 2013. – 600 с.
6. Образ Іншого в сусідніх історіях : міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (матеріали міжнар. наук. конф., м. Київ, 15–16 груд. 2005 р.) / Упорядник і наук. ред. Г. Касьянов. – К. : Інститут історії України, 2008. – 264 с.

Гайдай А.Ю. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СОВЕТСКОГО ПЕРІОДА В ОТВЕТАХ СТУДЕНТОВ-ІСТОРИКОВ (НА МАТЕРІАЛАХ ОПРОСА)

В статье рассматриваются особенности того, как студенты первых и последних курсов пяти центральноукраинских университетов «помнят» советский период. Учитывая то, что респонденты относятся к поколению, родившемуся уже в независимой Украине, анализ их оценок и интерпретаций позволяет раскрыть влияние образования, воспитания и социального окружения на конструирование образа советского прошлого.

Ключевые слова: респондент, советский период, политика памяти, Вторая мировая война, Голодомор.

Gaidai O. REPRESENTATION OF THE SOVIET PERIOD AMONG STUDENTS OF HISTORICAL FACULTY (ON THE MATERIALS OF THE SURVEY)

The paper examines the ways students of historical faculties in five Central Ukrainian universities «remember» the Soviet period. Taking into account that responders were born after Ukraine had gained an independence, the analysis of student's evaluations and interpretations allows to reveal the influence of education and social environment on the notion and images of the Soviet past.

УДК 327(477/438):930.2

Н.М. Чорна

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано праці українських вчених, присвячені проблемі транскордонної взаємодії України та Польщі. Виявлено підходи до оцінки рівня та динаміки співробітництва. З'ясовано бачення ролі співпраці між прикордонними регіонами двох держав для європейської інтеграції України.

Ключові слова: Україна, Польща, транскордонне співробітництво, українська історіографія.

Транскордонне співробітництво є важливою складовою стратегічного партнерства України та Польщі, ефективним засобом європейської інтеграції України, а також практичним механізмом застосування європейських стандартів на рівні прикордонних регіонів двох держав. Перші публікації, предметом наукового аналізу у яких стали аспекти проблеми, вийшли з друку в останній декаді ХХ ст. З початком нового століття інтерес до проблеми суттєво активізувався, а науковий доробок поповнився великою кількістю спеціальних досліджень. На сьогодні маємо всі підстави говорити про функціонування в Україні, насамперед її західному регіоні, потужних наукових осередків з вивчення проблем регіоналістики та транскордонної співпраці України та Польщі. Окрім загально відомих осередків у Львові та Луцьку, над вивченням проблеми плідно працюють викладачі Прикарпатського та Чернівецького національних університетів.

Про значущість для нашої держави транскордонних взаємин з державами-сусідами свідчить проведення з ініціативи української сторони численних тематичних наукових конференцій та «круглих столів». Серед великої кількості заходів насамперед уваги, на нашу думку, заслуговують міжнародні науково-практичні конференції «Стан та перспективи українсько-польського міждержавного співробітництва у контексті європейських інтеграційних процесів» (Ужгород, 2007 р.) та «Транскордонне співробітництво у контексті європейської інтеграції України» (Острого, 2010 р.), предметом обговорення на яких стали аспекти транскордонних взаємин України та Польщі.

Метою даної статті є аналіз публікацій українських дослідників, присвячених транскордонному співробітництву України та Польщі, а також з'ясування міри відображення проблеми в історіографії.

Попри незмінно стійкий інтерес до сучасних українсько-польських взаємин, дослідники досі не можуть визначитися щодо того, з якого часу варто починати «відлік» транскордонної співпраці між двома державами. Зазвичай більшість фахівців становлення відносин між прикордонними регіонами України та Польщі пов'язують зі здобуттям державами політичної незалежності. У доробку з проблеми, разом з тим, наявними є дослідження, автори яких по-іншому підходять до її вирішення. У роботах В. Борщевського [1], О. Передрія та С. П'ясецької-Устич [2], Я. Ошуркевич [3], зокрема, відлік співробітництва датується періодом «розвиненого соціалізму». Посилаючись на специфіку політичного ладу кожної з країн, В. Борщевський контакти між ними обмежує культурно-етнічною сферою, а визначальними ознаками співробітництва називає високий ступінь формалізації та периферійний характер, внаслідок чого воно «радіше виконувало бутафорну роль «місцевого антуражу», аніж виступало самостійною ланкою міжнародної діяльності регіону» [1, с. 68]. О. Передрій та С. П'ясецька-Устич, навпаки, вказують на економічну складову українсько-польських транскордонних взаємин, у той час представлену обміном досвідом між окремими колективами без жодної змоги використання інтеграційних форм співпраці [2, с. 80]. Я. Ошуркевич, у дослідженні якої Україну та Польщу названо «піонерами міждержавного транскордонного співробітництва», основними формами взаємодії сторін вважає прикордонну торгівлю, будівництво в прикордонних зонах спільних промислових комплексів та об'єктів, прикордонну міграцію робочої сили [3, с. 12].

З початком трансформації постсоціалістичного простору, зумовленим розпадом СРСР, українсько-польське співробітництво зазнало активізації та набуло європейського контексту.

Державний кордон з гальмівного чинника розвитку прикордонних територій двох держав почав перетворюватися на фактор соціально-економічного зростання та налагодження співпраці між ними. Зважаючи на очевидну відсталість прикордонних районів, поєднання зусиль держав-сусідів було покликане виправити ситуацію. Транскордонне співробітництво України з суміжними регіонами Польщі, окрім того, виявилось вкрай важливим з огляду на набуття нею членства у Євросоюзі та прагнення України брати активну участь у процесах європейської інтеграції. Зважаючи на зміст та динаміку зв'язків між двома державами, транскордонні взаємини між ними В. Різник пропонує розглядати як ефективний засіб прискорення вступу України до ЄС [4], а О. Каплинський називає складовою загального процесу європейської інтеграції України [5, с. 50]. Водночас дослідник наполягає на необхідності розглядати транскордонну співпрацю між ними як засіб «подолання наслідків втілення за радянських часів концепції кордону як лінії розподілу і посилення його контактної функції, що серед іншого передбачає недопущення проведення нових розмежувальних ліній після розширення ЄС у 2004 р.» [5, с. 51]. Близькими у своїх судженнях виявилися автори колективної праці, які зазначили: «Для польсько-українського прикордоння транскордонне співробітництво є, насамперед, засобом подолання негативних стереотипів історичної пам'яті поляків та українців, ефекту примусового переселення народів комуністичною владою після закінчення Другої світової війни, волонтаристського проведення лінії державного кордону, а отже, засобом формування нових взірців співпраці польського та українського суспільств» [6, с. 100].

Становлення та розвиток українсько-польської транскордонної взаємодії ґрунтовно проаналізували О. Бабак [7] та Л. Стрільчук [8]. Дослідниці зосередилися на вивченні еволюції міждержавної співпраці, з'ясували характер взаємодії та чинники, що її визначають. Подією, з якої вони розпочали відлік зближення регіонів двох держав, стала організована з ініціативи польської сторони регіональна нарада представників прикордонних областей України та воєводств Польщі, що відбулася 18 грудня 1991 р. у Замості. Обговоривши широке коло питань співробітництва між прикордонними регіонами, сторони заявили про необхідність поєднати зусилля для його поглиблення та активізації.

З-поміж багатьох форм транскордонного співробітництва між Україною та Польщею найбільш ефективним механізмом вироблення та реалізації транскордонних проектів дослідники називають участь держав-сусідів у діяльності єврорегіонів. Як свідчить аналіз досліджень, ця складова українсько-польського транскордонного співробітництва увагу дослідників привертає найбільше. На сьогодні доробок з проблеми представлений великою кількістю праць, у яких з різною мірою предметності розглядаються аспекти співпраці двох держав у рамках розбудови єврорегіонів. Комплексним аналізом проблеми відзначаються дослідження В. Будкіна [9], В. Волошка [10], З. Петренко [9], С. Рябініна [11], Г. Щерби [12]. Науковці розглянули еволюцію єврорегіонів, проаналізували основні показники їхньої діяльності, з'ясували здобутки, а також проблеми, що потребують якомога швидшого вирішення. Обґрунтуванню участі двох держав у розбудові єврорегіону «Карпатський» присвячені роботи К. Васківської [13], Г. Кушнірук [13], М. Лендєл [14], Н. Роїк [15]. Зверненням до співробітництва України та Польщі у рамках діяльності «Бугу» відзначаються роботи Н. Буглай [16], П. Луцишина [17], О. Харчинської [18]. Вказуючи на високий потенціал єврорегіонів, дослідники водночас наголошують на неповному його використанні та констатують низькі показники діяльності «Карпатського» і «Бугу».

Значну увагу науковці приділяють осмисленню торговельно-економічної співпраці між прикордонними регіонами України та Польщі. Аспекти проблеми у своїх працях проаналізували Н. Доценко-Білоус [19], К. Кондратюк [20], О. Обухова [21], С. Павленко [22], Л. Стрільчук [21]. Констатуючи загальне зростання сукупного товарообороту, дослідники однак вказують на посилення негативної для України тенденції збільшення від'ємного сальдо у торгівлі з Польщею. У публікації О. Гребельника [23] активність участі українського прикордоння у співробітництві з суміжними територіями держав-сусідів була названа такою, що, з огляду на низькі показники його розвитку, не має передумов до зростання. Повною мірою з ним погоджуються О. Передрій та С. П'ястєцька-Устич: проаналізувавши транскордонне співробітництво в економічній сфері на західних кордонах України, дослідники назвали його таким, що має «здебільшого хаотично-випадковий характер» [2, с. 82].

Співробітництво між прикордонними регіонами двох держав розглянув С. Кулина [24]. Зосередившись на вивченні насамперед економічної складової співпраці, значну увагу дослід-

.....
ник приділив аналізу її правового забезпечення. Певною мірою у роботі висвітлено програми ЄС з підтримки українсько-польського транскордонного співробітництва. Вартими уваги є пропозиції щодо вдосконалення єврорегіональної політики України, реалізація яких, на думку автора, покликана наблизити її євроінтеграційні перспективи.

Вагомий внесок у розробку проблеми зробила Н. Буглай. Комплексне осмислення транскордонного співробітництва двох держав підвело авторку до висновку, що, апріорі важливе, в умовах посилення у Європі тенденцій регіоналізму воно набуває виняткової значущості. Попри тривалу еволюцію, цілісне стратегічне забезпечення взаємин двох держав на рівні інтеграційних об'єднань дослідниця пов'язує з підписанням «Стратегії українсько-польського міжрегіонального та прикордонного співробітництва» (2004 р.) та «Спільної польсько-української стратегії транскордонного співробітництва на 2005–2015 рр.» (2005 р.) [25, с. 191].

Розвиткові українсько-польського міжрегіонального співробітництва у 1999–2008 рр. присвячене дисертаційне дослідження Н. Буглай [26]. Серйозним здобутком авторки є розгляд українсько-польської транскордонної взаємодії у контексті реалізації євроінтеграційних планів України. На користь роботи свідчить звернення до проблем, що існують у взаєминах між прикордонними регіонами двох держав, і обґрунтування шляхів їх подолання.

Вагоме місце в історіографічному доробку посідає проблема нормативно-правового забезпечення транскордонного співробітництва двох держав. Глибокого осмислення вона зазнала у працях В. Колодзяжної [27], К. Кондратюка [20], Л. Стрільчук [8], І. Студеннікова [28], В. Сухенка [29]. Спільною рисою публікацій є звернення до європейського правового підґрунтя регіональної інтеграції та транскордонної взаємодії.

У статті В. Колодзяжної [27] оформлення правових підстав, необхідних для транскордонного співробітництва України та Польщі, пов'язано з підписанням керівництвом двох держав у 1990 р. Декларації про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин. За підрахунками авторки, упродовж 1991–1993 рр. сторонами було схвалено ще близько 50 міждержавних документів, що регламентують різні аспекти регіональної, транскордонної та галузевої співпраці. Винятково важливими серед них дослідниця вважає Угоду про співробітництво прикордонних воєводств – областей Польщі і України (грудень 1992 р.) та Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща про міжрегіональне співробітництво (травень 1993 р.).

Слушні зауваження стосовно правового регулювання транскордонної взаємодії містяться у публікації В. Сухенка [29]. Проаналізувавши нормативно-правову основу співпраці двох держав, дослідник дійшов висновку про її недосконалість. Непослідовність та суперечливість законодавства, його невідповідність європейським правовим нормам він назвав чинником, що гальмує розбудову прикордонних регіонів.

Послугуючись офіційною інформацією та результатами власних досліджень, науковці постійно звертають увагу на низьку ефективність транскордонного співробітництва двох держав, а відтак намагаються знайти об'єктивні пояснення цьому. У розвідці В. Борщевського [1], зокрема, окрім відмінностей у законодавчих та нормативно-правових актах, які, на думку вченого, суттєво сповільнюють транскордонну взаємодію України з сусідніми із нею державами Європи, вказується на низьку інших проблем. Одним із знакових недоліків співробітництва названо достатньо високий, а подекуди навіть визначальний рівень централізованого впливу на всі його параметри та елементи. Зважаючи на те, що більшість проектів транскордонного розвитку реалізуються за ініціативи та фінансової підтримки європейських структур і фондів, кожен з яких по-своєму бачить проблеми регіону та шляхи їх розв'язання, не завжди вдається досягти відповідного рівня їх кореляції. Водночас програми розвитку майже не враховують реальні інтереси місцевих громад, – наголосив вчений [1, с. 68–69].

У публікації О. Обухової та Л. Стрільчук [21] чинники, що гальмують розвиток транскордонного співробітництва між двома державами, згруповано у три групи: економічні, політичні й суспільні. До першої групи дослідниці віднесли відмінні темпи, напрями та характер трансформації суспільства, брак фінансових можливостей, оборотних капіталів та банківської інфраструктури, недостатнє інвестиційне забезпечення проектів. Другу групу чинників утворили неузгодженість правничо-юридичних систем України та Польщі, нестабільність економічного законодавства та правничого поля для транскордонної співпраці. До третьої групи було віднесено негативні стереотипи громадської свідомості, психологічну неготовність громадян до

співпраці, низький рівень зацікавленості широкого загалу в результатах прикордонного та між-державного співробітництва.

У роботі В. Будкіна та З. Петренка [9] фактором стримування розвитку українсько-польського прикордоння названо відсутність ефективної виробничої спеціалізації та кооперації між підприємствами з обох сторін кордону, що супроводжується переважанням аграрної структури економіки регіонів-сусідів.

Зі вступом Польщі до Євросоюзу у 2004 р. вчені констатують суттєві зміни в транскордонній співпраці двох держав. З перетворенням українсько-польського кордону на складову частину нового східного кордону ЄС взаємини між державами почали зазнавати безпосереднього впливу євроспільноти. Одним із вкрай важливих наслідків розширення Євросоюзу стали зміни у фінансовому забезпеченні транскордонної взаємодії. Серйозним надбанням вітчизняної регіоналістики у дослідженні цього аспекту взаємин двох держав стала робота О. Філіповської [30]. У ній проаналізовано інструменти фінансування взаємодії прикордонних регіонів у трикутнику Польща – Білорусь – Україна, визначено етапи його здійснення. Упродовж 1993–2007 рр. дослідниця виокремила три етапи фінансування, відлік останнього з яких розпочала з 2004 р., пов'язавши його зі схваленням Єврокомісією Програми сусідства «Польща – Білорусь – Україна у рамках реалізації програм INTERREG III A / TACIS CBC на 2004–2006 рр.». Програма, згідно з О. Філіповською, стала свого роду підготовкою до реалізації Програм сусідства на зовнішніх кордонах ЄС.

Окремі складові українсько-польського транскордонного співробітництва в рамках реалізації Програми сусідства «Польща – Білорусь – Україна» вивчено у працях В. Волошка [10], О. Гребельника [23]. Вчені розглянули програмні цілі, основні напрями співпраці, а також перешкоди на шляху її здійснення.

Наукового обґрунтування аспекти проблеми зазнали у статті Н. Буглай [31]. За підрахунками дослідниці, на забезпечення участі Польщі у розбудові в рамках Програми сусідства взаємин з прикордонними Львівською, Закарпатською та Волинською областями України Євросоюз виділив близько 9 млн. євро. Погоджуючись із очевидною своєчасністю програми, авторка вказала на притаманні їй недоліки, насамперед недостатню продуманість організації та механізму фінансування. Дещо краще дослідниця оцінила Програму сусідства «Польща – Білорусь – Україна», затверджену ЄС на бюджетний період 2007–2013 рр. Такими, що позначаються однозначно на користь транскордонному співробітництву України та Польщі, вона назвала розширення змісту основних пріоритетів та збільшення фінансування. Разом з тим, з огляду на неготовність українських регіонів абсорбувати адресовані їм великі фінансові вливання, відсутність цілісної багаторівневої системи управління співробітництвом та належного досвіду розробки і просування Україною у структури ЄС конкретних проектів транскордонного співробітництва, очікувані успіхи авторка вважає сумнівними.

Таким чином, історіографічний огляд засвідчив наявність у вітчизняних дослідників значного інтересу до транскордонного співробітництва України та Польщі. На сьогодні доробок з проблеми репрезентований великою кількістю праць, у яких з різною мірою предметності висвітлено низку важливих її аспектів. Спільною ознакою наукових публікацій є розгляд співпраці між прикордонними регіонами України та Польщі у світлі реалізації нашої державою стратегії європейської інтеграції. Прикметним також є те, що, попри високий потенціал транскордонної співпраці двох держав, вчені вказують на неповне його використання. Практична значущість проблеми зумовлює необхідність продовження наукового пошуку, а відтак, появи нових праць, їх систематизації та узагальнення з наступним оформленням конкретних рекомендацій щодо активізації співробітництва між прикордонними регіонами України та Польщі, подолання їх відсталості та депресивності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борщевський В.В. Українсько-польське транскордонне співробітництво в контексті європейської інтеграції України / В.В. Борщевський // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»: Зб. наук. праць. – Вип. 6 (23). – Ч. I. – Луцьк: Луцьк. нац. техн. ун-тет, 2009. – С. 66–80.
2. Передрій О.С. Економічна сфера – базова у транскордонному співробітництві / О.С. Передрій, С.В. П'ястєцька-Устич // Ефективність транскордонного співробітництва через міжнародний моніторинг та координацію діяльності національних суб'єктів: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 8–9 квітня 2011 р.). – Ужгород, 2011. – С. 79–92.

3. Ошуркевич Я.М. Українсько-польські економічні відносини в процесі загальноєвропейської інтеграції : автореф. дис. ... канд. ек. наук : спец. 08.05.01 / Я.М. Ошуркевич. – К., 2002. – 19 с.
4. Різник В.В. Роль транскордонного співробітництва в системі регіонального розвитку / В.В. Різник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// archive.nbuv.gov.ua/ portal/soc_gum/ Riznyk.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Riznyk.pdf).
5. Каплинський О.В. Роль Вишеградської четвірки в контексті національної безпеки України / Олександр В'ячеславович Каплинський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11). – С. 47–54.
6. Розширення Європейського Союзу : вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень «ЄвроРегіо Україна». – К. : «К.І.С.», 2004. – 360 с.
7. Бабак О.І. Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – 1990-ті роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / О.І. Бабак. – К., 2002. – 19 с.
8. Стрільчук Л.В. Правове забезпечення транскордонного співробітництва України та Республіки Польща / Л.В. Стрільчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Науковий журнал. Серія : Історичні науки. – 2008. – № 11. – С. 162–167.
9. Будкін В. Співробітництво прикордонних регіонів України і Польщі : сучасний стан та можливі перспективи / Віктор Будкін, Зоя Петренко // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : Зб. наук. пр. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 46–52.
10. Волошко В. Реалії та перспективи транскордонного співробітництва України / Віталій Волошко // Регіональна економіка. – 2005. – № 4. – С. 123–131.
11. Рябінін Є.В. Транскордонне співробітництво в системі процесів регіональної інтеграції України (політологічний аналіз) : монографія / Є.В. Рябінін. – Маріуполь, 2011. – 157 с.
12. Щерба Г.І. Розвиток транскордонного співробітництва в українсько-польських євро регіонах / Г.І. Щерба // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Т. 14. – Вип. 2. – С. 18–27.
13. Васьківська К.В. Транскордонне співробітництво України в умовах євроінтеграції / К.В. Васьківська, Г.В. Кушнірук // Вісник Львівської державної фінансової академії / [під. ред. П.Ю. Буряка]. – Львів : ЛДФА, 2010. – № 18. – С. 33–41.
14. Лендель М. Досвід Карпатського євро регіону : поштовх до переосмислення моделі транскордонного співробітництва / М. Лендель // На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів / За ред. С. Максименка, І. Студеннікова. – К. : «Логос», 2000. – С. 49–70.
15. Роїк Н.Г. Інституційна транскордонна співпраця в контексті розширення ЄС : проблеми та перспективи Карпатського євро регіону / Н.Г. Роїк // Гілея : науковий вісник : Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 43. – С. 683–691.
16. Буглай Н.М. Особливості функціонування українсько-польсько-білоруського євро регіону «Буг» в контексті реалізації євроінтеграційних планів України / Н.М. Буглай // Гілея : науковий вісник : Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 19. – С. 47–55.
17. Луцишин П.В. Євро регіон Буг : обласний суспільно-географічний комплекс : теорія, методика, практика / П.В. Луцишин. – К. : ІСД МО, 1996. – 207 с.
18. Харчинська О. Інституційна основа здійснення транскордонного співробітництва (на прикладі євро регіону «Буг») / О. Харчинська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія. Вип. 12. – Ужгород : Вид-во Ужгород. нац. ун-ту «Говерла», 2009. – С. 191–194 ; Харчинська О. Транскордонна співпраця України та Польщі в європейському контексті (на прикладі євро регіону «Буг») / О. Харчинська // Там само. – С. 242–245.
19. Доценко-Білоус Н. Торгово-економічні відносини Польщі та України на початку ХХІ століття / Наталія Доценко-Білоус // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : Зб. наук. пр. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 93–96.
20. Кондратюк К. Українсько-польське транскордонне співробітництво (1992–2010) / Костянтин Кондратюк // Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість / Відп. ред. М. Литвин. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 240–249.
21. Обухова О.Ю. Українсько-польське транскордонне співробітництво як чинник євроінтеграційних намірів України / О.Ю. Обухова, Л.В. Стрільчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Науковий журнал. – 2007. – № 1. – С. 127–131.
22. Павленко С. Сучасний стан українсько-польських відносин та перспективи співпраці РП і України в контексті майбутнього членства Польщі в ЄС / Сергій Павленко // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : Зб. наук. пр. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 97–107.
23. Гребельник О.П. Сучасні тенденції транскордонного торговельно-економічного співробітництва України та Польщі / О.П. Гребельник // Вісник Хмельницького національного університету. Серія : Економічні науки. – 2009. – № 1. – С. 167–172.
24. Кулина С.Я. Державне регулювання транскордонного економічного співробітництва : автореф. дис. ... канд. ек. наук : спец. 08.00.03 / С.Я. Кулина. – Львів, 2008. – 24 с.
25. Буглай Н.М. Республіка Польща і Україна : міждержавне співробітництво нового формату / Н.М. Буглай // Гілея : науковий вісник : Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 59. – С. 188–194.

26. Буглай Н.М. Польща в реалізації євроінтеграційного курсу України : міжрегіональне співробітництво (1999–2008 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Н.М. Буглай. – К., 2009. – 20 с.
27. Колодяжна В. Правові аспекти українсько-польського транскордонного співробітництва / Вікторія Колодяжна // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10. – С. 6–10.
28. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його роль в процесі європейської інтеграції України / Ігор Студенніков // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – Вип. 15 : Міжвидомч. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 309–322.
29. Сухенко В.В. Правове регулювання транскордонного співробітництва / В.В. Сухенко // Економіка та держава. – 2008. – № 12. – С. 102–105.
30. Філіповська О. Транскордонне співробітництво : Україна – Польща – Білорусь (інструменти фінансового забезпечення) / О. Філіповська // Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 43–55.
31. Буглай Н.М. Польща та Україна в Європейській політиці сусідства ЄС / Н.М. Буглай // Гілея : науковий вісник : Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 42. – С. 110–118.

Черная Н.Н. ТРАНСГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ В ОСВЕЩЕНИИ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализированы труды украинских ученых, посвященные проблеме трансграничного взаимодействия Украины и Польши. Выявлены подходы к оценке уровня и динамики сотрудничества. Выяснено видение роли сотрудничества между приграничными регионами двух государств для европейской интеграции Украины.

Ключевые слова: Украина, Польша, трансграничное сотрудничество, украинская историография.

Chorna N. TRANSBOUNDARY COOPERATION OF UKRAINE AND POLAND IN ELUCIDATION OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The works of Ukrainian scientists, dedicated to the issue of the transboundary cooperation of Ukraine and Poland, have been analyzed in the article. The approaches to estimate the collaboration level and dynamics have been discovered. The vision of the role of cooperation between border-sharing regions of two states for European integration of Ukraine has been explicated.

Keywords: Ukraine, Poland, transboundary cooperation, Ukrainian historiography.

УДК 94(477:438)»2000/2012»:304.44

Ю.В. Пачос

**ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН (2000–2012 РОКИ)**

У статті проаналізовано джерельну базу вивчення українсько-польських культурних відносин у 2000–2012 рр. Здійснено поділ джерел на окремі групи (неопубліковані та опубліковані), надано їх коротку характеристику, а також встановлено достатність кількості джерел для дослідження стану культурного, освітнього та наукового співробітництва України та Польщі. Окремі джерела вводяться автором у науковий обіг вперше.

Ключові слова: джерела, Україна, Польща, співробітництво, культура, наука, освіта.

Україні та Польщі за більш як двадцять років партнерства та співпраці вдалося налагодити ефективні зв'язки у всіх сферах суспільного життя, в тому числі в культурі, науці, освіті. Культурна складова є тією сферою двосторонніх відносин, в межах якої Україна та Польща успішно ведуть постійний діалог, шукають шляхи примирення в питаннях спільної історії, формують нові образи українців та поляків, долаючи застарілі стереотипи, популяризують свої національні культури та їх спадщину. В такому контексті надзвичайно актуальними стають питання дослідження мистецьких, наукових, освітніх зв'язків України та Польщі протягом 2000–2012 рр.

Джерела дослідження українсько-польського співробітництва в сфері культури з початку ХХІ ст. не стали темою окремих наукових розвідок. Джерельна база співпраці України та Польщі в 1991–2004 рр. була проаналізована В. Гевко [1], яка зосередила свою увагу на аналізі нормативно-правової бази українсько-польських відносин.

Кожний історик для об'єктивного та неупередженого дослідження потребує достатньої джерельної бази. Авторка статті ставить за мету з'ясувати наявність достатньої кількості дже-

рел для дослідження стану культурного, освітнього та наукового співробітництва України та Польщі в окреслений період, а також виокремити наявні джерела у групи та охарактеризувати їх.

Джерела до вивчення українсько-польських культурних відносин 2000–2012 рр. для зручності їх аналізу поділяються на дві великі групи – неопубліковані та опубліковані.

Перераховані нижче неопубліковані джерела вперше вводяться автором до наукового обігу. Одним із найважливіших джерел є неопубліковані матеріали відділу наукового аналізу та узагальнення інформації (НАУІ) Інформаційного центру з питань культури та мистецтва Національної парламентської бібліотеки України Міністерства культури України. Зокрема, це матеріали диференційованого забезпечення процесу керівництва «Про культурне співробітництво України з зарубіжними країнами» [2]. Вони готуються співробітниками сектора диференційованого забезпечення процесів керівництва відділу НАУІ щомісяця у вигляді інформаційних довідок. Матеріали ДЗК складаються з метою надання інформаційних послуг керівним працівникам органів виконавчої влади, керівникам установ, організацій, закладів та підприємств культури, національних творчих спілок України, учених та фахівців галузі.

Інформація ДЗК «Про культурне співробітництво України з зарубіжними країнами» стосується основних питань співпраці України з іншими державами, зокрема Польщею, та поділена на тематичні блоки: офіційна інформація, зустрічі на офіційному рівні, співробітництво у рамках різних культурних заходів (днів культури, років культури), музика, фестивалі, кіно, театр, виставки, література. Тобто ці матеріали дозволяють досліднику простежити активність та інтенсивність взаємодії України та Польщі у перерахованих культурно-мистецьких галузях.

Для повного дослідження українсько-польської співпраці у культурній галузі в окреслений період необхідним є залучення поточних архівів профільних міністерств та установ. На жаль, ці архіви не містять повної бази документів, адже переважна більшість матеріалів за період з 2000 по 2012 р. зберігається у профільних відділах і використовується в поточній роботі офіційних установ; матеріали розпорошені та не систематизовані, що спричиняє труднощі під час їх аналітичної обробки. Так, в поточному архіві відділу міжнародного співробітництва та протоколу Міністерства культури України зберігаються лише матеріали за 2010–2012 рр., які мають несистематизований характер, але містять деякі цінні відомості з українсько-польської співпраці [3].

Ще одним важливим джерелом дослідження наукової співпраці України та Польщі є матеріали поточного архіву Президії Національної академії наук (НАН) України: звіти про діяльність НАН України [4] та інформаційно-аналітичні довідки про стан та перспективи розвитку українсько-польського науково-технічного співробітництва [5]. Ці документи містять фактичний матеріал, що стосується співпраці України та Польщі в сфері фундаментальних, природничих та гуманітарних наук. Це дає змогу зробити висновки про інтенсивність та обсяги контактів між українськими та польськими вченими, визначити основні напрямки співпраці та найбільш продуктивні наукові галузі двосторонньої взаємодії.

Відомості про співпрацю України та Польщі в сфері освіти та науки вдалося віднайти в Поточному архіві Міністерства освіти і науки України, але ці відомості мають звітний та інформаційний характер, що спричиняє певні труднощі в обробці цих даних.

Важливий матеріал, що стосується договірно-правового забезпечення культурних українсько-польських відносин, зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) та Галузевого архіву Міністерства закордонних справ (ГА МЗС). Зокрема, цінним джерелом є документи фонду «Державний комітет України у справах національностей та релігій (1991–2011)» [6], що зберігаються в ЦДАВО. У зазначеному фонді містяться різні інформаційні довідки та звіти, що стосуються питань забезпечення культурних та освітніх потреб польської національної меншини в Україні та української – в Польщі.

Серед опублікованих джерел важливе місце займають збірники міжнародних договорів, що містять угоди, протоколи та інші документи, укладені Україною та Польщею в 1990-х та 2000-х рр. та регламентують їхню культурну співпрацю. Зокрема, цінним джерелом є збірник документів «Міждержавні відносини України та Республіки Польща» [7], який вийшов у 2011 р. та був приурочений до 20-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща. Збірник містить основні міждержавні угоди, протоколи, меморандуми, декларації, спільні заяви, які стосуються різних сфер українсько-польської співпраці впродовж 1991–2009 рр.

Окрім того, цінні відомості з питань формування загальних та договірних засад українсько-польської співпраці в сфері культури, освіти, науки містять документи зі збірників «Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986–1990 рр.» [8] та деяких томів «Зібрання чинних міжнародних договорів України» [9]. Також безперечно цінним джерелом є найповніше офіційне періодичне видання нормативно-правових актів України – «Офіційний вісник України».

Велику кількість інформації щодо українсько-польського співробітництва в сфері культури містять друковані періодичні видання України та Польщі: офіційні («Голос України», «Урядовий кур'єр», «Відомості Верховної Ради України», «Зовнішні справи», «Політика і культура»), газети та журнали національних меншин («Над Бугом і Нарвою», «Наше слово», «Рідна мова»), щоденні та щотижневі аналітичні видання («День», «Дзеркало тижня» та ін.).

Вимогою сучасного розширення джерельної бази історичних досліджень стало широке використання ресурсів всесвітньої мережі Інтернет. Зокрема, інформація з окресленої проблематики міститься на офіційних сайтах профільних міністерств і відомств України та Польщі. На їхніх сторінках публікуються різного роду документи та новини, що стосуються українсько-польської співпраці в сфері освіти, науки, культури. Так, наприклад, на офіційному сайті Міністерства національної освіти Польщі розміщені матеріали та протоколи про роботу Українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії [10].

Отже, на сьогодні існує достатня кількість джерел для дослідження питань співпраці України та Польщі в галузі культури протягом 2000–2012 рр. Труднощі викликає лише робота з поточними архівами державних установ, матеріали яких розпорошені та не систематизовані. Та використання наведених у статті груп джерел дає змогу якнайповніше відобразити стан культурного, освітнього та наукового співробітництва України та Польщі в окреслений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гевко В. Українсько-польські відносини в контексті європейської інтеграції : історіографічний огляд і аналіз джерельної бази / В. Гевко // Україна – Європа – Світ : міжнародний збірник наукових праць / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 235–249.
2. Про культурне співробітництво України із зарубіжними країнами у грудні 2012 року : Інформ. довідка / М-во культури України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України», Інформ. центр з питань культури та мистец. ; матеріал підгот. Ю.Я. Шевердіна. – К., 2013. – 12 с. – (Диференційоване забезпечення керівництва ; 2013, вип. 1/3).
3. Поточний архів Міністерства культури України. – Матеріали до XXII засідання Консультаційного комітету Президентів України та Польщі. – К., 2012. – 26 с.
4. Поточний архів Президії НАН України. – Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2011 році. У 2-х частинах. – Ч. 2. – К., 2012. – 195 с.
5. Поточний архів Президії НАН України. – Інформаційно-аналітична довідка про стан та перспективи розвитку українсько-польського науково-технічного співробітництва. – К., 2012. – 6 с.
6. ЦДАВО. – Ф. 5252 Державний комітет України у справах національностей та релігій (1991–2011). – Оп. 5.
7. Міждержавні відносини України та Республіки Польща : збірник документів / Відп. ред. проф. П. Сардчук. – К., 2011. – 344 с.
8. Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів 1986–1990 рр. – К. : Україна, 1992. – 552 с.
9. Зібрання чинних міжнародних договорів України. – К., 2006. – Т. 6. – Книга 1. – 880 с.
10. Strona Główna Kształcenie ogólne Komisje podręcznikowe Polsko-Ukraińska Komisja Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii.
11. Polsko-Ukraińska Komisja Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства національної освіти Польщі. – Режим доступу : <http://www.men.gov.pl/index.php/2013-08-03-12-10-01/komisje-podrecznikowe>.

Пачос Ю.В. ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ (2000–2012 ГОДЫ)

В статье проанализирована база источников изучения украинско-польских культурных отношений 2000–2012 гг.; источники классифицированы в отдельные группы (неопубликованные и опубликованные), предоставлена их краткая характеристика, а также установлена достаточность количества источников для исследования состояния культурного, образовательного и научного сотрудничества Украины и Польши. Отдельные источники вводятся автором в научный оборот впервые.

Ключевые слова: источники, Украина, Польша, сотрудничество, культура, наука, образование.

Pachos Yu.V. THE SOURCES FOR INVESTIGATION INTO UKRAINIAN-POLISH CULTURAL RELATIONS (2000–2012)

The research base of Ukrainian-Polish cultural relations in 2000–2012 is analyzed in the article. The division of sources into separate groups (unpublished and published) is done and the brief description of them is provided in the article. The author has found that the number of sources for the study of cultural, educational and scientific cooperation between Ukraine and Poland is sufficient. Certain sources are introduced by the author into scientific use for the first time.

Keywords: sources, Ukraine, Poland, cooperation, culture, science, education.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477)

А.К. Лисий

**СЕРГІЙ ГАЛЬЧАК. РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА У СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ:
XIX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ. – ВІННИЦЯ: «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ», 2013. – 876 с.**

У статті прорецензовано 2-ге, доповнене видання монографічного дослідження, в якому аналізується розвиток краєзнавства у Східному Поділлі і йдеться про літописців рідного краю.

Ключові слова: Поділля, краєзнавство, історична пам'ять, дослідження.

Podolica поповнилась ще одним монографічним дослідженням заслуженого працівника культури України, члена правління Національної спілки краєзнавців України, доктора історичних наук, доцента, завідувача кафедри журналістики ВДПУ імені М. Коцюбинського Сергія Гальчака. Присвячена вона краєзнавству.

Зародившись у середині XIX ст., краєзнавчий рух на теренах Вінниччини не припиняв свого розвитку, з роками увібрав у себе всю мозаїку героїчного й стражденного минулого краю, ратних і трудових діянь його мешканців, їхній невичерпний духовний і культурний світ.

Розвиваючись, він здолав на своєму шляху чимало перешкод, не раз відроджувався із небуття, щоразу постаючи у нових якостях, додаючи різноманіття форм. Так, у 20-х рр. минулого століття на зміну аматорській діяльності окремих збирачів фольклору і дослідників старовини приходять організаційно оформлені осередки краєзнавчої роботи – Кабінет виучування Поділля при Вінницькій філії всенародної бібліотеки ВУАН, Вінницьке округове краєзнавче товариство, Тульчинське краєзнавче товариство, районні бюро краєзнавства у Дашеві, Липовці, Іллінях, Межирові, Жмеринці, Літині, Тиврові, Калинівці, Вороновиці, Красному, інших населених пунктах. Вони активно включилися у різнопланове дослідження краю, розгорнули пошук документальних свідчень, боролися за збереження багатой історико-культурної спадщини Східного Поділля.

На жаль, подільське краєзнавство одним із перших в Україні зазнало непоправних втрат під час політичних репресій кінця 20-х – 30-х рр. XX ст., потрясінь Великої Вітчизняної війни, після яких змогло повнокровно відновити свою діяльність лише у 60–80-х рр.

Новий період пошуково-творчої активності переживає краєзнавчий рух в умовах незалежності Української держави. Зростає кількість людей, які за велінням серця, незважаючи на брак фінансової та матеріальної підтримки, ведуть дослідницьку й пошукову роботу, спрямовують свої зусилля на виховання у співвітчизників високого почуття патріотизму, глибокої поваги до історії, культура, мови, традицій українців і національних меншин, що проживають на території Вінницької області. Чимало з них стали членами організаційно оформленої Національної спілки краєзнавців України, увійшли до її розгалуженої мережі керівних та творчих структур, активно збагачують власний творчий доробок.

Саме вони, тисячі ентузіастів (історики, археологи, етнологи, фольклористи, літературознавці, музейники, архівісти, природознавці, аматори інших професій), були його душею. В серці кожного з них струменить любов до краси України – Поділля і його багатой історії, бережливе ставлення до традицій та культурної спадщини краю, до відродження і збереження неоціненного скарбу – історичної пам'яті. Передаючи від покоління до покоління естафету творчого неспокою, одержимості, безкорисливого пошуку, вони примножують свої ряди, а їхня колективна праця розкривається новими невідомими сторінками з літопису краю, що додають йому величі, слави рідній Україні...

Про це йдеться у пропонованому монографічному дослідженні Сергія Гальчака. Ознайомившись із цією своєрідною енциклопедією краєзнавства Вінниччини, кожен зайвий раз матиме змогу переконатись, що знання рідного краю збагачує людину, виховує неперехідне почуття любові до Вітчизни, глибоку повагу до традицій свого народу. В цьому вартісність даної праці.

Без сумніву, книга стане у великій пригоді не лише науковцям та краєзнавцям, але й учнівській та студентській молоді, знайде схвальний відгук серед широкого кола читачів.

Lysi A. S. GALCHAK. THE DEVELOPMENT OF NATIVE AREA STUDY IN EASTERN PODILLIA: XIX – EARLY XXI CENTURY. – VINNYTSYA: «MERCURI PODILLYA», 2013. – 876 s.

The author reviews the second, supplemented edition of the monographic research which analyzes the development of area study in Eastern Podillia and provides information about the chroniclers of the native land.

Keywords: Poillia, area study, historical memory, research.

УДК 94(47+57):351.746

О.В. Зінько

**ЗАГОРОДНІЙ І.М. ТРАГІЧНИЙ ШЛЯХ ВНК – КДБ/ВЧК – КГБ. – ВІННИЦЯ:
ТОВ «КОНСОЛЬ», 2014. – 200 с.**

У статті прорецензована книга І.М. Загороднього про екскурс у таємниці створення та функціонування радянської служби державної безпеки.

Ключові слова: історія радянської служби державної безпеки, репресії, більшовицький терор, контррозвідка, перебудова.

Рецензована книга – це спроба переосмислення історії створення та функціонування радянської служби державної безпеки, трагізм якої, на думку автора, полягав у тому, що будучи виконавцем партійних рішень, радянська служба державної безпеки порушувала права людини і міжнародні відносини, вчиняла терор, масові репресії, депортації народів. Такі явища призвели до того, що наприкінці розпаду Радянського Союзу приблизно 60% співробітників КДБ (остання назва спецслужби – Комітет державної безпеки) чекали і бажали змін у радянській системі.

Автор наполягає на важливості аналізу діяльності органів держбезпеки, яким присвятив тридцять років свого життя, для теперішніх та майбутніх поколінь працівників нової української спецслужби – щоб не припускатися помилок і порушень законності, наявних у діяльності радянських спецслужб. За радянських часів письменники, журналісти, науковці у своїх творах та наукових працях були далекі від істини, керувалися партійними радянськими ідеологічними настановами. Насправді діяльність радянської держбезпеки трималась у глибокій таємниці, бо держбезпека займалась розвідкою та контррозвідкою. Тому автор намагається відкрити приховане, нагадати забуте, а також має сподівання, що книга нікого не залишить байдужим, сприятиме виникненню нового підходу до трагічного минулого. Втім, завдання автора – донести до читача стислу інформацію про тернистий і трагічний шлях служби, щоб кожен обов'язково зробив для себе висновок про неприпустимість досягнення навіть найкращої мети несправедливими методами.

І.М. Загородній послуговувався відомостями з 32 державних та відомчих архівів України й Росії, а також з аналітичних досліджень прокурорських та судових інституцій. Усталені в книзі аббревіатури (ВЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД, МГБ, МВД, КГБ) подані відповідно до російського слововживання, оскільки так їх використовували за радянських часів. Матеріал в книзі подається у вигляді історичних екскурсів у минуле спецслужб.

В розділі «Чому більшовики не скористалися надбаннями царської спецслужби?» автор відповідає на запитання: якою насправді була царська спецслужба? Перебравши владу у свої руки, більшовики робили все, аби знищити співробітників охоранки. Вони вважали, що досвід роботи охоранки суперечить їхній революційній свідомості, тому не прийняли спадкоємності традицій та практичного досвіду, бо по суті це була зовсім інша установа. Співробітники охоранки, зберігаючи вірність присязі, також практично не переходили на бік переможців-революціонерів. Значна частина із них емігрувала, інші боролися з радянською владою або загинули у її застінках.

В розділі «ВЧК – комісія особливих повноважень та особливих кадрів» автор пояснює, чому перебудова суспільства призвела до крайньої жорстокості суспільних відносин. Більшовиками була створена однопартійна диктатура, яка не зважала ні на національні, ані на економічні та соціальні відмінності народів, що населяли імперію. РКП(б) стала воєвоначною партією, а країна – військовим табором. Більшовики оголосили законом боротьби вбивства, насиль-

.....
тво та репресії. Так була створена Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією (ВЧК) та відкрита ера партійно-радянського правосуддя.

Особливості роботи державного політичного управління під час НЕПу розглядаються в розділі «Тьма породжує тьму». Основними напрямками роботи були збирання інформаційних відомостей про все, що могло впливати на політичне життя, про ставлення до політики різних категорій населення; ретельний контроль за антикомуністичними елементами; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба з саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом. У зовнішній розвідувальній сфері робота була спрямована на підготовку «світової революції» та боротьбу із закордонними антирадянськими центрами.

Народні маси спочатку повірили в доцільність економічних і кримінальних нововведень радянської влади, але після того, як НЕП не поліпшив долі сільськогосподарських робітників та викликав незадоволення, розпочалися репресії проти населення. Щоб підсилити кампанії, влада з допомогою чекістів взяла на озброєння один із методів залякування народу – мітинги. Автор звертає увагу на те, що мітинги ретельно планувались і добре організовувались, речників заздалегідь призначали партійні комітети. Психотропний ефект від мітингів досягався багатьма прийомами, серед яких неабияке значення мали примусове відвідування і штучна масовість, закритість правдивої інформації, залякування неіснуючими «ворогами народу». Малоосвічене населення сприймало все на віру. Залишаючи бурхливі мітинги, значна частина їхніх учасників були сповнені бажання особисто продовжувати боротьбу проти «ворогів народу». Так само набувала неймовірних розмірів шпигуноманія.

Зазнала репресій і сама служба – через сумніви та побоювання відсторонення від влади Й. Сталіна. В 40-ві та 50-ті роки ХХ ст. на лаві підсудних опинялися генерали, міністри, представники творчої інтелігенції, лікарі. Були сфабриковані справи абакумівсько-сионістської змови. Після виступу Сталіна на черговому партійному з'їзді, в якому він зазначив, що «кожен єврей – це націоналіст і агент американської розвідки», держбезпека отримала санкцію на репресії осіб єврейської національності. Після смерті Сталіна та розстрілу Берії відбувалися також кадрові чистки держбезпеки. Був відновлений принцип підбору кадрів і призначення на високі керівні посади партійних та комсомольських працівників, який збережеться до самого розвалу СРСР.

Про особливості створення та роботи Комітету державної безпеки (КДБ) І. Загородній розповідає в розділі «Запізніле усвідомлення КДБ – спецслужба нового радянського покоління». Нові політичні реалії вимагали боротьби з антирадянськими елементами, яких почали називати дисидентами. М. Хрущов вважав, що їх краще пересадити, ніж перевиховувати. Тривали й репресії проти віруючих, яких прирівняли до антирадянщини. Новою формою репресивної політики стала невідкладна госпіталізація психічно хворих – ними почали визнавати політичних в'язнів та відправляли їх на примусове лікування.

Для здобування різнопланової розвідувальної інформації за часів Ю. Андропова почала використовуватися всесвітня мережа електронної розвідки. Автор має надію, що коли-небудь всі секретні архіви будуть розсекречені. Всебічне вивчення перехвалених дипломатичних матеріалів, розшифрованих радянськими дешифрувальниками за активної підтримки агентурних операцій, допоможе по-новому розглянути процес формування радянської зовнішньої політики.

І.М. Загородній зазначає, що 1991 рік став доленосним у житті українського народу. Україна виборола свою незалежність, розпочалося формування організаційної структури нової спецслужби. Утім, практичне втілення нових принципів спеціального відомства відбувалось нелегко. Щоб уникнути помилок радянської спецслужби, наріжними принципами мають бути законність, позапартійність, відповідальність перед українським народом. Спецслужбу потрібно постійно вдосконалювати, плекати, створювати стимули росту, постійно нагадувати її співробітникам, в ім'я чого вони борються і жертвують собою. Автор вірить, що з часом Служба безпеки України сформує високопрофесійний кадровий потенціал, аксіомами життя якого стануть правда, честь і совість.

Zinko O.V. ZAGORODNIY I.M. TRAGIC WAY VChK – KGB. – Vinnytsia: TOV «CONSOLE», 2014. – 200 p.

The author reviews the book by I.M. Zagorodny which lets the reader immerse in the secrets of creating and functioning of the Soviet state security police.

.....
Keywords: history of the Soviet state security police, repressive measures, Bolshevik's terror, counterespionage, Perestroika.

УДК 94(477) «1932/1933»

П.М. Кравченко

**ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКЕ КЕРІВНИЦТВО УСРР ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ
1932–1933 рр.: ВОЖДІ. ПРАЦІВНИКИ. АКТИВІСТИ. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ТА МА-
ТЕРІАЛІВ / УПОРЯД. В. ВАСИЛЬСВ, Н. ВЕРТ, С. КОКІН. –
К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 444 с.**

У статті прорецензовано збірник документів та матеріалів, присвячений маловідомим сторінкам голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Ключові слова: голодомор, поведінка, партійно-радянське керівництво, репресії, хлібозаготівлі.

Проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні, незважаючи на велику кількість публікацій, продовжують привертати увагу дослідників масштабністю трагедії, її глибиною і впливом на подальшу історію українського народу. З'являються нові підходи до вивчення подій; вчені висувають нові наукові версії щодо причин, перебігу та наслідків голодомору. Тому для більш об'єктивного й неупередженого підходу до аналізу трагедії українського села велике значення має введення в науковий обіг нових матеріалів стосовно подій 1932–1933 рр. в Україні. Новий збірник документів та матеріалів висвітлює маловідомі сторінки перебігу голодомору: відносини керівництва СРСР та УСРР, настрої та поведінку партійно-радянських працівників різного рівня, механізми здійснення репресій від вищого політичного керівництва до членів хлібозаготівельних бригад, що діяли на місцях і безпосередньо втілювали в життя політику партії більшовиків.

Книга складається зі вступної статті, трьох розділів, що містять документи, іменного та географічного покажчиків. Більшу частину документів, опублікованих у збірнику, взято з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Збірник відкривається вступною статтею, що розкриває настрої та моделі поведінки керівників України у 1932–1933 рр. Автори статті розглядають у цьому розрізі не тільки вище керівництво УСРР, його відносини з ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, особисто зі Сталіним, але й ситуацію, що склалась на рівні місцевих партійно-радянських працівників в умовах голодомору й репресивної політики вищих органів влади. Звернена увага не тільки на взаємини вождів – українських та кремлівських, але й на форми опору й протесту проти нереальних хлібозаготівель на місцях. Як відповідь на опір, сталінське керівництво ініціювало проведення репресивних заходів проти місцевого керівництва. Показовою у цьому відношенні була так звана «Оріхівська справа», в ході якої ДПУ УСРР підготувало матеріали з обвинуваченнями колишніх працівників Оріхівського району тодішньої Дніпропетровської області в протидії хлібозаготівлям. Також у статті аналізуються документи, що стосуються «справи А. Річицького» – «зразково-показового судового процесу», який допомагає зрозуміти політику Сталіна і його поплічників в Україні та поведінку партійно-радянських працівників наприкінці 1932 – на початку 1933 р.

Перший розділ збірника – «Місцеві працівники: настрої, поведінка, репресії» – містить 14 документів, 10 з яких – виступи керівників різних рівнів, від генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора до перших секретарів райкомів КП(б)У, на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 6–9 липня 1932 р. З їхніх промов читач може скласти картину ситуації, що склалась в українському селі у розпал голодомору.

У другому розділі – «Слідчі та судові справи місцевих комуністів» – міститься 33 документи; більшість з них розкривають так звану «Оріхівську справу», якою особисто займався Сталін. Матеріали цінні тим, що розкривають голодомор, образно кажучи, «зсередини» – протоколами допитів, свідченнями людей, які безпосередньо пережили голод. Частина документів характеризує так звану «Кобеляцьку справу» та «Справу колгоспу ім. Чубаря Чубарівського

району», суть яких полягала у саботажі хлібозаготівель у Харківській та Дніпропетровській областях.

Найбільший за об'ємом третій розділ – «Справа Речицького», що містить 40 документів та матеріалів. У ньому йдеться про показовий судовий процес, що відбувся 4 березня 1934 р. в райцентрі Арбузинка Одеської області. Читачеві буде цікавий не стільки сам суд, скільки свідчення колгоспників та одноосібників про голодомор, про факти масових реквізицій, штрафів, конфіскацій майна тих, хто був не в змозі виплатити штраф чи у кого знаходили прихований хліб. Тобто «низові» документи, яких обмаль у розпорядженні істориків, детально описують процес вилучення продовольства на місцях.

Загалом матеріали, що містяться у збірнику, можна умовно поділити на декілька груп.

До першої групи автори відносять тексти виступів партійних керівників різного рівня на III Всеукраїнській конференції КП(б)У 6–9 липня 1932 р., листи Сталіна до керівників різного рівня, судові та слідчі матеріали проти окремих груп партійно-радянських керівників районного рівня та сільських активістів. Надзвичайно цікавим є документ № 48 – записка В. Балицького Сталіну від 28 грудня 1932 р., в якій він, зокрема, говорить про «засміченість колгоспів, радгоспів, МТС, МТМ петлюрівськими, куркульськими, білогвардійськими та антирадянськими елементами, які провадили активну розкладаючу роботу в колгоспах, розкрадали, розбазарювали та умисно знищували хліб, тяглову силу та худобу».

Особливий інтерес становлять документи і матеріали другої групи: зведення, статистичні дані, постанови, протоколи допитів слідчими ДПУ УСРР, протоколи допитів свідків у вже згадуваній «Оріхівській справі», що були здійснені у травні 1964 р. співробітниками КДБ при Раді Міністрів УРСР. Ці джерела дають змогу більш детально вивчити й зрозуміти механізми здійснення політичних репресій, що мали місце у 1932–1933 рр.

Третя група містить постанови органів народного комісаріату юстиції та прокуратури УСРР про притягнення до кримінальної відповідальності місцевих керівників, вироки виїзних сесій Верховного суду УСРР та обласних судів тощо. Значна частина документів – витяги з протоколів засідань сільрад, акти описів майна та вилученого у селян продовольства. Останні переконливо засвідчують, що, по-перше, влада унеможлиблювала виживання селян внаслідок тотальної конфіскації всього продовольства, що можна, за висловом відомого історика С. Кульчицького, кваліфікувати як «вбивство голодом», а по-друге, місцевий актив присвоював значну частину майна та продовольства, підвищуючи таким чином шанси на виживання свого найближчого оточення. Крім того, документи свідчать про навмисне розпалювання владою ворожнечі між різними соціальними групами населення.

До четвертої групи документів належать свідчення людей – сучасників голодомору у тих районах, про які йдеться у збірникові. На наш погляд, цілком правомірно автори розмістили ці джерела в додатках у другому й третьому розділах. Свідчення вже були опубліковані раніше, проте в контексті цієї книги вони використовуються для більш повного розкриття трагедії українського села 1932–1933 рр.

Поза сумнівом, 89 документів, опублікованих у збірникові, є ще одним підтвердженням свідомого злочину сталінського режиму проти українського селянства та українського народу в цілому. При цьому автори цілком слушно зазначають (і це підтверджують документи), що партійно-радянське керівництво України аж ніяк не одноставно підтримувало політику Москви. Спектр настроїв був дуже широкий: «від беззастережної підтримки курсу Сталіна до різноманітних форм опору». Часто ревні виконавці хлібозаготівель перетворювались у жертв. Такою була логіка існування сталінського режиму.

Новий збірник документів і матеріалів, на наш погляд, буде цікавий усім, хто досліджує чи просто цікавиться історією України радянського періоду.

Kravchenko P.M. SOVIET PARTY LEADERS OF THE UKRAINIAN SSR DURING THE HOLOCAUST OF 1932–1933: LEADERS. WORKERS. ACTIVISTS. COLLECTION OF DOCUMENTS AND MATERIALS / COMPILERS V. VASYLYEV, N. VERT, S. KOKIN. – K.: INSTITUTE OF THE HISTORY OF UKRAINE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE, 2013. – 444 p.

The article reviews the collection of documents and materials dedicated to the little-known pages of the Holocaust of the 1932–1933 in Ukraine.

Key words: the Holocaust, behaviour, Soviet party leaders, repressions, grain procurements.

УДК 94 (477 + 478) «1944/1946»

А.В. Войнаровський, І.В. Мазур-Стукальська

**ПОЛЬЩА ТА УКРАЇНА У ТРИДЦЯТИХ – СОРОКОВИХ РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.
НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ З АРХІВІВ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ. ТОМ 6. ОПЕРАЦІЯ
«СЕЙМ» 1944–1946. POLSKA I UKRAINA W LATACH TRZYDZIESTYCH –
CZTERDZIESTYCH XX WIEKU. NIEZNANE DOKUMENTY Z ARCHIWOW SLUZH
SPECJALNYCH. ТОМ 6. OPERACJA «SEJM» 1944–1946 / УПОРЯД.: З. ГАЙОВНИЧЕК,
С. КОКІН, Ю. КУЛАКОВСЬКИЙ, М. МАСЬВСЬКИЙ, Є. ТУХОЛЬСЬКИЙ, В. ХУДЗІК,
Ю. ШАПОВАЛ. – ВАРШАВА – КИЇВ, 2007; WARSZAWA – KIJOW, 2007. – 1355 с.: ФО-
ТО [24].**

Прорецензовано збірник документів та матеріалів, присвячений проведенню радянськими спецслужбами (народний комісаріат державної безпеки, народний комісаріат внутрішніх справ) у завершальний період Другої світової війни та перші повоєнні часи ліквідації на теренах України польських підпільних сил. Матеріали висвітлюють заходи радянської влади для знищення Армії Крайової та Делегатури еміграційного уряду Речі Посполитої. Комплекс заходів щодо ліквідації польського підпілля отримав кодову назву – операція «Сейм».

Ключові слова: Армія Крайова, Річ Посполита, державна безпека, підпілля, спеціальне повідомлення, обвинувальний вирок, Делегатура, НКДБ, НКВС.

Діяльність на теренах України підпільних сил польської держави у роки Другої світової війни завжди викликала неоднозначні оцінки в істориків. Через призму історії державності можна вважати закономірним прагнення патріотичних польських сил відродити Другу Річ Посполиту у довоєнних межах. З іншого боку, у цій державі ігнорувалися потреби українців та їх права на реалізацію власного політичного життя, що стало причиною трагічного українсько-польського протистояння. Саме цій проблематиці присвячено серію збірників матеріалів «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття». 6-й том цієї серії представляє збірку документів, де висвітлено заходи силових відомств СРСР щодо ліквідації структур Армії Крайової та Делегатури еміграційного уряду на теренах Західної України.

Підібрані у збірнику матеріали – директиви, спеціальні повідомлення, аналітичні записки, циркуляри, обвинувальні висновки – дозволяють осмислити цілі й завдання радянського керівництва, характер заходів та їхні наслідки.

Книга упорядкована українсько-польським авторським колективом, до складу якого були включені працівники галузевого архіву Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, Комісії з переслідувань злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті РП, Інституту політичних та етнопольських досліджень Національної академії наук України. Структурно збірник документів складається зі вступної статті, трьох розділів, списку умовних скорочень, покажчика прізвищ та псевдонімів, покажчика населених пунктів та підбірки світлин учасників тих подій – діячів НКДБ, НКВС, польського підпілля, тимчасового польського уряду. Документи, опубліковані у збірнику, взято з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

У вступній статті розкрито сутність та завдання операції «Сейм» як складової політичної доктрини Кремля у розв'язанні польського питання. Ставлення СРСР до поляків та польської держави визначалось імперською політикою Сталіна. Виношуючи плани реалізації світової комуністичної революції, він ще у 30-х рр. зауважував: «... найбільшу проблему становитимуть поляки, в них занадто сильні націоналістичні почуття, зберігається потужний вплив по відношенню до населення католицької церкви, побудувати соціалізм в цій країні буде вкрай важко».

Втім, вже у 1943 р. перед вступом Червоної Армії на колишні терени Другої Речі Посполитої Кремлівське керівництво чітко планувало створення маріонеткових режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Польща мала постати як держава, залежна від Москви і в межах на захід від лінії Керзона, тобто не відновлюючись в кордонах до 1 вересня 1939 р.

Тому перед радянським керівництвом поставало нагальне завдання ліквідувати будь-які ознаки польської присутності на землях Західної України.

План операції «Сейм» виник ще в 1943 р., коли з території України не були відкинуті нацистські окупанти. Вже тоді радянська розвідка отримала відомості про те, що спостерігаються

.....
тенденції до зміцнення польського підпілля в Західній Україні й Західній Білорусі. Його представники нібито розпочали реєстрацію комуністів і керівних працівників. Крім того, на згаданих теренах і в самій Польщі була відновлена та активізувала свою діяльність Польська організація військова (ПОВ). До того ж, у радянської сторони з'явилась інформація про евентуальний альянс Організації українських націоналістів (бандерівців) – ОУН(Б) і ПОВ.

Все це, на думку керівників радянської спецслужби, створювало небезпечне становище і могло негативно вплинути на ситуацію після вигнання нацистів. 6 листопада 1943 р. з'явилося орієнтування, підписане наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком і надіслане до місцевих органів НКДБ. У цьому документі, зокрема, зазначалося про підготовку до повстання, яке мало б вказати західним країнам на «небажання» населення колишньої Польщі прийняти радянську форму державного устрою.

У орієнтуванні від 24 листопада 1943 р. С. Савченко підкреслив важливість видобування інформації про колишніх громадян Польщі, які осіли у східних областях України. Серед них, імовірно, могла бути польська агентура, заслана польським підпіллям. Директива вимагала виявляти представників підпілля, а також виявляти агентів інших іноземних розвідок.

Наказ за підписом заступника народного комісара держбезпеки СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Богдана Кобулова від 25 січня 1944 р. вказував: «З метою концентрації всіх матеріалів про польське націоналістичне підпілля організувати централізовану розробку під кодовою назвою «Сейм», де повинні бути зібрані матеріали про всі виявлені націоналістичні організації». Кобулов також вимагав до 10 лютого 1944 р. подати для затвердження 2-му Управлінню НКДБ СРСР конкретний план агентурно-оперативної роботи щодо поляків. Такий план було складено, а наказ Кобулова можна вважати першим офіційним документом, який містив саму назву запланованої операції — «Сейм».

29 лютого 1944 р. Сергій Савченко підписав ще одну директиву. ПОВ, Стронніцтво народове, Обуз з'єднання народове (ОЗОН), Стронніцтво людове, Польська соціалістична партія (ПСП) – всі ці структури у директиві були кваліфіковані як небезпечні для тилу Радянської армії, антирадянські. Директива вимагала виявляти і заарештовувати керівників і учасників згаданих структур, виявляти центри цих організацій та канали їхнього зв'язку з Лондонським польським емігрантським урядом. В іншому документі Савченко звертав увагу керівників місцевих управлінь НКДБ на те, що «найбільш ворожими у своїй антирадянській діяльності» є ОЗОН і ПОВ.

Розпочинаючи операцію «Сейм», радянське керівництво намагалося розв'язати щонайменше два завдання: здійснити протидію політиці польського еміграційного уряду (який, до речі, СРСР визнав у липні 1941 р. і з яким розірвав дипломатичні стосунки в 1943 р. після того, як нацисти оприлюднили інформацію про Катинський розстріл) на відновлення своєї незалежної держави в кордонах 1939 р. і послабити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу Радянського Союзу і не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні.

На початковій фазі операції «Сейм», як засвідчують документи, радянська спецслужба наносила превентивні удари по польському підпіллю. Радянська Армія просувалася на Захід; дедалі конкретніших форм набувала робота польських підпільних структур і активніше діяли органи радянської спецслужби.

Операція «Сейм» органічно вписувалася в реалізацію завдань, що передбачали недопущення жодного представництва польських підпільних сил, навіть антинацистських, до участі у формуванні владних структур.

Особливо прискіпливо московське керівництво ставилося до фактів убивства польськими підпільниками вояків Червоної армії та співробітників міліції. Подібні факти були потрібні насамперед для того, щоб посилити дії проти АК, що була наймасовішою військовою організацією антигітлерівського підпілля в Польщі та боролася за відновлення довоєнних кордонів Польщі, за відродження влади емігрантського уряду. Адже саме близько 70 тисяч вояків АК, дислокованих переважно в східних і південно-східних воєводствах Польщі та на теренах Литви, Західної України та Західної Білорусі, мали реалізувати план операції «Буря». Цей план передбачав участь АК у вигнанні німців, допускання взаємодію з Червоною Армією, але не входження до неї. Командирам АК наказувалося залишатися в тилу Червоної Армії, перешкоджати встановленню влади польських прокомуністичних структур, забезпечувати утвердження адміністрації емігрантського уряду. Ось чому протидія АК, знищення її підпільних структур, озброєних під-

Наукові записки

розділів, що підтримували радіозв'язок між собою та з Головним командуванням і з урядом у Лондоні, займалися розвідкою, перекиданням зв'язкових через лінію фронту, здійсненням диверсій тощо, була важливою складовою операції «Сейм».

Після офіційного розпуску АК репресивні заходи було продовжено проти організацій «Вільність і Незалежність» і «Спілка військової самооборони», яка стала продовжувати справу АК.

Документи засвідчують, що новим важливим завданням польського підпілля після підписання 9 вересня 1944 р. угоди про польсько-українські переселення стала протидія переселенням. Розпорядження керманічів УРСР вимагали піддавати всіх, хто приїхав із Польщі, конспіративному арешту і допитам з метою з'ясування приналежності до підпільних структур, а також, якщо можливо, використовувати в оперативних інтересах.

Силові структури СРСР непокоїла перспектива домовленостей між польським і українським підпіллями, тому низка заходів були спрямовані на активізацію суперечностей між підпільними організаціями.

У першому розділі – «Мета, підготовка та початок операції «Сейм» розміщено 14 документів, це директиви, спеціальні повідомлення, довідки, циркуляри та обвинувальні вироки. У цих матеріалах здійснено аналіз політичної структурованості польського підпілля, розглянуто спектр політичних сил та характер взаємодії між ними, їх внутрішню структуру. В обвинувальних výroках простежується часто вигаданий характер звинувачень, головна ціль якого вербування агентури.

Другий розділ – «Масований удар по польському підпіллю» налічує 50 документів. Матеріали зібрані у розділі розкривають хід операції – це протоколи допитів, вказівки керівників підрозділів НКДБ та НКВС, інструкції по проведенню арештів, доповідні записки. У матеріалах вміщено звіт про настрої населення напередодні та на час вступу Червоної Армії, негативне ставлення до радянської влади. Зміст матеріалів вказує на досконалу обізнаність радянської розвідки та карально-репресивних органів про підпільні організації еміграційного уряду, управління Армією Крайовою та іншими організаціями польського підпілля. Достатньо ґрунтовно інформувалось про стан фінансового забезпечення, наявність озброєнь з їх детальними характеристиками. У звіті очільника НКДБ УРСР за серпень 1945 р. було дано статистику ліквідованих українських та польських націоналістичних груп за період з початку 1944 до травня 1945 рр.

У третьому розділі збірника – «Закінчення операції» – розміщено 12 документів; це витяги з доповідних, звіти, спеціальні повідомлення, де підводяться підсумки ліквідації польського підпілля на західноукраїнських землях. У документах вказується на політику тотальних переселень за етнічною ознакою як один із заходів для боротьби з польським підпіллям.

Особливий інтерес становлять довідкові та статистичні матеріали. Вони не лише відбивають масштаби та динаміку проведення операції «Сейм», а й дозволяють визначити певні акценти у діях радянської спецслужби. Зокрема, в серпні 1946 р. з'явилася довідка начальника 2-го Управління МГБ УРСР Павла Медведєва про результати агентурно-оперативної роботи по польській лінії за період з 1944-го по 1 вересня 1946 р. У цьому документі підкреслювалося, що основні зусилля були зосереджені на ліквідації тих структур, якими керував польський еміграційний уряд, а серед найбільш важливих називались ПЗП – АК («Польський Звензек Повстанчи» – «Армія Крайова»), ПСЦ – ДР («Паньствова Служба Цивільна» – «Делегатура Жонду»), організації «НСЗ» («Народове Сили Збройне»), «НОВ» («Народова Організація Військова»), «КОН» («Конвент Організацій Неподлеглоцевих»), «Млода Польська», молодіжні організації «Стшелець», «Орлента» та деякі інші. «Перелічені підпільні організації, – підкреслювалося в довідці, – мали грошові засоби, кадри, озброєння, радіостанції, друкарні та іншу техніку». У довідці зазначалося, що всього у 1944–1946 рр. було ліквідовано 168 «польських антирадянських організацій і груп», заарештовано близько 4 000 осіб.

Опубліковані 78 документів яскраво ілюструють розв'язання радянським керівництвом національних проблем, нехтування інтересами громадян, використання у своїй практиці будь-яких засобів для досягнення поставленої цілі. Документи надають цінні статистичні дані, демонструють настрої населення, характеризують стан громадської думки.

Збірник документів містить цікаві відомості для дослідників Другої світової війни та українсько-польських відносин.

.....
Voinarovskiy A.V., Mazyr-Stykalska I.V. POLAND AND UKRAINE IN 1930–1940s. UNKNOWN DOCUMENTS FROM THE ARCHIVES OF THE SPECIAL SERVICES. VOL 6. OPERATION «SEJM» 1944–1946. POLSKA I UKRAINA W LATACH TRZYDZIESTYCH – CZTERDZIESTYCH XX WIEKU. NIEZNANE DOKUMENTY Z ARCHIWOW SŁUŻB SPECJALNYCH. TOM 6. OPERACJA «SEJM» 1944–1946 / COMPILERS Z. HAYOVNICHEK, S. KOKIN, Yu. KULAKOVSKY, M. MAEVSKY, Ye. TUKHOLSKY, V. KHUDZIK, Yu. SHAPOVAL. – WARSAW – KYIV, 2007; WARSZAWA – KIJOW, 2007. – 1355 p.: FOTO [24].

The article reviews the collection of documents and materials concerning the measures taken by the law enforcement agencies of the USSR (People's Commissariat of State Security, People's Commissariat of Internal Affairs) to eliminate Polish underground forces from the territory of Ukraine during the final period of World War II and the early postwar era. The materials cover the activities of the Soviet government for the destruction of Army and Delegation exile government of Rzeczpospolita. The complex of measures to eliminate the Polish underground got a code name – Operation «Seimas».

Keywords: National Army, Rzeczpospolita, state security, underground, special message, conviction, Delegation, NKVD.

Відомості про авторів

- АЙВАЗЯН Олена Борисівна** – аспірантка Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету.
- БІЛА Оксана Миколаївна** – м. Житомир, аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- БІЛОБРОВЕЦЬ Ольга Матвіївна** – м. Житомир, кандидат історичних наук доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ВАЛЬЧУК Олена Іванівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВЕРЕЩАГІНА-БІЛЯВСЬКА Олена Євгенівна** – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Інституту педагогіки, психології і мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ГАЙДАЙ Олександра Юріївна** – м. Київ, аспірантка Інституту історії України НАН України, відділу новітньої історії і політики.
- ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна** – м. Ізмаїл, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- ГРЕБЕНЬОВА Валентина Олександрівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, асистент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ДАНИЛЕНКО Святослав Вікторович** – м. Київ, аспірант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- ДАНИЛЕНКО Олександр Вікторович** – м. Київ, доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ДМИТРИШЕНА Оксана Сергіївна** – м. Київ, аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.
- ДОЦЕНКО Віктор Олегович** – смт. Гостомель, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету Державної податкової служби України.
- ЄФИМЧУК Наталія Леонідівна** – м. Житомир, аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ЖМУД Наталя Вікторівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЗАЙОНЧКОВСЬКИЙ Юрій Валентинович** – м. Харків, доцент кафедри українознавства та політології Харківського національного університету будівництва та архітектури.
- ЗВАРИЧУК Едуард Олександрович** – м. Кам’янець-Подільський, кандидат історичних наук, директор Кам’янець-Подільського регіонального навчально-наукового центру Національного університету харчових технологій.
- ЗІНЬКО Юрій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЗІНЬКО Олена Василівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького національного технічного університету.
- ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського.
- ІВАНЧИШЕН Віталій Романович** – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології, відділу «Український етнологічний центр».
- ІВАНЮК Ірина Андріївна** – м. Київ, аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.
- КАРОЄВА (СОЛОМОНОВА) Тетяна Робертівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КОВАЛЬ Михайло Володимирович** – м. Київ, генерал-полковник, кандидат історичних наук, Директор Департаменту персоналу Адміністрації Державної прикордонної служби України.
- КОРЗУН Олена Вікторівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова.

- КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- КРАВЧЕНКО Павло Миколайович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРАВЧУК Олександр Миколайович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРАСНІЦЬКА Ганна Миколаївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
- КРИВОРУЧКО Олександр Іванович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, проректор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- КРЮКОВ Андрій Володимирович** – м. Івано-Франківськ, аспірант кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛАПШИН Сергій Андрійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЛИСИЙ Анатолій Кононович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент.
- ЛОПАТОВСЬКИЙ Юрій Миколайович** – м. Кам'янець-Подільський, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- МАЗУР-СТУКАЛЬСЬКА Інна Віталіївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- МАЛАНЧУК Сергій Васильович** – м. Кам'янець-Подільський, викладач суспільних дисциплін Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості Національного університету харчових технологій.
- МАРКОВА Світлана Василівна** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- МЕЗГА Микола Миколайович** – м. Гомель (Республіка Білорусь), кандидат історичних наук, декан історичного факультету Гомельського державного університету імені Франциска Скорини.
- МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НАУМЕНКО Вікторія Ігорівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НОВАК Дмитро Григорович** – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- НОВОСАДОВА Наталія Григорівна** – м. Житомир, аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ОНОПЕНКО Олена Петрівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПАЧОС Юлія Віталіївна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПИЛИПАК Максим Анатолійович** – м. Уфа (Російська Федерація), завідуючий сектором організації наукових досліджень Уфимської Філії Московського державного гуманітарного університету імені Михайла Шолохова.
- ПОГУЛЯЄВ Олександр Ігорович** – м. Козятин, аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- ПОЛЩУК Анна Сергіївна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ПОСВІСТАК Олеся Анатоліївна** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології та права Хмельницького національного університету.
- РОЇК Сергій Володимирович** – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові записки

-
- РОМАНЮК Іван Миронович** – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- РУДЬ Віталій Сергійович** – м. Київ, аспірант відділу археології енеоліту бронзової доби Інституту археології НАН України.
- СИДОРОВ Костянтин Сергійович** – м. Житомир, аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- СИДОРЕНКО Анна Олександрівна** – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СКВОРЦОВА Інна Анатоліївна** – м. Кам'янець-Подільський, аспірантка кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- СТАДНИК Олена Олексіївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- СТЕЛЬНИКОВИЧ Сергій Володимирович** – с. Листвин, Житомирська область, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- СТЕПАНЧУК Юрій Степанович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович** – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом.
- ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ФЕДОРЕНКО Яніна Анатоліївна** – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри психології, філософії та суспільних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля.
- ЦВАТИЙ Вячеслав Григорович** – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, Перший проректор Дипломатичної академії України при МЗС України.
- ЧОРНА Наталія Миколаївна** – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
- ШАТКОВСЬКА Ірина Станіславівна** – м. Вінниця, старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки Інституту педагогіки, психології і мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- ЩЕРБАТЮК Володимир Михайлович** – м. Київ, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ України.

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 290 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 березня 2010 року № 1-05/2).

Відповідальний редактор Мельничук О.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мазур-Стукальська І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 30.05.2014 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 24,5.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 300 прим.